

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Enstitüsü

**AFGAN MODERNLEŞMESİ VE TÜRKİYE
(1880 – 1933)**

Oğuz HAMŞİOĞLU

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Anabilim Dalı İçin Öngördüğü

DOKTORA TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır

ANKARA 2006

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî
Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Üye : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

Üye : Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Üye : Dr. Derviş KILINÇKAYA (Danışman)

Üye : Dr. Yasemin DOĞANER

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu
onaylarım.

.../.../.....

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Enstitü Müdürü

ÖZET

“Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)” başlıklı bu tezde, öncelikle modernleşmenin kavramsal ve tarihsel gelişimi genel olarak ele alınarak; modern toplumun oluşumu, geleneksel, modernlik ve modernleşme kavramları, modernleşme kuramı ve bu kurama yöneltilen eleştiriler ve Batı-dışı toplumlarda modernleşme olgusu kapsamında tartışılmıştır. Daha sonra Afganistan’ın toplumsal yapısı; ülkenin etnik yapısı, din kurumu ve kabile toplumu özellikleri açısından ortaya konulmuştur.

1880 öncesi Afgan devletinin oluşumu; İslamiyet öncesi, İslam’ın Afganistan’a gelişi, Durrani İmparatorluğunun kurulması ve Büyük Oyun’un sahneye konulması tarihsel süreçte incelenmiştir. Daha sonra, modern Afgan devletinin doğuşu Emir Abdurrahman Han dönemi (1880-1901) ve Afganistan’da millî uyanışın başladığı Emir Habibullah dönemi (1901-1919) gelişmeleri değerlendirilmiştir. Afganistan’ın bağımsızlığını kazanması ile Türk modernleşmesinin örnek alınarak modernleşmenin radikal bir ivme kazandığı Kral Amanullah dönemi (1919-1929); bağımsızlık mücadelesi, pan-İslamcı eğilimler, radikal yenilikler ve bu yeniliklere gösterilen tepkiler ve Kral Amanullah’ın modernleşme girişiminin başarısızlığa uğramasına neden olan gelişmeler, Türk modernleşmesi çerçevesinde tartışılmıştır. Kral Amanullah’tan sonra yaşanan kargaşa dönemi ve Nadir Şah (1929-1933) ile Afganistan’ın istikrar arayışı ve aşamalı modernleşme dönemi değerlendirilerek, 1933’ten günümüze Afganistan’da meydana gelen gelişmeler ortaya konulmuştur. Sonuçta, Afgan ve Türk toplumlarında meydana gelen dönüşüm süreci karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

In this dissertation, titled *Afghan Modernization and Turkey (1880-1933)*, firstly conceptual and historical development of modernization is considered and discussed within the framework of development of modern society; traditional, modernity and modernization concepts; modernization theory and critics towards the theory; and modernization in non-western societies. Later, social structure of Afghanistan is put forth in accordance with ethnical structure, religion institution and tribal society characteristics.

Development of Afghan state before 1880 is studied in the historical perspectives in scope of before Islam, introduction of Islam in Afghanistan, establishment of the Durrani Empire and setting of the Great Game. Later, the developments of birth of the modern Afghan state under the rule of Amir Abdurrahman Khan (1880-1901) and the national awakening period with Amir Habibullah (1901-1919) are evaluated. King Amanullah period (1919-1929) in which Afghanistan has gained her independence and taking Turkish modernization as an example, modernization was accelerated radically is discussed related to the independence war, pan-Islamic tendencies, radical reforms and reactions to the reforms, and reasons for failure of King Amanullah to modernize Afghan society comparing with Turkish modernization. Experienced the anarchy period after King Amanullah and seeking for stability and gradual modernization period with Nadir Shah (1929-1933) are evaluated and developments from 1933 to today are brought up. As a result, social transformation process in Afghan and Turkish societies is comparatively evaluated.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: MODERNLEŞMENİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	7
1.1. Modern Toplumun Oluşumu.....	9
1.2. Geleneksel, Modernlik ve Modernleşme.....	16
1.3. Modernleşme Kuramı ve Eleştiriler.....	37
1.4. Batı-Dışı Toplular ve Modernleşme.....	46
2. BÖLÜM: AFGANİSTAN'IN TOPLUMSAL YAPISI.....	66
2.1. Etnik Topluluklar.....	70
2.2. İslam ve Mezhepler.....	79
2.3. Kabile Toplumu.....	86
3. BÖLÜM: 1880 ÖNCESİ AFGANİSTAN TARİHİNE BAKIŞ.....	93
3.1. İslamiyet Öncesi Afganistan.....	94
3.2. İslam'ın Yayılması.....	97
3.3. Ahmed Şah ve Durrani İmparatorluğu.....	100
3.4. Büyük Oyun ve Dost Muhammed Dönemi.....	106
4. BÖLÜM: DEMİR EMİR: MODERN AFGAN DEVLETİ'NİN DOĞUŞU (1880-1901).....	120
4.1. Merkezî Otoritenin Sağlanması.....	122
4.2. Dönemin Yenilikleri.....	132
4.3. Yenilik Politikası.....	144
4.4. Değerlendirme.....	147
5. BÖLÜM: MİLLİ UYANIŞ VE TARAFSIZLIK POLİTİKASI (1901- 1919).....	151

5.1. Millî Uyanış	154
5.2. Dönemin Yenilikleri	169
5.3. Değerlendirme	178
6. BÖLÜM: BAĞIMSIZLIK VE TALİHSİZ MODERNLEŞME (1919-1929).....	184
6.1. Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı ve Tam Bağımsızlık.....	187
6.2. Dış İlişkiler ve Pan-İslamcılık	192
6.3. Dönemin Yenilikleri	200
6.4. Host Ayaklanması.....	226
6.5. Büyük Tur ve Türkiye Ziyareti.....	233
6.6. Amanullah Han'ın Sonu	248
6.7. Değerlendirme	261
7. BÖLÜM: İSTİKRAR ARAYIŞI (1929-1933)	308
7.1. Kargaşa Dönemi ve Tacik Yönetimi.....	308
7.2. Nadir Han'ın Dönüşü ve Saka'nın Oğlu'nun Sonu.....	312
7.3. Dönemin Yenilikleri	324
7.4. Dış İlişkiler	340
7.5. Nadir Şah'ın Sonu	342
7.6. Değerlendirme	344
8. BÖLÜM: 1933 SONRASI GELİŞMELER	348
8.1. Muhammed Zahir Şah Dönemi (1933-1973).....	348
8.2. Davud Han ve Afgan Cumhuriyeti (1973-1978)	358
8.3. Sovyet İşgali ve Afgan Direnişi (1979-1989).....	361
8.4. Taliban'ın Yükselişi ve Sonu	366
SONUÇ	373
KAYNAKLAR	386
EKLER	405
Ek-1: Afganistan Haritası	405
Ek-2: Afganistan Tarihî Olaylar Dizini	406
Ek-3: Afganistan Anayasası (9 Nisan 1923)	417
Ek-4: Türk-Afgan İşbirliği Antlaşmaları (1921 ve 1928).....	429

ÖNSÖZ

“Aynadaki görüntüyü beğenmiyorsan aynayı kırma, yüzünü kır.”

İran Atasözü

“Dünyanın en fakir ülkelerinden biri olan Afgan halkı süper bir güce karşı başarıyla kafa tuttu. Hayatları için, başkaları tarafından kendilerine dayatılan bir dünya sistemine karşı savaşmak zorunda kaldılar. Bugün Afganistan’da durum kötü ise bu durum Afgan halkından kaynaklanmamaktadır. Afganistan, bugün sadece Afganlıların değil, aynı zamanda dünyanın da aynasıdır.”

Barnett Rubin

Tarihin özünü insanoğlunun var olduğu günden beri sürekli olarak yaşadığı değişimler oluşturmaktadır. Bilim ve teknoloji alanında meydana gelen büyük ilerlemeler, insanın çevresini kavrayışındaki en radikal değişikliklere neden olmuştur. Burada insanoğlu aslında kendi dünyasına ilişkin olarak yeniden bir değerlendirme yapmaya başlamıştır. Bu değerlendirmeler kapsamında kendi yaşadığı maddi ve manevi dünyayı adeta yeniden keşfetmek amacıyla kapsamlı araştırma ve düşünce faaliyetlerine yönelmiş ve hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Her kuşak şu veya bu şekilde bir önceki kuşakla çatışma pahasına da olsa önceki kuşakların putlarını yıkarak yeni dünyalar kurmaya çalışmıştır. Bilim ve teknolojideki gelişmelerle birlikte bir yandan insan hayatında önemli iyileşmeler meydana gelirken, öte yandan, bir anlamda bunun bir bedeli olarak, toplumsal yıkımlarla da karşı karşıya kalınmıştır.

Özellikle son yüzyılda bilgi patlamasının yol açtığı toplumsal dönüşüm süreci, ilk olarak Batı Avrupa toplumlarında ortaya çıkmış ve daha sonra dünyanın diğer kesimlerinde etkili olmuştur. Batılı toplumlarda bu modernleşme süreci, içsel bir nitelik taşıyan bir süreç olup uzun bir zaman dilimine yayılarak ve toplumsal sancılar en aza indirilerek gerçekleşmiştir. Batı-dışı toplumların modernleşme sürecinde önlerindeki Batı örneği nedeniyle, “taklit ederek özgürleşme”

hedeflenmiştir. Bu nedenle de, daha sonra modernleşme sürecine giren Batı-dışı toplumlarda bu süreç, dışsal nitelikte olması ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesi nedeniyle daha sancılı ve yıkıcı olmuştur.

Türk modernleşme süreci, bazı Batılı bilim adamları tarafından ilgiyle izlenmiş ve Batı-dışı bir ülkede modernleşmenin başarılı bir örneği olarak kabul edilmişti. Osmanlı Devleti döneminde başlayan ve Cumhuriyet ile birlikte olgunlaşan Türk modernleşme süreci, modernleşmenin evrenselliğini kanıtlar görünüyordu. Bu süreç, Batı'ya karşı varlık mücadelesi veren ama Batı'dan ilham alan bir süreçti. Bu modernleşme sürecinin bir diğer özelliği ise, Müslüman bir ülkede gerçekleşmiş ve diğer İslam ülkelerine de örnek model teşkil etmişti.

Öte yandan, Afgan modernleşme tarihî ve Afganistan'daki toplumsal değişim süreci hem Batılı bilim adamlarının hem de Müslüman bilim adamlarının uzun süre ilgisini çekmemişti. Aslında bu ilgisizliğin temelinde, ondokuzuncu yüzyılın çoğunda, Afganistan kültürel olarak İslam dünyasının en tecrit edilmiş ve dar görüşlü bölgelerinden biri olması yatmaktaydı. Afganistan, doğrudan ve yoğun Avrupa sömürge yönetimine maruz kalmamış ve hatta neredeyse Batı ile uzun süre teması olmamıştı. Eğitim imkânlarının ve iletişimin olmayışı ya da çok yetersiz oluşunun yanı sıra, ülkenin ondokuzuncu yüzyılda siyasal ve kültürel tecridi Afganistan'ın tarihî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde çalışmaları neredeyse imkânsız kılmıştı. Ülkenin etnik, dilsel ve toplumsal karmaşıklığı da sorunların diğer bir boyutuuydu.

İşte, Batı-dışı toplumların kendilerine ait olmayan bir tarihî yaşamaya çalışma çabasının, modernleşmenin iki örneğini Türk ve Afgan modernleşmeleri oluşturmaktadır. Türk ve Afgan modernleşmeleri aslında her iki ülkenin varlıklarına yönelik Batı tehdidinin oluşturduğu kaygıların bir sonucudur. Bu kaygılar, zamanla bir toplum değiştirme projesine dönüşmüştür. Bu değişim süreci çerçevesinde, Afgan modernleşmesinin, özellikle 1880–1933 yılları arasında, kavramsal ve tarihsel gelişimi ve Türkiye ile ilişkiler kapsamında Türk modernleşmesi ile olan etkileşimi bu tezin tartışmalarının temelini oluşturacaktır.

Bu tezin en önemli sorununu kaynaklar oluşturmaktadır. Ne yazık ki, bu alanda yapılan kaynak araştırmalarında gerek Türk gerekse Afgan arşivlerinde bu çalışmada kullanılacak özgün belgelere ulaşılamamıştır. Hem Cumhuriyet hem de Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmalarda az sayıda belgeye ulaşılmıştır, fakat bu döneme ilişkin arşivlerin Dışişleri Bakanlığı tarafından tasnifinin yapılmamış ve bu belgelerin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmemiş olması nedeniyle istenilen sonuç alınmamıştır. Konunun Afganistan boyutu ise daha vahimdir. Yıllardır süren savaş ve kargaşa nedeniyle Afganistan'da pek çok kurum gibi arşivler de yok olmuştur. Afgan toplumsal ve ekonomik kurum ve kuruluşları ve dönemin tarihî verileri ve bilgileri parça parça ve dağınıktır, daha da önemlisi bilgilerin güvenilirliklerini değerlendirme imkânı yoktur. Bu tezde ağırlıklı olarak Batılı kaynaklar kullanılmıştır, bu nedenle olayların değerlendirilmesinde çok az sayıda Afganlı ve Müslüman bilim adamlarının görüşlerinden yararlanılmıştır. Batılı kaynakların ağırlığı nedeniyle, Batılı bir görüş açısı oluşturulması ve bilimsel tarafsızlığın kaybedilmesi kaygısı tez süresince kendinî hissettirmiştir.

Afganistan üzerinde yoğunlaşan ve tezin oluşumunda katkı sağlayan bilim adamları ve diğer aydınlar arasında, özellikle, Afgan modernleşmesi ve tarihî alanında uzman Avustralya National Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Araştırmaları Merkezî Başkanı Prof. Dr. Amin Saikal'ı ve Indiana Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Nazif Shahrani'yi vurgulamak isterim. Batılı akademisyenlerden, Gregorian, Dupree, Poullada, Olesen, Roy ve Rubin'in başarılı çalışmaları bu tezin ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Vartan Gregorian, Louis Duppre'nin ve Nazif Shahrani'nin yaklaşımlarından önemli ölçüde etkilenilmiştir. Hem Duppre'nin hem de özellikle Gregorian'ın Afgan modernleşmesi üzerine yapmış olduğu araştırmalar gerçekten bu alanda hâlâ ağırlığını çok açık ara hissettirmektedir. Dupree'nin çalışmasındaki bütünsel yaklaşımı geçerliliğini, Afganistan'ın tarih öncesi döneminden başlayarak 1980'lere kadar uzanan en kapsamlı kültürel ağırlıklı çalışma olması nedeniyle hâlâ sürdürmektedir. Çünkü, ömrünün on yıldan fazla süresini Afganistan'da araştırmalar yaparak geçiren Dupree'nin çalışması, uzun bir süre

Afgan toplumu ile bir arada bulunma ve özgün kaynaklara ulaşma deneyimine dayanmaktadır.

Kaynaklara ilişkin olarak ön araştırma yaptığım dönemde faydalı olacağını düşündüğüm Amanullah'ın ve Mahmud Tarzi'nin İstanbul'da yaşayan yakınları Ömer Tarzi ve onun yönlendirmesi ile Almanya'da yaşayan Sıddık Tarzi ile görüşmeler yaptım, fakat söz konusu kişiler, bütün iyi niyetlerine rağmen, belge ve kaynak tedarikinde yardımcı olamadılar ve Mahmud Tarzi'nin eserlerinin elde edilmesine yönelik girişimlerim sonuçsuz kaldı. Hem Sıddık Tarzi hem de Kâbil'deki Türk misyonu aracılığıyla Kâbil Üniversitesi ile temaslarım da ne yazık ki sonuçsuz kaldı.

Bu çerçevede, katkılarından dolayı yukarıda isimlerini zikrettiğim kişilerin yanı sıra, bu tezin ortaya çıkmasının her aşamasında sağladıkları katkılar nedeniyle, emekli olarak Hacettepe Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılan eski danışmanım Prof. Dr. Bahaeddin Yedi yıldız'a, daha sonra danışmanlık görevini üstlenen Dr. Derviş Kılınçkaya'ya, Doç. Dr. Adnan Sofuoğlu'na, Doç. Dr. Yusuf Sarınay'a, özellikle beni sürekli olarak teşvik eden Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a ve enstitünün diğer öğretim üyelerine ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Ayrıca, tez çalışmam sırasında bana sabırla katlanan ve zamanlarını çaldığım, aileme, özellikle oğlum Burkay'a ve eşim Ayşegül'e destek ve anlayışlarından dolayı teşekkür ederim.

Oğuz HAMŞİOĞLU

Ankara 2006

KISALTMALAR

a.g.e.:	adı geçen eser
a.g.m.:	adı geçen makale
BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri
bkz.:	bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.:	Cilt
ed.:	Editör(ler)
İA (MEB):	İslam Ansiklopedisi (Millî Eğitim Bakanlığı)
İA (TDV):	İslam Ansiklopedisi (Türkiye Diyanet Vakfı)
s.:	sayfa
ÜA:	Ülke Araştırmaları
WA:	Wikipedia Ansiklopedisi
Yay.haz.	Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Bu tezde ortaya konulan tartışmanın amacı, Afganistan'nın modernleşmesi ve kalkınması sorununu, bu ülkenin kalkınma ve modernleşme süreçlerinin tarihsel gelişimini izleyerek analiz etmek, Türk modernleşmesi ile ilgilendirerek karşılaştırmak, benzerlikleri ve farklılıkları belirlemek ve varsa Türk modernleşmesinin Afganistan'daki etkilerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda, modernleşme kavramı, ağırlıklı olarak modernleşmenin siyasal gelişme boyutu olan “siyasal modernleşme” olarak kullanılacaktır. C. Black'in “modernliğin gelişimi ve dağılımı en iyi siyasi anlamda kavranabilir”¹ açıklaması Türkiye ve Afganistan gibi ülkelere daha kolay uygulanabilir, çünkü, siyasal durum analizi, karşılaştırma ve dönemselleştirme açısından nispeten daha kolay bir çerçeve sunmaktadır.

Pek çok bilim adamı tarafından çağdaşlaşma, Batılılaşma, Avrupalılaşma, ya da sanayileşme olarak adlandırılan, bizim bu tezde modernleşme olarak ifade edeceğimiz; diğer taraftan bazı bilim adamlarının ise Batılı olmayan bir bağlamda “gelişim” fikrinin devamı olarak tanımladığı veya “eski sosyal, ekonomik ve psikolojik taahhütlerin yok olduğu ya da değiştiği ve insanların yeni sosyalleşme ve davranış yapılarına ulaşabildiği bir süreç olan sosyal hareketlilik”² olarak belirttiği bu çabalar, Batı modernliğinin tarihsel gelişimi, Batı dışı toplumlarda ve özellikle İslam ülkelerinde modernleşme olgusu, din/İslam ve modernleşme ilişkisi ve Türk ve Afgan toplumlarındaki modernleşme girişimleri kapsamında değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Öncelikle, genel bir modernleşme tartışması kapsamında “modern” toplumun oluşumu ve özellikleri belirlenerek, “geleneksel”, “modernlik” ve “modernleşme” kavramları, “modernleşme kuramı” ve Batı-dışı modernleşme olgusu dinle birlikte tartışılacak ve bunlara ilişkin eleştirilere vurgu yapılacaktır. Burada iki

¹ Cyril E. Black, **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s.48.

² Vartan Gregorian, **The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946**, Stanford University Press, Stanford CA 1969, s.2.

husus önem arz etmektedir. Birincisi, Türkiye ile karşılaştırdığımızda, Afganistan'daki siyasi modernleşme süreci nasıl bir seyir izlemiştir ve bu iki ülkenin süreçleri arasındaki farklar nelerdir? İkincisi, genelde siyasi modernleşme araştırmaları tarafından ortaya konulan kuramsal ve metodolojik sorunları, Afgan ve Türk deneyimlerinin ayrıntılı incelemesine nasıl ışık tutacaktır? Bu iki noktadan yola çıkarak tartışmamızı genişletebiliriz. Siyasal modernleşme, farklı coğrafyalarda iki Müslüman ülke olan Afganistan'da ve Türkiye'de benzer aşamaları izleyerek mi gerçekleşmiştir? Bu çerçevede söz konusu ülkelerin siyasal sistemleri, modern niteliklere sahip unsurlara ihtiyaç duyduğunda, bu kısmen geleneksel olan kurumların ve davranışların aynen korunması ve yeniye uyarlanması veya tamamen yeni olanlarla değiştirilmesi şeklinde gerçekleşebilir. Değişimlerin, varsa benzerliklerinin süreci, iki ülkede siyasi modernleşme sürecinin karşılaştırılması imkânı verecektir.

Her iki toplumda da modernleşme sürecinde çözümsüzlüğün nedenleri nelerdir? Pek çok kavram ve kurum Batı'dan alınmasına rağmen neden yeni kurumlar üretilmemiş ve/veya geleneksel kurumlar modern kurumlara dönüştürülemedi? Toplumsal yapı bu süreçten nasıl etkilenmiştir? Farklılıklar ortaya çıkmış mıdır? Batı'nın maddi yönlerinin yanı sıra kültürel ve toplumsal yönlerini de benimseyecek miydik? Yoksa bu toplumlar kendilerine ait olan gelenekselden vaz mı geçeceklerdi? Öte yandan, toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar arasında süreklilik ve uyum söz konusu olduğundan kaçınılmaz olarak bu unsurlar birbirini etkileyecektir. Dolayısıyla toplumsal yapıdaki değişim zincirleme olarak devam edecektir. Bu da sonuçta farklılaşmalara yol açacaktır. Çünkü gelenekselden moderne geçiş, uygarlık değişimi olması nedeniyle oldukça çatışmalı ve bir o kadar da sancılıdır. Böylelikle, toplumun her alanında farklılaşmalar ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak Afgan toplumunun başlangıçtan itibaren modernleşme sürecinin, Türk modernleşmesi ile ilişkilendirilerek, gelişim haritası çıkarılmaya çalışılacaktır.

Afganistan ile Türkiye'nin siyasi modernleşmelerini karşılaştırmasında, bu karşılaştırmanın hangi noktadan başlatılması gerektiği önemlidir. Bu dönemler, bu iki ülkenin tarihleri incelendiğinde, işlevsel olarak birbirine eşit midir? Özellikle,

ekonomik gelişmenin başladığı kritik dönem hangi yılları kapsamaktadır? Modern Afganistan'ın siyasi sisteminin gelişiminin temelini oluşturan tarih gerçekten 1880 Abdurrahman'ın tahta çıkışı mıdır? Bu tarih kalkış noktasının başlangıcı mıdır? Türk siyasi gelişiminin tarihî ile çakışmakta mıdır? Birbirine eşit dönemler çoğu zaman söz konusu değildir. Biz bu tezde, Afgan modernleşmesinin dikey bir kesitini alarak 1880-1933 dönemini inceleyeceğiz. Doğal olarak bu dönemin öncesi ve sonrasını bu çalışmada soyutlamak mümkün olmadığından zaman öncesi ve sonrası dönemlere de genel olarak değineceğiz.

Neden bu dönemin seçildiği sorusunu sorduğumuzda Poullada'nın ifade ettiği gibi; Modern Afgan tarihini konu edinen kapsamlı bir çalışma, dört önemli hükümdarın millet oluşturma çabaları olarak tarif edilir. Bu çerçevede, Afgan tarihî, merkezî hükümet ve aşırı bağımsız Peştun kabileleri arasındaki siyasi güç akıntısının gel gitlerinden oluşmaktadır. İlk olarak Ahmet Şah Durrani (1747-1773) bir dereceye kadar kabileler arasında anlaşma sağlamayı başardı. Bu başarısı nedeniyle, bazıları tarafından günümüz Afganistan'ının babası olarak kabul edilmektedir; Dost Muhammed (1835-1863) Muhammedzay hanedanlığını kurdu, İngiliz işgaline karşı kabileleri birleştirdi ve ustaca yürüttüğü kabile diplomasisi ile merkezî hükümetin gücünü ve otoritesini artırdı; Abdurrahman (1880-1901) orduyu daha da kurumsallaştırarak, sivil bürokrasi ve krallık ile baskı ve kurnazlıkla kabilelerin gücünü azalttı; ve son olarak Amanullah (1919-1929) kapsamlı bir sosyal, ekonomik ve siyasi reform programı ile millî birliğe ulaşmak için çabaladı fakat başarısız oldu.³ Fakat modern Afganistan'ın başlangıcı, pek çok Afganistan tarihçisi ve araştırmacısı tarafından 1880'de Afgan Emiri Abdurrahman'ın tahta çıkmasıyla başlatılır. Bu dönemde, modern anlamda, Afganistan'da kabile federasyonu niteliğinden farklı olarak devletleşme ve milletleşmenin ilk adımlarının atıldığı bir dönemdir. Dolayısıyla bizim çalışmamızın başlangıcını da Emir Abdurrahman'ın tahta çıkışı tarihî olan 1880 yılı oluşturacaktır. Ağırlıklı olarak modernleşme açısından en radikal gelişmelerin söz konusu olduğu Amanullah Han dönemi incelendikten sonra, bu dönemin sonuçları ve sonraki yıllarda Afgan devletinin oluşum ve gelişimi açısından

³ Leon B. Poullada, **Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Amanullah's Failure To Modernize A Tribal Society**, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1973, s. 12-13.

önemli bir dönem olan, adeta geçiş dönemi niteliği taşıyan Nadir Şah dönemi (1929-1933) tartışılacaktır. Doğal olarak Afgan tarihini bir bütün olarak görebilmek amacıyla 1933 sonrası gelişmeler hakkında da genel bir bilgi verilecektir.

Afgan modernleşmesini Türk modernleşmesi ile ilişkilendirirken, inceleyeceğimiz Afgan modernleşme döneminin tarihleri ile sınırlı kalmamız mümkün değildir. Bunun nedeni, çalışmamızda her iki ülkenin aynı tarihler arasında yaşadığı fakat birbirinden farklı olayları tartışmak değil, her iki ülkenin tarihsel olarak farklı olan modernleşme süreçlerini irdelemektir. Bu bağlamda, genelde Türk modernleşmesini bir bütün olarak ele alarak tartışmayacağız, ama Afgan modernleşme sürecinde yeri geldikçe ilişkilendireceğiz.

Gelişme karmaşık bir olgudur ve gelişmenin ana konusu, modernlik sorunu veya modern olmanın ne olduğu sorusunun cevabıdır. Gelişmekte olan ülkelerde, bütün gelişme çabalarının esas amacı, kendi toplumlarını modernleştirmektir. Modernliği, gelişmiş Batı ülkeleri temsil ederler. Genellikle, gelişmekte olan ülkelerde gelişme, gelişmiş Batı ülkelerinin mevcut durumu ile karşılaştırılarak değerlendirilme yapılmaktadır. Gelişme sürecinin karmaşıklığı düşünüldüğünde, evrensel genellemelerin yapılması son derece güçtür.

En uygun yaklaşım hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte olanların geçmişine, bugününe ve geleceğine odaklanmak ve gelişimin tarihsel sürecini izlemektir. Gelişmekte olan ülkelere gelince, mevcut yönetim şekilleri çerçevesinde gelişimlerinin sürecini irdelemek ve gelişme çabalarını engelleyen yönleri tespit etmektir. Bu amaçla, gelişmiş Batı ülkeleri önemli ampirik (deneysel) veriler sağlar. Bu nedenle Batı, genellikle, uygun bir gelişme modeli örneği olarak kabul edilir.

Black'e göre; çağdaşlaşma sürecindeki toplumlar hem geleneksel kurumları çağdaş işlevlere uyarlanan bağımsız birimler olarak, hem de bir çok dış güçlerin etkisi altında kalan toplumlar olarak irdelenmelidir. Nitekim, dış etkiler o denli güçlüdür ki çağdaşlaşma bazen aslında bir kültürleştirme (acculturation), başka bir toplumun kültür özelliklerinin benimsenmesi olarak görülüyor. Değişimin içsel

süreci ile daha ileri toplumlarca simgelenen bu modeller sürecindeki rol arasında görülen ayırım çağdaşlaşan toplumları karşılaştırmakta yaşamsal bir önem taşır. Çağdaşlaştırıcı önderlerce kabul edilen modeller, çağdaşlaşmayı ilk önce başaran toplumlar dışında, büyük ölçüde hep yabancı toplumlardan alınmıştır. Oysa, karşılaştıkları sorunlar içseldir ve çok önemli konularda kendine özgüdür. O hâlde iki düzeyde eşzamanlı karşılaştırmalara yönelmek gerekir: 1) Geleneksel iç kurumların çağdaş işlevlere uyarlanma yollarının karşılaştırılması ve 2) Bu uyarlanma için bir temel hizmeti gören çağdaşlık modellerinin karşılaştırılması.⁴

Bu çalışmada, bireylerin, grupların ve kurumların yansıttığı uzun dönem siyasal eğilimlerin dinamik neden ve sonuçlarının oluşturulduğu karşılaştırmalı tarihsel yaklaşım benimsenmiştir. Bu tezde ele alınan konu tarihî bir niteliğe sahip olmakla birlikte, bu tek başına bir tarih çalışması değildir. Afganistan'ın bu modernleşme tarihî çalışmasında kaçınılmaz olarak, siyaset, antropoloji, sosyoloji, coğrafya ve ekonomi gibi diğer akademik disiplinlerden de sistematik bir şekilde yararlanılmıştır.

Karşılaştırmalı tarihsel çözümlenme/tahlilde (analizde) iki temel yaklaşım söz konusudur: anlaşma (agreement) yöntemi ve farklılaşma (difference) yöntemi. Anlaşma yönteminde, ortak noktalara/olgulara sahip çeşitli vakalar ortak veya ilgili etkenler kümesi çerçevesinde açıklanır. Farklılaşma yönteminde ise herhangi bir olgunun açıklandığı vakalar ve varsayılan nedenler ortaya konur ve diğer vakalardaki olgu ve nedenlerin her ikisi de yoktur. Bu tezde her iki yöntemde kullanılmaktadır.

Bu tezde, öncelikle, Türk ve Afgan modernleşme çabalarına mevcut düşünce ve kavramlar çerçevesinde, modernleşme tasarım ve çabalarını ortaya koyan siyasetçiler/yönetenler, uygulayanlar ve etkilenen kitlelerin yaklaşımları ortaya koyulmaktadır. Elde edilen bulgular, gerek nedensel açıklamalarla, gerekse tarihsel yorumlarla desteklenmeye çalışılmaktadır.

⁴ Black, a.g.e., s.42.

Yöntem konusunda ikinci önemli nokta, ele alınan zaman dilimini kendisinden öncekinden kopuk bir şekilde incelememektir. Tarih, her şeyden önce "dikey" bir süreçtir; her kesit kendisinden önce gelenden kaynaklanır; şu ya da bu yönde onun etkilerini ya da ona karşı tepkileri bağrında taşır. Bu bakımdan, tarih içinde "karşılaştırmalı yöntem" in uygulanması kaçınılmazdır. Her dönem, ister istemez, kendisinden önce ve sonra gelenlerle "dikey karşılaştırmalar" içinde daha iyi anlaşılabilir.

Bu tezde, geçmişten yola çıkarak bugünün siyasal, toplumsal ve kültürel yapısının sorunlarına ulaşmayı amaçlamaktayız. Geçmiş i irdelerken ve bugün ile ilişkilendirirken her türlü ön yargı ve kabulden arınarak yapmaya ve olayları kendi ortamında ve kendi şartlarında değerlendirmeye gayret ettik. Bu kapsamda, sorunu kavramsallaştırdıktan sonra, sonuca ulaşmaya çalıştık.

1. BÖLÜM: MODERNLEŞMENİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL GELİŞİMİ

İnsanlık tarihine baktığımızda, toplumların sürekli bir değişme içinde olduklarını ve özellikle Batı’da Aydınlanma ile, bu toplumsal değişim ve gelişmenin tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı ve kapsamlı olduğunu görmekteyiz. Son derece karmaşık bir süreç olan toplumsal değişimin kaynağında “bilgi”nin artması yer almaktadır. Bu bilgi artışıyla birlikte, insanın kendi çevresini bütün karmaşıklığıyla anlayıp denetleme gücünün gelişmesi çağdaş zamanların değişme sürecinde çok yaşamsal bir rol oynar.⁵

Bu toplumsal değişimlerin yol açtığı gelişme oldukça karmaşık bir olgudur, bu olgunun merkezinde ise modernlik veya neyin modern olduğu sorunu yer almaktadır. Batı’da ortaya çıkan bu tarihsel, kültürel, siyasi ve ekonomik gelişmeler, gelenekselden modernliğe doğru uzanan, ne zaman ve nerede biteceği bilinmeyen bir dönüşüm sürecinin başlangıcıdır. Bu süreç, Batı’dan başlayarak dünyanın diğer bölgelerine de yayılan insanlık tarihindeki en köklü dönüşümlere yol açan “yeniden yapılanma”, “modernleşme”, “çağdaşlaşma”, “sanayileşme” veya “laikleşme” vb. olarak da adlandırılan bir toplumsal dönüşüm sürecidir.

Aslında modernleşme olgusu, Doğu ile Batı’nın karşılaşması sonucu ortaya çıkan kültürel temasların sonucunda oluşmuştur. Türkdoğan’ın ifade ettiği gibi; Batı toplumları, Orta Çağ boyunca Doğu kültürünü anlamaya, tanımaya ve kavramaya çalışmışlar. Bunun için de planizasyon ve akılcılık yolunu izlemişlerdir. Kilisenin öncülüğünde İslam’ın Batıdaki en yakın odak noktaları olan Endülüs, kuzey Afrika ve Osmanlı İmparatorluklarıyla geniş çapta bir çeviricilik kampanyası başlatmışlardır. Bu çeviricilik Batıda bilimsel araştırmanın ilk çözüm yollarını ortaya koyacaktır. Batı, Greko-Latin köklere inerek, İslam’dan aldıkları malzemeleri birleştirmiş, yeni sentezlere ulaşmıştır. Dinde reform, özgür insanın tabiatı

⁵ a.g.e., s.8.

araştırmayı hedeflemesinde rol oynamıştır. Hepsinin üzerinde Rönesans ve Reformun sağladığı ortam insanı hareket merkezî hâline getirmiştir. Bu da dilde ve edebiyatta, estetikte millî benliklerin tanınması gerçeğini desteklemiştir. Millî devletler, hümanizma, rönesans ve reform ile başlatılan üçgenin içindedir. Milletleşme veya millet kimliğine kavuşma aynı zamanda Batının bütünleşmesine giden yolu açmıştır. Modern bilimin doğuşu, demokrasinin ortaya çıkışı, insan hakları hepsi Batı'da gelişmiş bulunmaktadır.⁶ Bu çerçevede baktığımızda, Doğu'dan etkilenmiş olmasına rağmen, Batı uygarlığının temelinde bulunan iki ilke vardır ki, bunlar: 1) Hristiyanlık, 2) milletleşme sürecidir. Her ikisi de, Batının ilerlemesinde önemli katkılar sağlamıştır.⁷

1492 yılından sonra yayılmaya başlayan Avrupa emperyalizmi ve sömürgeciliği aşamalı olarak dünyanın pek çok bölgesini etkisi altına aldı. Bu dönemde yerli kültürler üzerinde kuvvetli bir etki bıraktı ve Avrupa dilleri veya Hristiyanlık gibi, Avrupa kültürünün unsurları tarafından gönüllü ve zorla asimile edildi. Bir çok olayda, yerli nüfus, Avrupalı göçmenler tarafından yerlerinden edildi ve marjinalleştirildi. Daha sonra, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, Avrupalıların güçlerinin zayıflamasına ve sömürgelerde milliyetçi bağımsızlık hareketlerinin doğmasına neden oldu. Başlayan bu hareketler sömürgecilikten kurtuluş dönemini başlattı. 1960'ların sonunda pek çok sömürge bağımsızlığını elde etti.

Bununla birlikte, bu yeni devletler, Batı kültürünün uzun süren Batı ile birliktelik nedeniyle oluşan etkileşimler sonucu Batı'nın bazı yönlerini, çoğunlukla benimsediler. Batılı ülkelerin dünya üzerinde ekonomik, kültürel ve siyasi üstünlüğü nedeniyle ortaya çıkan farkın kapatılması amacıyla, bazı bilim adamlarına göre Batı'nın zorlamalarının sonucu bazılarının göre ise bir avantaj olarak, gelişmiş Batılı ülkelerinin deneysel bir örnek ve uygun bir kalkınma modeli olarak seçilmesini gündeme getirmiştir. Bu çerçevede, Vartan Gregorian;

⁶ Orhan Türkdoğan, **Millî Kültür Modernleşme ve İslam**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s.92.

⁷ a.g.e., s.103.

- emperyalizm vasıtasıyla yüzlerce yıllık Avrupa tarihinin ortaya koyduğu fikir, teknik ve kurumların etkilerini;
 - yeni bir yaşam ilkesi, yeni bir kavram olan, özünde ya da ekonomik anlamda modern Batı kültürünün, “kapitalist sisteminin Doğu toplumuna girmesini”;
 - Doğu’nun tüm entelektüel ve duygusal yapısı ile bunun üzerine kurulu olan kavramları dönüştüren Batı medeniyetinin etkileriyle meydana gelen “millî uyanışlar” ile desteklenen dinî "reform" ve "rönesans"ı;
 - "modern toplumun Doğu’nun sosyal ve ekonomik dokusu üzerindeki etkileri"ni; ve
 - "taklit yoluyla ilerleme"yi başarmak için tasarlanan teknolojik, dilsel, hukuki ve politik açıdan alıntı yapma sürecini,
- bu geniş ve karmaşık tarihsel gelişim boyunca, Batı’nın “meydan okuması”na karşılık Doğu’nun “cevabı” olarak tanımlamıştır.⁸

Her ne kadar, Batı’nın ve Batı kültürünün Doğu toplumlarındaki toplumsal değişiklikler üzerinde önemli etkileri olduğu ve değişim sürecini hızlandırdığına ilişkin olarak evrensel bir görüş söz konusu olsa da, bu değişikliklerin veya sürecin yapısı hakkında görüş birliği yoktur. Yine de modern toplumun oluşum sürecinin genel hatlarıyla irdelenmesi yol gösterici olacaktır.

1.1. Modern Toplumun Oluşumu

Günümüzün modern toplumlarını anlayabilmek için öncelikle bu toplumları ortaya çıkaran toplumsal ve ekonomik şartları, tarihsel gelişimi çerçevesinde ele almak gerekir. Onsekizinci yüzyılda Aydınlanma hareketi ile Avrupa, tarihinde o güne kadar bir benzeri görülmemiş büyük dönüşümlere sahne olmuştur. Pek çok bilim adamının hemfikir olduğu bu dönüşüm geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş süreciydi. Bu süreçle birlikte, toplumda egemen olan geleneksel-dinî görüşler ve kurallar yerini bilimsel, demokratik ve laik düşünce ve düzenlemelere terk ediyordu. Marshall Berman’a göre, modernliğin tarihî, üç

⁸ Gregorian, a.g.e., s.1.

evrede ele alınabilir: insanların modern hayatı algılamaya yeni başladıkları, el yordamıyla kendilerine çarpan şeyi anlamlandırmaya çalıştıkları ve on altıncı yüzyılın başlarından on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar geçen süreyi kapsayan birinci evre; 1790'ların "devrimci dalgası"yla başlayan ve büyük, modern bir kamunun doğduğu ikinci evre; gelişmekte olan modernist dünya kültürünün sanat ve düşünce alanlarında göz alıcı başarılar sağladığı ve modernleşme sürecinin neredeyse tüm dünyayı kapladığı üçüncü evre.⁹

Peter F. Sugar'ın deyimi ile; modern veya Batılı olarak adlandırılan toplum "organik" bir şekilde gelişmiştir. Anılan "organik" süreç Avrupa'da Ortaçağın son dönemlerinde feodal toplumun dağılması, ticaret ve kent hayatının tekrar canlanması ile beraber başlamıştır ve özetle şöyledir:

- Ekonomik faaliyetlerde bir değişiklik söz konusudur,
- Bu değişiklik burjuva sınıfının doğuşuna sebep olmuştur,
- Bu yeni çıkar grubu ile hükümdar arasında ortaya çıkan işbirliği, merkezî bir devletin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur,
- Yüzyıllar sonra burjuva sınıfının devamlı süren çabaları sonucu, anayasalı hükümetlerin kurulması nihayet gerçekleşmiştir.¹⁰

Bu bağlamda "modern" pek çok dönemden geçerek gelişmiştir ve sürekliliği kesintiye uğratan önemli olayların etkisinde kalmıştır. Bu dönemleri sıralarsak Keşifler Çağı ile başlatabiliriz. Bu çağı, Rönesans, Reformasyon ve Karşı Reformasyon, Akıl Çağı, Aydınlanma Çağı, Romantizm Çağı, Endüstri Devrimi ve Modern Çağ izlemiştir. Günümüzde bazı bilim adamları Modern Çağ'ın sona erdiğini ve Postmodern dönemin başladığını iddia etmektedirler. Söz konusu dönemlerde modernliğin tarihsel gelişiminde pek çok önemli olay etkili olmuştur. Bunların başlıcalarını, Matbaanın Gelişimi, İngiliz İç Savaşı, Amerikan Devrimi, Fransız Devrimi, 1848 Devrimleri, Rus Devrimi, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci

⁹ Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.29.

¹⁰ Peter F. Sugar, "*Economic and Political Modernization: Turkey*", R.E.Ward & D.A.Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, New Jersey 1964, s.147.

Dünya Savaşı olarak sayabiliriz. Bu olayların bazıları veya çoğunun, Avrupa'da “modern” toplumun tam olarak oluşumuna neden olduğu genel olarak kabul edilmektedir.

Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişte, Batı düşüncesinin temelinde bilim, ilerleme ve rasyonalite kavramları yer almaktadır. Özellikle rasyonalite kavramı doğal ve toplumsal olgu ve olayların irdelenmesinde, bilginin düzenlenmesinde, toplumun yönlendirilmesinde ve gerçeğe ulaşmada akılsal ilkelerden hareket edilmesi anlamında kullanılmaktadır. Batı düşüncesinin özelliği ve modernlik fikri üzerine değerlendirme yapan Touraine, Batı düşüncesinin özelliği olarak, akılcılığa tanınan temel rolden daha geniş bir fikre, akılcı bir toplum fikrine geçmeyi istemiş olmasında yattığını; ve o akılcı toplum'da akıl yalnızca bilimsel ve teknik etkinliği yönetmekle kalmadığını, insanların yönetimini ve nesnelerin yönetimini de elinde tuttuğunu belirtmiş¹¹ ve Batı'daki en güçlü modernlik yaklaşımı, en derin etkileri yaratmış olan yaklaşım özellikle, akılcılığın geleneksel olarak adlandırılan toplumsal bağlar, duygular, görenek ve inançların yıkımını gerektirdiğini/dayattığını ve modernleşme amilinin belli bir kategori ya da toplumsal sınıf değil aklın kendisi ve o aklın zaferini hazırlayan tarihsel gereklilik olduğunu vurgulamıştır. Touraine göre, Batı'daki modernlik fikri, tamamen içsel bir modernleşme yaklaşımıyla birbirine karışır. Bu fikir, aydınlanmış bir despotun, bir halk devriminin ya da yönetici bir grubun eseri değil; bizzat aklın, dolayısıyla da, özellikle bilim, teknoloji ve eğitimin eseridir.¹²

Aydınlanma hareketi, insan, toplum ve doğa hakkında geleneksel dünya görüşünün öne sürdüğü tezlerle mücadele eden ve buradan yola çıkarak bilimin ve aklın öncülüğünde insanın, toplumun ve doğanın yeni bir açıklamasını yapmaya çalışan entelektüel bir düşünce hareketidir. Diğer bir ifadeyle, aydınlanma, insanın düşünme ve değerlendirmede din ve geleneklere bağlı olmaktan kurtulup kendi akli ve tecrübeleri ile kendi yaşamını aydınlatma çabasıdır. Genellikle merkezî Batı Avrupa olan aydınlanma hareketinin en çok geliştiği yer Fransa, İngiltere ve

¹¹ Alain Touraine; **Modernliğin Eleştirisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002. s.24.

¹² a.g.e., s.25.

Almanya'dır. Dönemin aydınlarının çoğunluğu tarafından desteklenen aydınlanma hareketinin ortak yanı, ortaçağdan devralınan mevcut düzenin olumsuz yanları ile hoşgörüsüzlüklerinin eleştirel bir tutumla değerlendirilerek topluma yön vereceğine inanılan evrensel yasalarla bilimsel gelişmelerin uygulamaya konulması çabalarıdır.¹³

Aklın ve bilimin temelini oluşturduğu ve modern toplumun oluşumunda önemli rol oynayan Aydınlanma hareketi, Batılı bir entelektüel hareket olarak ortaya çıkmış fakat sonuçları itibarıyla tüm dünyayı etkilemiştir. Aklın ve bilimin yüceltilmesi, insanın üzerinde hiçbir otorite ve değer kaynağı tanımayan Aydınlanma geleneğinin doğal sonucudur. Batı toplumlarında çeşitli şartların oluşturduğu ve başlattığı değişim ve dönüşüm, geleneksel yapıya karşı çıkan aydınlar ile bu yapının merkezinde yer alan kilise ve öğretilerinin karşılıklı mücadeleleri ve toplumsal yapıyı zorlayan çeşitli süreçlerin sonucunda gerçekleşmiştir.¹⁴ Böylece Aydınlanma düşüncesi, bilimsel temele dayalı yeni bir düşünce modelinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Modern toplumun oluşum sürecine ilişkin tarihsel dönemlere baktığımızda, Batı'nın köklü dönüşümüne yol açan Aydınlanma hareketinin oluşumunda ortaçağ Avrupa'sının sonunu hazırlayan ve Berman'ın birinci evre olarak nitelediği onyedinci yüzyıl rönesans ve reform hareketlerinin oluşturduğu toplumsal, kültürel ve bilimsel birikimin önemli bir rol oynadığını görürüz.¹⁵

Ondördüncü ve onyedinci yüzyıllar arasında gelişen rönesans felsefesi, ortaçağın kapalı ve din eksenli düşünce yapısından akla ve bilime dayanan, açık ve çok yönlü, yeni bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm, eskinin tamamen yıkılması ve yeninin yapılandırılmasıdır. Bu yeni yapılanmanın temeli ise eskinin otoritesine ve geleneğe karşı çıkan rönesans hareketidir. Bu hareketin felsefesinin temelini “bilgi egemenliktir” ve “amaç doğaya egemen olmaktır” düşünceleri oluşturmaktadır. Bunda da fizik ve matematikte meydana gelen gelişmeler etkili olmuştur. Rönesans düşüncesinin matematiksel ve deneysel yöntemlerin doğayı ve toplumları kavramada

¹³ Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı**, Küre Yayınları, İstanbul 2005, s.69-72; Ahmet Özkiraz, **Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum**, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s.35-41.

¹⁴ Mehmet Akgül, **Türk Modernleşmesi ve Din**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 1999, s.12.

¹⁵ Berman, **a.g.e.**, s.29.

kullanılabileceği düşüncesi Aydınlanma hareketi üzerinde etkili olmuştur.¹⁶

Bu dönemi değerlendiren Orhan Türkdoğan, Batı toplumlarının bilimsel gelişmesinin Bizans'tan ziyade İslamın etkisiyle olduğunu ve Ortaçağ boyunca doğu kültürünü anlamaya, tanımaya ve kavramaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Türkdoğan'a göre, Rönesans, İslam/Doğu kültürü ile Greko-Latin diye belirtilen Antik kültür çevrelerinin Batı düşünce ve zihniyetine göre yoğunlaşarak biçimlendirilmesidir. Rönesans'ın ilk safhasını oluşturan dil, edebiyat, sanat ve estetikte meydana getirilen yeniden doğuş hareketi daha ziyade Katolik dünyasına ait olduğu hâlde, daha sonraki bilimsel düşünce oluşumun hareket noktası Protestan dünyası olmuştur. Protestanlığın kilise babalarını ortadan kaldıran ve ferdi, Tanrısı ile baş başa bırakan özgür ve bağımsız dünya görüşü, modern bilimin yaratılmasında en önemli itici gücü teşkil etmiştir.¹⁷

Aydınlanma hareketini niteleyen, Akıl, Deneycilik, Bilim, Evrensellik, İlerleme, Bireycilik, Hoşgörü, Özgürlük, İnsan Doğasının Birliği ve Laiklik gibi kavramlar daha sonra onsekizinci yüzyıldaki toplumsal ve siyasal dönüşümlerin temelini oluşturmuştur. Aydınlanma hareketi öncesi Avrupa, kargaşanın, savaşların ve siyasal ve ekonomik istikrarsızlıkların egemen olduğu bir kıtadır. Onsekizinci yüzyıl Avrupalı bilim ve devlet adamlarının amacı, bu kargaşanın son bulması ve istikrar ve güvenliğin sağlanmasıdır. Bu sorunların çözümüne yönelik tüm çabalar, geçerliliğini yitirmiş geleneksel değerlerden, dinî ve dogmatik görüşler ve yapılardan moderne, yeni siyasal ve toplumsal yapılara geçişi ve dönüşümü gerçekleştirecek yeniliklerdi. Toplumu etkileyen bilimsel gelişmeler, özellikle astronomi alanındaki Kepler, Copernicus ve Galileo'nin önemli keşifleri, geleneksel dünya görüşlerinin ve özellikle kilisenin toplum üzerindeki egemenliğinin sarsılmasına ve itibar kaybetmesine yol açmıştır.¹⁸

Newton'un (1642-1727) yer çekimi kanununu keşfetmesi ile başlayan

¹⁶ Altun, **a.g.e.**, s.69-72; Özkiraz, **a.g.e.**, s.35-41.

¹⁷ Türkdoğan, **a.g.e.**, s.92-95.

¹⁸ Altun, **a.g.e.**, s.69-72; Özkiraz, **a.g.e.**, s.35-41; WA, <http://en.wikipedia.org/wiki/enlightment>.

bilimsel devrim, kilise ile bilimi karşı karşıya getirdi ve evrenin, güneş sisteminin ve gezegenlerin hareketlerinin deneye ve gözleme dayalı bilimsel açıklamaları, dünyayı evrenin merkezine koyan kilise görüşünün etkinliğini kaybetmesine neden oldu. Her yeni buluş, kilisenin topluma dayattığı görüşlerin geçerliliğini kaybetmesine ve dolayısıyla kilise otoritesinin zayıflamasına yol açtı. Böylelikle, bilgi kilisenin ve ruhban sınıfının egemenlik alanından dünyevi bir alana taşınıyordu.

Aydınlanma hareketi ile birlikte bütün bu köklü dönüşümler, Fransız Devrimi ile zirveye çıkmıştır. Burada önemli bir etken olarak zikretmek gerekir ki, 1789 Fransız Devrimi hem zihniyetleri dönüştürdü hem de “*modernliği* modern dünyanın *Weltanschauung*’u (dünya görüşü) olarak yerleştirdi.”¹⁹ Fransız Devriminin etkisi o kadar güçlü olmuştur ki, Avrupa, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanda top yekun bir dönüşüme sahne olmuştur. Gerek Aydınlanma hareketinin gerekse Fransız Devriminin etkileri bütün dünyayı sardığı gibi 1839 Tanzimat hareketiyle de Türk topraklarına ulaşmıştır.

Toplumsal olayların açıklanmasında, doğa bilimlerinde kullanılan ve tarihsel olarak Fransız Devrimi'nin bir ürünü olan pozitivist yaklaşımın kullanılması ile birlikte, doğayı denetlemek, toplumu değiştirmek, kendi hayatına yön verebilmek için, insanoğlu akla ve bilime dayalı bilgileri kullanabileceğini görmüştür. Bu nedenle, aydınlanma ile birlikte, bilimsel alanda gelişmeler hızla artarken din alanında itibar ve otorite kaybı söz konusu olmuştur. Bu noktada, Bülent Kahraman, modernizmde belirleyici olan ve Aydınlanma felsefesiyle birleşerek güçlenen iki kavrama dikkat çekmektedir: Pozitivizm ve laiklik. Bunların ilki insanın ve insan aklının doğa üstündeki deneysel bilgiye dayalı egemenliğini vurgulamak ve pekiştirmek için kullanılır. İnsan, pozitivistimin denetimi altında kendi edip eyleme biçimini de denetlemekte, onu da sınırlamaktadır. Oysa doğayı dönüştürmek ve aşmak kaygı ve çabası güderken kendi öznesini aşmayan bir insanın düşünülmesi olanaksızdır. Modernizmi belirleyen ikinci kavram olan laiklik de gene bu doğrultuda algılanmıştır. Nasıl pozitivistim bireyin kendi üstünde egemen olmasına

¹⁹ Wallerstein, aktaran Muharrem Sevil, **Türkiye’de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s.19.

izin vermediği öznesini aşmak için kullanılmışsa, laiklik de insan nesnesini denetimi altına alabilecek her türden aşkın anlayışı ötelemek doğrultusunda etkinleştirilmiştir. Bu anlamda modernist mantık içinde birey pozitivizmle doğa, laisizmle de aşkınlık - tanrı- karşısında güçlenir.²⁰ Ancak, pozitivist yaklaşımın ortaçağ düşüncesindeki egemen din yaklaşımının yerine pozitif bilimleri koyması, diğer bir ifade ile yeni bir din oluşturması eleştirilere yol açmıştır.

Onsekizinci yüzyılın Fransız Devrimi ile birlikte diğer bir önemli gelişmesi Sanayi Devrimi'dir. Aydınlanma hareketi ile toplumsal dönüşüm gerçekleşirken ekonomik yapılarda ve ilişkilerde de köklü dönüşümler ortaya çıkmaya başlamıştır. Fransız Devrimi, Avrupa'nın düşünsel yapısını şekillendirirken, Sanayi Devrimi maddi yapısını oluşturmuştur. Her iki devrim birbirlerini tamamlayarak modern toplumun oluşumunu sağlamışlardır. Onsekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayarak Avrupa'nın diğer ülkelerine ve daha sonra tüm dünyaya yayılan Sanayi Devrimi, tarımsal üretimden büyük ölçekli sanayi mal ve hizmetlerinin üretimine, kol gücüyle üretimden makinalı üretime geçişe neden olmuştur. Sanayi Devrimi, insanlık açısından doğaya egemen olma anlamında son derece önemlidir. İnsanoğlu sahip olduğu sınırlı kaynakları, üretimde verimli ve etkin kullanabilme ve miktarlarını artırabilme imkânına kavuşmuştur. Sanayi Devrimi ile birlikte, hammadde ve enerji kaynakları kullanımı artmıştır, üretimde makineleşme gerçekleşmiştir, işgücünün uzmanlaşması sağlanmıştır, ulaşım ve iletişim yaygınlaşmıştır, bilimsel ve teknolojik gelişmeler gündelik hayata uyarlanmıştır, aile yapısı değişmiştir, tarım eski önemini kaybetmiştir, kentleşme olgusu ortaya çıkmıştır, bir işçi sınıfı oluşmuştur ve ticari faaliyetlerde artış meydana gelmiştir.²¹

Böylelikle, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi, Avrupa'yı geçmişteki bağlarından kopararak dönüşü olmayan bir yola sokmuştur ve modernleşme süreci başlamıştır. Touraine'nin deyişiyle; Batı, modernliği bir devrim olarak düşünmüş

²⁰ Hasan Bülent Kahraman, **Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye**, Everest Yayınları, İstanbul 2002, s.2.

²¹ WA, <http://en.wikipedia.org/wiki/industrialrevolution>.

ve yaşamıştır. Akıl hiçbir kazanımı kabul etmez, tersine bilimsel türden bir kanıtlamaya dayanmayan tüm inançlar, toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimlerine sil baştan (tabula rasa) yapar.²²

1.2. Geleneksel, Modernlik ve Modernleşme

Modernleşme üzerine yapılacak olan bu değerlendirmede öncelikle kavramlardan yola çıkılarak, başlangıçta, gelenek, modernlik (modernite) ve modernleşme kavramları tartışılacaktır. Gerek günümüzde gelişmekte olan, gerekse geçmişten bugüne uzanan modernleşme deneyimine sahip pek çok toplumun, toplumsal yaşantılarının derinliklerine kök salmış geleneksel kurumları ve yapıları vardır. Doğal olarak bu geleneksel kurumlar ve yapılar, bu toplumların oluşturduğu veya ileride oluşturacağı modern kurumlar ve yapılar üzerinde de etkili olmuştur ve olacaktır. Nitekim, modernleşen toplumları izlediğimizde, başarılarının temelinde kendi geleneksel kurum ve yapılarının oluşturduğu mirasın önemli bir katkısı, uyarlanması söz konusudur. Geleneksel toplumların özelliklerine geçmeden önce geniş anlamıyla gelenek kavramına baktığımızda; “gelenek”, insanların iradelerinden ve eylemlerinden bağımsız olarak siyasal hayatı ve onun işleyiş şekillerini tayin eden, onu idare eden, siyasal iktidarı ve toplumu kontrol eden tarihî, siyasal ve toplumsal kanunlardır. Gelenek, ortak bir tarihsel miras, siyasal iktidarın devamlılığı, ahlaki birlik, siyasal ve toplumsal kültür gibi temel bağlaşımların ortak kabulünü ifade eder. Gelenek, siyasal iktidarın toplumsal itaat alanında onanmasının tarihsel dinamiklerini gösterir. Gelenek, toplumsal hayatta insanların ortak tercihlerini, birlik ve beraberliğin kültürel bağlarını ve sözleşmeleri kapsar. İnsan hayatının toplumsal kurulması din, tarihsel bilinç, kültür, ırk, yurtseverlik, aile veya soy gibi bir çok temel bağlaşımdan oluşan gelenek toplumda ortak kimlik yaratılan değerler manzumesi olarak modernleşmenin biçimini de etkiler.²³

Geleneksel toplumlara gelince bu toplumlar, genel itibariyle,

²² Touraine, **a.g.e.**, s.25.

²³ Halis Çetin, **Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003, s.109.

- İnsan ilişkilerinin duygusal, toplumsal, özel standartlara yöneldiği, başka kişileri kendilerine atfedilen özelliklere göre değerlendiren ve yaygın ilgilere yönelik nitelikler taşıyan,

- Kurumların uzmanlaşmadığı, karşılıklı bağımlılıkların bulunmadığı, insan ilişkilerinde geleneklerin, özel ilkelerin, işlevsel yaygınlığın egemen olduğu, merkezîleşme eğilimlerinin görülmediği, pazar ve para ekonomisinin gelişmediği, bürokrasinin oluşmadığı, ailenin ve birincil grup ilişkilerinin egemen olduğu, nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığı,

- İnsanlarının çoğunluğunun okuma yazma bilmediği, kentleşmenin görülmediği, iletişimin gelişmediği, insanın kendisini başkalarının yerine koyma gücünün bulunmadığı ve katılımcı olmayan,

- Bireylerin normal olarak aile, yerel topluluk ve ait oldukları işlevsel grupla ilişki içinde bulunduğu, başkalarına, kişisel güvenliklerine destek olan tanışıklıkların kapsamına dayalı dar bir görüş açısından bakıldığı, başka görüşlerin varlığını görme ya da bir şeyler yapmanın değişik yollarını değerlendirme yetenekleri pek az olduğu, yabancı kişi ve adetlerin hepsine düşman gözüyle bakıldığı, çağdaş zamanlara değin gelirin başlıca kaynağı olan tarımın geleneksel toplumların siyasal, ekonomik ve toplumsal temelini oluşturduğu,

- Modern milletin göstergelerinden birisi olan, vatandaşlarının büyük bir oranının çabalarını sürekli olarak harekete geçirilmesi yeteneği görece olarak bulunmayan, parçalı ve çoğunlukla taklit etmek istedikleri modern güçleri üstün kılan büyük kurumlardan yoksun, birlikte hareket etmeye yönelik davranışları, oldukça düzensiz, küçük ölçekte ve sınırlı amaçlara yönelik olma eğilimi gösteren, toplumlardır.²⁴

Dolayısıyla, modernleşme sürecini, geleneksel yapıların çağdaş işlevler kazandırılmasına yönelik faaliyetler olarak düşünülmesi son derece yaygındır. Çünkü gelenek ile geçmiş bugüne getirilerek geleceğin de aynı süreklilik ile korunması sağlanmıştır. Sürekliliğe ve tarihsel bir köken ve mirasa dayanmayan modernleşme iddiasının toplumsal kabul görme oranı oldukça düşük olacağı ve içerisinde gelenek

²⁴ Black, a.g.e., s.21-2 ve 62; Murat Tazegül, **Modernleşme Sürecinde Türkiye**, Babil Yayınları, İstanbul 2005, s.23-30; Özkiraz, a.g.e., s.49-56.

ile çatışmaya dayalı krizsel bir süreci barındıracağı için modernleştirici devlet, geleneği kullanmak ister. Bu nedenle siyasal iktidar, bir toplum yaratmak için geçmişin kahramanlık anılarını canlandırma, ortak bir tarihsel miras yaratma, ortak bir şuur ve kültür oluşturma yoluyla toplumsal uyumu ve ulusal onuru geliştirmeye çalışmaktadır. Eski geleneklerin ve uygarlıkların yeni durumun meşruiyet kökenleri olduğunu iddia ederek modernleşmenin kabulü ve sürekliliğindeki önemli boşlukları doldurmaktadır.²⁵

Modernleşme, eğer bir gelenekselliğe dayanmamış ise veya gelenekten tam bir kopuşu ve reddedişi temsil ediyorsa tarihsel ve toplumsal bir yabancılaşmanın ve yabancılaştırmanın içinde bulunuyor demektir. Toplumu bir arada tutan tarihsel, kültürel, dinsel, dilsel vb. bağlılıkların yok sayılması, modernleşmenin kendisini sıfırdan bir tarih yazımı ve "toplum kurum"u olarak dayattığı anlamına gelir ki bu modernleşmenin bizzat kendisinin bir gelenek olması ve yeni bir gelenek kurması demektir. Bu yöndeki modernleşmenin zora, baskıya ve tepeden inme değiştirme yasalarına dayanması gerekir. Modernleştirici devlet eğer geleneğin toplum üzerinde oluşturduğu kabulün reddi üzerine oluşturduğu yeni durumda yeni kabulleri aynı güçle veya etkinlikle kuramazsa/ikame edemezse modernleşme krizleri kaçınılmaz demektir. Çünkü modernleşmenin karşısındaki en güçlü toplumsal değer dünyası gelenektir.²⁶

Öte yandan, Kahraman, geç modernitenin en temel sorunlarından biri olarak geleneği görmektedir. Kahraman'a göre; bir anlamda modernitenin gelenekle girişilmiş bir çatışma olduğu bile söylenebilir. Bununla birlikte, modernin geleneği tümünden yok saydığını düşünmek yanlıştır. Tersine, modern, geleneğin belli bir biçimde aşılması iradesi ve sürecidir. Bu bağlamda modern, geleneksel olana sırtını dönmemiş, onunla derin ve kapsamlı bir ilişkiye girmiştir. Fakat bu, modernin geleneksel olandan hareketle kendisini inşa ettiği anlamına da gelmez. Modern, geleneksel olanla belli bir dönem içinde belli bir çerçevede yaşanmış karşılıklı etkileşimdir. Ne var ki, bu daha ziyade estetik alanında gelenekle kurulmuş olan

²⁵ Black, a.g.e., s.110

²⁶ Çetin, a.g.e., s.111.

ilişkiyi tanımlar.²⁷ Modernleşme süreciyle birlikte yeni bir yaşam biçimi oluşturulması ve eskinin yıkılması, hızlı ve köklü değişiklikler gerektirdiğinden gelenekselin moderne uyarlanması sırasında kaçınılmaz olarak çatışmalar ortaya çıkmaktadır. Çetin'e göre, bu çatışmalar, toplumsal alanda meşruiyet, kimlik, bütünleşme gibi krizlerin de kaynağını oluşturur. Modernizmin tek biçimli toplumsal dönüşüm projesinin önündeki en büyük sorun olan geleneğin meşruiyet, kimlik ve bütünlük yaratmadaki alternatif yapısı modernleşme sürecinin ikircikli/düalist doğasının da özünü oluşturur.²⁸

Shayegan ise, gelenekle modernliği karşı karşıya getiren çelişkiler, bir yanda değişim, niteliksel sıçrama, ilerleme ve dönüşüm, öte yanda sosyolojik ağırlık, geleneksel cansızlık, köhneleşme ve kavga ideolojisi karşı karşıyadır. “Modernlik, gelenek tarafından doğasından uzaklaştırılacak, Gelenek de modernliğin çelmelerine maruz kalacaktır.” Bu uygarlıklar açısından şu anda bulunulan yer ise, “tarihsel olarak (bu evre) ikisinin arası dönemdir” şeklinde ifade etmektedir.²⁹

Söz konusu geleneksel modern çatışmasında modernliğin geleneksel yapı üzerindeki politik ve ekonomik gücü, geleneksel yapının modernlik üzerindeki gücüne kıyasla çok daha büyük olduğu içindir ki, modernliğin geleneksel bünyeyi etkileme şansı, geleneksel yapının modernliği etkileme şansından çok daha fazladır. Bu nedenle de ideolojik yapısının inşasında bir uzlaşma zemini arayan kimse, modern birey değil, ama gelenekçi bireydir.³⁰

Modern kavramı ise, Latince biçimi ile “modernus”, ilk defa M.S. 5'inci yüzyılın sonuna doğru Roma'nın putperestlik geçmişini o sırada Hristiyanlığın resmen kabul edildiği dönemden ayırmak için kullanılan bir terimdir. Değişen içerikleriyle modern terimi, eskiden yeniye geçişi vurgulamak üzere kendinî eski çağlara dayalı geçmişle kıyaslayan ve yeni bilinçliliğe sahip olduğunu ileri süren bir

²⁷ Kahraman, **a.g.e.**, s.30.

²⁸ Çetin, **a.g.e.**, s.112

²⁹ Shayegan, aktaran Sevil, **a.g.e.**, s.49.

³⁰ Peter L. Berger, Brigitte Berger ve Hansfried Kellner, **Modernleşme ve Bilinç**, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s.184.

çağı belirlemek üzere kullanılmıştır.³¹ Bu kapsamda "modern" terimi, geniş bir zaman dizisini tanımlarken, modernlik, "modern" olma durumunu tanımlamaktadır. Modernliğin ne olduğunu anlamak için, özellikle sosyoloji alanında çok sayıda tanımlama girişimi vardır. Aslında modernliği tanımlamaya girişmek, sorunlu bir alana dalmaktır. Çünkü ne bir harekettir modernlik, ne de bir akım. Belirli bir dönemde hâkim olan özellikleri betimlemek için kullanılan bir terim de değildir. Her şeyden önce zamanla alakalı ve zamana ilişkin bir terimdir. Günümüze ait bir dönemi kendisinden kalkarak tanımlama çabasında olduğumuz bir bilinç durumudur. İçinde yaşanan zamanı teşhis etmeye yönelik bir hareket içindedir bu bilinç. Bu anlamıyla modernlik, tarihsel olanın karşıtı olarak değerlendirilebilir.³²

Özkeraz'a göre, 18. yüzyıl Aydınlanma filozofları tarafından ortaya atılan modernlik, insana kendi potansiyelini gösterdiği gibi, insanın kendi dışındaki otoritelerden (gelenek, Tanrı vb.) "kurtulmasının" da yolunu aramıştır. Modernlikle beraber adeta "insan" yeniden keşfedilmiş veya insana yeni payeler biçilmiş ve insan olgusu tekrar tanımlanmaya çalışılmıştır. 18. yüzyılın sonuna kadar insan daha çok belli görevleri yerine getirmek için varken, şimdi belirleyici unsur konumuna gelen, kendi rollerini ve kendi geleceğini kendisi oluşturan etkin bir güç durumuna gelmiştir. Özkeraz, "modern" in izlerini tarihin herhangi bir aşamasında sürmenin mümkün olduğunu ve modernliğin kendi isminin çağrıştırdığının aksine çağımıza, "şimdi"ye ait veya şimdiye özgü bir şey olmadığını belirtmiştir. Fakat bir hayata katılma tarzı olarak "şimdi"nin ön plana çıkarılması, sürekli bir değişimin ve geleceğe yönelik tasarımların insanı işgal etmesine ve daha önemlisi, "modern" i tarih dışı kılan bir diğer özelliği de onun insanı merkez alarak, yaşamla ilgili herhangi bir konuda insanın dışında bir otoritenin insan üzerinde söz sahibi olmasını reddetmesine vurgu yapmıştır.³³

³¹ Özkeraz, **a.g.e.**, s.14.

³² Ahmet Demirhan, **Modernlik**, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s.11.

³³ Özkeraz, **a.g.e.**, s. 15 ve 9

Bir başka açıdan modernlik, "ekonomik, politik ve kültürel değişimdeki karmaşık süreçlerle karakterize edilen, yeni tipte bir toplumun ortaya çıkması"³⁴ olarak da düşünülebilir. Bir başka deyişle modernlik terimi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Batı Avrupa'da filizlenmeye başlayan, esas görünümüne Kuzey Amerika'da rastlanılan ve o zamandan bu yana Batı dışı dünyaya yayılan ya da dayatılan bir toplum biçimine karşılık gelmektedir.³⁵ Eskinin dışlanması, yeninin kutsanmasıdır modernlik ve esas itibarıyla on dokuzuncu yüzyıl ile birlikte gündelik hayatları tanzim etmeye girişen buyurgan bir sistem hâlini almıştır. Köklü bir dönüşümü bünyesinde barındıran bu sistem, kendisinin dışında olanı gelenek olarak kurgular ve ona karşı üstünlük varsayımında bulunur. O, bu yönüyle daha önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinden farklılaşan bir özellik gösterir.³⁶

Yıldırım, modernliğin, Batı toplumlarında endüstri devrimiyle beraber yaşanan köklü politik, toplumsal, ekonomik ve moral değerler dünyasının değişmesi sonucu ortaya çıkan bir süreç olduğunu ve modernliğin en önemli temellerinden biri olan aydınlanma projesine göre insan gelenek ve din gibi her çeşit metafiziksel boyuttan özgürleşerek dünyevi alana yerleştiğini, özerk birey kimliğiyle Tanrıdan ve doğaüstü dünyadan koparak otonom bir varlığa dönüştüğünü ifade etmektedir.³⁷

Tazegül'e göre, birey, akıl, bilim ve ilerleme; birbirlerine bağlı bu dört adım modernlik düşüncesinin köşe taşlarını oluştururken³⁸ Göle, modernliği yerel sınıf dinamikleri ve hatta geleneğin yeniden icadı üzerinde yükselmekten ziyade, Batı yaşamsal törelerini sahiplenme arzusunu ifade eden bir medeniyet projesi ile tanımlandığını söylemektedir.³⁹

Jeanniere'de modernliğe geçişi belirleyen dört devrimden, bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstriyel devrimlerden bahsetmekte ve aslında "modern", radikal bir değişmeden sonra ortaya çıkanı adlandırır ve insana olduğu

³⁴ Swingewood, aktaran Altun **a.g.e.**, s.10.

³⁵ Poole, aktaran Altun, **a.g.e.**, s.10.

³⁶ Berger, Berger ve Kellner, **a.g.e.**, s.14..

³⁷ Ergün Yıldırım, **Hayali Modernlik: Türk Modernliğinin İcadı**, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.18.

³⁸ Tazegül, **a.g.e.**, s.21.

³⁹ Nilüfer Göle, **Modern Mahrem**, Metis Yayınları, İstanbul 1991, s.131.

kadar çevresine de uygulanır. Modern dünya, tarımsal dünyanın yerini aldı; kendisini önceleyenlerle bağdaştırılmaz yeni bir dünya görüşü belirledi. Modernite önce insanı, daha sonra insanın dünyasını etkiler. Modern olmanın, artık düne ait olmayan ve başka yöntemlerle ele alınması gereken bir dünyada yaşamak olduğunu belirtmektedir.⁴⁰

Touraine göre, modernlik, salt değişim ya da olaylar silsilesi de değildir; akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır. İşte bu nedenle modernlik toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını içerir. Bu bölümler ise, siyaset, ekonomi, aile yaşamı, din ve özellikle de sanattır. ... Modernlik, İlk önce geçmişin yıkılmasına, özgürleşme ve açılmaya öncelik tanıdı. Daha sonra tarih ve ilerleme filozofları modernliğe olumlu bir içerik verdiler. Touraine'nin modernlik fikri Tanrı'nın yerine toplumu koymuştur.⁴¹

Parsons modernliği, hem mübadelenin artması, hem üretimin gelişmesi, hem siyasal yaşama geniş katılım, hem de ulusların ve ulusal devletlerin oluşumuyla tanımlamaktadır.⁴²

Dinî, geleneğin ve Aydınlanma öncesi otoritelerinin saf dışı edilmesine Weber “dünyanın büyüünün bozulması” olarak bakmaktadır; Modernite bugünü kutsallaştırmakta ve bütün iyi değerleri bugüne yüklemekte ve geçmişi inkar ederek kendi değerlerini bugünün üzerine inşa etmektedir. Weber, modernliğin kültürel bir dönüşüm olduğunu, Batıya özgü ve yalnızca orada gerçekleştiğini sorunsallaştırırken rasyonel aklın ürettiği bilgiye dayalı bir kültürel değişimi gündeme getirir. Weber akla uygun karar vermenin geçmiş tüm anlayışları yıktığını ve bunun da “büyü bozumuna” yol açtığını öne sürer. Bu noktada, Weber, modernliği “dünyanın büyüünün bozulması” olarak görmektedir.⁴³

⁴⁰ Abel Jeanniere, “*Modernite Nedir?*”, Mehmet Küçük (ed.), *Modernite Versus Postmodernite*, Vadi Yayınları, Ankara 2000, s.96-97.

⁴¹ Touraine, *a.g.e.*, s.23,105 ve 165.

⁴² Parsons, aktaran Touraine, *a.g.e.*, s.119.

⁴³ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Hil Yayın, İstanbul 1997, s.13-25.

Marshall Berman'a göre, "dünyanın her tarafındaki insanların paylaştığı hayati bir deneyim tarzı" olan modernlik; fiziksel bilimlerdeki büyük keşifler, sanayileşme, muazzam demografik çalkantılar, kentleşme, kitle iletişiminin yaygınlaşması, ulus-devletler, egemen sistemlere alternatif önerme iddiasında olan kitlesel toplumsal hareketler ve kapitalist dünya pazarı gibi kaynaklara dayanır.⁴⁴

Dolayısıyla, artık bir durum olan modernlikten, bu durumun oluşum sürecine işaret eden modernleşme olgusuna geçebiliriz. Modernlik kavramı ile Batılı toplumların yaşadığı sürece ilişkin, yeni bir siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik düzen oluşturulurken, modern olanın Batı-dışı toplumlar tarafından talep edilmesi veya bu toplumlara dayatılmasıyla birlikte modernleşme olgusu gündeme gelmektedir.

Black'e göre, "modernlik" kavramı, teknolojik, siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmede ileri ülkelerin ortak özelliklerini belirtmek üzere kullanılırken "modernleşme", öteki ülkelerin o özellikleri elde etme sürecini belirtir.⁴⁵ Göle ise, modernliğin evrenselliği içerdiğini, modernleşmenin ise farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergâhı olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Touraine de, hem felsefi, hem de iktisadi olan klasik anlayış, modernliği aklın utkusu, özgürleşme ve devrim olarak, modernleşmeyi de, eylem hâlindeki modernlik, yani tamamen içsel bir süreç olarak tanımlandığına vurgu yapmaktadır.⁴⁷

Modernleşme kavramı, Batılı bilim adamları tarafından bütün gelişmekte olan toplumların, Batı toplumlarının modernleşme süreci boyunca yaşadıkları benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuş bir kavramdır. Bu itibarla, modernleşme, Batı'nın kendi iç dinamiklerinin oluşturduğu kendine özgü tarihsel, kültürel ve siyasal bir yeniden yapılanma olgusudur. Öte

⁴⁴ Berman, **a.g.e.**, s.23.

⁴⁵ Black, **a.g.e.**, s.5.

⁴⁶ Nilüfer Göle, "*Batı Dışı Modernlik: Kavramı Üzerine*", Tanıl Bora ve Bülent Gültekingil (ed.); *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.58.

⁴⁷ Touraine, **a.g.e.**, s.44.

yandan Batı-dışı toplumlarda ise modernleşme, dış müdahaleler ve zorlamalar sonucu ortaya çıkan bir değişim sürecidir. Modernleşme kavramı, bilim adamları tarafından son yüzyılda yoğun bir şekilde tartışılmış ve pek çok bilim adamı bu kavram farklı açılardan yaklaşmışlardır.

Tazegül, modernleşme kavramının ekonomik ve siyasal boyutlarına vurgu yaparak açıklamaktadır. Bu çerçevede modernleşme, Batılı toplumbilimcilere göre tarımsal üretimden endüstriyel üretime; kapalı köy ekonomisinden dışa dönük kent pazar ekonomisine; insan-hayvan enerjisinin kullanımından makine enerjisinin kullanımına; baskıcı bir toplum yapısından özgür-bağımsız bir birey ve düşünce özgürlüğüne, düşünceyi ifade ve örgütlenme serbestisine dayanan; temsili demokrasiye doğru bir gelişim gösteren, Batı toplumlarına benzer bir şekilde, bütün gelişmekte olan toplumların aynı süreçlerden geçerek benzer seviyeye ulaşacaklarına verilen isimdir.⁴⁸

Batı toplumlarında yaşanan değişim ve adına modernizm denen olgunun, özgül bir değişmeyi değil, fakat birbirleriyle ilintili ve iç içe geçmiş dönüşüm süreçlerinin bir yumağı olduğunu ifade eden Akgül, her şeyden önce modernizmin malların kütleli üretimine dayalı endüstriyel kalkınma ile sınırlandırılmayacağını ve endüstrileşmeye bağlı olarak, kentleşme, büyü ve dinin gerilemesi, düşünce ve eylemlerin ileri derecede de akılcılaşması, gittikçe ilerleyen demokratikleşme ve azalan sosyal mesafe ve farklılıklar, bireycilik ve daha pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişimleri kapsadığını belirtmiştir.⁴⁹

Doğan'a göre, modernleşmeye Türk öğretisinde batılı yazarların düşünceleri ışığında yaklaşılmaktadır. Modernleşme "geleneksel toplumdan modern toplum tipine doğru evirilen bir toplumsal değişim süreci" olarak tanımlanırken modernleşmenin toplumun derinliklerine etki etme özelliğine dikkat çekilmektedir. Bu açıdan çağdaşlaşma toplumun, evrensel yasalara bağlı bir biçimde "birbirini

⁴⁸ Tazegül, a.g.e., s.23.

⁴⁹ Akgül, a.g.e., s.12.

izleyen ve sonrakinin öncekine oranla daha üstün olduğu aşamalı bir evrim niteliğinde" anlaşılmakta ve temelinde bir "ilerleme fikri"ni barındırmaktadır.⁵⁰

Bülent Kahraman ise modernleşmeye yeni bir düzen kurmak için bünyesinde varolan özgürleşme, bağımsızlaşma türünde kaygılar açısından bakmaktadır; modernizm, kökü 16. yüzyıla kadar giden, Aydınlanma dönemi düşünürlerinin geliştirdiği düşüncelerden derin ölçüde etkilenen bir dünya görüşüdür. Bu niteliğiyle modernizm, ideolojiyi öteleyen ve aşan bir kapsam ve içeriğe sahiptir. Böyle bir tanım içinde ele alındığında modernizm, insanların kendi iradelerinden başka her türlü aşkın otoriteyi reddederek, özgürlüklerinin önüne yine kendilerinin koydukları engelleri aşma kararlılığı ve kişisel özgürlükle bir arada yaşamının gereklerinin birbirlerini kısıtladığı değil, zenginleştirdiği bir toplum, daha doğrusu bir dünya yaratma hayalidir.⁵¹

Ercüment Kuran'a göre, "günümüzde geçerli olan değerlerin benimsenmesi, yaşayış tarzına uyum, ilim ve teknolojiye yaratıcı katkıda bulunma" ancak modernleşme olarak yorumlanabilir.⁵²

Niyazi Berkes, çağdaşlaşmayı toplumda dinin veya geleneklerin etkisiyle her alanda değişmez kutsal kuralların sarsılması olarak görmekte ve çağdaşlaşma konusunda asıl sorunun kutsal alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel, yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi olduğunu öne sürmektedir.⁵³

İlber Ortaylı'ya göre ; modernleşme değişmektir, modernleşmeyi gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmişler tarafından alınması" diye tarif etmek, modernleşmeyi yeterince açıklamaz. Çünkü modernleşme, toplumlarda zaten sürekli

⁵⁰ İlyas Doğan, "*Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar*", <http://www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuka/cm.k.htm>.

⁵¹ Kahraman, **a.g.e.**, s.1.

⁵² Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 99.

⁵³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.21-23.

varolan değişmenin değişmesidir.⁵⁴ Yani toplum zaten belli bir ölçüde değişe dururken, ani ve hızlı bir değişme dönemine girilmesi söz konusudur, modernleşme toplumu sarsar ve o vakte kadar yaşayan kültür kalıplarını ve kurumları yıkar.⁵⁵

C.E. Black ise, çağdaşlaşmayı, tarih boyunca gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızlı değişen işlemlere uyarlanması süreci olarak tanımlıyor ve bilimsel devrime eşlik eden bu sürecin insanın çevresini denetlemesine olanak sağladığını belirtiyor.⁵⁶

Berger, modernleşmeye batı dünyasında oluşan “Teknolojik Medeniyet”le beraber gelişen bir olay olarak bakmakta ve insanın yabancılaşmasına vurgu yapmaktadır. Berger’e göre, geleneksel toplumun kurumlarını yıkararak, yeni kurumlar oluşturmuş ve bunlar vasıtasıyla topluma egemen olmuştur. Kendine özgü, geleneksel toplumun bilinç yapılarından ve kavramlarından farklı bilinç yapıları ve kavramları geliştiren modernizasyon olayı, geleneksel toplum yapısını tümüyle altüst etmiştir. Bu olay tabiatla, çevresiyle ve kendisiyle uyum içinde olan insanı, giderek yalnızlaşan ve kendisine, çevresine yabancılaşan bir varlık hâline getirmiştir. Geleneksel toplum yapısında kendisini evinde hisseden insan, modern toplumda tam anlamıyla yalnızlaşmış “evsiz, yurtsuz” kalmıştır.⁵⁷

S.N. Eisenstadt ise modernleşme kavramını “ onyedinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da gelişen, daha sonra diğer Avrupa ülkelerine ve ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda da Asya, Afrika ve Güney Amerika kıtalarına yayılan, ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçlerin ortaya çıkardığı dönüşümler” olarak tanımlamaktadır.⁵⁸

⁵⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayınevi, İstanbul 1995, s.9-10.

⁵⁵ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, s. 7.

⁵⁶ Black, **a.g.e.**, s. 6.

⁵⁷ Berger, Berger ve Kellner, **a.g.e.**, s.7.

⁵⁸ S.N. Eisenstadt, **Modernization: Protest and Change**, Prentice Hall Press, New Jersey 1966 s.1.

Daniel Lerner ise, “modernleşmenin temelinde akılcı ve pozitivist bir ruhun benimsenmesinin yattığını” ifade etmektedir.⁵⁹

Modernleşmeye bir ideoloji olarak yaklaşan Raj S. Gandhi, modern toplumların ulaştıkları ekonomik kalkınma, halkın siyasal iktidara katılımı, sekülerizmin toplumsal kültüre yayılması, toplumsal mobilizasyonun artması özelliklerinin Batılı olmayan toplumlar tarafından gerçekleştirilmesi sürecinin “ideolojik hareket” olduğunun altını çizer. Batı’nın da bu ideolojik hareketin kendisini “nihai amaç”, belki bir ütopya, bir evrensel değerlilik; modernleşme/modernleştirme ise bu değere ulaşma süreci olarak ideolojik hareketlilik anlamını taşımaktadır.⁶⁰

Türkdoğan, modernleşmenin ana temasıyla, "özelden evrenselliğe açılan bir gelişme" olduğunu vurgulamaktadır. Türkdoğan’a göre, bu gelişmenin odak noktası, son derece ileri endüstri toplumlarından az gelişmiş toplumlar üzerine bir şua gibi yayılmaktadır. Modernizasyonun, bugün dünyanın büyük bir kısmında Batılılaşma süreci olarak adlandırılmasının nedeni de budur. Bu süreç sosyal bir değişme değil, aynı zamanda bir kültür empoze etme olayıdır.⁶¹

Öte yandan, batılılaşma kavramına yönelik tartışmalarda bu kavramı, modernleşme ile özdeşleştirenler olduğu gibi ayrı anlamlar yükleyenlerde vardır. Klasik modernleşme kavramı batılılaşma ile eş anlamlı olarak kullanılmaktaydı. Zamanla modernleşme kavramının Batı modeli ile sınırlandırılması terk edilerek, bu kavrama daha geniş bir toplumsal değişim anlamı yüklendi. Gökalp’ten beri modernleşme ile Batılılaşmayı birbiriyle eşdeğer görmek bir gelenek hâlini almıştır. Bu husus Batı için de geçerlidir, hatta yaygınlık arz eder. Nitekim, modernleşme teorisinin en güçlü temsilcisi olan Eisenstadt’da "modernleşmeyi, Batı Avrupa’da veya Kuzey Amerika’da geliştirilmiş olan sosyal, iktisadi ve siyasi sistemlere yönelik

⁵⁹ Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press of Glencoe, New York 1964, s. 44.

⁶⁰ Gandhi, aktaran Halis Çetin, “*Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi*”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Ankara, Sayı: 25, Kasım-Aralık-Ocak 2003-04, s.15.

⁶¹ Türkdoğan, **a.g.e.**, s.108.

bir değişme olarak" tanımlamaktadır. Evrensel kültür, Hümanizma gibi, modernleşme süreci de Batının malı olarak görülür. Aynı şekilde, Lerner'de Geleneksel Toplumların Geçişi adlı eserinde modernleşmenin geleneksel toplumdan geçişli (transition) topluma, oradan da modern topluma olmak üzere üçlü bir modeli yansıttığı inancındadır. Ona göre modernleşme çok bataryalı bir değişkendir. Okuyup-yazma oranının yükselmesi, kozmopolittik derecesinin artması, kitle iletişim araçlarının yoğun bir biçimde kullanılması ve nihayet empatinin yüksekliği... Bütün bunlar bataryalı bir mekanizma gibi birbirini içten etkileyerek modernleşme sürecini başlatır. Modernleşme tek boyutlu değildir. Böylece, modern bilgi, siyasi katılımın genişlemesi, eğitimin yaygınlaşması ve kişisel değerlerin değişmesi bütün bunlar aynı zamanda iktisadi büyümenin de temellerini oluşturur. Bu da Batılılaşmanın modernleşme ile eşdeğerliği anlamını taşımaktadır.⁶²

Öte yandan, Berkes'e göre, Batıcılık geri kalmış toplumların aydınlarının kendi toplumlarının kalkınamaması gerçeğinin karşısında, ilerlemiş toplumları görmekten gelen aşağılık duygusunu hafifletmek için yapıştukları bir hayal, bir toplumsal sakatlığın aydınlar arasında nükseden bir görüntüsüdür.⁶³

Batılılaşma tezi, aslında Turhan'a göre bir kültür değişmesi sürecidir. Ancak, bu sürecin kuralları bilimsel olarak tespit edilmiş değildir. Bunun da nedeni: a) Görüş darlığı, b) cehalet ve c) her şeyden önce Batı medeniyetini anlayamamaktan onun esas unsurlarını kavrayamamaktan kaynaklanmaktadır.⁶⁴

Hilmi Yavuz, Batılılaşmayı tanımlarken, Batı medeniyetinin, kültür alanında bilim, felsefe, siyaset, demokrasi, insan hakları ve sivil toplum gibi konularını örnek alarak çabalamanın Batılılaşma olduğunu, piyano çalmak ya da şapka giymek veya Fransızca konuşmanın ise sadece Batının somut ve görünür

⁶² Gökalp, Eisenstadt ve Lerner aktaran Türkdoğan, **a.g.e.**, s. 97.

⁶³ Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.161.

⁶⁴ Turhan, aktaran Türkdoğan, **a.g.e.**, s.87.

simgeleri olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁵ Hilmi Yavuz, “Türk modernleşmesi” ifadesini kullanarak, modernleşmeyi Batılılaşmanın özdeşi olarak görmektedir.

Erol Güngör, “Batıda sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan değişmeye modernleşme, Batı dışında kalan cemiyetlerin bu değişmeye uyma çabalarına ise Batılılaşma”⁶⁶ diyerek, modernleşme ve Batılılaşmayı birbirinden ayırmıştır.⁶⁷

Mümtaz Turhan, Batılılaşmayı “hakiki Garplılışmanın bir manada bize has olan kıymetleri muhafaza edip geliştirmekten ibaret olduğu “diye tanımlayarak,⁶⁸ gerçek anlamdaki Batılılaşmanın öncelikle millet olma ve millî kültürü oluşturma çabası olarak görülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Ahmet Çiğdem’e göre, Batılılaşma, Batılı olmayan toplumlar için, bir “telafi edici” ideoloji ve “tarihsel gecikmişliğin” giderilmesi için kullanılan bir araçtır, çünkü ona göre, Batı dışı toplumların yaşadıkları ya da maruz kaldıkları “modern” pratikler, tarihsel olarak asla “çağdaş” pratikler olmamıştır.⁶⁹

İdris Küçükömer, Batının değerlerinin kendi tarihî gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıktığını, Türkiye’nin ise böyle bir süreçten geçmediğini belirterek, Batılılaşmanın kapitalizm sonucu ortaya çıkan bazı üst yapı kurumlarının ithali olduğunu söylemektedir.⁷⁰ Batılılaşmayı, Avrupa Devletlerinin yeni pazarlar bulmak için” kapitalizmin bazı üst yapı kurumlarının benzerlerinin” kapitalist öncesi toplumlarda kurulması ve yerli işbirlikçiler aranması olarak da görmektedir.⁷¹

⁶⁵ Hilmi Yavuz, “Modernleşme: Parça mı, Bütün mü ? Batılılaşma: Simge mi, Kavram mı?”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil(ed.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 212

⁶⁶ Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, 13.baskı, İstanbul 1997, s. 31.

⁶⁷ a.g.e., s.24.

⁶⁸ Mümtaz Turhan, **Garplılışmanın Neresindeyiz?** Yağmur Yayınevi, İstanbul 1972, s. 60

⁶⁹ Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil(ed.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.68.

⁷⁰ İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2001, s.10.

⁷¹ a.g.e., s. 26.

Sonuç olarak, Batılılaşma, kültür etkileşimi süreci olarak tanımlanabilir. İki farklı grup doğrudan sürekli temas kurduğunda, bir toplum veya kültürde meydana gelen değişimler kültür etkileşimini ortaya çıkarır. Temastan sonra, birinin veya her ikisinin kültürel yapılarında meydana gelen değişimler bellidir. Daha özel olarak, Batılılaşma, yerli toplumlar üzerinde Batı'nın genişlemesi ve sömürgeciliğinin etkisinden bahseder. Örneğin, yerliler Avrupa tarzı giyinirlerse, Avrupa dillerini öğrenirlerse ve Batılı gelenekleri benimserlerse kültürel etkileşim veya Batılılaşma söz konusudur. Batılılaşma, temas durumuna göre zorla veya gönüllü olabilir.

Doğal olarak, modernleşme toplumların önüne bir model olarak konulduğunda bir ideoloji olarak algılanmaktadır. Bu kapsamda, modernleşme, ya eski rejim için toplumsal desteğe yönelik bir meşruiyet zemini oluşturacak ya da yeni bir rejim oluşturarak egemenlik kuracaktır. Yeni bir rejim oluşturulması durumunda, millet, milliyet ve milliyetçilik kavramları öne çıkararak belki de yeniden tanımlanacak ve herkesin kanun önünde eşit olması gerekli düzenlemelerle sağlanacaktır. Bunun için gereken ise, ideal olarak görülen Batı tarzında toplumsal ve siyasal açıdan yeniden yapılanmadır. Batı'nın ideal olmasının temelinde de temel hak ve hürriyetlerin, Batılı toplumlarda kurumsallaşması ve yasalarla güvence altına alınması yatmaktadır. Modernleşme olgusunda ağırlıklı olarak teknolojik gelişmelere vurgu yapılmasına rağmen, toplumsal gelişmeler, özellikle vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanmasına da katkıda bulunmaktadır. Pek çok bilim adamı Batılı toplumların modernleşme deneyimlerinin tek olduğunu ve gelişmeyi hedefleyen ve Batı ile arasındaki farkı kapatmak isteyen toplumların Batı'nın toplumsal kurumlarını model almaları ve özellikle de teknolojisini edinmeleri gerektiğini iddia etmektedirler.

Aslında son derece karmaşık bir süreç olan modernleşme, Batı'dan bir takım alıntılar yapılmasından çok daha fazlasını ifade etmektedir. Yukarıda bazı bilim adamlarının farklı açılardan yapmış olduğu modernleşme tanımları tartışmaya açık olmakla birlikte, esas olarak, bu tanımları da dikkate alarak, modernleşmeyi şu şekilde niteleyebiliriz; Modernleşme,

- insanın sistemli, sürekli, ve bilinçli olarak çeşitli amaçlar doğrultusunda kendi fiziksel ve sosyal çevresi üzerinde akılcı denetimini,
 - bir ülke ekonomisinin bütünleşme ve sanayileşme sürecini,
 - iletişim ve ticaretinin gelişmesini,
 - halkının coğrafi ve sosyal hareketliliğinin artmasını,
 - gelişmiş sağlık ve temizlik standartlarını,
 - toplumsal ve kalıtsal sosyal gruplaşmaların dağılmasını,
 - eski sosyal birimlerin (aile, köy ya da aşiretlerin) giderek ulusal topluluğa doğru yönelmesini,
 - geleneksel değerlerin yenilenmesini veya değiştirilmesini,
 - tarihî olayların yerini fiziksel ve psikolojik etkilere dayalı rasyonel bir yorumlama almasını,
 - geniş kitle iletişim ağı ile desteklenmiş laik, bilimsel ve teknik eğitimin yaygınlaşmasını,
 - eski ve yeni sosyal grupların çıkarlarının ve birbirleri üzerindeki iddialarının gittikçe daha fazla farkında olmalarını,
 - hem siyasi yetkinin dağılımını hem de siyasi sistemdeki yetki miktarının değişikliklerini,
- içeren karmaşık bir tarihsel süreci belirtir.

Samuel Huntington, modernleşme sürecine ilişkin olarak, bu konudaki görüş sahiplerince üzerinde mutabık olduğunu düşündüğü dokuz nitelikten bahseder. Huntington'ın ifade ettiği bu nitelikler, aslında modernleşme kuramının öncüllerini büyük oranda özetlemektedir. Huntington, bu nitelikleri şu şekilde sıralar:

a. Modernleşme, devrimci bir süreçtir. Geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş, insan hayatına ilişkin örüntülerde bütünsel ve radikal bir değişimin açığa çıkması sonucunu doğurmuştur.

b. Modernleşme, karmaşık bir süreçtir. O, kolay kolay tek bir faktöre ya da boyuta indirgenemez. Modernleşme, insan davranışı ve düşüncesinin neredeyse bütün boyutlarında gerçekleşen değişimi kapsar. O, en azından, endüstrileşme, kentleşme, toplumsal hareketlilik, farklılaşma, sekülerleşme, kitle iletişiminin yaygınlaşması, okuma yazma oranının ve eğitim kalitesinin yükselmesi, siyasal katılımın artması gibi olgulardan müteşekkildir.

c. Modernleşme, sistematik bir süreçtir. Modernleşmenin bir boyutunu etkileyen değişiklikler diğer boyutlarını da etkiler. Modernleşmenin unsurları, bazı tarihsel gerekçeler dolayısıyla birbirlerine çok sıkı bir biçimde bağlıdır.

d. Modernleşme, küresel bir süreçtir. Modernleşme, on beşinci ve on altıncı yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkmışsa da, artık o, dünyanın tümünü ilgilendiren bir fenomendir. Modernleşmenin küresel bir görüntü olmasının iki sebebi vardır: Avrupa'dan yayılan modern fikirler ve teknikler; kısmen de, Batı dışındaki toplumların yerli kalkınma arayışları. Ancak her ne olursa olsun, tarihin bir döneminde toplumların tümü gelenekseldi; şu anda ise, toplumların tümü ya moderndir ya da modern olma yolundadır.

e. Modernleşme uzun vadeli bir süreçtir. Modernleşme devrimci bir süreç olsa da, zamana ihtiyacı vardır. Başka bir deyişle o, bir yönüyle de evrimci bir süreçtir. Modernleşmenin bünyesinde barındırdığı değişimin bütünselliği ancak zamanla kendisini ortaya koyabilir. Batı toplumları modernleşmek için çok uzun yıllar harcamışlardır.

f. Modernleşme, tedrici bir süreçtir. Modernleşmeyi bütün toplumların tırmanacağı çeşitli basamaklara ayırmak mümkündür. Toplumlar, açık bir biçimde, geleneksel aşamadan modern aşamaya doğru bir seyir izlemekte ve temelde aynı aşamaları kat etmektedirler.

g. Modernleşme, homojenleştirici bir süreçtir. Modern toplumların aksine geleneksel toplumların, modernliğe sahip olamamaları dışında herhangi bir

ortak özelliklerinden bahsedilemez. Oysa modern toplumlar, temel benzerlikleri paylaşırlar. Modernleşme, siyasal olarak örgütlenmiş toplumlar içerisinde bir karşılıklı bağımlılığa ve toplumların nihai bütünleşmelerine doğru bir hareketi bünyesinde barındırır. Modern düşünce ve kurumların evrensel gereklilikleri, "farklı toplumların, bir dünya devleti oluşturmalarına imkân tanıyacak" bir aşamaya doğru yönlendirilmeleri sonucunu doğurabilir.

h. Modernleşme, geri döndürülemez bir süreçtir. Modernleşme temelde, dünyevi bir yönelimdir. Değişimin oranı toplumdan topluma değişebilirse de değişimin yönü tüm toplumlarda aynıdır.

1. Modernleşme ilerlemeci bir süreçtir. Modernleşmenin sarsıntıları köklü ve yaygın olsa da, nihai düzlemde o, yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda da arzu edilen bir süreçtir. Geçiş döneminin acıları ve maliyetleri özellikle ilk dönemlerde yüklü olsa da, modern bir toplumsal, siyasi ve ekonomik düzen kurulduğunda tüm bunlar hatırdan silinecektir. Modernleşme son kertede, insani varoluşu kültürel ve maddi açıdan zenginleştirmektedir.⁷²

Modernleşmenin Boyutları; Son ikiyüz yıl boyunca, daha önce ifade ettiğimiz gibi, geleneksel toplumdan modern topluma geçişte asıl köklü değişimi gerçekleştiren, 'Fransız Devrimi', 'Sanayi Devrimi' ve 'Bilimsel Devrim' ile modernliğin gelişim ve ilkeleri modern toplumun şekillenmesini sağlayarak toplumsal dönüşümü bugünkü noktaya getirmiştir. Dolayısıyla, modern toplum bir değişim toplumu hâline gelmiştir. Onsekizinci yüzyıldaki aydınlanma döneminden günümüze kadar bu değişimin gücü ve dinamikleri, yukarıda nitelediğimiz modernleşmenin, dört boyutunda ele alınacaktır, çünkü, onsekizinci yüzyılda yaşanmaya başlanan teknolojik gelişmeler, sanayileşme, tarımsal gelişme ve kentleşme ile birlikte modern toplumun yapısı değişmeye başlamıştır. Bununla beraber, toplumsal yapılarda ve kurumlarda önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümün boyutlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

⁷² Huntington, aktaran Altun, **a.g.e.**, s.149-151.

- siyasi partiler, parlamentolar, oy hakkı gibi katılımcı karar vermeyi destekleyen anahtar kurumları içeren *siyasal modernleşme*;
- genellikle sekülerleşme ve ulusalcı ideolojiye bağlılığın üretildiği *kültürel modernleşme*;
- endüstrileşmeden farklı olmakla birlikte artan bir ekonomik dönüşümle özdeşleşen ve giderek büyüyen işbölümü, yönetim tekniklerinin kullanımı, teknolojinin ilerlemesi ve ticari yeteneklerin artması gibi unsurları bünyesinde barındıran *ekonomik modernleşme*;
- artan okuma yazma oranı, kentleşme süreci ve giderek geleneksel otoritenin zayıflaması gibi öğelerle tezahür eden *toplumsal modernleşme*.⁷³

Diğer bir ifadeyle, Batı-dışı toplumların toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel dört boyutlu dönüşümlerinin toplamı, modernleşme sürecini oluşturur.

Son derece iç içe geçmiş ve birbirleriyle etkileşim hâlinde olan bu boyutları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak oldukça zordur. Bunlardan siyasal gelişmeyi niteleyen ve bizim açımızdan önemli olan, siyasal⁷⁴ modernleşme, ekonomik, teknolojik, sosyal ve psikolojik bileşenleri de içeren oldukça geniş bir görüntü sergiler ve modernleşmenin geniş bakış açısını ele aldığımızda, genellikle modernleşme tartışmalarının merkezinde yer alır. Siyasal boyuttaki değişimlere ilişkin tartışmanın temelini, Aydınlanma ile birlikte gündeme gelen demokrasi, katılımcılık ve anayasacılık kavramları çerçevesinde oluşan demokratik yönetim oluşturur ve demokrasi, modernleşmenin siyasal boyutunu ifade eder. Doğal olarak da modernleşme ile siyasal gelişmenin evrimi demokrasinin kuruluş ve iyi işleyiş süreciyle aynı şeydir.⁷⁵ Bu çerçevede, Suna Kili, siyasal modernleşmenin üç temel niteliği olduğunu belirtir. Bunlar;

⁷³ Altun, **a.g.e.**, s.12-13.

⁷⁴ Burada, siyasal terimi, "kavramsallaştırma ve eylem planlarının oluşturulması" olarak en geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Cyril Black'in "modernliğin büyümesi ve dağılımı en iyi siyasal anlamında kavranabilir," ifadesi en azından Türkiye ve Afganistan gibi ülkelerle ilgili olarak uygun bir yaklaşımdır, çünkü bu yaklaşım inceleme, karşılaştırma ve dönemselleştirme açısından nispeten daha kolay bir çerçeve sunmaktadır.

⁷⁵ Çetin, **a.g.e.**, s.101.

- 1) Gücün gittikçe devlette odaklaşması (merkezîleşmesi) ve geleneksel otorite kaynaklarının güçsüzleşmesi;
- 2) Siyasal kurumlarda farklılaşma ve uzmanlaşma olgusunun ortaya çıkması;
- 3) Halkın siyasal yaşama daha yaygın, daha etkin bir biçimde katılması, kişilerin gittikçe artan bir oranda siyasal sistemle bütünleşmesi ve ulusal kimlik bilincine varması.⁷⁶

Öte yandan, demokrasilerde iktidarın kaynağını, aydınlanma öncesi dönemlerde olduğu gibi belirli bir takım geleneksel unsurlar (kutsal kitaplar, tanrı ve doğaüstü güçler vb.) değil, bizzat özgür bireylerin demokratik katılımı oluşturabilirdi. Black'in de ifade ettiği gibi; çağdaş toplumlar kendi üyelerinin şu ya da bu biçimde gösterdikleri onaya ve katılıma öylesine bel bağlarlar ki devletin yapısı geniş ölçüde böyle bir onayı kazanma yeteneğiyle belirlenmektedir.⁷⁷

İktidarın kaynağını oluşturan halkı, bir arada tutan, yurttaşlık bağı ile birbirine bağlı bireylerin bütünüdür. Touraine'in dediği gibi; ulus, modernliğin siyasal biçimidir, çünkü geleneklerin, göreneklerin ve ayrıcalıkların yerine bütünleşmiş, aklın ilkelerinden esinlenen yasa tarafından yeniden yapılanmış bir ulusal uzamı koyar.⁷⁸ Ancak, kaynağını halktan alan iktidarın yalnızca meşru olması yetmez, akla da uygun olması gerekir. Bu da günümüzdeki temel hak ve özgürlüklerin yasalarla güvence altına alındığı ve toplumsal iradenin yönetime yansıdığı modern devlet anlayışının egemen hâle gelmesi demektir. Modern devlet, aynı zamanda, toplumun eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanlardaki sosyal ihtiyaçlarını karşılayan devlettir. Modern devlet, modernleşme sürecinde, statüye ve tek taraflılığa dayalı hukuktan karşılıklı hak ve yükümlülükleri düzenleyen eşitlikçi sözleşmeli hukuka geçişi simgeler. Bireylerin kişisel bağlılıklardan kurtulup bir ulus, bir uyruk, bir devlet bağlılığına geçmesidir ki bu sayede birey, korporatif ve

⁷⁶ Suna Kili, **Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s.140.

⁷⁷ Black, **a.g.e.**, s.13.

⁷⁸ Touraine, **a.g.e.**, s.155.

hiyerarşik sistem tarafından belirlenmiş statülerin hiyerarşik bağlarından kurtulup ilişkilerini özgürce düzenleme imkânına kavuşmuştur.⁷⁹ Çünkü, Batı modelinde siyasal gelişmenin, modernleşmenin başlangıcı milletleşmeye, milliyetçiliğin yaygınlaşıp güçlenmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla, modern devletin ortaya çıkması ile birlikte, aynı dönemde milliyetçilik hareketleri de güçlenmiştir.

Öte yandan, Anthony Giddens de modernizmi dört boyutta ele almaktadır: Giddens'a göre modernizmin birinci boyutunu özel mülkiyet, sermaye birikimi, rekabet, meta üretimi ve toplumsal sınıf sistemine dayalı olan “*kapitalizm*” meydana getirmektedir. İkinci boyutu, başta üretim olmak üzere iletişimde, ulaşımda ve günlük yaşamın diğer alanlarında cansız maddi güç kaynaklarının, yani teknolojinin kullanılmaya başlaması ile ilişkili olan “*endüstriyalizm*” olgusu oluşturmaktadır. Endüstrileşme boyutu mal ve hizmetlerin üretimi sürecinde kullanılan teknolojik araç gereçler kadar, bu süreç içerisinde bulunan insan örgütlenmelerini ve ilişkilerini de kapsamaktadır. Üçüncü boyut ise “*gözetim ve denetleme*”dir. Bu boyutta, gözetime tabi olan toplulukların siyasal alandaki etkinliklerinin, devlet tarafından denetimi söz konusudur. Modern toplumun dördüncü ve son boyutunu ise “*şiddet araçlarının kontrolü*” meydana getirmektedir. Günümüzde, şiddet araçları ulusal sınırlar içerisinde modern devlet tarafından sahiplenilmekte ve denetlenmektedir. Giddens'a göre bu modern toplumun önemli bir boyutunu göstermektedir. Çünkü savaşın sanayileşmesi, tüm şiddet araçlarının modern devletin yetkisi ve denetimi altında bulunmasını gerekli kılmaktadır. Modern toplumun ortaya çıkması ile, zaman ve mekan kavramlarında bir dönüşüm yaşanmıştır. Buna göre, geleneksel toplumlarda belirli bir zaman ve mekan boyutu içerisinde sıkışmış ve kendi içine kapalı olan toplumsal ilişkiler, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve ticaretin gelişmesi ile birlikte yerellikten çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, geleneksel toplumlardan farklı olarak, çağdaş toplumda insanların belirli ekonomik ve kültürel amaçlar doğrultusunda coğrafi olarak hareket alanlarının genişlemeye başlamasının da bu sürece katkısı olmuştur. Yerellik dışına taşan ilişkilere bağlı olarak ülkeler arasındaki ekonomik, siyasi ve askerî ilişkiler

⁷⁹ Çetin, a.g.e., s.98.

gelişmeye başlamış ve çağdaş toplum yerel olan ile küresel olan arasındaki çok yönlü ilişkilerin geliştiği bir küçücük köy hâline gelmiştir. Artık dünyamızın bir yöresindeki bir olgu ve olay, kolayca kendi coğrafyasının dışına taşabilmekte ve küresel bir olgu ve olay hâline gelebilmektedir. Bu nedenle modern toplumun en önemli özelliklerinden biri de 'küreselleşme'dir.⁸⁰

Modern toplumun oluşması ile birlikte toplumsal yaşamda egemen olan toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik dönüşümlerin sonucunda; modern toplumlarda millî devletin, sanayileşmenin, Kapitalizmin, laikleşmenin, temsili demokrasinin, devlet ve sivil örgütlenmenin gelişimini, bürokrasinin güçlenmesini, bilim ve teknolojinin artan rolünün, kentleşmenin, kadın statüsünün iyileşmesinin, toplumlar arası bağımlılığın artışının, kitlelerin okuryazarlık oranının artışının ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasının gerçekleştiğini görebiliriz.

1.3. Modernleşme Kuramı ve Eleştiriler

Modernleşme süreci sonunda ortaya çıkan sonuçlar, olumlu ve olumsuz açıdan ele alınarak ve ona eşlik eden sanayileşme olgusu, olumlu ve olumsuz sonuçları günümüze kadar eleştiri konusu olmuştur. Yapılan eleştiriler arasında, modernleşme ile birlikte toplumlardaki tüm değerlerin büyük bir yıkıma uğradığını ve toplumu toplum yapan bu değerlerin yerine yenilerinin konulamadığı, kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olması nedeniyle, modernleşme ve sanayileşme ile toplumsal sorunların çözümlenemeyeceği, aşırı rasyonelleşmenin yol açtığı katı kurallar ve bürokrasiyi meydana getiren modernleşme ve rasyonelleşme ile birlikte toplumun daha ileriye doğru gittiğini öne sürülemeyeceği, modernleşmenin insan, toplum ve doğa üzerindeki olumsuz sonuçları yarattığı yer almaktadır. Bu çerçevede, biz burada modernleşme kuramıyla birlikte, bu kurama ve modernleşmeye yöneltilen siyasal ve toplumsal eleştiriler üzerinde duracağız.

⁸⁰ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004, s.61-68.

1.3.1. Modernleşme Kuramı

Modernleşme konusunda, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD'li sosyal bilimcilerin öncülüğünde toplumsal değişim süreçlerini açıklamada kullanılan bazı temel yaklaşımlar sosyal bilimler alanına egemen olmuştur. Bu gelişim, Batı'nın model alınması suretiyle tüm dünya toplumlarının modernleşebileceğini varsayan ve Amerika'yı modernliğin temsilcisi olarak sunan bir toplumsal değişim yaklaşımıdır. Bu yaklaşımların en önemli özelliklerinden biri bilgi kuramı açısından pozitivist" tarih kuramı açısından "ilerlemeci" olmasıdır. Bu iki temel yaklaşım birlikte "modernleşme kuramı"nı oluşturmuştur. Modernleşme kuramı bilhassa Batı uygarlığı dışında kalan toplumlarda meydana gelen değişimleri açıklamakta yararlanılan bir model olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸¹ Modernleşme kuramı, (1) İktisadî alanda kapitalizmi ve (2) siyasal alanda da liberal demokrasiyi idealleştirmekte; Batılı olmayan toplumların erişmeleri gereken bir ideal toplum düzeni olarak kapitalizmle liberal demokrasinin birlikte yürürlükte olduğu Batı toplumsal ve siyasal örgütlenişini benimsemektedir.⁸²

Bu kapsamda modernleşme kuramının nitelikleri şu şekilde ifade edilebilir;

- Batı dünyası ülkeleri en gelişmiş ülkelerdir ve Batı-dışı ülkeler kalkınmanın başlangıç aşamalarında ve sonuçta Batı dünyası ile aynı düzeye varacaklardır.
- Kalkınma aşamaları geleneksel toplumlardan gelişmiş toplumlara doğru gitmektedir, yani genel modernleşme süreci ile özdeştir.
- Bu toplumlar için modernleşme, doğal bir tarihsel sürecin eşliğinde gerçekleşebilecek bir durum olmaktan ziyade, Batı modelini izlemek suretiyle başarılabilecektir.

⁸¹ Doğan, *a.g.m.*.

⁸² Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.82.

- Batı-dışı toplumlar, kendi toplumsal gelişmelerinin gerisinde kalmışlardır ve daha gelişmiş olmaları için modernliğin engelleyen geleneksel unsurların tasfiyesine ve dışsal yönlendirmeye ihtiyaçları vardır.
- Bu bağlamda dışsal müdahale mekanizmaları oluşturulmalı ve uluslararası bir temelde örgütlenen bu mekanizmalar, Amerika'nın tasarladığı dünya düzeni içerisinde öteki toplumlara yardımcı olmalıdırlar.
- Batılı olmayan toplumlar, eğer modernleşmek istiyorlarsa Amerika'nın çizgisinde yol almalıdırlar.

Aslında, modernleşme kuramı, bir sosyo-ekonomik kuramdır, bazen, az gelişmiş ülkelerde sürdürülebilir kalkınmayı modernleştirmede ve kolaylaştırmada gelişmiş dünya tarafından oynanan olumlu role vurgu yapan ve çoğunlukla “bağımlılık teorisi” ile çelişen, “kalkınma teorisi” olarak da adlandırılır. Modernleşme kuramı, 1950’lerde, öncelikle, az gelişmiş ülkelerde, modernleştirici güç olarak kitle iletişimlerine odaklandı. Ekonomik olarak, özel bir kültürel role sahip olan okuryazarlıkla birlikte kitle iletişimi, geleneksel ekonomiler üzerinde toplumsal örgütlenme ve teknolojinin modern şekillerinin yayılmasında önemli bir araç olarak dikkate alındı. Böylelikle, modernleşme kuramcıları, az gelişmiş ülkelerde liberal-demokratik politik ideallerin yayılmasına hizmet ettiler.

1.3.2. Modernleşme ve Modernleşme Kuramına Yönelik Eleştiriler

Modernleşme ile birlikte gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki sosyal ve ekonomik farkın azaldığını pek söyleyemeyiz. Hatta gelişmiş olan ülkeler, sanayileşme ve modernleşme süreci içerisinde kendilerinin avantajlı konumlarını sürdürebilmekte ve bu durum ülkeler arasındaki eşitsizliği yeniden üretebilmektedir. Bu eşitsizliğin yeniden üretilmesinde gelişmiş ülkelerin lehine işleyen küresel düzeydeki ekonomik ve siyasal ilişkiler önemli bir rol oynamaktadır. Diğer taraftan az gelişmiş ülkeler uzun zamandan beri modernleşmenin gerektirdiği reformları yapmış olmalarına rağmen gelişmiş ülkelerin seviyelerine bir türlü ulaşamamaktadırlar. Bunda ekonomik ve siyasal açıdan az gelişmiş ülkelerin

gelişmiş ülkelere bağımlı olmalarının etkisi çoktur. Bu da göstermektedir ki, modernleşme projesi az gelişmişliği ve bağımlılığı ortadan kaldıramamakta ve hatta bunu süreklileştirmektedir.

Geleneksel yaşam biçiminin ortadan kaldırılması ve onun yerine modern bir yaşam biçiminin kurulması modernleşmenin özünü oluşturmaktadır. Ancak yeni bir yaşam biçimi kurulurken geçmişe ait olan her şeyin parçalanıp yok olması yeni sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Bu anlamda modernleşme bir yönüyle yıkıcı olurken diğer yönü ile yapıcıdır. Oysa, geleneksel değerler ile yeni değerlerin çok iyi bir bileşiminin sağlanması gerekmektedir. Modernleşme projesinin bu anlamda çok başarılı olduğunu söyleyemeyiz.

Kimi zaman modernleşme projesini yürütenler, modernleşmenin araçlarını amaç hâline getirmekte ve modernleşmeyi gerçekleştirebilmek için baskı ve zor kullanmayı bir yol olarak seçebilmektedirler. Modernleşme projesine getirilebilecek bir eleştiri de tek tip insan modelinin yaratılmaya çalışılmasıdır. Bu da modern toplumda kültürel çeşitliliği ve zenginliği ortadan kaldırmaktadır. Çünkü modernleşme projesi çağdaş insanın ve çağdaş toplumun profilini çizerken belirli kalıpları ölçüt olarak almakta ve bunu günlük yaşam pratiğine toplumların farklılıklarını göz ardı ederek uygulamaya çalışmaktadır. Modern toplumda birey giderek yalnızlaşmakta kendine ve çevresine karşı yabancılaşmaktadır.

Ayrıca modernleşmenin en önemli dayanaklarından biri olan sanayileşmeyle bir yandan insanın maddi yaşamında ve refahında önemli gelişmeler sağlanırken bir yandan da içinde bulunduğumuz doğal çevreye (sanayi kuruluşlarının zararlı atıkları ve ozon tabakasının delinmesinde olduğu gibi) çok büyük zararlar verilmektedir. Modern toplumlarda bilimsel ve teknik ilerlemeler silah sanayisini de etkilemekte ve bu yolla savaşlar insanlık tarihinin hiç bir döneminde görülmemiş bir şekilde kitlesel ölümlere neden olabilmektedir.

Modernleşme yaklaşımında, Batılıların çoğu, tüm gelişmemiş, geri kalmış toplumlar, aynı yapıda görülmektedir. Bu gelişmiş toplumların mensupları

olarak kendi toplumlarının şartlarından çıkarılan sonuçlara bakarak gelişmemiş başka yapıdaki toplumların durumunu irdelemeye kalkışmakta, bunun doğal sonucu olarak da yanlış yargılara varmaktadırlar.

Gelişmiş-kalkınmış Batılı ülkelere ait modellerin olduğu gibi hem de çok kısa bir süreçte, gelişmemiş toplumlara uygulanmak istenmekte, tutarsızlıklar, kopukluklar, duraklamalar, gerilemeler ortaya çıkınca da, modelin uygulandığı ülkenin insanları sorumlu tutulmaktadırlar. Bu karmaşık gelişme yöntemini bugün gelişmekte olan ülkeler için uygulamak imkânsızdır. Bugünün gelişme özlemindeki toplumları, Batı modelinin çok uzun bir sürede gerçekleştirdiği gelişmeyi çok kısa bir süreye sığdırmak zorunda kalmaktadırlar. Böylesi bir durum, Batı'nın uzun dönemli gelişme biçimini yoksul, gelişmemiş ülkelere önermek, yönetici-bürokratik kadroları, çözümü çok daha güç sorunlarla karşı karşıya getirmek olacaktır.

İdeolojik bir kavrama dönüşen modernite, Batı, Batı merkezilik veya modernleşme olarak, neredeyse bütün toplumların "tartışılmaz doğru" şeklinde kabul ettikleri "büyülü bir kavram" hâline getirilmiştir. Yeryüzü genelinde yaygınlaşan ve paradigmal egemenliğin parametreleri olan ekonomik-politik, "dinler dışı bir din" hâline gelen sınırsız üretim ve tüketimin belirlediği bir yaşam tarzı olarak ideolojik jargonlarla insanlığa dayatılmaktadır. Evrensellik adına, farklı toplumların yüzyıllardır içinde yaşadıkları hayat tarzları ve kimlikleri, totaliterleşen modernizm tarafından kültürel bir istilaya tabi tutulmuştur.⁸³ Özellikle Batı ülkelerinin diğer ülkelere nakletmeye çalıştığı modellerin; sanıldığı gibi ekonomik ve siyasal evrensel ilkeler değil, tamamen gelişmiş ülkeler lehine kurulmuş egemenlik ilişkilerine dayandığı yaygın olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Çoğu zaman modernleşme, Batılılaşma ile özdeşleştirilmektedir. Bu modelde, bir toplumun modernleşmesi, yerli kültürün yok edilmesini ve daha Batılı olanla yer değiştirmesini gerektirirdi. Teknik olarak, modernite şimdiki zamana atıfta bulunur ve hâlihazırda mevcut olan her hangi bir toplum bu yüzden modernidir.

⁸³ Akgül, a.g.e., s.43.

Modernleşme yanlıları, genellikle karşılaştırmalarında diğerlerinin ilkel ve gelişmemiş olduğunu tartışır ve tam anlamıyla modern olarak, sadece Batılı toplumunu dikkate alırlar. Bu bakış, modernleşmemiş toplumları, Batılı toplumlarla aynı hayat standardına sahip olsalar bile, ikinci sınıf toplum olarak görür. Bu düşünceye karşı olanlar, modernitenin kültürden bağımsız olduğunu ve herhangi bir topluma uyarlanabileceğini iddia ederler. Her iki taraf da Japonya'yı örnek verir. Bazıları, Batılı olmayan bir toplumda modern hayatın tarzının kanıtı olarak görürler. Diğerleri, Japonya'nın kendi modernleşmesinin sonucu olarak farklı bir şekilde daha modern olduğunu iddia ederler. Bunun yanı sıra, bu görüş, modernleşme Avrupa'da başladığından ve en gelişmiş düzeye Avrupa'da ve Avrupalı deniz aşırı ülkelerde (ABD, Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda) ulaştığından Avrupa merkezli olmakla suçlanır.

Batılı olmayan toplumdaki modernleşme süreci, toplumsal hareketliliği ve siyasal katılmayı arttırmış, buna karşılık siyasal kurumlaşma düzeyi, bu katılım artışını sistem açısından işlevselleştiremediği için ortaya siyasal gelişme değil, siyasal bozulma olarak adlandırılabilir bir değişim süreci çıkmıştır.⁸⁴

Ancak modernleşme kuramının iddialarına rağmen, yapılan araştırmalar göstermiştir ki, modernleşme kuramı, modern veya modernleşmekte olan birçok toplumdaki değişimleri açıklamaya yetmemiştir.⁸⁵ Daha sonra, sosyal bilimlerde pozitivistimin ve siyasal gelişim açısından da Batı demokrasisinin, eleştirisinin gündeme gelmesiyle birlikte, modernleşme kuramına karşı yapılan eleştiriler artmış, kuramın tümüyle reddine ilişkin eleştiriler ortaya çıkmıştır.

Modernleşme kuramına yöneltilen en radikal eleştirilerden biri, sosyal bilim araştırmalarında ön plana çıkan pozitivistime karşı yapılan eleştiriler olmuştur. Modernleşme kuramının oluşmasında en büyük etken olan pozitivistim, doğa bilimleriyle, sosyal bilimler arasında metodolojik bir birlik olduğunu kabul eden

⁸⁴ Çetin, *a.g.m.*, s.15.

⁸⁵ S.N. Eisenstadt, "*Kemalizm Yönetim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler*", Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, Jacob M. Landau (ed.), İstanbul 1999, s.22.

anlayış, anti-pozitivist anlayışa göre eleştirilmiş ve sosyal bilimlerin amacı “açıklama” değil, “anlama ve yargılama”dır denilmiştir. Böylece toplumsal değişmelerin önceden belirlenmiş yasalarının olabileceği fikri kabul edilmemiştir. Buna göre, Batı dışındaki toplumlarda gerçekleşen değişim süreçleri, belirli “ideal” tipler aracılığıyla değil, toplumların kendi özgün tarihî içinde ve kendi özgün terimleri ile incelenmelidir eleştirisi yapılmıştır.⁸⁶

Modernleşme kuramları, sadece görgül temellendirme eksikliğinden değil, aynı zamanda çok açık bir "etnosentrizme" dayalı oldukları gerekçesiyle de tenkit edilmişlerdir. Bu hususta, temel ilke, Batılı toplumların, uygarlığın en üst seviyesine yani modernizmin "son aşamasına" yerleştirilmesi, Batı-dışı toplumların modernleşme düzeyinin bu ölçüğe göre tespit edilmesidir. Bu ölçüğe uymayan ve Batılı değer ve kurumlarla örtüşmeyen geleneksel değer ve kurumlar uygarlık dışı olarak kabul edilmektedir.⁸⁷

Batı toplumlarının toplumsal ve siyasal örgütlenişinin bir ideal gibi ileri sürülmesi, geleneksel toplum-modern toplum ayırımında modern toplumu “pozitif”, geleneksel toplumu “negatif” olarak nitelendirmeler gibi daha pek çok özelliğinden dolayı modernleşme teorisinin bir takım radikal eleştirilere tabi tutulduğunu görmekteyiz.⁸⁸

Giddens’e göre, modernleşme kuramı, sakat önermelere dayanmaktadır ve bir dereceye kadar Batı kapitalizminin dünya üzerindeki egemenliğinin ideolojik yönden savunulmasını yaratmıştır.⁸⁹

Öncelikle Batı, modernleşme kuramı ile, her ne kadar toplumsal değişimin evrensel yasalarını oluşturduğuna inandıysa da, modernleşen toplumların, modernleşme süreçlerinde farklılıklar olmuştur. Bu farklılıklar, her toplumun tarihten

⁸⁶ Köker, **a.g.e.**, 232.

⁸⁷ Akgül, **a.g.e.**, s.45-46.

⁸⁸ Sevil, **a.g.e.**, s.68.

⁸⁹ Giddens, **a.g.e.**, s.138.

edindiği tecrübeler, Batının o toplumlar üzerindeki etkilerine ve buldukları coğrafyaya göre farklılıklar göstermiştir.

Ayrıca geleneksel yaşam biçiminin ortadan kaldırılması ile her zaman modern bir toplum ortaya çıkmamış, hatta bu durum toplumda “çözülme, suçluluk ve kaos” yaratmıştır. Buna karşın, geleneksel semboller korunmasına rağmen, modernleşmede başarılı olan ülkeler de olmuştur. Örneğin, Japonya’da, Japon İmparatoru, Britanya’da kraliyet simgeleri, Hollanda’da taşralı yaşam biçimi korunmuş olmasına rağmen, bu durum, bu devletlerin modernleşmesini engellememiştir.⁹⁰

Ayrıca, iktisadi olarak kapitalizmi ve siyasal alanda da liberal demokrasiyi idealleştiren ve kapitalizmin sonuçta, liberal demokrasiyi ortaya çıkardığını iddia eden, modernleşme kuramının, bu yönü de eleştirilmiş ve gerçekte, demokrasinin kapitalizmin doğasında olmadığı söylenerek, demokrasi kapitalizm içinde, kapitalizme karşı olan, toplumsal güçlerin mücadeleleri ile ortaya çıkmıştır, denilmiştir.⁹¹

Gözden geçirilerek yenilenmesine çalışılan modernleşme kuramı, Batılı olmayan toplumların siyasal rejimleri konusunda Batı demokrasisini evrensel bir değer olarak gören ilk bakış açısından farklı olarak, otoriter rejimleri “geçiş dönemi”nin zorunlu ögesi olarak meşrulaştırmaya çalışan özelliğini korumaktadır. Bu durumun nedenleri ve sosyal bilim araştırmalarında yarattığı temel sorunlar, modernleşme kuramına yöneltilen radikal eleştiriler tarafından gündeme getirilmektedir.⁹²

Bu olaylar karşısında, modernleşme kuramı öncelikle, kendi içerisinde birtakım eleştirilere uğramış ve yanlışları tespit edilerek, modernleşme kuramına, yenilikler getirilmiştir. Bunlar arasında en önemlileri:

⁹⁰ Eisenstadt, *a.g.m.*, s.24.

⁹¹ Köker, *a.g.e.*, s.80-87.

⁹² *a.g.e.*, s.72.

- Modernlik ve geleneksellik kavramlarının birbirlerini dışlayan, birinin varlığı, diğersinin yokluğu demek olan tarihsel kategoriler olarak kabul edilmemesi,
- Tarihin evrensel yasaları olan, belirlenmiş bir süreç olmadığı düşünölmeye başlanması ve son olarak,
- Modernleşmekte olan toplumlarda, geleneksel bir takım öğelerin modernleşme sürecini hızlandırıcı etkilerinin olabileceğinin düşünölməsi olarak özetlenebilir.⁹³

Aslında, Batı, 19.Yüzyılda ele geçirdiğı üstünlüğü bütün dünyaya yayabilmek, doğu toplumlarına yapacağı müdahaleyi meşru kılp, onları daha kolay sömürebilmek maksadıyla, doğu toplumlarına yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Dünyaya, kendinî merkez kabul ederek bir anlam vermeye çalışan Batının bu düşüncelerine göre, Batı dünyası ile Doğu dünyası arasında giderilemeyecek farklar vardır. Çünkü, Doğu toplumları geridir ve gelişmemiştir. Ve Doğu toplumlarının, bu durumlarından kurtulmalarının yolu da, Batılıların onlara müdahaleleri ile olabilir. Batı, Doğu toplumlarına önderlik edecek ve böylece tüm insanlık, “tarımdan endüstriye, kölelikten özgürlüğe doğru” gelişecektir. 19.Yüzyıl şarkiyatçılığının temelini oluşturan bu düşüncelerle Batı, aslında, Doğu toplumlarına yapacağı müdahalenin meşru zeminini hazırlamıştır. Hatta, Batı, işi o hâle getirmiştir ki yapacağı müdahalenin “ ilerleme ve uygarlık” adına alkışlanmasını dahi istemiştir. İşte, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra geliştirilen modernleşme kuramı, böyle bir tarihî mirasa sahiptir ve 19. Yüzyılda, Batının ilkel olarak nitelendirdiğı toplumlar, modernleşme kuramında geleneksel toplumlar olmuşlar, ayrıca 19.Yüzyılda uygar Batıya doğru olan dönüşümün adı da, modern topluma geçiş süreci olmuştur. Kısaca, Batı, 19.Yüzyılda olduğu gibi, ancak bu sefer üstünlüğünü dünyaya yaymak için değil, zaten varolan üstünlüğünün devamını sağlayabilmek ve kendisine karşı oluşan hareketleri yumuşatabilmek için, bu sefer de modernleşme adı verilen bir kuram ortaya çıkarmıştır.

⁹³ a.g.e., s.71.

1.4. Batı-Dışı Toplular ve Modernleşme

Daha önce modernleşmeyi başarmış olan toplumların, modernleşmeyi amaçlayan Batılı olmayan toplumların önlerinde hazır modeller olarak bulunması, bu toplumlar için, iç ve/veya dış zorlamaların sonucu, yönlerini bulmalarında ve atılması gereken adımlarını somut gerçeklere dönüştürmelerinde etkili olmuş ve kendi deneyimlerini anlamak için Batı modernliğini, referans noktası olarak kullanmışlardır. Black'e göre dünya "Batılı" ve "Batılı olmayan" toplumlara bölünmüştür. İkinci gruptakiler için izlenmesi zorunlu ve gerçekten kaçınılmaz olan yol, birinci gruptakilerin siyasal kurumlarını elden geldiğince çabuk kabul etmektir. Kabul edilir ki onların kendi geleneksel kurumları Batı Avrupalı ve İngilizce konuşan toplumların normlarına bir kerte kadar uyarlanabilir, ama asıl vurgulanan nokta "Batılı" siyasal kurumların bu toplumlara yayılmasıdır.⁹⁴ Burada, Batılı toplumlar ileriliği/gelişmişliği yani modernliği temsil ederken batılı olmayan toplumlar ise ilkelğin, gelenekselliğin ve geri kalmışlığın örneklerini oluşturmaktaydılar. Bu geri kalmış toplumlar, Batılı toplumların modernlik öncesi durumlarını, Batılı toplumların bugün ulaştıkları seviye ise bu geri kalmış toplumların gelecekte ulaşmayı amaçladıkları seviyeyi temsil etmekteydi. Söz konusu toplumlar da Batılıların yaşadıkları modernleşme deneyimlerini yaşayarak, aynı aşamaları kat ederek Batılıların ulaştığı modern seviyeye ulaşacaklardı.

Bu kapsamda, modern olanın Batı dışı toplumlar tarafından talep edilmesiyle birlikte modernleşme kavramı ortaya çıkmakta ve bu kavram ulaşılmak istenen sonuca göre doğal olmayan bir süreci zorunlu kılmaktadır. Kendiliğinden bir süreç olmaması nedeniyle de yeni bir itici güç gerektirmektedir.⁹⁵ "Modernlik"i, Batı toplumlarının tarihsel gelişim sürecinin ulaştığı nokta olarak değerlendirirken "modernleşme"yi de aynı kavramsal çerçevenin bir devamı olarak Batılı olmayan ülkelere atfedilen bir "sorun" olarak ifade edebiliriz. Çünkü, modernleşme işaret ettiği gerçekliğin doğası gereği Batılı değil, modernliğin etki alanına girmiş Batılı

⁹⁴ Black, a.g.e., s.118-119.

⁹⁵ Çetin, a.g.e., s.96.

olmayan veya diğerk bir ifadeyle Batı-dışı toplumların durumuna işaret etmektedir. Göle'ye göre, Batı-dışı modernlik kavramı, Batı'yı merkezden kaydırarak modernlik üzerine Batı'nın kıyısından yeni bir okuma ve dil üretmeye çalışmaktadır, yani yerel olguların analizinin evrensel bir dil kazandırabileceğine işaret etmektedir.⁹⁶ Akgül ise, değişme olgusunun modernleşme olarak algılanan ideolojik bir jargona dönüştürüldüğüne, böylelikle Batı-dışı toplumlarda Batı etkisinin başlattığı bir değişmeyi/gelişmeyi dile getirmektedir.⁹⁷

Modernleşme sürecinin başlayış ve gelişim şekli toplumdan topluma göre değişir. Amerikalı sosyolog M. Levy'e göre; oluşum biçimlerine göre, iki temel modernleşme modeli mevcuttur. Birisi, köklü yabancı müdahalesi olmaksızın, sırf iç dinamiklere dayanarak gerçekleştirilen modernleşme modeli, diğerk daha önce modernleşen toplumların etkisi altındaki modernleşme modelidir.⁹⁸ Bunlardan ilki, kültürleşerek, ikincisi güdümlü modernleşmedir.

Kültürleşerek modernleşme, az çok kendiliğinden işleyen bir süreç olup, tarihsel dinamiklerin bir sonucudur. Oysa güdümlü modernleşme biçimi "modernleşen" ülkelerdeki, örgütlerin kurumların ve değerlerin, modern ülkelerdeki biçimlere benzetilmesini içeren karmaşık bir süreçtir. Bu durum modern ülkelerin geçirdiği temel süreçlere bakılmaksızın, onların modernleşme sonuçlarıyla işe başlayan bir şekli işaret eder. Birinci tür ülkelerdeki sosyal ve siyasal değişmeler, gönüllü olarak ortaya çıkan sistemli (iradi) durumlara karşılık gelir. Bunda karşılıklı ilişkiler, oryantalizmin etkisi ve aydınların modernleşmeci tavırları ve toplumsal ihtiyaçlar büyük oranda etkilidir. Bu tür toplumlarda kültürel yapı özellikleri ve bu süreçlerin etkisi geleneksel yapıda belli bir direncin oluşmasını sağlamıştır. Modernleşme, bu ülkelerde sistemli çabalarla yani içten (indegenuous) başlatıldığı hâlde, gelenek etkisini sürdürmüştür. Oturmuş kültürel doku ve toplumsal yapı unsurları çok köklü ve güçlü bir sürekliliğe sahip olduğu için, bir nevi "tabula rasa" ön kabulünü yer yer dışlamıştır. Neticede modernleşme kuramlarının öngörü ve

⁹⁶ Göle, *a.g.m.*, s.59.

⁹⁷ Akgül, *a.g.e.*, s.43.

⁹⁸ Robert E. Ward, & Dankwart A. Rustow; **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton University Press, New Jersey 1964, s.2.

reçetelerinden epeyce sapmış toplumsal formlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla son tahlilde, Osmanlı-Türk modernleşme örneği gibi, radikal-dönüşümlere geçilmiştir. İkinci tür ülkelerde ise, temelleri sömürge yönetimlerinde atılmış kültürel yeniden yapılanma sürecine yaslanan ve etkisini dışarıdan alan örgütlü çalışmalar, öncelikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası kuruluşlar eliyle empoze edilen ve Batılı devletlerin yardım programlarıyla devam eden gayretlerdir. Bu ülkelerin modernleşme süreci ideolojik değişmeye dayanır. Yani modernleşmenin alanı öncelikle siyasal ve kültürel dir. Hindistan ve Türkiye örneği gibi.⁹⁹

Bu kapsamda, farklı toplumların farklı kültürel altyapılara sahip olmaları nedeniyle değişme süreci, modernleşme kuramlarının aksine, modernleşmenin gerçekleştiği toplum ve zamana bağlı olarak, biçim ve içerik yönünden, farklı modernleşmelerin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Pek çok toplumun ortak modernleşme özelliklerinin yanında kendilerine özgü yanlarının bulunması ve bunun da o toplumların modernleşme sorunlarını anlamada sınırlı da olsa bir yararı olması nedeniyle, modernleşme sürecinde Black'ın yaptığı gibi, benzer sorunlar ve üretilen politikalar çerçevesinde çeşitlenmelere gitmek modernleşmeyi anlamada ve modernleşme sürecindeki toplumları karşılaştırarak değerlendirme yapmada çok sayıda kolaylıklar sağlar. Burada Black, siyasal çağdaşlaşmanın/modernleşmenin yedi çeşidinden bahsetmektedir. Birinci modelde, siyasal çağdaşlaşmanın ilk örneği olarak Büyük Britanya ve Fransa verilmekte ve en erken çağdaşlaşan bu ülkelerin kendilerine özgü yollardan giderek büyük ölçüde bütün öbür toplumlara model oluşturdukları belirtilmektedir. ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda ise ikinci modeli oluşturmaktadırlar. Pek çok Avrupa ülkesinin üçüncü modelde, Türkiye'nin ise Rusya, Japonya, Çin, İran ve Afganistan ile birlikte beşinci modelde yer aldığını görmekteyiz.¹⁰⁰

Bu yedi modelden bizim açımızdan önemli olması nedeniyle beşinci modelin ayrıntılarına ilişkin olarak bazı açıklamalara yer vermekte yarar vardır: Black, beşinci modelde, “dışarıdan doğrudan doğruya yapılan bir müdahale

⁹⁹ Akgül, a.g.e., s.46-47.

¹⁰⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Siyasal Çağdaşlaşmanın Yedi Modeli; Black, a.g.e., s.90-108.

olmaksızın, ama daha önce çağdaşlaşan toplumların dolaylı etkisi altında” modernleşen toplumlardan bahsetmektedir. Bu toplumların ortak noktaları olarak, “sahip oldukları geleneksel hükümetlerin, merkezsel bürokratik yönetimdeki uzun deneyimleri nedeniyle, çağdaş zamanlarda uzun bir dönem için yabancıların doğrudan ve kapsamlı egemenliğine karşı koyabilecek kadar etkili olmalarına ve öteki pek çok topluma karşıt olmak üzere, kendi girişimleriyle, toprak ve nüfus bütünlüğünü büyük ölçüde koruyarak” modernleştiklerine vurgu yapmaktadır. Black’e göre; “beşinci modeldeki toplumların en şaşmaz özelliklerinden birisi şudur ki; bunlar devletlerinin toprak ve insan temelini çağdaşlığın zorlamasıyla karşılaşmazdan önce hazırlamışlardır. Bu ülkelerin reformlarının temel özelliği geleneksel sistemi dönüştürmeyi değil de yabancı baskılara karşı güçlendirmeyi amaçlamasıydı. ... Her ne kadar bu toplumlarda siyasal çağdaşlaşmanın dar ve kapsamlı biçimlerindeki girişim görev başındaki hükümdar ve bürokratların eseri olmuşsa da, bunlar yapılan girişimi uzun bir dönem boyunca sürdürmeyi başarmışlardır.” diyen Black, modernleşen toplumların “karşılaştıkları durumlar, çözüm yolları genellikle her bir toplum için özel nitelikte olmakla birlikte evrenseldir” tezini ileri sürmektedir.¹⁰¹

En erken çağdaşlaşan Batılı toplumlarda görülen modernleşme süreci, aslında içsel nitelikli bir süreç olduğundan kendi iç dinamikleriyle, yüzyıllar boyunca yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Fakat Batılı olmayan ve daha sonra modernleşen bu toplumlarda bu süreç, dışsal nitelikli müdahaleler ve düzenlemeler nedeniyle daha hızlı ve hatta ani bir şekilde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu ülkelerde görülen modernleşme süreci, geçmişte toplumların modernleşmeye ulaşmak için geçirdikleri süreçten son derece farklıdır. Bu nedenle de, Avrupa’da veya Kuzey Amerika’da gerçekleşen modernleşme sürecinde ne olmuşsa onun sanki yeni bir tekrarı gibi görmek doğru değildir.

Dolayısıyla, bir toplumda modernleşmenin gelişimi toplumun modernleşme sürecinin başlangıcında bağımsız veya sömürge yönetimi altında olup

¹⁰¹ a.g.e., s.139.

olmadığıyla yakından ilgilidir. Çünkü, bu farklı durumlar, toplumların karşılaştıkları sorunları da farklılaştırmaktadır.

Bağımsız ülkelerin karşılaştıkları içsel nitelikli sorunlar, hem daha çok, hem de daha ağırdırlar. Modernleşmeye çalışan bu toplumlar ya dışarıdan gelen yabancı müdahaleler nedeniyle bağımsız bir siyasi toplum yapısı oluşturamamışlar ya da kendi şartlarına uygun hareket ettikleri için bu sürecin dışında bırakılmışlardır. Bu nedenle Batı Avrupa örneği gibi siyasi güce ve ideolojik güvenceye sahip olamamışlardır.¹⁰² Dışsal zorlamaya bağlı olarak gerçekleşen bu modernleşme süreci, bir ülkenin kendi iç dinamikleriyle oluşturduğu modernleşmenin aksine uzun süreli bir birikimin sonucu olmadığından, genel anlamda dış güvenlik ve toplumsal bütünlük kaygısıyla dışarıdan gelen tehdit veya tehlikelere karşı geliştirilen bilinçli bir tepkinin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, birçok Batı-dışı toplum Batı ile karşılaştığında Batı emperyalizminin askerî, ekonomik, kültürel ve teknik üstünlüğü karşısında yenilgiler yaşamıştır. Çoğunlukla sömürgeleşen toplumlarda içe kapanma ve geleneğe sıkı sıkı sarılma gerçekleşirken az sayıda da olsa galiplerin güçlerinin altlarında yatan gerekçeleri anlamak, benimsemek ve hızla modernleşmek isteyen yerel modernleşme taraftarları çıkmıştır. Eski sömürgeler, bir yandan bağımsızlıklarını kazanmak için Batılı emperyalistlere karşı savaşırken bir yandan da bağımsızlıkla birlikte Batılı toplumları kendi önlerinde ulaşılması gerekli bir “model” olarak almışlardır. Siyasal olarak aşırı bir milliyetçilik söz konusuysen, psikolojik olarak da bir yabancı korkusu egemendi. Lerner'e göre onlar, sömürgeciliğe duydukları nefret dolayısıyla dış himayenin her türlüüne kendilerini kapatmak istemektedirler. Modern kurumları istemekte ancak modern ideolojilere sıcak bakmamakta; modern iktidarı arzulamakta fakat modernliğin amaçlarını bütünüyle kabullenmemekte; modern tıbbı istemekte fakat onun arkasında yatan zihniyeti dışlamaktadırlar.¹⁰³ Hunter'a göre ise; sömürge güçleri ve diğer yabancıların varlığı, yerel nüfusun kendinî savunma gereğinin daha çok farkına varmasına ve böylece kendi dinî ve kültürel sistemlerini yeniden

¹⁰² Sugar, *a.g.m.*, s. 147.

¹⁰³ Lerner, aktaran Altun, *a.g.e.*, s.94.

yapılandırmasına yol açtı. Sömürgeci modellerin reddedilmesi, uyarlanması ve bütünleşilmesi sık sık tartışılmıştır ve devletin ideal tarihsel yapısına dönülmesi pek çok defa yabancı veya modern nüfuz etmeye karşı bir kalkan olarak görülmüştür.¹⁰⁴

Bununla birlikte, sömürge yönetimini daha kapsamlı biçimde yaşamış olan ülkelerin deneyimi çok farklıdır. Bunun önemli ve olumlu yanları vardır, çünkü metropoliten ülkeler bazen masrafına kendileri katlanarak siyasal ve hukuksal kurumlar getirmişler; demiryolları, karayolları ve liman tesisleri yapmışlar; ürünler ve sanayiler sağlamışlar; sömürge ülkelerinin kendi çabalarıyla başarabileceklerinden çok daha önce sağlık, koruyucu sağlık ve eğitim kurumları meydana getirmişlerdir.¹⁰⁵ Fakat diğer yandan, bu toplumlar çağdaşlaşmanın yararlarını ancak kendi gereksinmelerine hizmet ettiği ölçü ve biçimlerde genişletmeyi istemişler, gerçekte yönetilenlerin bağımsızlığına, yöneticilerin aradaki ilişkiden kazanabilecekleri yararların yitirilmesine yol açacak tam bir çağdaşlaşmayı görmeye istekli olmamışlardır. Gerçekten de tam çağdaşlaşma büyük insan ve malzeme kaynaklarının seferber edilmesini gerektiren ihtilalci bir süreçtir ve hiçbir vesayetçi toplum çok önemli bir ulusal çıkar söz konusu olmadıkça bu görevi üstlenmez.¹⁰⁶

Öte yandan sonradan modernleşen toplumlarda, bu ülkelerin toplumsal altyapısı ve ekonomisinin az gelişmişlik durumu nedeniyle modernleşmenin devletten gelmesi gerektiği vurgulanmıştır. Levent Köker; modernleşme sürecinde, kendi içerisinde bir değişim gerçekleştiremeyen, Batılı olmayan toplumlara içeriden veya dışarıdan bir müdahale yapılması gerektiğini iddia etmiş; dış müdahalenin Batı tarafından, içerideki müdahalenin ise, daha çok Batı kültürüyle yetişmiş yerli aydınlar tarafından yapılabileceğini belirterek, ulusların bu zorunlu müdahale sırasında, modern topluma ulaşıncaya kadar, ülkede kurulabilecek otoriter bir yönetim tarzını da oldukça normal karşılamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Shireen T. Hunter, **Modernization and Democratization in the Muslim World: Obstacle and Remedies**, Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C. 2004, s.V.

¹⁰⁵ Black, **a.g.e.**, s.87.

¹⁰⁶ **a.g.e.**, s.111.

¹⁰⁷ Köker, **a.g.e.**, s.14.

Bu toplumlarda, devlet öncülüğünde modernleşmede, modernleştiriciler olarak adlandırılan siyasal-bürokratik elit, son derece önemlidir. “Yeni bir toplum kurma” gibi bir misyon da yüklenen modernleştiriciler, bir anlamda, toplumsal değiştirme fonksiyonunu üstlenen değiştiricilerdir.¹⁰⁸ Bu durumda, Batılı olmayan toplumlarda modernleştirici devletin doğal olarak da yönetici seçkinler zümresinin (ordu, aydın, bürokrat) her türlü güçle donanmış bir "yol göstericilik" misyonu vardır. Aslında bu yol göstericilik misyonu ile beraber bir toplumun otoriter ve totaliter olarak şekillenmesi süreci de paralel gitmektedir. Modern toplum, kalkınmış devlet, demokratik kültür gibi hedefler hem bu seçkinler zümresinin iktidarını hem de bu iktidarın modernleşme ile birlikte devam etmesini meşrulaştıran araçlardır. Modernleşme ile modernleştiriciler birbirini sürekli besleyerek siyasal iktidar statükosunun sürekliliği de sağlanmış olur. Modernleştiricilere yönelik eleştiri ve muhalefet Çetin’in deyimiyle, modernleşmeye yönelik olarak algılanıp bu unsurlar sistem dışına atılarak ötekileştirilir.¹⁰⁹

Pek çok modernleşme sürecini yaşayan Batı-dışı toplumlarda, bu toplumsal değişim ve gelişim sürecinde devletin, bir anlamda, zorunlu öncülüğü önemli bir rol oynamaktadır. Devlet, hızlandırıcı bir etken olarak siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatın her yönüne nüfuz etmektedir. Doğal olarak, bu durum söz konusu toplumların toplumsal ve siyasal altyapısı ve gelenekleriyle de ilişkilidir. Burada düzenleyici bir rol üstlenen devlet aynı zamanda süreci de denetim altına almak isteyecektir. Çünkü, bu toplumlarda devletin topluma karşı bir güvensizliği de söz konusudur. Bu güvensizlik ve devlet denetimli modernleşme nedeniyle, Çetin’e göre, modernleşmenin toplumsal araçları/aracıları olan toplumsal sınıfların ve farklılıkların ortaya çıkmasını engellemektedir.¹¹⁰ Yine Çetin, yönlendirici ve öncü olarak bu süreçte orduların rolüne de vurgu yapmaktadır. Modern orduların, siyasal sistem içerisindeki rolünün etkinliği o toplumun kültürüyle de yakından alakalıdır. Toplumun ordulara yüklemiş olduğu dinsel, geleneksel ve kültürel değerler de ordunun rolünü etkilemektedir. Toplum, orduların modernleştirici misyonunu dinden

¹⁰⁸ Sevil, *a.g.e.*, s.66.

¹⁰⁹ Çetin, *a.g.e.*, s.98-99.

¹¹⁰ Çetin, *a.g.m.*, s.17.

kaynaklanan kutsallıklar, gelenekten kaynaklanan mitolojiler ve kültürden kaynaklanan kahramanlıklarla besliyor ve meşrulaştırıyorsa doğal olarak ordu, toplumun üzerinde egemen bir konum elde edecektir.¹¹¹

Modernleşme sürecinde söz konusu toplumlar, dönüşerek ve değişerek adeta başka bir dünyaya ait olmalarıyla birlikte modernleşmenin neden olduğu bir takım bunalımlarla da karşı karşıya kalırlar. Aslında modernleşme süreci bir anlamda çok yönlü bunalımlı bir süreçtir.

Siyasal sistem ve modernleşmenin düzen ve süreklilik içinde uyumlu değişimi her ne kadar çeşitli siyasal ve toplumsal çatışmalarla gerçekleşmiş olsa da Batı dünyası için istikrarlı bir süreci ifade eder. Oysa sonraki modernleşme denemelerinde bu istikrar yerini krizlere bırakır. Bu bağlamda Batı modernliği diğerleri ise modernleşmeyi temsil eder. Modernlik istikrarı beslerken modernleşme istikrarsızlığı yani krizleri besler. Bu krizler siyasal iktidar ve toplumsal konsensüs arasındaki uyumu bozduğu gibi siyasal gelişmenin önünü tıkayacak çeşitli siyasal, sosyal ve ekonomik çatışmalara da kaynaklık eder. Şiddet, ayrımcılık, yabancılaşma toplumsal alanda etkinleşirken ideolojik çatışmalar, askerî müdahaleler, hükümet ve yönetim bozuklukları siyasal alanda yoğunluk kazanır.¹¹²

Pek çok alanda karşılaşılan bunalımlarla birlikte, siyasal bilimcilere göre siyasal değişme sürecinde, toplumlar altı önemli krizle karşılaşacak, bunları çözümlenerek gelişmelerini tamamlayacaklardır. Bu aşamalar -atlatılması gereken krizler, ulusal kimlik bilinci-özdeşlik (identity); yasallık-meşruiyet (legitimacy); etkin, güçlü, girişken devlet (otorite sorunu) (penetration); katılan toplum-demokratikleşme (participation); örgütlenme-toplumsal dengeleşme (organization-integration); dağılım-bölüşüm (eşitlik) (distribution) sorunlarıdır.¹¹³ Kili, özellikle, her bağımsızlık, her çağdaşlaşma eyleminin aşmak zorunda olduğu üç sorun olarak

¹¹¹ Çetin, a.g.e., s.151.

¹¹² a.g.e., s.104-105.

¹¹³ Binder, aktaran Kili, a.g.e., s.54.

“birlik sağlama”, “otorite oluşturma”, ve “eşitliği gerçekleştirme”ye önemle vurgu yapmaktadır.¹¹⁴

Black ise toplumbilimsel açıdan yaklaşarak, bütün modernleşen toplumların kaçınılmaz olarak pek çok sorunla karşılaştıklarını ama bu sorunların farklılıklarına rağmen, mutlaka karşılaştıkları bazı çok ciddi sorunlar arasında şu ayrımların yapılabileceğini belirtmiştir:

1- Modernliğin zorlaması: Bir toplumun kendi geleneksel bilgi çerçevesi içinde, modern düşünce ve kurumlarla ilk karşılaşması, değişime karşı çıkanlar ile modernliği savunanların ortaya çıkması,

2- Modernleştirici önderliğin sağlamlaştırılması: Çoğu kez kuşaklar boyu süren ve normal olarak sert olan bir ihtilalci uğraş sırasında iktidarın geleneksel önderlerden modernleştirici önderlere geçmesi,

3- Ekonomik ve toplumsal dönüşüm: Ekonomik büyüme ve toplumsal değişimin gelişmesi sonucunda bir toplumun kırsal ve tarımsal ağırlıklı yaşam biçiminden kentli yaşama geçişi,

4- Toplumun bütünleşmesi: Bu aşamada ekonomik ve sosyal dönüşümün bütün yönleriyle, toplumun sosyal yapısının esaslı biçimde yeniden örgütlenmesinin gerçekleşmesi.¹¹⁵

İlk safhalarda bile modernizasyon, bireyin sosyal ufkunun genişlemesini zorunlu kılar. Eğitim ve kitle iletişim araçları ve hatta birincil modernizasyon taşıyıcılarının bireysel acenteleri ile yüz yüze olan temaslarda birey, günlük yaşamın çevrelediği dünyanın dışındaki alemden haberdar olmaya başlar. Kaçınılmaz olarak da kendi durumunu o dünyadakilerin durumu ile kıyaslamaya başlar. Yeni ufku, gelişmiş endüstri toplumlarındakilerin yaşam biçimini de sınırları içerisine almaya başlayınca bu kıyaslamamanın sonucunda birey kaçınılmaz olarak üzüntüye kapılır. Daha önceleri insan doğasının kaçınılmaz kaderi olarak algılanan durumların hiç te genel olmadığı, adaletsiz olduğu ve değiştirilmesinin gerektiği bilincine birey yavaş

¹¹⁴ Kili, a.g.e., s.169.

¹¹⁵ Black, a.g.e., s. 57.

yavaş da olsa varmaya başlar. Bu nedenlerle de, bizim inancımıza göre, modernizasyon ile sosyal hoşnutsuzluklar ve devrimci bilinç arasında son derece geniş kapsamlı ve giderek artan bir bağlantı mevcuttur.¹¹⁶ Özellikle modernleşme süreci sonunda modern toplumların ulaştıkları nokta, dönüşüm sürecindeki toplumlarda görüldükçe, geleneksel düzenin değiştirilmesine yönelik zorlamalar ve bu zorlamaların yol açtığı çalkantılar artar.

Bu çerçevede modernleşen toplumlarda devlete özellikle de modernleştirici önderlere önemli görevler düşer. Bu önderler, her şeyden önce, iktidarı elde ederek kendi toplumlarına özgü geleneksel yapıyı modern yapılarla dönüştürmek ve/veya bu yapıları modern olanlarla bağdaştırmak ve bu yönde politikalar geliştirmek sorunu ile karşı karşıyadırlar.

Black'e göre, siyasal çağdaşlaşmada önderler iki kaynaktan gelebilir. Birincisi, zorunlu geleneksel önderliğin kendisidir ve bu kaynaktan gelen önderler dayandıkları kesin inançlarından ötürü ya da zorunluluk nedeniyle, geçmişten miras aldıkları sistemin ömrünü doldurduğuna ve çağdaş politikalara yönelik köklü bir değişimin gerekli olduğuna karar verebilirler. Bu, özellikle en önce çağdaşlaşan toplumlarda oldukça yaygın olarak görülen bir olgudur.¹¹⁷

Önderliğin ikinci kaynağı zorunlu geleneksel önderlerden memnun kalmayanlardan oluşur ve bu da gene iki kategoride düşünülebilir. Birisi geleneksel siyasal önderliğin kendi muhalif üyelerini kapsar. Bu kategoride eski yaşam biçimine yabancılaşmış olanlar ve kendi ayrıcalıklarının yitimi anlamına gelse bile çağdaşlaşmanın gerekli olduğu kanısında bulunanlar yer alır. Bu kategori çağdaşlaşmayı taktik nedenlerle kabul edenleri de içine alır; kralların ve prenslerin ilerleme yanlısı genç oğulları, gözden düşmüş lordlar, ulusal üstünlük peşinde olan yerel önderler ve birçok başkaları. Öbür kategoridekiler ise hukuk, tıp, iş alanlarının ve rütbenin liyakate dayandığı yeni orduların subayları ve yaşamın çeşitli dallarından gelen aydınlardır. .. Bu konuda anlamlı olan şudur: O çağdaşlaştırıcı önderler, hatta

¹¹⁶ Berger, Berger ve Kellner, **a.g.e.**, s.150-151.

¹¹⁷ Black, **a.g.e.**, s.54.

en ihtilalci programları savunanlar bile, hemen hemen hiç köylü, zanaatçı ya da işçi değillerdir. Cromwell, Washington, Robespierre'den, Lenin, Atatürk, Mao, Ho, Nehru, Nasır ve Castro'ya değin, ihtilalci önderler normal olarak iyi eğitim görmüş bireylerdir.¹¹⁸

Ekonomik ve toplumsal dönüşümün gerektirdiği yoğun çabalar, yerel ya da uluslararası düzeyde değil daha çok siyasalca örgütlenmiş toplum düzeyinde ulusal devlet ya da politikada odaklaşır. Ekonomik ve toplumsal dönüşüm aşaması, çağdaşlaştırıcı liderlerin siyasal iktidarı ele geçirdikleri tarih ile toplumun kentsel ağırlıklı bir düzeye, halkın büyük çoğunluğunun devinim odağının yerel topluluklara ve uzmanlık gruplarının değil de daha çok bir bütün olarak topluma yöneldiği bir düzeye doğru geliştiği tarih arasındaki dönemi simgeler. Türkiye'de 1923'de başlayıp hâlen de sürdüğü ileri sürülebilir.¹¹⁹

Bu köklü dönüşümlerin kapsamı, hem altyapısal değişimleri hem de üstyapısal değişimleri içerir. Bunun sonucunda söz konusu toplumda;

- siyasal, hukuki ve toplumsal örgütlenmelerin ve düzenlemelerin gelişmesi,
- bürokrasinin etkinliğinin artması,
- insan düşünce ve eylemlerinde ilerlemecilik, pozitivism, akılcılık ve dünyevileşmesinin egemen olduğu,
- demokratikleşmenin sağlandığı,
- eğitim düzeyinin yükseldiği,
- büyü ve dinin etkilerinin azaldığı,
- toplumsal farklılıkların azaldığı,
- bireyin öne çıktığı,
- önceden ayrı olan bölgeler arasında malların, sermayenin, insanların ve bilginin artan dolaşımı ve yerel bir alanın ötesine ulaşımı,

¹¹⁸ a.g.e., s.54-55.

¹¹⁹ a.g.e., s.64-65.

- kapalı pazar ekonomisinden açık pazar ekonomisine geçişin gerçekleştiği,
 - kitlesel üretime dayalı sanayinin oluştuğu,
 - iş gücünün yapısı değişerek yarıdan fazlasının tarımdan sanayi, ticaret ve hizmetler kesiminde yoğunlaştığı,
 - toplumun farklı kesimlerinde uzmanlaşmanın artması
 - insanlar ve toplumlar arasında karşılıklı bağımlılık ortaya çıkması,
 - kırsal kesimden kentlere nüfusun göç ettiği,
 - kentleşmenin arttığı,
 - iletişim imkânlarının gelişmesi ve yaygınlaşması
- gözlemlenir.

Bu çerçevede, toplumsal dönüşüm açısından, yukarıda tanımlanan çoğu gelişmeler, görelî olarak tecrit edilmiş yerel topluluklardan daha bütünleşmiş büyük ölçekli bir topluma dönüşümden kaynaklanır. Bireylerin büyük çoğunluğunca benimsenmiş olan başlıca bağımlılık odağının topluluktan topluma ve yerelden ulusala doğru aktarılması anlamında- bazen sosyal hareketlilik diye anılan bir süreci oluşturur. Sosyal hareketlilik çağdaş bir toplumda nüfusun büyük bölümünün içinde doğup büyüdüğü geleneğe bağlı kendi kırsal yöresinden göç etmesidir. Bu, aynı zamanda, çok yaygınlaşmış olan iletişim araçları sayesinde, halkın bir ulusal çıkar çevresi ve onun ötesinde çok daha geniş bir dünyanın var olduğunu açıkça anlamasının da sonucudur.¹²⁰ Aslında millî bir devletin yaratılması ve eşitliğin sağlanması, toplumsal bütünleşme açısından diğer sorunları gölgede bırakacak kadar çok önemli bir sorun olmaktadır.

Bir toplum, bir devlet için en önemli hususların başında millî birliğin sağlanması gelmektedir. Bu da milletleşme süreciyle yakından ilgilidir. Milletleşme süreci, istikrar ve düzen içinde toplumsal gruplar arasında ve bu grupları siyasi yapıda uyumlaştırmayı ve geleneksel ile modernî bağdaştırarak bütünleşmeyi sağlama gücüne sahiptir. Aynı zamanda bunu gerçekleştirmek için yasal bir otoriteye

¹²⁰ a.g.e., s.19-20.

ihtiyaç vardır. Nitekim, bazı bilim adamları, modernleşme sürecini gerçekleştirmek için, pek çok ülkede otoriter yönetim biçimleri olan tek parti yönetimlerini veya askerî diktatörlükleri oluşturulmasını kabul edilebilir bulmuş fakat bunların geçiş dönemi ile sınırlı olması gerektiğini vurgulamıştır.

Eşitlik sorunu ise Kili'ye göre; Güçtür, uzun dönemlidir, fakat ulusal birliğe, otoriteye karşın bir siyasal sistem toplumda eşitliği sağlayamıyorsa, en azından uygulamalarıyla eşitlikçi bir anlayışın, yönlendirmenin, inandırıcı, güven verici örneklerini veremiyorsa o toplumdaki ulusal birlik çözülür, otorite sarsılır, güçsüzleşir, etkisiz duruma düşer ve toplum yeniden parçalanmayla karşı karşıya gelebilir.¹²¹ Bu kapsamda modernleşme sürecindeki toplumlarda eşitliğin sağlanması, kişinin vatandaş konumuna gelmesine yönelik olarak siyasal katılımı, temel hak ve özgürlüklerin korunmasıyla birlikte adaletin sağlanmasına yönelik kanunlar önünde eşitliği ve sonradan eğitim gibi yollarla kazanılan nitelikler dışında bireysel farklılıkların ortadan kaldırılmasını ve liyakat esasına göre kamusal görevlere gelinmesini kapsamaktadır.

Modernleşme sürecindeki toplumların yaşadığı en önemli çatışma, din alanında olmuştur. Din, doğası gereği, toplumda koruyucu bir özelliği sahiptir ve pek çok geleneksel kurum arasında en etkin ve en önemlisi olarak, mücadele etmeden egemenlik alanını din-dışı oluşumlara terk etmemiştir. Aslında modernlik, her şeyden önce dine karşı verdiği mücadele ile tanımlanmıştır. Bilindiği gibi, dinî önyargılardan kurtulma ve entelektüel bir hoşgörü ortamının oluşması uzun bir zaman almıştır. Touraine bunu, “modernliğin öznesi dinin öznesinin dünyevileşmiş sorunundan başka bir şey değildir” şeklinde ifade etmiştir.¹²²

Tarihsel olarak din, toplumsal birliği sağlamada önemli rol oynamıştır, gelişimi sınırlamak veya engellemek, değişimi önlemek ve mevcut durumu korumak için kullanılmıştır. Gelişme sürecinde hem olumlu hem de olumsuz anlamda önemli etkilere sahip olmuştur. Batı tarihinin gelişiminde, din önemli bir

¹²¹ Kili, **a.g.e.**, s.148.

¹²² Touraine, **a.g.e.**, s.238.

role sahiptir. Modernleşme sürecinde ise dine bireyselleşmenin ve sekülerleşmenin sağlanmasını meşrulaştırma işlevi yüklenmiştir. Fakat, bu adeta dinin dünyevileştirilmesi, Berger'in deyimiyle, modern sosyal yaşamın "evsizliği" (=hoşnutsuzluğu) en tahripkar ifadesini din alanında bulmuştur. Berger'e göre, günlük yaşamın ve bireyin hayatının çoğulculuk kazanmasının bir sonucu olarak devreye giren kognitif ve gerekse normatif manalardaki genel belirsizlik, dine güvenilirlik konusunda ciddi krizleri de beraberinde getirmiştir. İnsanın ihtiyaçlarına, taleplerine mutlak bir belirlilik getirme görevini asırlardır sürdüren dine karşı beslenen güven duygusu büyük ölçüde sarsıntı geçirmiştir. Modernlik toplumdaki dinin geçirdiği bu krizin bir sonucu olarak da sosyal "evsizlik" metafiziksel bir yapıya bürünmüş, yani evrende evsizlik sorununa dönüşmüştür.¹²³

Halbuki, insanlık tarihinin büyük bir kısmında din, insanlar için bir tür inançlarda oluşan bir sığınağı temin etmiştir. Şu veya bu şekilde, doğal veya sosyal faktörlerin neden olduğu ızdıraplar için din, anlamlı, kabul gören çözümler getirmiş, ızdırapları dindirebilmiştir. Modern toplum bir yandan dinin inanırlığını sürekli olarak tehdit altında bulundururken öte yandan dinin ilaç olduğu bir sürü sıkıntıyı gidermeye de muktedir olamamıştır.¹²⁴

Aslında dinin, dünyevileştirilmesinin amacı, dinî yok etmek değil aksine, siyasal iktidarların toplumu denetlemek ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamak amacına yöneliktir. Bilindiği gibi, çok eski dönemlerden günümüze kadar din, siyasal iktidarlar tarafından çoğunlukla kullanılmıştır. Dinin aşkınlıktırıcı ve kutsallaştırıcı rolü nedeniyle, kendisini din dışı ilan eden modern siyasal iktidarlar bile gerek dinin ideolojik totalitesini, gerek toplumsal birlik ve bütünlük ritüellerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Her siyasal iktidar kendi dinsel ideolojik totalitesini ve toplumsal ritüellerini yaratır ve onun üzerine kurulur. Siyasal tarihin bu en eski ve en güçlü meşruiyet aracı herkesin onayını alarak yeni gerçeklere ve modern değerlere uygun bir biçimde gücünü modern zamanlarda da devam ettirmektedir. Modernizm, total egemenlik eksikliğini dinsel değerlerin ve ritüellerin gölgesinde gerçekleştirmeye

¹²³ Berger, Berger ve Kellner, **a.g.e.**, s.205.

¹²⁴ **a.g.e.**, s.205-206.

çalışmaktadır. Egemenliğin teorik olarak meşrulaştırılması ve ona nihai kutsallık atfedilmesi tanrısal ve kalıtımsal haklara dayalı meşruiyet anlayışlarının çökmesine rağmen modernleşme sürecinde çok yoğun olarak kullanılmıştır.¹²⁵ Öte yandan, şüphesiz, dinin siyasal iktidarlar tarafından kullanımında, dinin siyasallaşması da gündeme gelebilir. Din siyasallaştığında veya siyasetin bir nesnesi olduğunda gelişme için önemli bir engel oluşturur ve kimi zaman dinî kurumların toplumun işlevlerini denetlemeleri veya denetlemeye teşebbüs etmeleri söz konusudur.

Nitekim, dinî yetki alanının evlilik, boşanma miras ve çocukların aile içinde statülerinin tanımlanması gibi ailevi meseleler üzerinde varlığını sürdürme ve bu özel kesimin dışında, politika ve ekonomiye ait kamu kurumları alanında yasalar hızla laiklik esaslarına göre düzenlenmesinin gerçekleştiği uzlaşma için, Berger Pakistan'ı örnek olarak vermiştir. Pakistan'da dinin egemenliğinin aile hukuku alanıyla sınırlanmasına karşı şiddetli muhalefete rağmen gerçekleştirilen bu düzenlemeyle modernleşme başarı kazanmıştır.¹²⁶

Son yüzyılda modern yönetimlerin gelişiminde evrensel bir rol oynayan ve modernleşme tartışmalarında önemle vurgu yapılan kavramların başında laiklik/sekülerleşme¹²⁷ gelmektedir. Laiklik genel anlamıyla, yönetimin dinî kavram ve kurumlardan arındırılarak din ve devlet işlevlerinin ayrılması, toplumsal hayata ilişkin işlevlerin din kurumları yerine, devlet tarafından gerçekleştirilmesi olarak ifade edilebilir. Yönetimin dinî etki ve kurumlardan arındırılması, modernleşme sürecindeki tüm toplumlarda şiddetli tartışmalara neden olmuş ve bu sorun uzun süreli olarak bu toplumların gündemini oluşturmuş ve oluşturmaya devam etmektedir. Modernleşme sürecinde, din ve devlet işlevlerinin ayrılmasının gerçekleştirilemediği ülkelerde pek çok sorunla birlikte büyük hasarlara yol açmıştır. Pek çok Batı-dışı toplumlarda ve özellikle İslam ülkelerinde laiklik tartışmaları farklı şekillerde algılanmakta ve üzerinde uzlaşma sağlanamamaktadır. Türkiye bunun en güzel örneklerinden biridir.

¹²⁵ Çetin, **a.g.e.**, s.118.

¹²⁶ Berger, Berger ve Kellner, **a.g.e.**, s.176-177.

¹²⁷ Bu tezde laiklik ve sekülerleşme aynı anlamda kullanılmaktadır.

İslam toplumlarında, din, toplumsal hayatın içine nüfuz etmiş ve pek çok açıdan dinî ilkeler kapsamında düzenlenmiştir. Bu nedenle, Batılı bir kavram olması ve Müslüman toplumlarda, genel olarak din ve siyasetin bir arada yürütülmesi nedeniyle, laikleşme, toplumun gelişmesi ve modernleşmesi önünde önemli bir engel teşkil etmekte ve kimi zaman dinsizlikle özdeşleştirilmektedir. Batı’da sekülerleşme bir süreç olarak gündeme gelirken, batı-dışı toplumlarda bir model olarak ele alınmakta ve modernleşme projelerinin temel taşı olarak belirmektedir.¹²⁸ Dolayısıyla, laikliğin alt yapısını oluşturma ve bu nitelikte bir toplumun özelliklerine sahip olmak modernleşme sürecinde çözümlenmesi gereken en zor sorunu, özellikle İslam ülkelerinde, oluşturmaktadır. Laik bir toplumun genel niteliklerini, Ortaylı şu şekilde açıklamaktadır; Laik toplum standart ve monist (tekli) bir yönetim düzeninin ve farklı din ve cinsiyette insanların eşit koşullarla bağlı olduğu bir hukuk mevzuatının bulunduğu toplum düzeni demektir. Yani bir toplumda dinî hoşgörü olabilir (Eski Roma, Ortaçağ İslam ve Osmanlı imparatorluklarında olduğu gibi) din dışı kaynaklardan esinlenen veya bu gibi kaynakların ağırlık kazandığı bir hukuk mevzuatı uygulanabilir (Osmanlı, eski Roma, Bizans ve Cengiz İmparatorlukları gibi); ama toplumda her dinî cemaat aynı yasalarla yönetilmiyorsa, kadın ve erkek için dinî inanca dayalı farklı düzenleme ve normlar varsa (mirasta eşitsizlik, toplum hayatına katılımda kısıtlama ve farklılık gibi), hatta sadece belirli bir sınıf için, örneğin ruhban için imtiyazlar tanınmış ve yönetici dinî imtiyazlarının meşruiyeti Tanrısal bir kaynağa dayandırılarak açıklanıyorsa, orada laiklikten söz edilemez.¹²⁹ Sonuç itibariyle, Touraine’nin ifade ettiği gibi; Kutsal olanın parçalanması tüm toplumsal düzen biçimleri gibi dinsel düzeni de bozar ve bir evrendoğumun (kozmogoni) içine kapatılmış olan bilimsel bilgiyi özgürleştirdiği gibi dinde vücut bulan özneyi de özgürleştirir. Laiklik olarak adlandırabileceğimiz dünyevileşmeyi reddetmekten daha saçma ve yıkıcı bir şey olamaz; ama hiçbir şey de, bize, yıkamış olduğumuz bir bebeği kirli suyla birlikte atıyormuş gibi, dinî de atma hakkını vermez.¹³⁰

¹²⁸ Tazegül, a.g.e., s.44.

¹²⁹ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.154.

¹³⁰ Touraine, a.g.e., s.238.

18. yüzyıldaki Batı üstünlüğünün açıkça ortaya çıkması ile İslam toplumları yeni bir dönemle karşı karşıya olduklarını idrak etmişlerdir. Batı'nın daha çok askerî işgaller ve yayılmacı politikalarıyla elde ettiği gelişmeler sonucunda, İslam dünyasının her alanda Batı'nın gerisinde kalmalarına neden olmuştur. 18. yüzyılda Batı'nın üstünlüğüne yol açan bu gelişmeler İslam toplumlarında kargaşaya ve bununla birlikte arayışlara ortam hazırlamıştır. Batılı güçlerin tehditleri karşısında neler yapılması gerektiği ve nasıl baş edileceği, bu toplumların tartışma gündemini oluşturmuştur.

İslam dünyasında bazı aydınlar, Batılı dönüşüm süreci sonunda oluşan kavram ve kurumların İslam toplumlarında da aynen benimsenmesi veya benzerlikler kurulmasını isterken dinde yenilik yapılmasını önermişlerdir. Bu konuda, Fazlı Rahman; "Dinde yenilik değil, dinin yorumunda yenilik esastır" diyerek karşı çıkmıştır. Rahman, modernliği, bir yenilenme olarak kabul etmektedir. Bu nedenle modernizm zorunlu olarak yenilikçiliği (reformizm) ve değişmeyi içerir. Yenilenmeden modernlik düşünülemez.¹³¹

Sömürgeleşen İslam ülkeleri, varlıklarını sürdürebilmek için çıkış yolu olarak modernleşmenin teknolojik ve ekonomik getirilerini benimserken, siyasal, kültürel ve toplumsal değişimlerine karşı olmuşlardır. Batı'daki teknolojik gelişmelerin yol açtığı eski toplumlardaki dayanışmacı yapıların yıkılmasının etkisiyle bunlara karşı olan gelenekselcilere göre, İslami bilimler, modern bilimden doğası ve özü itibarıyla farklıdır ve modern bilimin temelini Hristiyanlık oluşturur. Eğitim sisteminin İslamlaştırılması, bilginin İslamlaştırılması gibi hususlar, gelenekselcilerin savunduğu tezlerdir.¹³²

Bazı tartışmacılar Müslümanlar arasında moderniteye muhalefetin kökeninde sömürgecilikle çakışan Müslümanların modernleşme deneyimine bakılması gerektiğine işaret etmektedir. Böylece Müslümanların gözünde modernite

¹³¹ Fazlur Rahman, **İslam ve Çağdaşlık**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s.71-82.

¹³² Türkdoğan, **a.g.e.**, s.97.

aşağı yukarı sömürgeciliğe eşit ve İslam dünyasına Batı'nın egemen olması anlamındadır. Bu olgu, Batı egemenliğine ve sömürgeciliğe duygusal ve savunmacı bir cevap olarak bazı Müslümanların moderniteyi reddetmesine yol açtı.¹³³ Öte yandan, bazı Müslüman ülkelerin ekonomik ve siyasi özellikleri, modernleşme ve demokratikleşmelerine önemli engellerin bulunduğunu ispatladı. Bu özelliklerin bazıları, sömürgecilik mirası ve sömürge karşıtı mücadelenin sonuçlarını içeren tarihî kökenlere sahiptir. Bunların arasında hayatın her alanına nüfuz eden etnik olarak bölünmüş toplumlar, zayıf millî kimlikler, büyük ve güçlü ordular yer alır. Diğerleri, ülkelerin büyüklüğü, kaynak yapısı ve ekonomik sistemlerinin doğasının sonucudur.¹³⁴

Bazılarına göre ise, toplumda egemen olan gelenekleri nedeniyle İslam toplumları durağan bir yapıya sahip olduklarından gelişmeye açık değildirler. Bu nedenle modernleşme süreçleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna karşı çıkan bazı Müslüman bilim adamları, Müslümanların İslam'dan sapmaları nedeniyle zayıf kaldıklarını ve bu toplumlarda egemen olan geleneklerin İslam dışı gelenekler olduklarını iddia etmişlerdir. Berkes'in dediği gibi, bir toplumda en yüksek sayılan değerler, özellikle böyle zamanlarda, dinsel değerler kılıfına girmeye de eğilimlidirler. Din, geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Aslında toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen birçok alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği imiş gibi bir nitelik kazanırlar.....çağdaşlaşma ile dinselikleşme birbirleriyle aşağı yukarı çağdaştırılır.ruhanî (ya da dinî) ile dünyevi (ya da cismani) arası ayrımlar çok kaypaklıklar gösterir.¹³⁵ Sonuç olarak, modernleşmenin meydan okumasına cevap olarak İslam dünyasında başlıca üç entelektüel eğilim ortaya çıktı, ve bu eğilimler hâlâ entelektüel görünümü nitelendirir; bunlar, Batılı modernleşme deneyiminin taklidi, reddi ve seçici uyarlaması. ... Bugün, iki yüzyıl öncesine göre, fikirler şu konuların etrafında kutuplaşma eğilimi göstermektedir: "... yabancı modellerin toptan kabulü ya da aksine tamamen reddi, ve erken modernleşen

¹³³ Hunter, **a.g.e.**, s.26-27.

¹³⁴ **a.g.e.**, s.29.

¹³⁵ Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.20.

toplumlarda gelişen kurumların evrenselliğine olan inanç ya da aksine modernite işlevlerine seçilen yerli kurumların uyarlanması.”¹³⁶

Modernleşme sürecinde toplumların dönüşüm biçimleri, her toplum için, o toplumun siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik hatta coğrafi şartlarına, imkânlarına göre farklılıklar arz eder, özgünlükler oluşturur. Gelenekselden moderne dönüşürken, her toplum ister istemez pek çok kendine ait olanlardan vazgeçmemekte ve modernleşmeye karşı direnç göstermektedir. Bu kapsamda, Türk ve Afgan modernleşmeleri birer Batı-dışı modernlik arayışıdır. Bu sebeple farklı coğrafyalarda iki Müslüman ülkenin modernleşme deneyimlerinin birikimlerini içermektedir. Hem Türkiye'nin hem de Afganistan'ın siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik şartlarının sonucunda şekillenmiştir.

Her alanda Batıdan daha üstün olduklarına inanan Osmanlılar, Lale Devri ile birlikte Batıyı izlemeye başlayarak askerî alandaki yenilikleri yakalamaya çalışmışsa da ancak III. Selim devrinde Osmanlı sistemi Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek askerî alanda cidden Batı'yı örnek almayı kabul etmiştir. Böylelikle, İslam toplumlarının modernleşme pratiğinde özgün bir yere sahip olan Osmanlı/Türk deneyimi ve daha sonra “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” kavramlarıyla çerçevelenen modernleşme süreci başlamıştır.

İslam dünyasında, Batı'daki gelişmeler sonucunda Batı'nın üstünlüğünün ilk farkına varan İslam devleti Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bu üstün gücün tehdidi karşısında modernleşme girişimlerine başlayan ilk İslam devleti de yine Osmanlı İmparatorluğu'dur. Askerî alanda yenilgilerle birlikte orduda başlatılan yenileşme çabaları istenilen sonucu vermezse bile bu başarısızlığı başarıya dönüştürecek bir alt yapıyı sonraki nesillere miras olarak bırakmıştır. Batılı askerî yöntemleri uygulama girişimi başarısız olmuşsa da 19.yüzyıla hem başarısızlığı yorumlayacak bir yenileşme taraftarı yönetici grup hem de bu deneyime dayalı hafıza miras bırakılmıştır. Osmanlı yönetici zihniyeti açısından bakıldığında 18. yüzyılın

¹³⁶ Hunter, a.g.e., s.13.

sonuna doğru Batı üstünlüğünün ve Osmanlı geri kalmışlığının tescil edildiği, buna bağlı olarak nasıl bir yenileşme yolunun izleneceği temel problemidir.

Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası, tarihî boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir. Üstelik dinler ve diller mozaigi olan bu imparatorlukta değişme deyince, tüm sistemi kapsayan eşzamanlı bir tarihsel - toplumsal olgu da söz konusu olamaz. Öte yandan Osmanlı modernleşmesi salt Osmanlı Türkiyesi'ni kapsayan bir gelişme de değildir; Osmanlı modernleşmesi denen olgu, diğer Müslüman toplumları da kapsar. Modernleşme olgusu, Osmanlı dünyasında hâkim dinin tartışılmasını, ona atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirdi. Bu değişimin bir yüzüydü; ama Müslümanlar kadar Hristiyanları ve diğer dinlerin üyelerini de kapsayan ortak yüzüydü. Din dışı bir hayat ve düşünce tarzı, Avrupa dillerinin ve biliminin etkinliği, kamu hayatı kadar aile hayatında da geleneksel kalıpların sarsılması, Osmanlı Türkiyesi'nden önce Rusya Çarlığı'ndaki Müslümanlar arasında da görülüyordu. Aynı değişimler bir süre sonra Hindistan Müslümanlarının da gündemine geldi.¹³⁷

Afgan modernleşmesi ise, İngiltere ve Rusya gibi iki emperyal devletin arasında sıkışmış olan bir İslam ülkesinin varlığını sürdürme mücadelesi, bağımsızlığını koruması ve kabilelerden oluşan bir yapıya sahip ülkede bütünlüğün sağlanması amacıyla, Batı'da öncelikle bazı teknolojik yardımların alınmasıyla başlamıştır. Aslında Afganistan'ın Batı ile ciddi ilk teması, bir anlamda Afgan-İngiliz savaşları ile olmuş ve Afganlıların hafızalarında olumsuz bir imaj bırakmıştır.

Sonuçta, birbirlerinden farklı coğrafyalarda aynı emperyal güçler tarafından parçalanma ve hatta yok edilme tehdidi nedeniyle, modernleşmeye zorlanan Türk ve Afgan modernleşmesinin tarihsel süreci, ağırlıklı olarak Atatürk ve Amanullah dönemi, milletleşme, devletleşme ve İslam açısından benzerlikleri, farklılıkları ve sonuçları itibarıyla irdelenecektir.

¹³⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.9.

2. BÖLÜM: AFGANİSTAN'IN TOPLUMSAL YAPISI

Tarih ve çevre Afganistan'da geniş bir insan ve dil farklılığı sağlamıştır. Sürekli göç ve istila süreci daha fazla etnik ve kültürel karışım, çeşitli dinî değişim dalgaları, düzensiz nüfus artış ve azalmaları meydana getirmiştir. Afganistan tarihî, farklı etnik kökenlere ve inançlara sahip olan çok sayıda topluluğun yaşadıkları bu topraklar üzerinde bir millî devlet kurulması hikâyesini ve bölgede mücadele eden büyük yayılmacı ve emperyalist güçlerle olan ilişkilerini anlatmaktadır. Bölgedeki bu emperyal güçlerin zorlamasıyla oluşan sınırların yarattığı sorunların yanı sıra, aslında daha da önemli olan, bağımsız veya yarı bağımsız etnik ve dilsel toplulukların çok sayıda olmasının neden olduğu Afganistan'ın birliğinin sağlanamaması sorunudur.

Kuvvetli, merkezîleşmiş ve birleşik modern bir millî devlet oluşturmada Afgan yönetimlerinin başarısızlığı, genellikle, ülkenin jeopolitik konumu ve fiziki şartlarının neden olduğu Afgan halkının yapısında mevcut etnodil ve din-mezhep farklılıkları ile kabile toplumu çerçevesinde değerlendirilir ve açıklanır. İran platosu, Orta Asya bozkırları ve Himalaya dağ silsilesinin kuzeybatı köşesinin kesiştiği bir geçiş bölgesinde yer alan Afganistan, Asya'nın en önemli üç medeniyeti olan Hind, Çin ve İran-İslam medeniyetlerinin ortak etkilerine maruz kalmıştır. Başta Türk-Moğol imparatorlukları olmak üzere, ülke bir dizi imparatorluğa dâhil edilmiş, göçler ve istilalara sahne olmuştur.¹³⁸ Bunların sonucunda bütün Afganistan'a yayılan fenotip özelliklerin karışımı, dilleri ve gelenekleri bırakmıştır. Bu bölgeden geçen pek çok halk, bölgede kalarak veya pek çok izler bırakarak geçmiştir. Bu açıdan, devlet kurma ve millî birliği sağlama sorunları, başarısızlıktan sorumlu olduğu iddia edilen Afgan toplumunun kendine özgü ihtilafli ve parçalı yapısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Fiziksel ve çevresel etkenler güçlü ve modern bir siyasi sistem oluşturmak için yapılan girişimlere engel oluşturmuştur. Öte yandan bu etkenler,

¹³⁸ Richard S Newell, "The Prospects for State Building in Afghanistan", Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.); *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s. 107.

etnik ve kültürel çeşitlilik içinde güçlü bir özgürlük duygusu yaratarak Afgan yaşamının karakterinde silinemez izler bırakmıştır.¹³⁹

1880’de Abdurrahman Han’ın tahta çıkması, modern Afgan devletinin başlangıcı olarak kabul edilir ve bu tarihten itibaren sömürgeci güçler, İngiltere ve Rusya, tarafından kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla yapay olarak oluşturulan sınırlar, Afgan devletini tanımlama ve savunma anlamında hemen hemen hiç bir değer ifade etmezler. Sadece kuzeydeki Amu Derya nehri doğal sınır olarak kabul edilebilir. Afganistan’da, Peştunların yanı sıra, diğer dil grupları, uluslararası sınırlarla bölünmüştür. Kuzeydeki çoğu milletler, -Tacikler, Özbekler ve Türkmenler- sınırın öte yakasında Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da da yaşamaktadırlar. Beluciler ise Afganistan, Pakistan ve İran arasında bölünmüştür. Hazaralar uluslararası sınırlarla bölünmeyen tek etnik gruptur.¹⁴⁰ Dolayısıyla, yaklaşık Afganistan sınırlarının her biri, etnik toplulukların bir bölümünü komşu ülkelerde kalmasına yol açmıştır. Bu durum özellikle güneydeki bugün Pakistan topraklarında kalan Peştun kabileleri nedeniyle önem arz etmektedir. Bununla birlikte, ovaları, çölleri ve dağlık bölgeleri kesen sınırlar, iç denetimi geliştirmek veya siyasi bir kimlik yaratmak için de uygun değildir.

Nitekim, kendi döneminde Afganistan meselelerindeki en tanınmış uzmanı olan İngiliz Tümgeneral Sir Henry Rawlinson 1874’de şöyle yazar: “Afganistan düzenli bir meşrutî hükümetin ahengi ve tutarlığına asla sahip olmamıştır ve olamaz da. Bu millet daha ziyade, güçleri ve alışkanlıkları farklı farklı olan ve kendilerini idare eden liderin kişisel özelliği ile -az çok sıkı bir biçimde- bir arada tutulan kabileler topluluğundan oluşuyor. Avrupa’da bilindiği şekliyle vatanseverlik hissi Afganlar arasında var olamaz, çünkü ortada müşterek bir ülke yok. Herat ile Kandahar’ın Kâbil’e bağlanmasını gerektirecek hiçbir millî veya etnik neden yok. Herat’ta Afganlara bütünüyle yabancı ırklar yaşıyor: Cemşidiler, Aymaklar ve Hazaralar; Kandahar’da ise, topraklarında geçen yüzyılın ortasında

¹³⁹ Richard S. Newell, **The Politics of Afghanistan**, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1972, s.1.

¹⁴⁰ Ali Banuazizi & Myron Weiner (ed.); **The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan**, Syracuse University Press, Syracuse USA 1988, s.

Nadir Şah [Afşar] tarafından Durrani aristokrasisi arasında parsellenmiş ve torunları da hâlâ imtiyazlı bir sınıf olarak varlığını sürdürüyorsa da, köylüler her yerde Farsî, Tacik veya Türk menşelidir ve kuzeyli ve doğulu Afganlarla aralarında hiçbir duygudaşlık yoktur.”¹⁴¹ Pekala bütün bu şartlar dahilinde Afganlılar kendi topraklarını nasıl görüyorlar? Elphinstone'un 1809'da ifade ettiği gibi: “Bu insanlar ülkelerine hiç bir ad vermiyor.”¹⁴² Vaziyeti iki farklı şekilde izah etmek de mümkün: Birincisi 'hanedana ait bölgesel görüş oluyor; buna göre Afganistan, Kâbil Emiri tarafından idare edilen topraklardır. Bu izahat biraz da kabile kökenlerine dayanmakta. İkincisi ise, duruma bir miktar dinî perspektifle yaklaşıyor: Ülke, kâfir krallıklarla (İngiltere ve Rusya) zındıklar (yani, İranlılar) tarafından çevrilmiş olmasına rağmen Müslüman kalabilmiş topraklardan oluşur. İkinci izah ise her ne kadar dinî motifler taşısa da Osmanlı Kanunları'nda geçen bir terim olarak millete tekabül eder. Millet, ümmet coğrafyası içerisinde bir alt gruptur. Bu husus Afgan köylüsünün büyük çoğunluğunun millet fikrinden neyi anladığını da gösterir. Hilafetin lağvedildiği ve Amanullah Han'ın bir dizi reformlara başladığı yıl olan 1924'e kadar Emir, kâfirlerin tehdidine maruz kalan Müslüman milleti korumak maksadıyla halkın devlet otoritesini tanımamasını sağlamaktaydı. Fakat 1924 yılında Afganistan Avrupalı devletler tarafından tanınıp, Hilafet de kaldırılınca böylesi iddiaların modası geçmiş oldu. Hemen akabinde devlet, safkan Afgan olarak niteleyeceğimiz bir tür milliyetçilik ruhuyla ortaya çıktı.¹⁴³ Abdurrahman'ın saltanatı müddetince millî bayrak ile millî gün kutlamaları ihdas edilmişti,¹⁴⁴ ardından gelen Habibullah'ın hükümdarlığı süresinde bunlara bir de millî marş ilave edildi.¹⁴⁵ 1923 anayasası Müslüman millete hiç bir atıfta bulunmaksızın Afganistan'ı her sakininin, dinî ne olursa olsun, vatandaşlık hakkına sahip bulunduğu bir ulus olarak tarif eder. İslam öncesi “İndo-Aryan” geçmişin araştırılması ve bu sayede arkeolojiye önem verilmesi ile buzkaşı olarak bilinen ve muhtemelen Türk kökenli olan bir oyunun millî spor olarak, Paktiya eyaletinden bir bölgesel oyun olan atanın millî dans olarak

¹⁴¹ Rawlinson, aktaran Amin Saikal, **Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival**, I.B. Tauris&Co Ltd., London 2004, s.30.

¹⁴² Elphinstone, aktaran Olivier Roy, **Afganistan'da Direniş ve İslam**, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s.38.

¹⁴³ a.g.e., s.38.

¹⁴⁴ Gregorian, a.g.e., s.200.

¹⁴⁵ a.g.e., s.151.

kabulü gibi birbiriyle uyumsuz unsurlardan müteşekkil folklorun icat edilmesi de İslami formlara dayanan meşruluktan uzaklaşmanın belirtileri arasında sayılmaktadır. Bu arada sanki bir siyasi birim olarak Afganistan ezelden beri mevcutmuş şeklinde tarih yeniden kaleme alınmaktaydı. Tabiatıyla bu milliyetçi ideolojinin asıl manivelasıysa okullardı.¹⁴⁶

Ortak bir ulusal kimlik fikrini yaymak için girişilen tüm çabalara karşın, devlet destekli milliyetçilik ülkenin ne Peştun ne de Peştun olmayan halklarından destek görmüştür. Peştunlar, özellikle de kabileler, siyasi ve askerî açıdan zayıflatılmış olsalar da, devletten gelecek herhangi bir müdahaleyi siyasi özerklikleri açısından tehdit olarak gördükleri için devlet politikalarının tümüne düşmanca yaklaşmaktadırlar. Ayrıca, Peştun milliyetçileri uluslaşma sürecini kentli Fars kültüründen özgün Peştun kültürüne geçişi sağlayacak bir nitelikte görmemişlerdir. Peştun olmayan Afganların büyük bölümü ise Peştunculuğa dayalı kimlik kavramını, hem içerik olarak hem de Afgan devletiyle ilişkileri nedeniyle reddetmiştir. Çünkü hem Peştun grupların lehine işleyen ekonomik, eğitim ve sosyal politikalardan yeterli pay alamamaktadırlar, hem de neredeyse tümü Peştunlara ayrılmış olan devlet bürokrasisi içindeki önemli görevlerden dışlanmışlardır. Bütün bunlar nedeniyle Afganistan halkının 'Afgan' kelimesini resmî kullanımdakinin tersine, Afgan yurttaşlarının tümüyle değil, yalnızca Peştunlar ile ilişkilendirmesi hiç de şaşırtıcı değildir.¹⁴⁷ Abdurrahman Han'ın döneminde başlatılan merkezîleşme politikası – sonraları “iç emperyalizm”, “iç sömürgeleştirme” ya da “Afganistan'ın Peştunlaştırılması” olarak adlandırılmıştır- çeşitli bölgelerin (örneğin, kuzey ve orta Afganistan'ın) nüfuslarında köklü değişimlere yol açmakla kalmamış, etnik grupların yeni siyasi sistemden tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Özellikle Tacik nüfusun yoğun olduğu bölgelerde Tacik nüfusuna Peştunlar tarafından boyun eğdirilmiş, bunların bir kısmı asimile edilmiştir. Peştunlarla Tacikler arasındaki morfolojik ikilik Afganistan'daki en etkili sosyal bölünme idi ve hâlen de öyledir, ancak, “birlikte Afganistan halkının çoğunluğunu oluşturan Peştunlarla Tacikler tüm istilacılara karşı

¹⁴⁶ Roy, **a.g.e.**, s.39.

¹⁴⁷ Gabriele Rasuly-Paleczek, “*Afganistan'da Devlet Kurma Mücadelesi: Merkezîleşme, Milliyetçilik ve Huzursuzluklar*” Williem Van Schendel ve Erik J. Zürcher (ed.); Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.206-207.

birleşik bir cephe oluşturmuş ve Afganistan'ı korumaya yardım etmişlerdir” şeklindeki iddialar kuşkuludur. Elbette bu iki topluluk, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde modern Afgan devleti ortaya çıkmadan önce asla birlikte hareket etmemiştir.¹⁴⁸ Bu gelişmelerin sonuçları uzun vadeli olmuş ve bilindiği gibi, etnik temelli çatışmalar ve iktidar mücadelesi 1990'larda politikanın odağına oturarak günümüz Afgan toplumunun sorunlarını hazırlamıştır. Çok dilli Afganistan'da, Peştunlar ile Peştun olmayanlar arasındaki etnik denge aritmetiği, süregelen çelişkili bir konudur. Peştunların ülkenin çoğunluğunu oluşturduğunu iddia etmelerine rağmen, varsa, bazı bilim adamlarına göre bu şüphelidir ve Peştunlar kendi aralarında çeşitli kabilelere ayrılmışlardır. Peştunlar, Ahmed Şah Durrani'nin bir kabile konfederasyonu oluşturduğu onsekizinci yüzyıldan beri siyaseten egemen grupturlar. Otoriteyi merkezîleştirmek ve diğer kabileler ve etnik gruplar üzerinde denetim sağlamak için başta Durrani Peştunları olmak üzere Peştunlar tarafından girilen çabalar, yirminci yüzyıl boyunca devam etmiştir.¹⁴⁹

2.1. Etnik Topluluklar

Bazı bilim adamlarına göre otuz bazılarına göre ise elliden fazla büyüklü küçüklü etnodilli toplulukları bünyesinde barındıran Afganistan'da hiçbir zaman kapsamlı bir nüfus sayımı gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle bu toplulukların nüfus büyüklükleri veya oranları ile ilgili büyük görüş farklılıkları söz konusudur. Rasuly-Paleczek, Afganistan'da Peştun ve Farsî-Dari resmî dillerinin yanı sıra, ayrı dil ailelerine mensup kırk-elli kadar farklı dil ve diyalekti konuşan elli yedi ayrı etnik grubun var olduğunu öne sürmektedir.¹⁵⁰ Dupree'nin yapmış olduğu araştırmalara göre ise, Afganistan'da konuşulan iki ana lisan da Hind-Avrupa lisan ailesine mensup Farsça ve Peştunca'dır. 1964 Anayasası hem Dari'yi (Afgan Farsça'sı) hem de Peştunca'yı resmî dil olarak kabul etmiştir. Eski bir terim olan Dari edebi olarak “mahkeme lisanı” anlamına gelmektedir. Aslında hâlen Afgan mahkemelerinde bu lisan kullanılmaktadır. Farsça'nın muhtelif bölgesel lehçeleri mevcuttur, bunlar:

¹⁴⁸ Saikal, *a.g.e.*, s.18.

¹⁴⁹ Rasuly-Paleczek, *a.g.m.*, s.199.

¹⁵⁰ *a.g.m.*, s.193.

Hazaraların konuştuğu Hazaragi, Aymakların Türkçe karışımı Farsçaları, Taciklerin Tacikçe'si, (fakat Tacikistan'da konuşulan Tacikçe'den farklıdır). Kırsal kesimdeki pek çok Afgan lisanlarını Dari olarak değil Farsça olarak adlandırırılar. Bu iki Hind-Avrupa lisanının yanı sıra, Dardik, Hindi (Urdu), Pencabi, Beluci ve Kâfiri lisanları da Afganistan'da konuşulmaktadır. Hind-Avrupa lisanlarından sonra ikinci önemli lisan ailesi, Ural-Altay dil ailesinin Özbek, Türkmen ve Kırgızlar arasında Hindukuş dağlarının kuzeyinde yoğun olarak konuşulan ve bu ailenin Altay kolu olan Türk lehçeleridir.¹⁵¹

Newell'de Afganistan'da özgü olarak en az otuz farklı dilin varlığından söz etmektedir. Bunlar dört ana dil ailesi arasında dağılmış bulunmaktadır, bununla birlikte İran dilleri en çok bilinenleridir. Nüfusun yaklaşık yarısı Peştun dilini konuşmaktadır. Bu dili konuşanlar çoğunlukla doğu Afganistan'daki Peştun boyuyla sınırlıdır. Farsça daha fazla kullanılmaktadır. Farsça nüfusun yaklaşık üçte birinin ana dilidir; ama genelde tüm bölgelerde ikinci dil olarak konuşulur. Bazı diğer İran dilleri tecrit edilmiş dağ topluluklarınca konuşulmaktadır. Rajistan çölündeki göçebeler tarafından konuşulan Beluci de yine Fars kökenlidir.¹⁵²

Dilbilimsel olarak aynı terimlerle ifade edilen Kavim (halk, kabile, topluluk), ulus (millet, kabile, akrabalar) ve tifah (kabile, boy, grup) gibi etnisite ve akrabalık kavramları, Afganistan'da aynı veya benzer ideolojik çerçeveleri temsil eder. İslam ile birlikte, bunlar, bireyler ve ortak kimlikler ve bağlılıklar için en temel dayanakları sağlar ve bunlar, toplumsal oluşumun örgütlenmesi, toplumsal eylemin hareketliliği ve bireyler ve toplumsal gruplar arasında sosyal etkileşimin düzenlenmesi için, en uzun süreli ve en yaygın muhtemel dayanaklardır.¹⁵³ Kavmin bir dayanışma birimi ve bireyler, gruplar ve devlet arasındaki etkileşimi sağlayan sosyo-politik bir çerçeve olması, özellikle siyasi bunalım dönemlerinde daha da önem kazanmaktadır, Ülkenin yakın siyasi tarihinin de gösterdiği gibi, siyasi

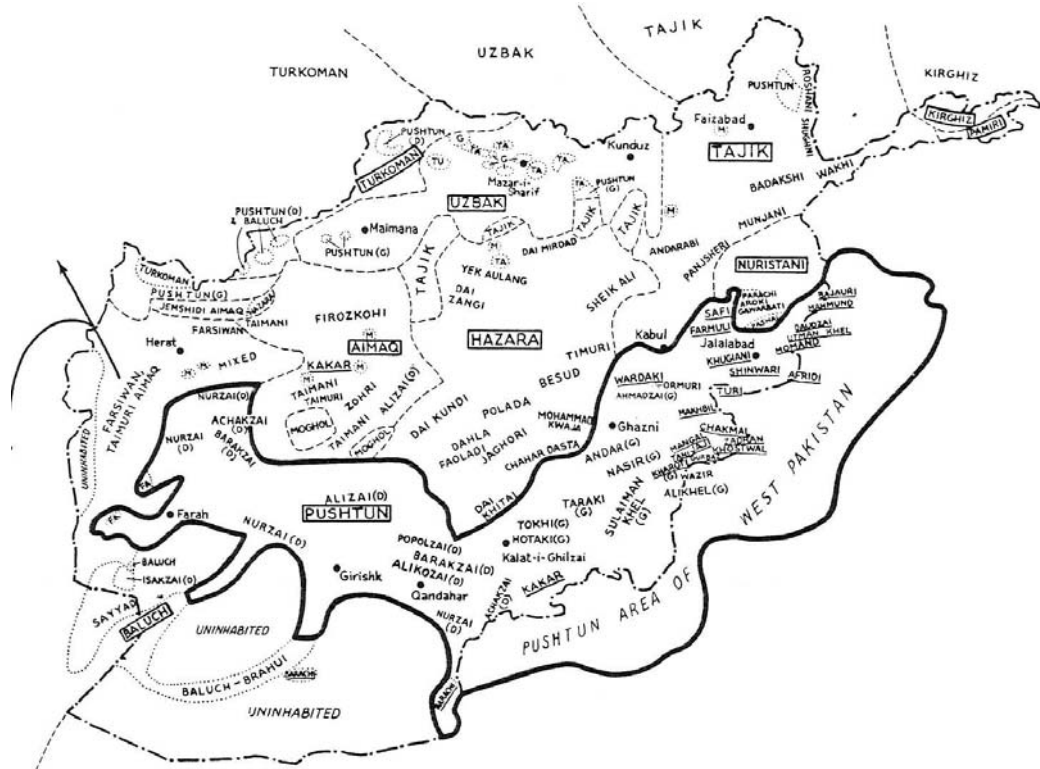
¹⁵¹ Louis Dupree, *Afghanistan*, Oxford University Press, Oxford 1997, s.66-72.

¹⁵² Newell, *a.g.e.*, s.13.

¹⁵³ M. Nazif Shahrani, "*State Building and Social Fragmentation in Afghanistan*", Ali Banuazizi & Myron Weiner (Editörler); *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s.24.

ideolojiler ile kurumlar insanların birlikte hareket etmelerinde pek önemli bir rol oynamamaktadır. Bu durum 1978 darbesiyle iyice ortaya çıkmıştır, Afganistan Komünist Partisi ve de mücahit gruplar saflarını kendi kavimlerinden adamlarla beslemişlerdir.¹⁵⁴

Bu kapsamda Afganistan'da yaşayan etnik grupların göreceli büyüklüklerine göre, genel olarak, Peştunlar, Tacikler, Türkler, Hazaralar, Nuristaniler, ve diğer topluluklar olarak sıralayabiliriz. Peştunların Afganistan'daki en büyük etnik topluluk olması hususunda hemen hemen bütün bilim adamları hemfikirdir, fakat Peştunlar hiçbir zaman ülkenin tamamen denetimleri altına alabilecek büyüklükte olmadılar. Diğer etnik toplulukların sıralamasında genelde ikinci önemli etnik topluluk olarak Tacikler gelirken, üçüncü sırada bazı bilim adamlarına göre Türkler bazılarına göre ise Hazaralar veya Nuristaniler bulunmaktadır.

Harita 1: Etnik Topluluklar¹⁵⁵

¹⁵⁴ Rasuly-Paleczek, *a.g.m.*, s.211-212.

¹⁵⁵ Dupree, *a.g.e.*, s.58.

2.1.1. Peştunlar

Afganistan'da en büyük ve geleneksel olarak Afgan politikasında en etkili topluluk Peştunlardır. Peştunların çoğu ülkenin güneyinde ve doğusunda yaşar, eşit sayıdaki bir kısmı ise Pakistan sınırı bölgelerinde Durand Hattı boyunca yaşar. Durand Hattı ötesinde yer alan Peştunlar, sınırın Afgan tarafında yer alan Peştunlarla akrabalık ve kültür bağlarıyla sıkı sıkıya bağlıdırlar ve parçalanmış bir milletin mensuplarıdır. Uzun yıllar boyunca, Afganistan'ın kabileci siyasetinde önemli bir rol oynadılar, ileride göreceğimiz gibi Afganistan'ın iç politikasında oldukça önemli bir etkendirler.

Peştunların dilleri Hind-İran grubundandır ve Farsça'yla ilişkilidir. “Afgan” sözcüğünün uzun bir tarihî vardır. Sasanilerin M.S. üçüncü yüzyıla ait bir kitabesinde ve yedinci yüzyılda bu ülkeden geçmiş olan Çinli seyyah Hsüan-Tsang'ın yazılarında bahsi geçer. Daha sonra, birinci bin yılın sonlarında, Müslümanların kayıtlarında birkaç kez bahsi geçer. Fakat, yakın tarihe kadar “Afgan” kelimesinin, milletin yaklaşık yarısını teşkil ettiği varsayılan ve ülkenin en büyük etnik grubunun adı olan “Peştun” ile eşanlamlı olduğu çoğunlukla kabul görmektedir. Örneğin, on altıncı yüzyılın başlarındaki yazılarda, İmparator Babür, bazı Peştun kabilelerinin adını veriyor, fakat bunların tümünü birden hep “Afgan” olarak adlandırıyor, asla “Peştun” olarak ifade etmiyor. Günümüzde bile Peştunlar kendilerine “Afgan” olarak ifade ederler, dillerine ise “Afgani” derler; oysa ülkenin diğer milletleri kendilerine esas olarak Tacik, Özbek vs. derler, Afgan demeleri ise, derlerse şayet, ancak ikinci sıradadır. “Peştun”un kelimesinin kullanılan diğer çeşitleri “Puhtu” ve “Patan”dır, Patan Anglikan bir terimdir ve her ikisi de bu dilin batılı ve doğulu kabilelerce kullanılan “yumuşak” ve “sert” lehçelerini yansıtır¹⁵⁶ ve Gregorian'a göre, Patan, Peştun'un Hintlileştirilmiş şeklidir.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Martin Ewans, *Afghanistan: A Short History of Its People and Politics*, HarperCollins Publishers, New York, N.Y. 2002, s.4-5.

¹⁵⁷ Gregorian, *a.g.e.*, s.25-26.

Geleneklerine göre, soyları ortak bir ataya, yani Hz. Muhammed'in arkadaşlarından biri olan Kais'e (Qais) kadar izlenebilir ki, Kais'in torunları yayılarak çok sayıdaki kabilelerin ataları olmuştur; bu büyük kabilelerin iki ana kabilesi, Afgan hanedanının geldiği Durraniiler (önceki Abdaliler) ile Gilzaylardır. Kritik siyasi ve bürokratik pozisyonlar, Durrani kabile üyeleri veya diğer Peştun kabile mensupları tarafından doldurulmaktadır Durraniiler daha çok Herat ile Kandahar arasında, Gilzaylar ise Kandahar ile Gazne arasında her ikisi de ülkenin güneyinde yaşamaktadır. Bu iki aşiret geleneksel olarak hasımdır ve Gilzaylar, Durraniiler tarafından sömürülüp ayrımcılığa tabi tutulmuştur.¹⁵⁸

Peştunların etnik kökenini Türklerle ilişkilendiren Fraser-Tytler'e göre; fiziksel özelliklerinin bilimsel analizi yapıldığında, denilebilir ki, Peştunlar Türk-İran tipindedir ve doğu aşiretleri de azımsanmayacak derecede Hintli kanıyla karışmıştır. Peştunların dili olan Peştunca'nın Hint-Avrupa dil ailesinin Ari alt birimine ait olduğu gerçeğiyle birlikte ele aldığımızda, bu analiz, Peştunların Ari kökenli olma ihtimallerinin bulunduğunu, fakat Türk, Moğol ve şimdi Hint-Afgan sınırından değişik zamanlarda sızmış olan diğer etnik unsurlarla karıştıklarını gösterir. Fakat Gilzayların Türk kökenli oldukları ve M.S. yaklaşık 900 tarihinde Isık gölünün doğusu ve batısı ile Tien Şan dağlarının kuzeyinde meskun olan büyük Hallak (Karluk) aşiretleri konfederasyonunun bir şubesi olan Halaç aşireti soyundan geldikleri daha muhtemel görünüyor.¹⁵⁹ Bu konudaki görüşler çelişkilidir. Modern dönem yazarlarından Bellew, Gilzayların Türk kökenli ve muhtemelen M.S. sekizinci yüzyılda Gor'a sığınmış ve tedricen de Gazne ile Kandahar arasındaki mevcut topraklarda yayılmış olan Kılıç Türklerinin torunları oldukları tezini desteklemek için aşiretin, Toki ve Hotak ile Andar ve Taraki kabileleriyle birlikte ana kollarının isimlerine dikkat çekiyor: Turan ve Buran. Öte yandan Raverty Gilzayların Türk kökenini kabul etmekten kaçınıyor ve bunları, Peştunların beşiği olan Mihtar Süleyman'ın büyük batısında M.S. 1220'de yaşamış ve burayı yaklaşık iki asır boyunca da terk etmemiş olan küçük bir aşiret olarak tarif ediyor. Bu

¹⁵⁸ Ewans, a.g.e., s.5.

¹⁵⁹ W.K. Fraser-Tytler, **Afghanistan: A Study of Political Developments in Central and Southern Asia**, Oxford University Press, London 1953, s.48-52.

görüşünde Raverty, yazarı M.S. 1227'de Gazne'den geçmiş olan Tabakat-i Nasiri'ye dayanıyor.¹⁶⁰ Gilzaylar 1747'de, Afganistan'ın Sadozay kabilesi mensubu ve Afgan devletinin kurucusu Ahmet Şah Durrani'nin hâkimiyeti altına girmeye zorlanmışlar ve daha sonra her ne kadar hanedan için sürekli bir tehdit unsuru olsalar da Gilzaylar bu tarihten itibaren Afganistan'da asla belirleyici bir rol oynamamış ve ama yeni de kendilerini kesin denetim altına alacak her türlü girişime de karşı koymuşlardır.¹⁶¹

2.1.2. Tacikler

Afganistan'daki ikinci kalabalık etnik topluluk Taciklerdir. Peştunlar gibi onların kökenleri de tartışma konusudur. Çoğu kaynaklar onların İranlı olduğunu iddia eder ve Hind-Avrupa dillerinden Fars kökenli Dari dili konuşurlar, fakat Moğol kökenlerinin de belirtileri vardır. Tarih boyunca Taciklerin büyük çoğunluğu yerleşik olup tarımla uğraşmış ya da çoğu kentlerde tüccarlık ve zanaatkârlık yapmıştır. En geniş ve en verimli vadilere yerleşmiş ve çoğu kentleri, Tacikler kurmuşlardır.¹⁶² Dari dili kentlilerin esas dili hâline geldiği için Tacikler, Peştun hâkimiyetindeki asker sınıfından ve hükümet kademelerinden dışlanmalarına rağmen devlet idaresi ve işlerinde etkin bir rol oynamaya başlamışlardır.¹⁶³ Taciklerin Afganistan'a ne zaman ve hangi koşullar altında yerleştikleri bilinmemektedir. Bunların topluluklarına ülkenin pek çok yerinde rastlamak mümkünse de, Bedahşan'da, Kâbil ve Herat dolaylarında ve Kuhistan ile Pancir vadisinde yoğunlaşmışlardır ve kabile olarak organize olmamış tek etnik grupturlar.¹⁶⁴

2.1.3. Türkler

Peştunca ve Farsça dillerini konuşanlardan sonra Türkçe konuşanlar, Afganistan'daki ikinci etnodil topluluğunu oluşturmaktadır. Türk dilli topluluğun en önemli grupları, Özbekler ve Türkmenler'dir. Bölgede yaşayan Özbek ve

¹⁶⁰ a.g.e., s.52.

¹⁶¹ a.g.e., s.54

¹⁶² Newell, a.g.e., s.17.

¹⁶³ Ewans, a.g.e., s.9.

¹⁶⁴ aynı yer.

Türkmenlerin yanı sıra, on binlerce Türkmen ve Özbek Bolşevik baskısından ve Basmacı isyanından kaçarak mülteci olarak Afganistan'a geldi ve bu nedenle, 1978 öncesinde ve Sovyet işgalinde komünizm karşıtı grup içerisinde oldukça yoğun olarak yer aldı.¹⁶⁵

En kalabalık Türk topluluğu olan Özbekler, zamanla hükümlerliklerini Afgan Türkistan'ına kadar genişleten Afgan Emirleri tarafından fetih olununcaya kadar kendi beylikleri veya hanlıkları altında bağımsız-yarı bağımsız bir şekilde yaşamışlardır. Mezar-ı Şerif en büyük kent merkezleridir, fakat Özbeklerin çoğu kuzeyde Kunduz'dan Maymana'ya çiftçi ve yarı göçebe olarak dağılmışlardır. Çoğu, Çarlık Rusyası ile Sovyet Birliği'nin baskısı yüzünden Afganistan'a göçmüştür. Tacikler gibi onlar da bu günlerde, kabile yapılanmasını genelde terk etmişlerdir.¹⁶⁶

Afganistan'ın diğer Türk toplulukları Türkmen ve Kırgızlardır. Ayrıca bir miktar Kazak da kuzey Afganistan'ın yüksek vadilerindeki varlıklarını güçlükle devam ettirmektedir.¹⁶⁷ Türkmen ve Kırgızların her ikisi de kısmen göçebedir, fakat bir kısım kabile yapısını sürdürmektedirler. Sovyet Birliği'nden 1920'li ve 1930'lu yıllarda göçmüş olan Türkmenler, karakul koyunu yetiştiricisi ve usta halı dokumacılarıdır. Vakhan bölgesinde çok az sayıda bulunan Kırgızların çoğunluğu 1978 komünist darbesini takiben Türkiye'ye göç etmiştir.¹⁶⁸

Türklerin diğer bir grubu sayısal olmasa da tarihsel olarak önemlidir. Kızılbaşlar, Afganistan'a 17. ve 18. yüzyıl başında, İranlı fatihler tarafından getirilen Türk paralı askerlerinin soyundan gelmektedir. Afgan kralları daha sonraları onları seçkin askerî birlikler olarak kullanmıştır. Kentlerde yerleşmişler ve bazıları sanat veya devlette idari görevlerde bulunmuşlardır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Barnett R.Rubin, **The Fragmentation of Afghanistan**, Yale University Press, New Haven 1995, s.30.

¹⁶⁶ Newell, **a.g.e.**, s.17.

¹⁶⁷ **a.g.e.**, s.17-18.

¹⁶⁸ Ewans, **a.g.e.**, s.9-10.

¹⁶⁹ Newell, **a.g.e.**, s.18.

Batı Afganistan’da yaşayan ve Türkçe-Farsça karışımı bir dil konuşan yarı göçebe bir topluluk olan Aymaklar, büyük ihtimalle, Türk kökenli olarak bilinirler. Rubin’e göre, Aymak bazen etnik bir tanımlama olsa da “oymak” terimi Safevilerin yönetimi altında dolaylı bir tür Türk şeflik sistemine işaret eder. Aymaklar, Çemşidi, Firuzkuhi gibi farklı kabilelerden oluşur ve bunlar muhtemelen bu bölge içerisindeki Safevi isimleridir.¹⁷⁰

2.1.4. Hazaralar

Hazaralar, Afganistan’daki ana etnik toplulukların en farklı ve en tecrit edilmiş olanıdır. “Bin” anlamına gelen “Hazar” sözcüğü Hazaraların Cengiz Han’ın askerlerinin veya başka Moğol veya Türk istilacıların torunları olduğu tahminine yol açmıştır, zira bunlar “binlercesiyle”, yani sürüler hâlinde Afganistan’a gelmiştir. Fakat bazıları bunların, en azından kısmen, Orta Asya’dan gelmiş daha eski göçmenlerin torunları olduklarına inanırlar. Türk ve Moğol eklemelerle, Farsça’nın bir biçimi olan Hazaragi dilini konuşurlar. Nispeten verimsiz olan anavatanlarında genelde koyun yetiştiriciliği yaparlar, ancak çoğu, hamallık ve diğer ağır işlerde çalışmak için kentlere göçmüşlerdir. Afganlar, Hazaraları hem din hem de ırk olarak küçümserken, Hazaralar da, kendilerini sömüren zalimler olarak gördükleri Peştunlardan nefret etmişlerdir.¹⁷¹

2.1.5. Diğer Etnik Gruplar

Ayrıca, Afganistan’ın uzak bölgelerinde küçük ve çok farklı etnik topluluklar da bulunmaktadır. Bunların en dikkate değer olanı, Kâbil’in doğusundaki Hindukuş’un yüksek vadilerindeki Nuristaniler ya da Kâfirlerdir.¹⁷² 1880’lerde İslam dinini kabule zorlanıncaya kadar kâfirler olarak bilinen bu topluluk, atalara tapınmak, ölülerinin mezarlarını süslemek için değişik ahşap figürler oymayı vs. içeren çoktanrılı bir dine inanırlardı. Fiziksel olarak, pek çoğu açık tenli ve kıvrımlı

¹⁷⁰ Rubin, a.g.e., s.31.

¹⁷¹ Ewans, a.g.e., s.10; Rubin, a.g.e., s.29; Newell, a.g.e., s.18.

¹⁷² Newell, a.g.e., s.18.

hatlara sahipti, genelde mavi gözlü ve sarışın veya kızıl saçlıydılar, öyle ki, romantik eğilimli olan insanlar buradan ilham alarak bunların atalarının Yunanlı yerleşimcilerden ve hatta Büyük İskender'in ordusunun askerlerinden olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Daha muhtemel bir teori ise, bunların Afganistan'ın, daha sonra göçüp gelenler tarafından şimdiki uzak vadilere itilmiş olan yerli halkından biri olduklarıdır. Dilleri, Hind-Ari dilinden türemişe benzeyen ilkel bir dildir. Güçlü kabile yapıları Peştunlar ile çok sayıda benzerlikler taşır.¹⁷³ Ayrıca, ülkenin dört bir yanına dağılmış çok sayıda azınlık grupları da mevcuttur: güneyde yaşayan Beluci ve Brahuiler; güçlü İran bağları bulunan Farsivanlar ve Vakhiler, Araplar, Kâbililer, Cedler, Heratiler, Pencaplılar ve Müslüman olmayan azınlıklar Yahudi, Ermeni, Hindu ve Sihler (daha sonra Müslüman olmayan azınlıkların neredeyse tamamı ülkeden göç etmişlerdir.) gibi daha niceleri.

Tablo 1: Afganistan'daki Etnik Topluluklar¹⁷⁴

Etnik Topluluk	Lisan	Din
Peştun	Peştunca lehçeleri (H/A)	Hanefi Sünni
Tacik	Dari, Tacik lehçeleri (H/A)	Hanefi Sünni, az sayıda İsmail'i Şii
Farsivan	Dari (H/A)	İmami Şii
Kızılbaş	Dari (H/A)	İmami Şii
Hazara	Hazaragi (Dari lehçesi) (H/A)	İmami Şii, İsmail'i Şii, çok az Sünni
Aymak	Dari lehçesi (H/A) ile çok sayıda Türkçe kelime (U/A)	Hanefi Sünni
Moğol	Dari (H/A) çok sayıda Moğolca kelime (U/A)	Hanefi Sünni
Özbek	Özbekçe (veya Çağatayca) Türk lehçesi /U/A)	Hanefi Sünni

¹⁷³ Ewans, a.g.e., s.10-11; Saikal, a.g.e., s.18.

¹⁷⁴ Dupree, a.g.e., s.59-64.

Türkmen	Türk lehçesi (U/A)	Hanefi Sünni
Kırgız	Kıpçak Türk lehçesi (U/A)	Hanefi Sünni
Pamiri	Pamiri veya Doğu İran lehçesi (H/A)	Hanefi Sünni
Beluci	Beluci (H/A)	Hanefi Sünni
Brahui	Brahui (D)	Hanefi Sünni
Nuristani	Kâfiri lehçeleri (H/A)	Hanefi Sünni
Kuhistani	Dardik (H/A)	Hanefi Sünni
Gucar	Hind lehçesi (H/A)	Hanefi Sünni
Cet	Hind lehçesi (H/A)	Hanefi Sünni
Arap	Dari veya Peştunca (H/A)	Hanefi Sünni
Hindu	Hind, Pencabi veya Lahnda (H/A)	Hinduizm
Sih	Hind, Pencabi veya Lahnda (H/A)	Sihizm
Yahudi	İbranice (S)	Musevilik

H/A: Hind-Avrupa Dili; U/A: Ural-Altay; D: Dravidian; S: Semitik

2.2. İslam ve Mezhepler

Afganistan'da İslam hem millî dindir hem de önde gelen kültür ve değerlerin temelidir. Son zamanlar haricinde bir millet kavramının gelişmediği, devletin toplumun dışına düştüğü, halkın esas bağlılık duygularının doğrudan içinde bulunduğu cemaate yönelik olduğu Afganistan gibi bir ülkede, tüm halkın müştereken sahip olduğu tek unsur İslam'dır.¹⁷⁵ İslam, etnik farklılıkların üzerinde yer alarak ve bağlılığın ana odağını oluşturarak, cemiyet ve ümmet kavramlarıyla çoğu zaman ülkede birlik duygusunu hâkim kılmıştır. Birkaç bin Hindu ve Sih ile birkaç yüz Yahudiyi saymazsak bütün Afganlılar Müslüman'dırlar. Her ne kadar Sünni ve Şiiilerin oranlarına ilişkin olarak kesin rakamların bulunmamasına rağmen,

¹⁷⁵ Roy, a.g.e., s.57.

Müslümanların tahminen % 80-85'i Hanefi mezhebine bağlı Sünniler olup geri kalanlarsa Şii'dir.

Afgan Şiası Caferi mezhebine bağlıdır. Bunun manası İslam Dünyasındaki Şii'lerin büyük bir kısmı gibi onların da dördüncü halife ve Peygamberin damadı olan Hz. Ali'yle başlayan on iki imamı tanıdıklarıdır. Şii'ler, Afgan nüfusunun % 15'ini meydana getirirler. Ülkenin orta kısmında yaşayan Hazara etnik grubunun hemen hemen tamamı Şii'dir. Aynı zamanda Kâbil ve Gazne şehirlerinde azınlıkta kalmalarına rağmen kalabalık gruplar hâlinde bulunurlar. Şii'lerin bir kısmıysa geçen zaman içerisinde Kuetta ve İran'ın doğu bölgelerine göç etmişlerdir. İkinci büyük Şii grubu, on sekizinci yüzyılda İran Şahı Nadir tarafından Afganistan'a getirilen asker ve devlet görevlilerinin soyundan gelen Kızılbaşlardır. Esasen Kâbil'de yaşayan bu etnik grubun mensupları sayıca az olmalarına rağmen iyi eğitim görmüş kişiler olup, şehirlî seçkin kitlenin hayatında daima önemli roller oynamışlardır. Bu arada Nimruz eyaletinde bulunan Sistan bataklıkları ve Kaşrud Ovası'nda yaşayan ana dilleri Farsça olan bir üçüncü grup da mevcuttur. Herat'ın İran Şahı'na tabi devletlerden biri olduğu günlerin hatırası olarak hâlen Herat'ta da Farsça konuşan Şii azınlığa tesadüf etmek mümkündür. Son olarak Kandahar, Logar ve kuzey bölgelerinde yaşayan ve Peştunca konuşan Halili adlı küçük bir Şii grup da bulunmaktadır. Sayıca çok az sayıda bulunan İsmail'iler ise Şia tarafından zındık olarak kabul edilirler. İsmail'iler, Doşi yakınlarındaki Kayan bölgesinde yerleşmiş bir Hazara alt grubu tarafından temsil edilir. Şii azınlığı tarihin bütün dönemlerinde güç odaklarından uzakta tutulmuştur. Çoklukla hakir görülüp, 1963 yılına kadar da kanun kapsamına alınmamışlardır. Ellerini kaldırarak namaz kılmaları ve Muharrem törenleri gibi ibadetlerine yasak konulmuş ve Caferi kanunlar devlet tarafından tanınmamıştır. Herhangi bir Şii için devlet veya orduyla ilişkili bir kariyer takip etmek imkânsız hâle gelmişti. Şehirlerde yaşayan Şii'ler ise kendi işlerini tesis etmek amacıyla büyük gayret gösterdiler, 1950'lerden itibaren ortaya çıkan eğitim hamlesinden de kazanç sağlamayı ihmal etmediler. Şii öğrenciler siyasi açıdan oldukça politize olup, Maocu hareketin çekirdeğini oluşturmuşlardı. Tahsilli Şii'ler bir azınlık olarak kendi pozisyonlarını idrak etmekte ve siyasi faaliyetlerde ön plana çıkarken, Hazara köylüleriye tam aksine hayatlarını modern dünya ile temas

etmeksizin sürdürmektedirler. Hazaralar için etnik (kavim), siyasi (millet) ve dinî (mezhep) hüviyetleri sıklıkla aynı manaya gelmektedir. Hazaracat'da kavim kelimesi uzak akrabalar da dâhil olmak üzere aile çevresinden ziyade daha çok bir etnik grup manasına gelse de, bu üç terim sıklıkla bir diğersinin yerine kullanılır. Özellikle genç entelektüel göçmenler arasında bu kültürel hüviyet duygusu Hazara milliyetçiliğine dönüşmüştür.¹⁷⁶

İslam dünyasının tarihsel bir sorunu olan Sünni-Şii çatışması, İslam ülkelerinin pek çoğunda olduğu gibi, Afganistan'da da toplumsal birliğin sağlanması ve modern devletin oluşturulmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Egemen Sünniler ile Şii azınlık arasında olası bir çatışmanın nedeni, aslında yaygın bir çatışma şeklinde değildi. Bununla beraber, bir kere her hangi bir anlaşmazlık ortaya çıktığında, mezhepçilik, her iki tarafta da birleştirici bir nokta olmaktadır ve burada nesiller boyu devam eden siyasi mücadelelerle yoğunlaşmıştır. Nitekim, Emir Abdurrahman döneminde (1880-1901) Sünni-Şii çatışması, Emir'in merkezî otoritenin güçlendirilmesi ve ülkenin denetim altına alınması politikası kapsamında, Hazaralara yönelik savaşta, Sünni ulemanın Hazaraları din-dışı ilan eden fetvaları ile toplumsal destek sağladı.¹⁷⁷

Afganistan'da önemli bir güç olan din adamları (mollalar ve ulema), çok parçalı bu ülkede hem dinî hem de kültürel özelliklere sahip bir evrensel prensibi bünyesinde barındırır. Mollalar, kabile bölgelerinde oldukça düşük bir statüde bulunurlar. Bir molla ana dili olarak Peştunca'yı konuşsa dahi hiçbir zaman bir Peştun olduğunu söylemez. Bir hanın oğlu ise kendinî hiç bir zaman dinî çalışmalara adamaz. Peştun olmak kabile hiyerarşisi içine dâhil olmaktır. Din adamlarıysa en azından ister altında ister üstünde olsun bu sistemin dışında yer alırlar. Kabile mollası alt tabakaya dahilken, "bereket"i (keramet sahipleri) bulunanlar, seyyid ve

¹⁷⁶ Roy, **a.g.e.**,s.88-91.

¹⁷⁷ Eden Naby, "*The Changing Role of Islam as a Unifying Force in Afghanistan*". Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.); *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s.128; Robert L Canfield, "*Ethnic, Regional, and Secretarian Alignments in Afghanistan*", Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.); *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s.90.

pirler (şeyhler) ile karizmatik liderler üst sınıfları oluşturur. Bu durumda molla, zanaatkârla aynı kategoriye girer. Bunlardan dolayı mollanın yetiştği aile umumiyetle kabile grubu dışında mütalaa edilir. Molla ise bu sayede kabileden ayrı ama kendi grubuna bağlıdır. Vardak gibi bazı bölgelerde "teknik danışman" olarak jirga'ya¹⁷⁸ dahi edilse de, kabile geleneklerinin hâlâ gücünü koruduğu Kunar ve Paktiya gibi topraklarda jirga oturumlarına katılmaz. Dinî merasimlerin idaresi kendisine tevdi edilmiş kişi olma hüviyetinden daha ileri gitmeye kalktığında, din adamlarına karşı duyulan cinsten bir tepkiyle karşılaşacaktır. "Molla"camiyel" bu gibi durumlarda sıkça tekrarlanan sloganlardan biridir.¹⁷⁹

Kabile bölgeleri dışında kalan topraklarda yegane siyasi meşruiyet kaynağı da alimdir. Millî devlet her şeyden önce ve bütün unsurlarıyla Peştun olduğu için bir türlü kök salmayı başaramamıştır. Ulema aynı zamanda tarihsel meşruiyet prensibini de temsil eder. Aynı ulema sömürgeciliğe karşı mücadele eden güçler arasında daima en ön safta yer almış ve halkı cihata davet eden kuvvet olmayı hiç bir zaman ihmal etmemiştir.¹⁸⁰ Fakat ulema hiçbir zaman siyasi bir oluşum hâline gelmemiş, toplumun Kur'an esaslarına göre yönetilmesi ile ilgilenmiştir. Ulemanın Kur'an'ın tefsiri üzerinde kontrolü nedeniyle de facto bir siyasi güce sahip olmasına rağmen, tarihsel olarak, İslam hukuku çerçevesinde toplumu düzenlemeye çalışmış ve aslında siyaset ile değil hukuki düzenlemeler, eğitim ve yargı ile ilgilenmiştir. Afganistan'da ulema Emirlerin otoritesine hiç bir zaman karşı koymamış ve 1919 ile 1929'daki hadiseler haricinde kabilelerin kararına bırakılmış Emir seçimine nadiren karıştığı müşahede edilmiştir. Bununla birlikte, devletin işlevleri arttıkça daha önce din kurumunun görev alanında yer alan, aile ve kişi hukuku gibi bazı hususların üzerinde denetimi kaybetmesi ulemanın, zaman zaman siyasi alana girmesine neden olmuştur. Ulema, devlet ile girdiği kaybettiklerini kazanma mücadelelerinde, özellikle eğitim ve yargı alanlarında kazanımlarını sürekli olarak kaybetmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁸ Jirga; yerel veya ulusal düzeyde toplanan meclis, daha sonra ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

¹⁷⁹ Roy, **a.g.e.**, s.85.

¹⁸⁰ aynı yer.

¹⁸¹ **a.g.e.**, s.86-88.

Aslında ulema, Afganistan’da sürekli olarak güç kaybetmektedir. Bunun nedenleri ise ulemanın eğitime ve mali durumuna ilişkin sorunlardan kaynaklanmaktadır. İslami eğitim sistemi, her nasılsa, komşu ülkelerde olduğu gibi Afganistan’da tam olarak gelişmedi, çünkü Afganistan geleneksel olarak, Hindistan alt kıtası, Orta Asya ve İran ile bağları olan daha büyük bir kültürel alanın parçası olarak kaldı. Yabancı düşmanlığı ile birleşen siyasi baskılar, komşularla sürekli kültürel temas kanallarını azalttı. Tanınmamış öğrenim merkezleri ve zayıf bir ekonomi ile, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılda sömürge mücadelelerinin dorukta olduğu esnada Afganistan’ın içinde bulunduğu kültürel tecritte, bağışlarla oluşmuş İslami kurumlar hiç bir zaman tam olarak gelişmedi.¹⁸² Öte yandan Afgan uleması, bilim adamı olup kesinlikle entelektüel değildir. Tüm İslam dünyasında ortak olarak kabul edeceğimiz neredeyse bin yıllık bir müfredat programı takip edilir: Klasik Arapça, ilahiyat (kelam), Kur'an tefsiri, hadis ve fıkıh. Bu sebeple ulema tek bir millettten ziyade Müslüman ümmete bağlı olduğunu hisseder. Aktarılanın tekrarlarla telkin edilmiş yorumlara dayanan bir kültür olduğu doğrudur. Fakat aynı kültürün bağınazlığın duvarlarını yıkan bir unsur olduğu da unutulmamalıdır. Bununla birlikte modern dünya içerisinde bir mana oluşturacak ideolojiyi temin edecek donanıma da sahip değildir. Tüm Müslüman ülkelerde olduğu gibi ulemanın modern dünyaya kendinî uydurmaya muktedir olmadığı ve sahip olduğu kudretin yeni seçkinlerin eline geçmesine boyun eğdiği görülmektedir. Köydeki Kur'an mektebini bitiren din talebesi, sıradan bir caminin değişikliğe uğraması neticesinde meydana gelmiş ve prestijini orada eğitim veren hocanın kişiliğinden alan bir medresede mahallin mevlevisinin¹⁸³ gözetimi altında bir düzine talebeyle birlikte bir kaç yıllık bir eğitimden geçer. Çalışmalar her bir öğrencinin öğrenme süresine göre ayarlanır ve önceden tespit edilmiş bir sırayla belirli sayıda didaktik eserin öğretilmesini içerir. “İcaze” adı verilen diplomasını alan mezun, istediği takdirde kendi medresesini açar ya da daha yüksek okullarda çalışmalarına devam eder. Emirlerin bütün çabalarına rağmen Afganistan'da hiç bir zaman birinci sınıf eğitim verecek kapasitede bir medrese oluşturulamamıştır. Afgan ulemasının en istidatlı olanları genellikle Hindistan'a, özellikle Deoband'daki Büyük Medrese'ye giderlerdi. 1947 yılında

¹⁸² Naby, *a.g.m.*, s.129.

¹⁸³ Afganistan’da alim, “mevlevi” olarak adlandırılır.

Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Peşaver, ileri çalışmalarda bulunmak isteyen geleneksel Afgan ulemasının merkezî hâline geldi. Kuzeyin uleması ise 1917'ye kadar Buhara'ya Divan Beyi Medresesi'ne gitmekteydi.¹⁸⁴ Afganistan'da kendi ayakları üzerinde durabilen bir medrese sisteminin yokluğu nedeniyle, yüksek öğrenim yapmayı amaçlayan ve özellikle din eğitimi almak isteyen kişilerden, geleneksel olarak yurtdışına giden ulema, döndüğünde olağan dışı durumlarda veya tarikat mensubu olan ulemanın durumları istisna olmak üzere, ülke içinde bir dinî öğrenime ilişkin düzenleme yapması engellenirdi. 1920'lerde Deoband medresesinde öğrenim engellendiğinde ve aynı zamanda Sovyet Orta Asya'da medreseler kapatıldığında, Afganlılar ucuz ve kolay ulaşılabilir öğrenim yerlerinden yoksun kaldı. Sonraki yıllarda, sadece çok az kişi, Arap dünyasına, genellikle Kahire'deki El-ezher'e gitmeyi göze aldı.¹⁸⁵

Afgan ulemasının diğer bir önemli sorunu ekonomik bağımlılığıdır ve bu sorun ulemanın gerek devlet ile gerekse toplumun önde gelen kişileriyle ilişkilerinde etkili olmaktadır. Vakıf sistemi kapsamında, müritlerin kazanılması, muhafaza edilmesi ve varlıklarının devamı için, genel olarak, kent ve kasabalardaki ulema, devletten aldığı maaş ve ücretlerle geçinirken taşradakiler tıpkı mollalar gibi hayırseverlerden hediyeler ile oşür ve zekat adı altında kendilerine yapılan ayni ve nakdi yardımlarla hayatlarını sürdürürlerdi ve Afgan din adamları, hiç bir zaman geniş arazi veya mülke sahip olmamıştı.¹⁸⁶ On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Emir Abdurrahman (1880-1901) tarafından vakıfların kısmen de olsa millileştirilmesi ve daha sonra oğlu Emir Habibullah (1901-1919) vakıf sisteminin yönetimini üstlendiğinde, ulema, ekonomik yönden sahip olduğu özerklikten mahrum oldu. Afgan hükümeti, o zamandan beri bağışları yönetmeye devam etti. Mollaların ve camilerin ihtiyaçlarının karşılanması yönetici grubun lütfu olarak, bu fonların dağıtımı, böylece, dinî kurumlar üzerinde hükümetin denetim yöntemlerinden biri oldu.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Roy, **a.g.e.**, s.80-81.

¹⁸⁵ Naby, *a.g.m.*, 134.

¹⁸⁶ Roy, **a.g.e.**, s.82.

¹⁸⁷ Naby, *a.g.m.*, s.134.

Öte yandan hukuki sistemin giderek laik bir hüviyet kazanmasıyla birlikte, kanuni faaliyetleri idare edecek bir müessese de vücut buldu. Hukuk fakültesi mezunu olan bu müessesenin mensupları ulemanın kanuni mesuliyetlerinden mahrum kalmasına yol açtılar. Bunlara ilaveten mevleviler, okullar ağı üzerindeki kontrollerini de kaybettiler. Küçük Kur'an mekteplerinin hayatta kalmayı başardığı durumlarda dahi bu mekteplerin devlete ait ilkokulların rekabetiyle karşılaştığını görmekteyiz. Hükümete ait ilkokullarda din dersleri de öğretilmekte fakat bu dersler devlet orta okullarından gelen talebeler tarafından verilmekteydi. Bir çok genç eğitimlerine devlet orta okullarında ve hatta mezuniyetlerinden sonra kamu görevlisi olma imkânı sağlayacak devlet medreselerinde devam etmeyi istemekteydiler. Bu arada müstakil medreselerden alınan diplomaların devlet tarafından tanınmadığını da hatırlatalım. Görüldüğü gibi ulemanın itibarını kaybetmesi yakın geçmişe ait hadiselerden olup, katiyetle bu durumun geriye dönüşü olmayacak biçimde kesinlik kazandığı söylenemez. Özellikle kabile bölgeleri dışında kalan topraklarda olmak üzere devlet müesseselerinin ancak kısmen tesir gösterebildiği küçük kasabalar ve kırsal kesimde ulema hâlâ bilfiil iş başındadır. Mahalli siyaset işlerini Han'a emanet edilmesi, bir çok sosyologun ulemanın ehemmiyetini küçümsemesine sebep olmuştur. Hükümet okullarının tek tük göze çarptığı bu bölgelerde müstakil medreseler ağı hâlâ faaliyet göstermektedir. Bundan dolayı ulema, önceki devirlerde çok daha az oranda yerleşmiş olduğu kırsal kesime çekilmiş vaziyettedir. Hükümetin mevlevilerin yerine devlet sistemi içerisinde tahsil görmüş genç insanlar koymakla meşgul olduğu sıralarda, şehirlerde çalışma ortamı bulamayan mevlevilerin köylere geri dönmesi neticesinde, daha sonraki yıllarda İslam'ın canlanışının kırsal kesimden başlayacağını söylemek yanlış bir mülahaza olmayacaktır. Her halükarda mevlevi köy hayatına daha yakındır.¹⁸⁸

Afganistan'da, bununla birlikte, din kurumları, din adamlarından, mektep-medrese eğitim sisteminden, vakıflardan ve yargıdan ibaret değildir. Orta Asya'nın çoğunda olduğu gibi, başta Nakşibendi, Kadiri ve Çiştî olmak üzere tasavvuf tarikatları ve bunların tanınmış liderleri, çoğunlukla büyük itibar ve pirlerin

¹⁸⁸ Roy, a.g.e., s.82-85.

(şeyhlerin) etnik sınırları aşabilecek aynı zamanda devlete, yöneticilere ve bölgeye sadakatin yerini alabilecek bir mürit sadakatine sahiptiler.¹⁸⁹ Bu yüzden, Nakşibendi ailesinin başı, Şor Pazar Hazretleri (Mücedidi), yirminci yüzyıl Afgan tarihinde, ileride görüleceği gibi, siyasi gücünü çok kullanmıştır. Yerel mevlevilerin yanı sıra, diğer tasavvuf pirleri (şeyhleri), özellikle siyasi gerilim ve savaş zamanlarında, nüfusun büyük bir bölümü için odak olarak hizmet etti ve etmeye devam etmektedir.

2.3. Kabile Toplumu

Tarihsel olarak, ülke içinde etnik ve dinî bölünmelerle ve ülke dışında yabancı tehditleriyle karşılaşan Afgan yöneticileri, varlıklarını sürdürmek ve ülkenin bağımsızlığını korumak için, kabilelerin askerî güçlerini kullanmak zorunda kalmışlardır. Afgan yöneticilerin kendi politik tabanlarını genişletme ve merkezîleşme politikalarına rağmen, Afgan kabilelerinin gücüne olan bağımlılıkları, onları feodal kabile yapısının devamlılığını sürdürmelerine ve bu kabile esaslı toplumsal yapının korunmasına zorlamıştır.

Peştunlar, Türkmenler ve bazı Özbek gruplarda, kabile yapısı önemli bir rol oynamaktadır. Bu toplumlarda grup bağları, kabilelerin değişiklik gösteren geleneklerine rağmen, kuramsal olarak her kabile gerçek ya da efsanevi ortak atalara sahip olduğunu iddia eden baba tarafından akraba gruplardan oluşmaktaydı. Bu bağlar, çoğunlukla akrabalık üzerine kuruludur ve toplumsal tatmin sağlayan karşılıklı haklar ve sorumluluklar kümesidir. Diğer bir deyişle, kendi grubu içinde ve dışındakilerle ilişkilerinde bireyin rolü ve statüsünü sınırlamaktadır. Afgan toplumu ataerkil (otorite yaşlı erkeklerin elindedir), atasoylu (miras erkek soyuna aittir), atayerel (evlilikte kızlar erkeğin ikametine taşınırlar) bir toplum olarak sınıflandırılabilir.¹⁹⁰ Kabile yapısı özgün bir değerler sistemi ve dünya görüşünün oluşturulmasında ve hem bireyler arasındaki birliğin sağlanmasında, hem de bireysel ve ortak kimliklerin kurulup büyük ve birbirine bağlı sosyo-politik bütünlüklerin yaratılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Tüm kabilelerde, özellikle de Peştunlar

¹⁸⁹ Naby, *a.g.m.*, s.150.

¹⁹⁰ Dupree, *a.g.e.*, s.181.

arasında, güçlü bir kabile yapısı vardır. Peştunlar aynı soydan gelmeleriyle tanımlanan ilişkilerine ve Peştunvari davranışlara büyük önem verirler. Derin bir kültürel hüviyet hissi olmasına rağmen, her hangi bir milliyetçilik ruhundan söz edilemez. Bağlılıkları daha çok küçük gruplara ve kabile kanununa (peştunvali) olup, Peştun cemaati ya da devlete değildir. Kabile menfaatlerini gözeterek düşmana katılmak hiç bir zaman ihanet olarak görülmez. Kabile içerisinde Peştun geleneklerini yerine getirmek bir Peştun olarak adlandırılmaktan daha önemlidir.¹⁹¹ Her bir kabile (kavim) “hel” (khel) kelimesi ya da “-zai (zay)” veya “-i” son ekleriyle adlandırılan çeşitli alt-kabileler ya da geniş boylarla çevrelenmiştir (Örneğin, Süleyman Hel, Muhammedzay, Hotaki). Alt-kabileler geniş aile birimleri veya boylara bölünmüşlerdi. Her ne kadar, birinin yerine geçmeye ilişkin herhangi kesin bir kural olmasa da ve hizipçilik yaygınsa da, kabile liderleri hanlar, genel olarak konumlarını babadan oğula sürdürürler.¹⁹²

Tacikler, Hazarlar ve bazı Özbek gruplarda ise soya dayalı toplumsal örgütlenmeler ya önemini kaybetmiştir ya da hiç var olmamıştır. Onlarda birlik duygusu yaratan ve sosyo-politik etkileşimi sağlayan, belirli bir toplulukla bir arada oturuyor olmaktır. Kabile yapısına sahip toplumlarla karşılaştırıldıklarında bu grupların toplumsal bağları çok daha gevşek, büyük kitleleri harekete geçirme mekanizmaları ise yalnızca yöre insanlarını etkilemek dışında yok denecek kadar işlevsizdir. Dahası, İkinci Dünya Savaş’ından sonra gelişen pazar ekonomisinin etkisiyle eski soya dayalı ilişkilerin yerini giderek ticari ilişkiler almaya başlamıştır. Ayrıca, farklı dillere sahip halkların, ermiş ve sufi-pirler gibi din adamlarının vesayeti altında bir araya geldikleri çeşitli bağlar da sosyo-politik yapı üzerinde etkili olmuştur.¹⁹³

Afgan kabilelerine ilişkin olarak, Afgan kralları da kabile liderleri gibi aynı otorite kısıtlamasına tabii idiler. Yaptıkları eylemler Şeriat’a, Peştunvali’ye ve özellikle jirgaların veya kabile heyetlerinin kararlarına uygun olmak zorundaydı.

¹⁹¹ Roy, *a.g.e.*, s.31.

¹⁹² Gregorian, *a.g.e.*, s.40.

¹⁹³ Rasuly-Paleczek, *a.g.m.*, s.195-196.

Afganistan genelinde ve özellikle Peştun grupları arasında kararların alındığı ve toplumsal fikir birliğinin oluşturulduğu “Jirga”, Peştun dilinde, kabile mensuplarının veya çok sayıda halkın bir araya gelmesi, toplanması anlamına gelmektedir. Ayrıca, danışma veya ihtiyar heyeti anlamları da vardır. Bazı kaynaklara göre ise, mücadele alanı veya çember anlamındadır ve orijinal olarak Türkçe kökenli “çadır/çadır kurma” kelimesinden türediği iddia edilmektedir.¹⁹⁴ Jirga'nın anlamı, önemli toplumsal konularda ortak kararlar almak ve anlaşmazlıkları çözümlmek amacıyla geniş katılımlı olarak bir çember oluşturarak bir araya gelindiği Peştun geleneksel kabile jirgasının ritüelleri ve süreçleri olarak ifade edilebilir.¹⁹⁵ Bir diğer tanıma göre, Jirga, bütün yetişkin erkekleri içerir ve oybirliği ile hareket eder. Kuramsal olarak, bir Jirga en küçük kabile bağı düzeyinden tüm kabilelerin katıldığı düzeye kadar toplanabilir. Afgan bilim adamı Rafi'ye göre, Jirga, tarihsel ve geleneksel bir kurumdur ve yüzyıllardır bütün Afganlıları bir araya getirerek ve emredici kararlar alarak ülkenin kabilesel ve millî düzeyde siyasi, toplumsal, ekonomik, kültürel ve hatta dinî çatışmalarını çözümlenmiştir.¹⁹⁶

Tarihsel olarak, Peştunvali çerçevesinde işleyen ve Peştun kültürünün önemli bir ürünü olan Jirga kurumu bünyesinde Afganlıların birlikte çalışma gelenekleri onların varlıklarını sürdürmesine katkıda bulunmuştur. İşbirliği ve anlaşma kabile yönetim biçiminin ana özelliklerindedir. Bu en etkili şekilde kabile meclisinin, jirganın, varlığıyla gösterilebilir. Liderlerin otoritesini ve aileler arası rekabetleri kısmen engelleyerek, jirga kabile yaşamı içinde bir savunma aracı olarak, düzen ve uyum geliştirmiştir. Meclisin yapısı ve yetkisi yerel deneyimler ve geleneklere göre çeşitlenmektedir. En önemli özelliği, toplumu ilgilendiren aile çıkarlarının, barış, savaş, iş ve toprak gibi konuların müzakere ile çözümünün kabul edilmesidir. Temelde uygulamalar, genellikle demokratiktir. Kuramsal olarak, bütün grubun sorun üzerinde anlaşmaya varması gereklidir. Bu nedenle jirga, önemli ölçüde bireysel inisiyatifi teşvik eder; buna karşın birçok örnekte olduğu gibi, güçlü

¹⁹⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Jirga>; Ali Wardak, “*Jirga - A Traditional Mechanism of Conflict Resolution in Afghanistan*”,

<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN017434.pdf>.

¹⁹⁵ Rubin, **a.g.e.**, s.42.

¹⁹⁶ Rafi, aktaran Wardak, *a.g.m.*.

liderler tarafından dayatma da olabilir. Hükümet aracı olarak jirga, Afganistan'ın çağdaş toplumsal ve siyasal bütünleşmesi için şaşırtıcı imkânlar sunar. Jirga prensip olarak uygulanacak grubun büyüklüğüne ilişkin geleneksel bir sınırlama yoktur. Küçük bir kabile içinde, Jirga, genellikle sıradan kabile mensuplarından oluşur. Büyük kabileler veya hemen hemen bütün Peştunları kapsayan kabileler konfederasyonu arasında, bir jirga muhtemelen kendi toplumlarını temsil eden kabile liderlerinden (hanlar veya malikler) oluşabilir.¹⁹⁷

Aslında, Afgan yöneticilerinin meşruiyet dayanağı olan ve kabile geleneklerine göre çatışmaları çözümleyen Jirga, merkezî hükümetin genişlemesi ve denetiminin artırılmasıyla birlikte kimi zaman merkezî hükümet ile taşra arasında yetkinin kullanımı açısından sorunlara yol açmıştır. Fakat jirgalar, her zaman etkinliğini ve önemini sürdürmüş ve özellikle Peştunların yoğun olarak yaşadığı ve geleneksel kabile yapılarının devam ettiği bölgelerde, hâlâ bu durumunu korumaktadır. Kentlerde ve Peştun olmayanların yaşadığı bölgelerinde, çatışma ve sorunlar, Afgan devletinin resmî organları tarafından çözümlenmektedir. Fakat Afgan yargı sisteminde yozlaşma ve rüşvetin oldukça yaygın olması nedeniyle pek çok Afgan, devlet organları ile muhatap olmak yerine anlaşmazlıkların çözümünde, özellikle kırsal kesimde jirgaları tercih etmektedirler.¹⁹⁸

Ali Wardak, Peştun kabile geleneğinin bir ürünü olan jirga ile Afganistan'daki Peştun olmayan Tacik, Özbek, Türkmen ve Hazara etnik gruplarının kendi aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünde etkili olan ve jirga-benzeri bir kurum olarak nitelediği “şura” kurumuna dikkat çekmekte ve şura ile jirga arasındaki yakın benzerliklere vurgu yapmaktadır. Jirga'nın daha etkin ve kurumsallaşmış bir yapıya sahip olduğunu ifade eden Wardak, bu durum Jirga kurumunun ulusal düzeyde Afgan toplumu tarafından kabul görmesine yol açtığını belirtmektedir. Bu kapsamda, bugün Afgan toplumu iki kısımlı bir parlamentoya sahiptir; Volasi (alt) Jirga ve

¹⁹⁷ Newell, *a.g.e.*, s.25-26

¹⁹⁸ Wardak, *a.g.m.*.

Meşreni (üst) Jirga. Her ikisinin birlikte toplanmasıyla ulusal düzeyde en büyük meclis olan Loya (büyük) Jirga oluşmaktadır.¹⁹⁹

Afganistan’da Peştun kabile kanunlarıyla (peştunvali), jirganın bir araya gelmesinden oluşan akılcı bir sistem yer almaktadır. Peştunvali aynı zamanda hem bir ideoloji hem de zaman içerisinde geliştirdiği yaptırımları ve kurumlarıyla birlikte toplum içinde kabul edilebilir davranış sınırlarını belirleyen ve kabileler arası ilişkileri düzenleyen bir ahkam-ı umumiye bütünüdür.²⁰⁰ Kabilelerdeki siyasi gücün, doğası gereği kökenini dinden almayan, laik ve politik gücün, hukuki ve ekonomik hususların merkezîleştirilmesine karşı duran bir sistemdir. Kuramsal olarak, kabile kanunu sistemi kesindir, yalnızca şaibeli durumlarda yorumlamaya izin verir. Bazı olumlu yaptırımlar, örneğin nanavatai (sığınma ve şefaet etme), melmastia (misafirperverlik ve tüm misafirlerin korunması) ve badraga (güvenli hareket) kanunsuzluğu denetim altında tutan ahlaki kurallardır. Ancak, diğer özellikler, özellikle eşitlik ya da her koşulda intikam ilkelerini içinde barındıran nang-i Peştun (Peştun onuru) kavramları, laik bir yasal sistemin geliştirilmesini ciddi anlamda engellemiştir. Ravac ya da ravai-i nam (örf ve adet hukuku) sosyal, politik ve ekonomik entegrasyon sürecine karşı duran bir diğer kurumdur. Ravac (Ravaj) kabileden kabileye ve bölgeden bölgeye değişiklik gösterir ve genel olarak yerel sosyo-ekonomik çıkarları kurumsallaştırır. Afgan toplumunda, hem Peştunvali hem de Ravac’a, birlikte, İslami emirlerin üzerinde öncelik verilmektedir. Bu kapsamda, her iki kurumda, yalnızca hükümdarlık kanunlarının boşluklarından yararlanmakla kalmamış aynı zamanda, evlilik, veraset ve kadın hakları gibi bazı İslam hukuku ilkelerinde de değişiklikler yapmıştır.²⁰¹

Aslında, Afgan toplumunda Peştunvali ve Ravac gibi kurumlar, din ve geleneğin çatışmasına ve geleneğin din üzerinde yer almasına örnek oluşturmakta ve Afganistan’ın geleneksel kabile toplumu özelliğini yansıtmaktadır. Bu konuda, Oliver Roy’un değerlendirmesi dikkate çekicidir; Kabile adetleriyle, İslami kanunlar

¹⁹⁹ *a.g.m.*

²⁰⁰ Roy, *a.g.e.*, s.65.

²⁰¹ Gregorian, *a.g.e.*, s.41-42; Asta Olesen, **Islam and Politics in Afghanistan**, Curzon Press Ltd., Surrey 1995, s.34.

birbirinin tam zıddıdır. Zinanın ispatlanması için Şeriata göre asgari dört şahit gerekirken, Peştunvali açısından ise tehlikede olan ahlaki değerlerden (Şeriata göre yasak olanlardan ziyade izin verilenlere göre tarif edildiği için) ziyade kişinin namusu olarak kabul edildiği için bu konuda çıkan bir söylenti yeterli olmaktadır. Miras mevzuunda Kur'an kadınlara erkeğinkinin yarısı kadar pay verilmesini öngörmesine rağmen, kabile geleneklerine göre, ataerkil sistemle uyuşmadığı için, mülk edinmelerine izin verilmez. Çeyiz bir itibar göstergesi olarak sıklıkla Şeriat tarafından konan sınırları aşar, öte yandan Kur'an tarafından erkeğe verilen karısını boşama hakkının kadının ailesine hakaret sayılmasından ötürü pek uygulanmadığı da göze çarpar. Şeriatın ancak belirli şartlar altında izin vermesine rağmen kabile kanunları çerçevesinde bedel arayışı şeklinde intikamın tavsiye edildiğine de şahit oluruz. Arazinin yeniden dağıtılması usulü olan Veş Sistemi'ne de toprağın maddi değeri olmayacağı iddiasıyla mollaların itiraz ettikleri de bilinmektedir. Bu alanda Şeriatın hususi çıkarlara mesnet sağlamak amacıyla yeniden yorumlanmadığını ispat edecek sayısız örnek vermek mümkündür. Burada esas olan ise sosyal nizamın farklı veçhelerini temsil eden ve birbirine karşı koyan iki farklı pozitif sistemin mevcudiyetidir. Peştunvali kabile içerisinde sürekli bir denge sağlama amacına çoğunluğun fikir birliği sayesinde ulaşarak sürekli tehdit altında kalmaktan kurtulur. "Peştun olmayan her şeye muhalif olmak" bir Peştun'un kendinî tanımlarken kullandığı sözlere dir. Diğer taraftan Şeriat, kabile, kavim ve asabiyet gibi özel grupları aşarak Ümmet'in evrenselliğine ulaşmaya gayret gösterir. Kabile kanunları daha demokratik ama aynı zamanda daha kısıtlayıcıdır. Gruplara ait farklılıkları ortadan kaldırmadan ziyade kabile cemaati içerisinde bir mutabakat zemini oluşturmaya çalışır. Afganistan'daki siyasi hayat göz önüne alındığında, hiç bir etnik grubun diğerine karşı üstünlüğünü kabul etmeyen Şeriatın çok daha evrensel bir sosyal nizam tahayyül etmesine rağmen, kabile kanunlarının Peştun cemaatini diğerlerinden tecrit etmeye eğilimli olduğu da ortaya çıkar. Bu sebeple güçlerini tümüyle laik kökenlerden alan Han'ların rollerini asgariye indirmeyi ve Peştunvali'nin yerine Şeriatı geçirmeyi arzu eden ulemanın çalışmaları kabile hüviyetine karşı bir tehdit olarak kabul edilir. Köy mollaları kabile cemaatine ulemadan daha yakın olup bu gibi meselelere karışmamaya özen gösterirler. Karizmatik liderler ise arabulucu olarak görev almak için kabile kanunlarından

faydalanmayı ümit eder. Bu sayede kriz anlarında kabile bölgelerinde buhran düşüncesinin nasıl ön plana geçtiğini ve bu durumun ulemanın ne şekilde yeniden güç kazanmasına yol açtığını da göreceğiz. İslam'ın kırsal kesimde büründüğü farklı hüviyetlerin, bilhassa kabile bölgelerindeki hayatta önemli bir unsur olarak kabul edilen, kişilerin inanç derinlikleriyle uzak yakın bir ilişkisi olmasa da; bu durum, savaş esnasında oldukça aşikar bir şekilde ortaya çıkan, etnik ve dinî ölçüler dahilinde izah edilememesine rağmen İslam ve siyaset arasındaki farklılıktan kaynaklanan kuzey ve güney bölgelerindeki farklılıkların bir dereceye kadar izahını sağlar.²⁰²

²⁰² Roy, a.g.e., s.66-67.

3. BÖLÜM: 1880 ÖNCESİ AFGANİSTAN TARİHİNE BAKIŞ

Orta Asya'nın bu bölgesinde Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Çin, Pakistan ve İran ile komşu olan Afganistan, İran platosu, Orta Asya bozkırları ve Himalaya silsilesinin kuzeybatı köşesinin kesiştiği bir geçiş bölgesinde yer almaktadır. Orta Doğu, Orta Asya, Hindistan alt kıtası ve Uzak Doğu'nun bulunduğu ekolojik ve kültürel olarak pek çok hareket bu bölgede gerçekleşmiştir. Etnik çeşitlilikten ve arkeolojik ve tarihsel bulgulardan da anlaşılacağı üzere Afganistan, uzun tarihî boyunca Batı, Orta ve Güney Asya arasında bir "fetih yolu" olmuştur. Ülke, tarihî boyunca, bir dizi imparatorluğun sınırlarına dâhil edilmiş, pek çok devletlerin orduları tarafından geçiş yolu olarak kullanılmış ve aynı zamanda çok sayıda irili ufaklı yerel imparatorlukların ortaya çıktığı topraklar olmuştur. Orta Asya, Güney Asya, Çin, Orta Doğu ve Avrupa'nın büyük merkezlerine bağlanan ticaret yolları ve göçler de bu toprakların içine nüfuz etmiş ve farklı, dil, kültür, politika ve dinlere ait miraslar burada birleşerek birbirlerine karışmıştır. Afganistan'ın jeopolitik konumu ve coğrafi yapısı, Afgan devletinin oluşumunda kendine özgü bir yapının oluşmasına yol açmıştır. Ülke, Asya'nın en uzun süren üç medeniyetinin ortak etkilerine maruz kalmıştır: bunlar, Hint, Çin ve İran-İslam medeniyetleridir. Aynı zamanda, başta Hind-Aryanlar, Türkler (Hun, Gazneli, Harzemşah, Timur, Babür, Özbek ve Türkmen) ve Moğollar olmak üzere, Orta Asya'nın pek çok göçebe halklarının yağmacılığına ve geçici yerleşimine sürekli olarak açık olmuştur. Safevi ve Moğol imparatorluklarının rekabeti ve daha sonra yıkılması sırasında oluşan siyasi boşluk, onsekizinci yüzyılın ortalarında yeni Afgan devletinin doğuşuna ortam hazırlamıştır. Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında yapılan yenilikler ve modernleşme çabaları, Afgan devletinin kendi egemenliğini korumak ve sürdürmek için yaptığı ısrarlı çabaların tarihidir. Afgan devleti yöneticileri, ülkedeki güçlü aşiretler ile başta İngilizler ve Ruslar (daha sonra Sovyetler Birliği) olmak üzere dış güçler tarafından tehdit edilen Afganistan'ın siyasi ve ekonomik birliğini gerçekleştirmeye, toplumsal parçalanmışlığın yol açtığı sorunları önleyebilmek için devlet otoritesini sağlamaya ve dışa bağımlılıktan

kurtulabilmek için ekonomik ve askerî açıdan kendi kendine yeterli olmaya çalışmışlardır.²⁰³

Bu farklı etnik ve dinî grupların oluşturduğu Afgan toplumunun tarihine baktığımızda dikkat çeken en önemli özellik, bunun bir işgaller tarihî ve kan davaları, suikastlar ve katliamlar, kabileler arası mücadeleler, hanedanlık kavgaları, yani iç savaşlar tarihî olduğu görülecektir. Roy'un ifade ettiği gibi; “her ne kadar bir Afgan Milleti olmasa da tarihinin incelenmesi gereken bir Afgan Devleti mevcuttur.”²⁰⁴

3.1. İslamiyet Öncesi Afganistan

Afganistan'ın tarih öncesi dönemi, doğu, batı ve kuzey komşuları ile olan kültürel ve ticari ilişkileri ile yakından ilişkilidir. İran ve Afganistan'ın çoğunluğunu kapsayan İran platosundaki kent medeniyeti, muhtemelen M.Ö. 3000-2000 arasında başlamıştır. Milattan önce yaklaşık ikinci bin yılın ortalarında Hind-Avrupa dili konuşan halklar, İran platosunun doğusuna yerleştiler. Fakat milattan önce ilk bin yılın ortalarına, Akhamenid dönemine kadar pek fazla bilgi söz konusu değildir.²⁰⁵

Akhamenid-Fars Dönemi (M.Ö. 550-331): Zerdüş dininin de merkezi olarak bilinen bugünkü Belh şehri başkentleri olan Fars kökenli Akhamenidler, Büyük Dârâ (Darius) (M.Ö. 500) zamanında, bugünkü Afganistan'ın önemli bir kısmını egemenliği altına aldılar. Milattan önce dördüncü yüzyıla gelindiğinde, Farsların uzak bölgelerde denetimi azalmış ve imparatorluğun içinde istikrarsızlık başlamıştı. Akhamenidlerin yönetimine boyun eğmeyen Baktrianalılar,

²⁰³ İA (MEB), “Efganistan” maddesi, C.4, s.133-143, İstanbul 1977; İA (TDV), “Afganistan” maddesi, C.1, s.401-402, İstanbul 1988; WA, <http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan>; ÜA1, <http://lcweb2.loc/frd/cs/aftoc.html>; ÜA2, www.countrystudies.us/afghanistan; ÜA3, www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5380.htm.

²⁰⁴ Roy, **a.g.e.**, s.29.

²⁰⁵ İA (MEB), s.147-148; İA (TDV), s.404; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

Akhamenidlerin yenilgiye uğradığı Gaugamela Savaşı'nda (M.Ö. 330) Büyük İskender'e karşı Farslıların yanında yer almadılar.²⁰⁶

Büyük İskender ve Baktrian Dönemi (M.Ö. 330- M.Ö. 150): Büyük İskender, üç yıl (yaklaşık M.Ö. 330-327) içinde bütün Afganistan'ı ve kuzeyini denetimi altına aldı. Herat'tan doğuya doğru hareket eden Makedonyalı lider, Farslı yerel yöneticilerin şiddetli direnişi ile karşılaştı. İskender'in seferi kısa olmasına karşın arkasında bıraktığı kültürel etkileri, yüzyıllarca devam etti. İskender'in M.Ö. 323'te ölümü üzerine, siyasi olarak hiçbir zaman bütünleşmemiş olan imparatorluk parçalandı. Komutanlarından Seleucus, doğu bölgesinin denetimi altına alarak kendi hanedanlığını kurdu ve Makedon göçmen ve askerlerin Hindukuş bölgesine akını devam etti. Yaklaşık İskender'in ölümünden otuz yıl sonra, Hindistan alt kıtasının kuzeyinde gelişen Mauryan İmparatorluğu, Seleucus yönetimindeki bugünkü Afganistan'ın güneydoğu bölgesini ele geçirdi. Mauryanlar, Budizm'i ve Hint kültürünü bu bölgeye taşıdılar. Milattan önce üçüncü yüzyılın ortasında, Yunan menşeli Baktrian devleti ortaya çıktı. Baktrian devleti, yaklaşık M.Ö. 170 yılına kadar, İran çöllerinden Ganj nehrine ve Orta Asya'dan Arab Denizine kadar genişledi. Baktrianlar, batıdaki yöneticileri arasındaki iç çekişmeler, kuzey Hindistan'a ısrarlı yayılma çabaları ve Orta Asya'dan gelen göçebe Parthianlar ve bazı kaynaklara göre Türk asıllı olduğu öne sürülen ve Taşkent ile Isık Göl arasına yerleşen Sakaların (İskitler) baskısı sonucunda yenilgiye uğradılar.²⁰⁷

Orta Asya Kavimleri ve Sasaniler Dönemi (M.Ö. 150-M.S. 700): Milattan önce üçüncü ve ikinci yüzyıllarda, Hind-Avrupa dillerini konuşan göçebe Parthianlar, İran platosuna geldiler. Parthianlar, milattan önce üçüncü yüzyılın ortalarında İran ve Afganistan'ın çoğunda egemenliklerini oluşturdu, yaklaşık yüzyıl sonra diğer bir Hind-Avrupa grubu olan Yüceçilerin bir kolu olan Türk asıllı olduğu tahmin edilen Kuşanlar, kuzeyden Afganistan'a girdi ve dört asır sürecek bir imparatorluk kurdular. Kuşan İmparatorluğu, Kâbil nehri vadisinden yayılarak daha

²⁰⁶ İA (MEB), s.148-149; İA (TDV), s.404; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

²⁰⁷ İA (MEB), s.148-150; İA (TDV), s.404; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s.92; A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.33.

önce Orta Asya kabileleri tarafından fethedilen ve bir zamanlar Parthianların egemen olduğu kuzey ve orta İran platosunu denetim altına aldılar. Milattan önce birinci yüzyılın ortasında, Kuşanların egemenliği, İndus vadisinden Gobi çölüne ve orta İran platosunun batısına kadar genişledi. İkinci yüzyılın başında, en başarılı ve güçlü Kuşan hükümdarı Kanişka'nın yönetiminde imparatorluk, coğrafik olarak en geniş sınırlara ulaştı ve kültürel olarak da edebiyat ve sanatın merkezî oldu. Kanişka, Kuşan denetimini Arab denizindeki İndus nehrinin ağzına, Keşmir'e ve Tibet'in kuzeyine kadar genişletti. Kanişka, dinin ve sanatın patronuydu. Onun döneminde, Mauryanların kuzey Hindistan'a getirdikleri Mahayana Budizmi, Orta Asya'da zirvesine ulaştı. Bu Budist kültürün ve daha önceki Zerdüşt etkisinin, bugünkü Afgan halkının yaşantısında belki izleri bulunabilir. Bununla birlikte, eski ticaret yolları boyunca, Budist kültürün taş anıtları, geçmişin kalıntıları olarak mevcuttur. Üçüncü ve beşinci yüzyıllara ait otuz beş ve kırk üç metre yüksekliğinde, iki adet kumtaşı büyük Buda, Bamyan Belh antik yolu üzerinde yer almaktadır. Üçüncü yüzyılda, Kuşanların denetimindeki yarı bağımsız parçalı yönetimler, yıldızı parlayan İranlı hanedan Sasanilerin (224-561) kolay hedefleri oldu. Bu küçük krallıklar, batıdan hem Sasaniler hem de dördüncü yüzyılın başlarında ortaya çıkan Hind hanedanlığı Guptalar tarafından sıkıştırıldı. Parçalı Kuşan ve Sasani krallıkları, kuzeyden gelen Hind-Avrupa işgalci yeni bir göçebe dalgasının tehdidi karşısında son derece zayıf bir durumdaydılar. Akhunlar (Eftalitler), dördüncü yüzyılda, son Kuşan ve Sasani krallıklarını yenilgiye uğratarak, Baktrian ve güneye doğru Orta Asya'yı silip süpürdüler. Tarihçiler, Akhunların denetiminin bir yüzyıl devam ettiğini ve batıya doğru Sasanilerle sürekli savaş hâlinde olduklarına dikkat çekerler. Altıncı yüzyılın ortalarına kadar, Akhunlar, Amu Derya'nın kuzey bölgelerinde diğer bir Orta Asyalı göçebe grup olan Batı Türkleri ve Amu Derya'nın güneyinde ise toparlanan Sasaniler tarafından yenilgiye uğratıldı. İslam'ın gelişine kadar, Amu Derya'ya kadar olan Hindukuş toprakları, Sasani denetimindeki yerel Kuşan veya Akhun küçük hanlıkları tarafından yönetildi.²⁰⁸

²⁰⁸ İA (MEB), s.150-151; İA (TDV), s.404-405; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.29-33.

3.2. İslam'ın Yayılması

Hız Muhammed'in (sav) vefatından beş sene sonra 637'de, Müslüman Araplar, İranlı Sasanileri Kadisiya savaşında yenilgiye uğrattılar ve işgalciler doğu İran topraklarına girdiler. Sekizinci yüzyılın ortalarına kadar, parlayan Abbasiler, Arap işgalini denetimleri altına alarak süren mücadelelere noktayı koydular. Halife Harun Reşid (785-809) ve oğlu yönetiminde barış sağlandı ve Semerkand gibi Orta Asya kentlerinde bilim, gelişme gösterdi. Yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar, bugünkü Afganistan, Pakistan, Orta Asya cumhuriyetleri ve kuzey Hindistan halkları Müslümanlığı kabul ettiler. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda bugün Türkçe konuşan Afganlıların çoğunun ataları, Hindukuş bölgesine yerleşti ve hâlihazırda mevcut olan Peştun kabilelerinin kültür ve dilinin çoğunu benimseyerek asimile oldu. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru, Abbasi yönetimi, gücünü kaybetti ve imparatorlukta yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. Hindukuş bölgesinde, üç kısa süreli yerel hanedanlıklar ortaya çıktı. Bunların en tanınmış Buhara'dan Hindistan'ın güneyine ve batıda İran'a kadar yayılan Samaniler'dir. Arap İslam entelektüel hayatı, Bağdat'ta yoğunlaşırken, İranlı Şii İslam alimleri Samani bölgelerinde hâkimdiler. Onuncu yüzyılın ortalarına kadar, Samani hanedanlığı, kuzeyden Türklerin ve güneyden yıldızı parlayan Gaznelilerin akınlarıyla parçalandılar.²⁰⁹

Gazneliler ve Gorlar Dönemi: Samani Hanedanlığından başka Afganistan'a gelen ilk büyük İslam imparatorluğu, Hind alt kıtasının içlerine akınlar yapan ve bugünkü Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde Sünni İslam'ın egemenliğini sağlayan, Gazneliler'dir. Gaznelilerin en tanınmış hükümdarı, Amu Derya'nın güneyindeki bölgelerde denetimi sağlayan daha sonra Hindistan içlerini yerle bir ederek Hindu tapınaklarını yağmalayan ve İslam'ın kabulünü sağlayan akınlar düzenleyen Mahmud'dur. Hindistan yağmasıyla, Gazne'de büyük bir başkent inşa etti, üniversiteler kurdu ve bilim adamlarını himayesine aldı.

²⁰⁹ İA (MEB), s.151-152; İA (TDV), s.404-405; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3, Recep Uslu, "İslam Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan", Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.1-17; Durak, a.g.m., s.33-38.

Mahmud, Bağdat'taki Halife tarafından Samanilerin mirasçısı olarak kabul edildi. Ölümüne kadar, Mahmud, Pencab'ın doğusunu ve Amu Derya'nın kuzey bölgelerini de kapsayan bütün Hindukuş bölgesini yönetimi altına aldı. Bununla birlikte, bu bölgede sık sık olduğu gibi, imparatorluğunu en uzak noktalara kadar genişleten bu askerî dehanın 1130'da ölümü, hanedanlığın kendisinin ölümüydü. Gaznelilerin daha önce bir kez Gor'u fethetmelerine rağmen, Herat'ın güney doğusundaki bu Gor Krallığının yöneticileri, Gazne'yi ele geçirdiler ve yaktılar. Bununla birlikte, 1186'ya kadar Gaznelilerin son temsilcisi, Gorlar tarafından Pencap'tan çıkarılamadı. Orta ve batı İran Selçuklu Türklerinin yönetimindeyken, Gorlar, bugünkü Afganistan'ın çoğunu, doğu İran'ı ve Pakistan'ı denetim altına aldılar. 1200'lerde çoğu Gor toprakları, Orta Asya'dan Amu Derya'ya kadar olan bölgeyi işgal eden Harzemşah Sultanı Alâeddin Muhammed tarafından ele geçirildi. Alâeddin'in annesi Türkan Hatun yönetimindeki Harzemşahlar bu devirde altın çağlarını yaşadılar; topraklarını doğuda Türkistan'a, batıda Irak'a kadar genişlettiler.²¹⁰

Moğol-Türk Dönemi (1220-1506): 1220'de, Orta Asya'nın Müslüman toprakları, pek çok medeniyeti yerle bir eden ve Çin'den Hazar Denizi'ne kadar bir imparatorluk kuran Moğol istilacı Cengiz Han'ın (1155-1227) orduları tarafından ele geçirildi. Fakat, Orta Asya'da İslam'ın gücünü yok etmeyi başaramadı. Aslında, onüçüncü yüzyılın sonuna kadar, Cengiz Han'ın torunları da Müslüman oldular. 1227'de Cengiz Han'ın ölümünden 1380'de Timur'un yükselişine kadar, Orta Asya parçalanma dönemini yaşadı. Türk-Moğol soyundan gelen Timur, Cengiz Han'ın atası olduğunu iddia etti. Başkenti Semerkand'dan, ondördüncü yüzyılın sonlarına kadar Hindistan'dan Anadolu'ya uzanan bir imparatorluk yarattı. Onaltıncı yüzyıl bitişiyle birlikte Timur İmparatorluğu'nun sonu da geldi ve Herat'taki diğer bir Türk-Moğol hükümdar, zayıf Timur devletini bozguna uğrattı. Bugünkü Afganistan'ın güney ve batısında iki güçlü hanedanlık rekabete giriştiği sırada, Muhammed Şeybani (Cengiz Han'ın torunlarından) ve halefleri, yaklaşık bir asır Amu Derya civarında egemen oldular.²¹¹

²¹⁰ İA (MEB), s.152-156; İA (TDV), s.405; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3, Uslu, *a.g.m.*, s.18-24; Durak, *a.g.m.*, s.37-46.

²¹¹ İA (MEB), s.1562-159; İA (TDV), s.404-405; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

Babür-Safevi Rekabeti (1500-1747): Onaltıncı yüzyılın başında, baba tarafından Timur'un anne tarafından Cengiz Han'ın torunu olan Babür, Fergana vadisindeki babasının krallığından Timurlulardan Semerkand'ı almak için mücadele eden Şeybani Özbekleri tarafından kovuldu. Fergana ve Semerkand'ı ele geçirmek için yapılan pek çok başarısız girişimden sonra, Babür, Amu Derya'yı geçti ve 1504'de son Moğol yöneticilerden Kâbil'i aldı. 1526'da da Hindistan'ı işgal etti. Babür İmparatorluğu'nun yönetimi ondokuzuncu yüzyıla kadar sürmesine rağmen, gücünün etkili olduğu dönem 1526-1707 yıllarıydı. Orta Asya'dan gelen ve Hindistan'ı ele geçiren Babürlüler, bugünkü Afganistan'ı imparatorluğun bir ileri karakolu olarak kullandılar. Aslında, onaltıncı ve onyedinci yüzyılda, Hindukuş bölgesinin çoğu, Babürlüler ile Safeviler arasında şiddetli mücadelelere sahne oldu. Kâbil, Orta Asya Hindistan yoluna hâkim iken, Kandahar Hindukuş'un etrafından Hindistan'a uzanan geçitleri denetler. Stratejik olarak önemli olan Kâbil-Kandahar eksenini, Babürlüler ve Safeviler arasındaki rekabetin asıl gerekçesiydi ve sadece Kandahar onaltıncı ve onyedinci yüzyıl boyunca çeşitli defalar el değiştirdi. Babürlülerin ve Safevilerin etkili olmadığı doğu Afganistan'da Herat'ın denetimi ve kuzey bölgeleri için savaşan Özbekler, diğerleri kadar güçlü olmasalar da Afganistan'a daha yakınlardı. Babürlüler, sadece Hindistan'a ulaşan tarihî batı istila yollarını kesmeye çabalamadılar, fakat aynı zamanda, Delhi'den Kâbil-Kandahar eksenini üzerinden İndus nehrine kadar olan, özellikle Süleyman dağları bölgesindeki Peştun bağımsız kabilelerini denetimleri altına almak istediler. Kandahar bölgesi bu iki güçlü imparatorluk arasında el değiştirdikçe, yerel Peştun kabileleri, her iki taraftan da ayrıcalıklar kopararak bu durumu kullanmayı bildiler. Onyedinci yüzyılın ortalarına kadar, Kâbil'in kuzeyini Özbeklere terk ettiler ve 1748'de Kandahar'ı Safevilere bırakmak zorunda kaldılar.²¹²

Onyedinci yüzyılın sonuna doğru, hem Babürlüler hem de Safeviler güç kaybederken, Hindukuş bölgesinde yeni gruplar öne çıkmaya başladı. İlk başarılı özerk Afgan devleti kurma çabası 1709'da yapılmıştır. O sene, Hotaki kabilesi önde

²¹² İA (MEB), s.158-161; İA (TDV), s.404-405; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

gelen Gilzay lideri Mir Vaiz, kabilesini İran İmparatorluğuna karşı ayaklandırmış ve Kandahar'da güç kazanmış, dolayısıyla Afgan devleti için taban hazırlamıştır. Gilzayların siyasi anlayışı son derece sınırlıydı, ancak devletleri ulusal çizgilerden ziyade dinî çizgilere dayanıyordu ve tüm Afgan kabilelerini birleştirme gibi bir amaçları yoktu. Başarılı Gilzay ayaklanması ve İran'ın egemenliğini tekrar sağlamadaki başarısızlığı, diğer Afgan kabileleri arasındaki ayrılıkçı hareketleri cesaretlendirmiştir.²¹³ Gilzay Peştunları, Safevilerin başkenti İsfahanı kısa bir süre ele geçirmeyi başardı ve Türk asıllı Nadir Şah tarafından Gilzaylar İran'dan çıkarılıncaya kadar bu kabilenin iki mensubu tahta çıktı. Gilzay gücünün Nadir Şah tarafından ortadan kaldırılması tarihî olarak bir kaç açıdan önemlidir: Abdali aşiretinin Kandahar'da hâkimiyet kurmasına ve sonrasında bir Afgan Krallığının ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır; modern tarihte (1739) ilk kez olarak doğu, kuzey ve batı Afganistan'ın birleşmesine neden olmuştur; ve İran monarşisi ile Afgan aşiretleri arasındaki feodal ilişkileri yeniden yapılandırarak ve genişleterek Afganistan'da birleşik bir idarenin gelişimine katkıda bulunmuştur.²¹⁴

3.3. Ahmed Şah ve Durrani İmparatorluğu

Bu Türk-Moğol hanedanları onsekizinci yüzyılda düşüşe geçtiğinde, Safevilere hizmet ederek askerî organizasyonları güçlenen bir grup Peştun kabilesi, Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden sonra, mevcut kabile birliğini bir hanedanlık yönetimine dönüştürerek 18. yüzyılda kendi imparatorluklarını kurdular. Komşu toprakları talan etmek ya da haraç vermeye mecbur bırakmak için fethetmek amacıyla bir araya gelen kabileler ittifakı (ulus)'u oluşturdu.²¹⁵ Böylelikle, ilk Peştun yönetici olan Ahmed Han Abdali önderliğinde Afganistan, yüzyıllardır süren parçalanma ve sömürüden kurtularak bir devlet olarak şekillenmeye başladı.

Onsekizinci yüzyıl ortalarında ayrı bir siyasi varlık olarak Afganistan'ın doğuşu, hemen hemen ulusal alanda Peştun kabile gücünün yükselişi ile beraberdir.

²¹³ Gregorian, **a.g.e.**, s.44-45.

²¹⁴ **a.g.e.**, s.47.

²¹⁵ Roy, **a.g.e.**, s.30.

Aslında, ülkede diğer etnik topluluklar üzerindeki Peştun hâkimiyeti sosyolojisi, Afganistan’da siyasi gelişmelerin ve devlet kurmanın tam anlamıyla özünü oluşturur.²¹⁶ Peştunların en büyük kolu olan Abdaliler içinde iki ana grup, Popalzay kabilesinden Sadozaylar ve Barakzay kabilesinden Muhammadzaylar, Afganistan’ı 1747’den monarşinin yıkıldığı 1978’e kadar yönetmiştir.²¹⁷

1747’de Ahmed Han ve Abdali kuvvetleri, yeni bir lider seçmek için, Kandahar yakınlarında Abdali kabilelerinin önderleriyle bir araya geldi. Diğer adalara göre daha genç olmasına rağmen, pek çok etken Ahmed Şah’ın lehinde idi. Doğrudan bu kabileye ismini veren Sado’nun soyundandı, tartışmasız karizmatik bir liderdi, iyi eğitilmiş binlerce süvariden oluşan birliklerin komutanı idi ve Nadir Şah’ın hazinesini ele geçirmişti. Ahmed Şah’ın ilk işi “Durr-i-Durrani” (incilerin incisi veya çağın incisi) unvanını almak oldu. Böylelikle Abdali Peştunları daha sonraları Durrani olarak adlandırılmaya başlandı.²¹⁸

Peştun kabilelerinin birliği vasıtasıyla Ahmet Han Abdali’yi Şah olarak seçmeleriyle Durrani İmparatorluğu 1747’de kurulduğunda, aslında ülke ve devlet kabilelerden oluşmaktaydı. Kabile liderleri, toprak mülkiyetlerini sağlama bağladılar, devletin ana kurumları farklı kabileler arasında bölüştürüldü, ve kral dokuz kabile reisine danışmak zorunda bırakıldı. Bu nedenle, Durrani İmparatorluğu, merkezî bir monarşiden çok, birleşik bir kabile ve hanlıklar (kabile devleti) devletine benzetilmelidir.²¹⁹

Ahmed Şah, Gazne’yi Gilzay Peştunlarından aldı ve daha sonra Kâbil için yerel güçlerle mücadele etti. 1749’da Babürlü yöneticiler, Afgan saldırılarından başkentlerini korumak için, Sind vilayetini ve İndus’un batısındaki kuzey Hindistan bölgesinin egemenliğini Ahmed Şah’a bıraktılar. Ahmed Şah daha sonra Nadir Şah’ın torunu tarafından yönetilen Herat’a yöneldi. Yaklaşık bir yıl süren bir kuşatmadan sonra Herat düştü. Daha sonra ordusunu Hindukuş’un kuzeyine

²¹⁶ Shahrani, *a.g.m.*, s.25.

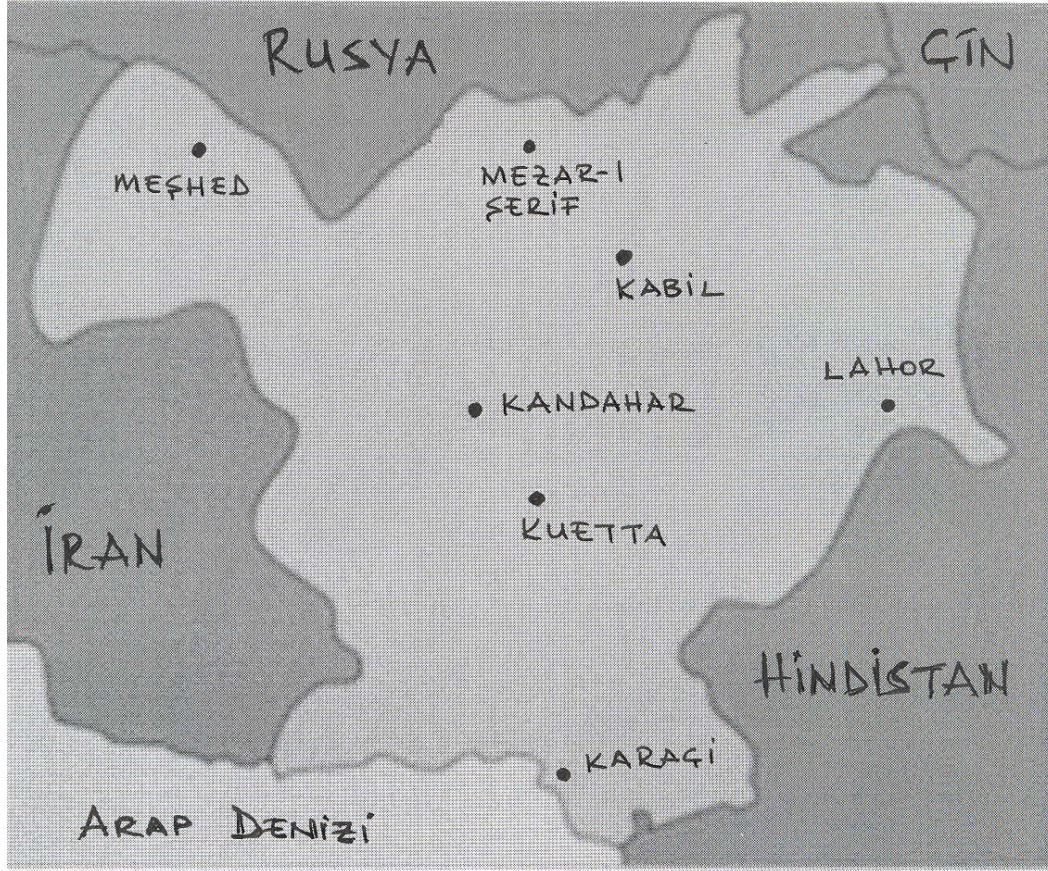
²¹⁷ Roy, *a.g.e.*, s.30.

²¹⁸ Rubin, *a.g.e.*, s.45.

²¹⁹ Tapper, Gregorian, Elphinstone, aktaran Olesen, *a.g.e.*, s.29.

göndererek Türkmen, Özbek, Tacik ve Hazara kabilelerini denetimi altına aldı. Ahmed Şah, Hindistan'a düzenlediği dört sefer sonucunda Pencap, Keşmir ve Lahor'u işgal etti. 1757'nin başında, Delhi'yi yağmaladı, fakat Pencap, Keşmir ve Sind üzerinde egemenliğini kabul eden Babürlülerin sözde yönetimlerine izin verdi. İkinci oğlu Timur'u Hindistan'da bırakarak Afganistan'a döndü. Hindistan'daki Babür İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte, Ahmed Şah dışında yeni hükümdarların ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Pencap'ta, Sihler önemli bir kuvvet hâline geldiler. Başkentleri Pune'den Batı ve orta Hindistan'ın çoğunu kontrol eden Hind asıllı Maratalar, parçalanmış Babür İmparatorluğu'nun Ahmed Şah tarafından fethedilen kuzeyine göz dikmişlerdi. 1757'de Kandahar dönmesiyle birlikte, Ahmed Şah, Hindistan'daki oğlu Timur ve maiyetini dışarı atmayı başaran Marata hücumları ile karşı karşıya kaldı. Ahmed Şah, Maratalara karşı cihat ilan etti ve Peştun kabileleri ile Beluciler gibi diğer kabilelerinden savaşçılar bu çağrıya katıldılar. Savaş Afganlıların zaferi ile sonuçlandı ve 1759'da Ahmed Şah ve ordusu Lahor'a girdi. 1760'da Maratalar, büyük bir ordu oluşturmuştu. 1761'de Müslümanlar ve Hindular arasındaki Panipat Savaşı'nda Ahmed Şah, zaferiyle gücünün doruğuna ulaşmıştı, fakat egemenliğine yönelik başka meydan okumalar söz konusu idi. Bundan sonra, hatta ölümünden önce, imparatorluk çözülmeye başladı. 1761'in sonunda, Sihler, Pencap'ı denetimleri altına aldılar. 1762'de Ahmed Şah, altıncı kez Sihler üzerine yürüyerek Lahor'a saldırdı ve Sihlerin kutsal kenti Amritsar'ı alarak binlerce Sih'i katletti ve tapınaklarını yıktı. İki yıl içinde Sihler tekrar başkaldırdı. Ahmed Şah, Sihleri sürekli denetim altında tutmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Ahmed Şah, kuzeyde de isyanlarla karşı karşıya kaldı ve sonunda Buhara Emiri ile Amu Derya'nın sınır olması konusunda anlaşılabilirler. 1772'de, Ahmed Şah, tahtı oğlu Timur'a (1773-93) bırakarak Kandahar'ın doğusundaki dağlarda inzivaya çekildi ve orada öldü. Ahmed Şah, kabileler arasında ittifakları ve düşmanlıkları çok iyi dengelemeyi ve kabilelerin isyankar enerjilerini yönlendirmeyi başardı. Bu yüzden "Ahmed Şah Baba", Afganistan'ın babası olarak tanındı.²²⁰

²²⁰ İA (MEB), s.162-163; İA (TDV), s.405; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihî**, C.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s.102-129.

Harita 2: Durrani İmparatorluğu²²¹

Ahmed Şah'ın halefleri, ölümünden sonra elli yıllık kargaşa döneminde son derece beceriksizce ülkeyi yönettiler, Afganistan bir iç savaş alanına döndü. Abdurrahman Han'ın (1880-1901) ortaya çıkışına kadar Afgan gündemini iç kargaşa ve dış işgal ve baskıları oluşturdu. Ahmed Şah'ın askerî yetenekleri sonucunda ele geçirilen pek çok bölge bu yarım yüzyılda kaybedildi. 1818'e kadar Sodazay yöneticiler, Kâbil dışında çok az bir alanı denetim altında tutabildiler. Muhammedzaylar (Barakzay) ve Sodazaylar bölgesel kontrol için savaşırken, Pencap, Sind, Keşmir ve Belucistan'ın büyük bölümü bir daha geri alınmamak üzere kaybedildi. Her bölgede, kan akıtan, göz oyan, sonu gelmeyen bir sırayla baba oğul ile, kardeş kardeş ile, üvey kardeş üvey kardeş ile, amca yeğen ile savaştı.²²²

²²¹ WA, http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Durrani_Empire.gif.

²²² Dupree, a.g.e., s.343.

Çevredeki toprakları kaybetmekle kalmadılar, diğer kabileleri ve Durrani Peştunları arasındaki bağları kendilerinden soğuttular.

Ahmed Şah, yeni krallığını politik ve ekonomik olarak birleştirmek için çeşitli adımlar atmıştır. Desteğini genişletmek için, Afganların dinî bağları, ortak milliyet, vatandaşlık ve ulusal onur gibi hususlardan güç almıştır. Ayrıca çeşitli Afgan kabilelerinden kendine ve oğullarına eş almak suretiyle konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Ekonomik birliği sağlama çabalarıyla kendi madeni parasını bastırılmış, vergi toplamıştır, bunu doğrudan yapmasa bile en azından tekdüzen bir temelde ve düzenli aralıklarla gerçekleştirmiştir. Başlıca çabası aynı zamanda krallığın kabile desteğine ihtiyaç duymamasını, tebaasını ve Afgan askerlerini kişisel sadakatle kendine bağlayacak olan ve enerjilerini kabile-içi çatışmalardan daha makul yerlere harcayabilecekleri güçlü bir ordu kurmak idi. Bu amaçla, bir genişleme politikası benimsedi. Hindistan'a sekiz sefer düzenlemiş ve Pencap, Keşmir, ve Multan'ı imparatorluğuna katmıştır. Başarısı, yalnızca krallığın kabileler arasındaki prestijini artırmakla kalmamış aynı zamanda ilk defa Peştunca konuşan çok sayıda kabileyi ortak bir düşmana karşı birleştirerek Afgan milliyeti kavramını da güçlendirmiştir. Sonuç olarak, yeni elde edilmiş toprakların adil dağıtılması yoluyla krallık ve çeşitli Afgan ve Afgan olmayan kabileler arasında yeni ve sıkı ilişkiler kurulmasını sağlamıştır. Ancak bu başarılarla rağmen, muhtemelen kabilelerden bağımsız güçlü bir kentsel ekonomi oluşturamaması nedeniyle Ahmed Şah, imparatorluk çevresinde kapsamlı ve sistematik feodal bir yapı kuramamış veya sadakat ve yükümlülüklerin sürdürüldüğü bir çerçeve oluşturamamıştır. En önemli işleri arasında modern Kandahar'ı kurması, Kâbil'i yeniden yapılandırması, kuzey Afganistan'da Taşkurgan'ın inşası, taş ustalarını ve tahta oymacılarını himaye altına alması, Peştun harflerini desteklemesi ve Hindistan'dan zanaatkâr göçüne aktif destek sağlaması sayılabilir, ancak bunlar yeterli olmamıştır. Ahmed Şah, kendinden sonra gelecekleri de etkileyen ikileme düştü. Hükümdarlığını sürdürmek ve krallığın konumunu sağlamlaştırmak için ileri gelen Afgan kabilelerine bağımlıydı; aynı zamanda, ülkenin uzun vadedeki çıkarları yalnızca kabilelerden bağımsız olan değil

aynı zamanda bunlar üzerinde yetki kullanabileceği İran modeli bir merkezî krallığı gerekli kılıyordu.²²³

Ahmed Şah'ın oğlu ve halefi Timur Şah, babası ile aynı politikaların çoğunu uygulamak zorunda kalmıştır. En güçlü Durrani kabilesi olan Barakzaylar ile yakın ittifak ilişkileri kurmuş, bunun yanı sıra bazı nüfuzlu Afgan ve Afgan olmayan kabilelerle evlilik ittifakları yapmıştır. İktidarının güvenliği için, Afganistan'ın başkentini Durranelerin egemenliği altında bulunan Kandahar'dan aslen Tacik'lerin yerleşik olduğu Kâbil'e taşımıştır. Timur aynı zamanda babasının güçlü bir ordu yaratma çabalarını da sürdürmüştür. Kâbil'in etnik olarak Afgan olmayan ve dinî olarak Şii olan Kızılbaşlardan 12,000 kişilik bir süvari ordusu oluşturmuştur.²²⁴

Ahmed Şah'ın halefi oğlu Timur'un ölümünden sonra, Kandahar, Herat ve Kâbil valisi olan üç oğlu taht için mücadele etti. Yirmi üç yaşındaki Kâbil valisi Muhammed Zaman, şahlık unvanını elde etti. Timur'un oğulları arasındaki taht mücadelesi, dış güçlerin müdahalesine yol açarak Afganistan'ı kargaşa ortamına sürükledi. Gerçek bir monarşiyi başına buyruk Peştun kabileleri üzerinde diğerlerini dikkate almaksızın tek başlarına kurmak isteyen Timur'un Sodazay varislerinin çabaları, tamamen başarısız oldu. Bu dönemde Sihler önemli bir sorundu ve Zaman Şah'ın Sihleri denetim altında tutma çabaları sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Sih lider Ranjit Singh'i Pencap valisi olarak atayan Zaman Şah büyük bir hata yapmıştı. Ranjit Singh, ileride Afganistan'ın en büyük düşmanı olacaktı. Zaman Şah'ın düşüşü, güçlerin birleştirilmesini ateşledi. Muhammedzay lideri Payanda Han'ın desteğiyle tahtı elde etmiş olmasına rağmen, Zaman daha sonra Muhammedzayları önemli görevlerden uzaklaştırdı ve yerlerine kendi yakınları olan Sodazayları getirdi. Ahmed Şah'ın oluşturduğu kabileler arası hassas denge politikası altüst oldu ve Payanda Han ve diğer Durrani liderlerini Zaman Şah'a karşı komplo kurmaya yöneltti. Payanda Han ve Nurzay ve Alizay Durrani kabilelerinin liderleri idam edildi. Payanda Han'ın oğlu İran'a kaçtı ve Zaman'ın büyük kardeşi Mahmud'a taht için Muhammedzayların desteğini sağladı. Zaman Şah'ın idam ettiği liderlerin kabileleri

²²³ Gregorian, **a.g.e.**, s.49.

²²⁴ Gregorian, **a.g.e.**, s. 49-50; Bayur, **a.g.e.**, s.226-227.

isyancı güçlerle birleşerek Kandahar'ı kansız bir şekilde ele geçirdi. 1800'de Zaman Şah'ın tahttan indirilmesiyle, Afganistan'daki iç savaş sona ermedi, bu büyük bir kargaşanın başlangıcıydı. Şah Mahmud, Timur'un diğer oğlu Şah Süca tarafından tahttan indirilmeden önce üç yıl saltanat sürdü. 1803-1809 arasında hüküm süren Şah Süca, 7 Haziran 1809'da İngilizlerle, yabancı güçlerin kendi topraklarından geçmesine izin vermeyeceğine ilişkin şartların yer aldığı bir dostluk antlaşması imzaladı. Fransız-İran saldırısı ihtimaline karşı yapılan bu antlaşma, bir Avrupalı güçle yapılan ilk antlaşmadır. Anlaşmanın imzalanmasından birkaç hafta sonra, Süca, önceki Şah Mahmud tarafından tahttan indirildi ve Şah Mahmud'un ikinci dönemi 1818'e kadar dokuz yıl sürdü. Mahmud, Muhammedzayları, özellikle Payanda Han'ın oğlu Fatih Han'ı kendinden uzaklaştırdı ve daha sonra yakalayıp gözlerini kör etti. İntikam gecikmedi ve Fatih Han'ın kardeşi Dost Muhammed tarafından alındı. 1818'den Payanda Han'ın oğulları arasında Dost Muhammed'in 1826'da üstünlüğü elde edişine kadar, Ahmed Şah Durrani'nin imparatorluğunda kargaşa hüküm sürdü. Afganistan'ın tek millet olma özelliği kaybolarak kısa sürede parçalandı ve oluşan her küçük birim bir Durrani lideri tarafından yönetildi.²²⁵

3.4. Büyük Oyun ve Dost Muhammed Dönemi

1826'da Dost Muhammed kardeşleri üzerinde üstünlük sağlayarak Kâbil tahtını ele geçirdi ve kendisini emir olarak ilan etti. İngilizler, Şah Süca ile yapılan 1809 antlaşmasıyla Afganistan'a olan ilgilerini göstermiş olmalarına rağmen, ilk Muhammedzay hükümdarı Dost Muhammed dönemine kadar bölgedeki Rus-İngiliz rekabetini tam anlamıyla henüz başlatmamışlardı. Orta Asya üzerindeki siyasi denetime yönelik İngiliz-Rus rekabeti, on dokuzuncu yüzyıl bitiminden önce aşamalı olarak -Rudyard Kipling'in ifadesiyle- iki emperyal güç arasındaki 'Büyük Oyun'a dönüşmüştür ve dikkat çekici üç özellik arz eder. Birincisi, bölgesel hâkimiyeti sağlamlaştırma amacı taşıyan olağandışı bir etki-tepki zincirini salıvermiştir ki, modern tarihte bunun bir benzeri yoktur. Bir yandan İngilizleri Rusların Hint alt kıtası ve İran körfezi yönündeki muhtemel hırslarına karşı Afganlıları direniş gücü

²²⁵ İA (MEB), s.164; İA (TDV), s.406; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Bayur, a.g.e., s.227-234 ve 241-248.

olarak kullanmaya sevk etmiş, diğer yandan ise, her şeyden önce, Rusya ile Afganistan arasında bulunan, Orta Asya topraklarındaki nüfuzlarını pekiştirme arzularında Rusların daha iddialı hâle gelmesini sağlamıştır. Bu ise, Rusların Amu Derya nehrinin ötesine yayılarak İngiliz sömürgesi çıkarlarını tehdit etmelerini engellemek için elden gelen her şeyi yapma konusunda İngilizlerin kararlılığını artırmıştır. Bir diğer dikkat çeken özellik, ne İngilizlerin ne de Rusların Afganistan'ı sömürgeleştirmeyi kendi çıkarları açısından yararlı görmemeleriydi. Her iki güç te Afganistan'ı sömürgeleştirmek istediğinde diğer ile askerî olarak karşı karşıya gelmek zorunda idi ve o dönemde Afganistan'da bilinen sömürülecek ekonomik ve yer altı kaynakları yoktu. Üçüncü özellik ise, kabilelerin merkezî hükümetten nispeten bağımsız olmaları ve savaşçı yapıları nedeniyle şartların yabancı işgalleciler için olumsuzluk arz etmesiydi. Bu yapı, İngilizlerin Kâbil'de kukla bir hükümet oluşturma çabalarını yol açmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın kalan kısmında Afganistan'da ve çevresinde artan bir Avrupa müdahalesi nedeniyle Afganistan'ın kaderinde önemli rol oynayan hırslı yerel hükümdarlar arasında çatışmayı arttırdı.²²⁶

1834'de Dost Muhammed, önceki hükümdar Şah Süca'nın işgal girişimini bozguna uğrattı, fakat Kâbil'deki yokluğu nedeniyle Sihler batıya doğru genişleme imkânı buldular. Ranjit Singh'in kuvvetleri, Peşaver'i işgal etti ve Kâbil bölgesine yöneldi. 1836'da oğlu Ekber Han'ın komutasındaki Dost Muhammed'in kuvvetleri, Sihleri, Peşaver'in onbeş kilometre batısında Camrud'da yenilgiye uğrattı. Afgan lider bu zaferden sonra Peşaver'i almak yerine, Sihlere karşı yardım için Hindistan'daki yeni İngiliz valisi Lord Auckland ile temasa geçti. Böylelikle, Dost Muhammed resmen Afganistan'a yönelik İngiliz müdahalesi aşamasını başlattı. Afgan iç savaşı, İngilizlerin farkında olduğu Hindistan'ın işgal yolu olan Hindukuş bölgesinde boşluğa neden oldu. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında, İngilizler Hindistan'daki çıkarlarına yönelik asıl tehdidin parçalı Afgan imparatorluğundan, İranlılardan veya Fransızlardan değil, Ruslardan gelebileceğini açıkça görmüşlerdi. Nitekim, Rus yayılması güneye doğru Kafkaslardan başlamıştı. Aynı zamanda, Ruslar, Pencap, Sind ve Keşmir'i alan İngilizlerin Orta Asya'yı sürekli olarak işgal

²²⁶ Saikal, *a.g.e.*, s.26.

etmesinden çekiniyorlardı. İngilizler, Rusların Kafkasları, Kırgız ve Türkmen topraklarını ve Hive ve Buhara Hanlıklarını kendi topraklarına katmasını Hindistan alt kıtasındaki çıkarları açısından tehdit olarak görüyorlardı. Bu İngiliz ve Rus rekabetinin yanı sıra, Rusya'nın niyetlerine ilişkin olarak İngilizlerin iki endişesi vardı. Birincisi İran sarayındaki Rus etkisi. Herat'ı almaya teşebbüs eden İranlılar Ruslar tarafından teşvik edilmişti ve tarihî açıdan Herat, Afganistan ve kuzey Hindistan'ın batıdaki giriş kapısıydı. 1837'de İran, Rusların destek ve tavsiyeleri sonucu Herat'a doğru ilerledi. İkinci endişe nedeni ise, İngiliz temsilci Alexander Burnes gibi Kâbil'deki Rus temsilci Yüzbaşı P. Vitkevich'in varlığı idi. İngilizler, Dost Muhammed'den İranlılar ve Ruslar ile ilişkilerini kesmelerini, Vitkevich Kâbil'den göndermelerini, Peşaver'e ilişkin isteklerinden vazgeçmelerini ve kardeşlerinin denetimindeki hem Kandahar'ın hem de Peşaver'in bağımsızlıklarına saygı göstermelerini talep etti. Karşılığında, İngilizler, Afganlıları Ranjit Singh ile uzlaştırmayı sağlayacaklardı. Auckland, yazılı bir anlaşmayı reddedince, Dost Muhammed İngilizlere arkasını döndü ve Vitkevich ile müzakerelere başladı. 1838'de Auckland, Ranjit Singh ve Süca bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre, Süca, İngiliz ve Sihlerin yardımıyla Kâbil ve Kandahar'ın denetimini yeniden ele geçirecekti. Sihlerin ele geçirdiği Afgan topraklarının Sihlerde kalmasını ve Herat'ın bağımsız olmasını kabul etmişti.²²⁷

3.4.1. Birinci Afgan-İngiliz Savaşı

İngilizler, Afganistan'a müdahaleye yönelik planlarını gerekçelendirmek için Ekim 1838'de bir manifesto yayınladılar. Bu manifestoya göre, Hindistan'ın refahını temin etmek için Hindistan'ın batı sınırında güvenilir bir müttefike ihtiyaçları vardı. Tahtı geri almak için Süca'nın küçük ordusunu kendi birlikleri ile desteklemeleri nedeniyle manifesto kimse için inandırıcı olmadı. Manifestoya göre, Süca, Kâbil tahtına oturduktan sonra İngiliz birliklerinin çekileceğinin ifade edilmesine rağmen, Süca yönetimi, isyanları bastırmak ve kabile liderlerini satın almak için tamamen İngiliz silah ve parasına bağlı idi. İngilizler,

²²⁷ İA (MEB), s.164-165; İA (TDV), s.406; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Bayur, a.g.e., s.248-258.

Afganistan'ı işgal ettiklerini inkar ettiler, bunun yerine, yabancı müdahale ve saldırgan muhalefete karşı yasal Süca hükümetini desteklediklerini iddia ettiler. İngilizler açısından Birinci Afgan-İngiliz Savaşı (1838-42), Dost Muhammed'in tahttan indirilip yerine Süca'nın geçirilmesine rağmen, tam bir felaketti. 1839'da İngilizlerin yardımıyla tahtı geri alan Süca, bazı İngiliz birliklerinin çekilmesinden sonra, İngilizler olmaksızın tutunamayacağı anlaşıldığından Bamyân'a kaçan Dost Muhammed kuşatılarak teslim alındı ve 1840'da Hindistan'a sürgüne gönderildi. Bununla birlikte, Ekim 1841'e kadar Afgan kabileleri Dost Muhammed'in oğlu Muhammed Ekber'i desteklemek için Bamyân'da toplandılar. 1 Ocak 1842'de artık varlıkları istenmeyen İngiliz birliklerinin güvenli bir şekilde ülkeyi terk etmeleri konusunda bir anlaşmaya varıldı. Beş gün sonra kar yüzünden mahsur kalan İngilizler, Gilzayların saldırısına uğradı ve hemen hemen hiç kurtulan olmadı. İngiliz hamileri gittikten sonra Süca birkaç ay tahtta kaldı ve Nisan 1842'de bir suikast sonucu öldürüldü. İngiliz birliklerin tamamen yok edilmesi, Afganlara karşı son derece merhametsiz bir misillemeye ve Afganistan'ın denetimi için bir başka mücadeleye yol açtı. 1842 yılının sonbaharında, İngiliz kuvvetleri Kandahar ve Peşaver'den Kâbil'e girdi ve Kâbil'i yerle bir etti. Yabancı işgal, Afgan kabileleri arasında daha önce olmayan bir birlik duygusuna neden olsa da, can ve mal kaybının yarattığı öfke ve yabancı düşmanlığı daha etkili idi. Birinci Afgan-İngiliz Savaşı sonrası otuz yıl içinde, Ruslar Afganistan'a güneye doğru devamlı genişlediler. 1842'de Rus sınırı Aral gölünün diğer tarafındayken, beş yıl sonra çarın ileri karakolu Amu Derya'nın aşağı kısmında idi. 1865'de Taşkent ve üç yıl sonra Semerkand resmen ilhak edilmişti. 1868'de Buhara Emiri ile yapılan bir barış antlaşması Buhara'nın bağımsızlığını neredeyse ortadan kaldırmıştı. Rus denetimi, Amu Derya'nın kuzey kıyısına kadar genişlemişti.²²⁸

²²⁸ İA (MEB), s.; İA (TDV), s.; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Bayur, **a.g.e.**, s.258-264; Orhan Yazıcı, "Birinci-İngiliz Afgan Savaşı ve Sonuçları" Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.51-82; Togan, **Türkistan ve Yakın Tarihî**, s.211-227; Mehmet Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, s.56-65.

3.4.2. İkinci Afgan-İngiliz Savaşı

Kâbil'deki aylar süren kargaşadan sonra, Muhammed Ekber, güvenliği sağladı ve 1843 nisanında babası Dost Muhammed Afganistan tahtına geri döndü. Emir, ikinci dönemi boyunca; İngilizlerle dostluk ve Afganistan'ın politik olarak yeniden birleşmesi ve hanedanlığının güçlenmesine yönelik politikalar izledi.²²⁹

1854'de İngilizler, Dost Muhammed ile ilişkileri yeniden başlatmak istediler. 1855 Peşaver Antlaşması diplomatik ilişkileri yeniden başlattı. Her iki tarafta birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı gösterecekti ve her iki tarafta birbirinin dostlarını dost, düşmanlarını düşman olarak kabul edecekti. 1857 Hint İsyanı, Dost Muhammed Han'ın İngilizlerle dostluğunun samimiyetini en zor sınavıydı. Pek çok danışmanı Afgan tepelerinden birdenbire inerek Hindistan'daki isyancı kardeşlerinin desteklenmesini istediler. Eğer Dost Muhammed onların tavsiyelerini dinleseydi, Hint Bağımsızlık Savaşı tarihî oldukça farklı olabilirdi, fakat Dost Muhammed, İngiliz gücünün ve sonsuz kaynaklarının çok iyi farkındaydı, bir kere ilan ettiği müdahale etmeme sözünü sürdürme niyetindeydi. Ama İngilizler için aynı şeyi söylemek mümkün değildi, ama bu isyandan sonra İngilizler, Afganistan'ı işgal düşüncesinden vazgeçerek, özellikle Liberal Parti hükümetleri, Afganistan'ın tampon devlet olması siyasi görüşünü benimsediler.²³⁰

1857'de, 1855 antlaşmasına bir ek yapılarak, 1856'da Herat'a saldıran İranlılarla meydana gelen anlaşmazlık nedeniyle, bir İngiliz askerî misyonunun Kandahar'da bulunmasına izin verildi. 1863'de Dost Muhammed, Herat'ı yeniden ele geçirdi. Birkaç ay sonra Dost Muhammed vefat etti.²³¹

Birçok yılını sürgün olarak İngiliz Hindistan'ında geçiren Dost Muhammed, ilk modern devlet kurumlarının gücünü gören ilk Afgan yöneticisidir.²³² Siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki genel düşüşü fark eden Dost Muhammed,

²²⁹ Dupree, **a.g.e.**, s.401; Gregorian, **a.g.e.**, s.82.

²³⁰ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.125.

²³¹ WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Bayur, **a.g.e.**, s.270-271.

²³² Rubin, **a.g.e.**, s.47.

Afgan devletinin varlığını sürdürebilmesi için, özellikle komşu devletlere karşı bir savunma önlemi olarak genel ya da kısmi yenileşme ihtiyacının kaçınılmaz olduğunu fark etmiştir. Bu amaçla, Afganistan'ı kişisel hükümlanlığı altında birleştirmeye çabalamış, fakat milletleşme yolunda çok az mesafe kat edebilmiştir. Hindistan'daki sürgündeyken gördüğü İngiliz kurum ve yöntemleri deneyimine rağmen, Afgan ekonomisini veya kendi hükümetini yenileştirmek için çok az şey yapmıştır. Ülkenin yönetim yapısı, sanayi, tarım, sağlık ve eğitim alanları tamamen ihmal edilmiş, daha doğrusu bu alanlarda yenilik yapma ihtiyacı hissedilmemiştir. Buna karşılık, askerî alanda düzenli bir ordu oluşturulması için girişimlerde bulunulmuştur.²³³ Dost Muhammed askerî teknoloji konusunda Avrupalılardan öneriler alan ilk Afgan hükümdardır. Zorunlu askerlik yöntemiyle ordular oluşturulması ile oldukça ilgilenmiş ve bu konuda (İngiliz temsilci) Alexander Burnes ile görüşmelerde bulunmuştur. Aynı zamanda Avrupa yapımı makinelere, buhar motorlarına ve diğer teknik buluşlara da ilgi duymuştur. Ordusunu modernize etmek için Burnes'i ya da eş seviyede bir İngiliz'i, bazı Afgan ordu birimlerinin başına tam yetkili bir general olarak getirmeye hazırdı. Modernleştirilmiş bir ordu sayesinde konumunu güçlendireceğine ve "batılılaşan" komşularının istilalarını kontrol altında tutabilmeyi umuyordu.²³⁴ Maalesef, nitelikli Avrupalı uzmanlara iş vermek yerine Afgan Emir bir avuç maceraperest Amerikalı, İngiliz, İranlı ve Fransız'ın hizmetlerine itibar etmiştir.

Dost Muhammed'in yeniden yapılandırılmış ordusunda ciddi zaafklar vardı. Örneğin, reformlar Kâbil ve Belh bölgeleriyle sınırlıydı ve kabile-feodal yapısı çerçevesinde kaldığından Afgan muharebe kuvvetlerinin tümüne etki etmiyordu. Bir başka örnek ise, Emir'in sınırlı fon ve kaynakları birliklerine düzenli ödeme yapılmasına imkân vermiyordu. Askerî birlikler, genel olarak yağma veya gasp ile elde edilen gelirlerle idame ettiriliyordu. Orduda ödeme ve rütbe liyakatten ziyade nüfuz ve iltimas ile belirleniyordu. Ordu genel olarak eğitilmiş subay ve donanımdan yoksundu.²³⁵

²³³ Ewans, **a.g.e.**, s.78.

²³⁴ Gregorian, **a.g.e.**, s.75.

²³⁵ Ewans, **a.g.e.**, s.78; Gregorian, **a.g.e.**, s.77

Dost Muhammed tarafından elde edilen siyasi birlik ölümünden sonra bozulmuştur. Dost Muhammed büyük şehirlerin yönetimini, sadece oğullarına tahsis etmişti ve oğulları Dost Muhammed'in ölümü üzerine aralarındaki rekabetten ülkeyi sivil savaşa sürüklediler. Rakip varisler arasında süren iç savaşlar beş yıl sürmüştü (1864-69), zamanla otoritesi tüm Afganistan'a yayılan Şir Ali'nin (1869-79) zaferiyle sona ermiştir. Halefi ilan edilen üçüncü oğlu Şir Ali, 1868'e kadar ağabeyi ve Abdurrahman'ın babası Muhammed Afzal'ın denetimindeki Kâbil'i ele geçiremedi.²³⁶

Ancak daha önce, erkek kardeşlerinden biri olan ve 1867-68 yılları arasında kısa bir süre hükümdarlık yapmış olan Azam Han, Afganistan'ın sosyo-politik hayatını değiştirmeye çalışmıştı. Azam ünlü Müslüman modernist Seyid Cemalettin al-Afgani'nin ulusal kalkınma ve kültürel canlanma konularında danışmanlık hizmetlerinden faydalanmıştır. Önerdiği fikirler arasında bir okul ağı kurmak, gazete yayınlamak ve iyi düzenlenmiş iletişim sistemlerine sahip- posta pulu basmak dâhil- merkezî bir hükümet oluşturmak vardı. Daha sonra al-Afgani tarafından Kabul (Kâbil) isimli bir gazete basılmış ama kısa ömürlü olmuştur.²³⁷

1868'de Kâbil'de Şir Ali denetimi sağladığında, İngilizler onun yönetimini sadece para ve silah ile desteklemeye hazırdılar. Bundan sonra sonraki on yılda Afgan hükümdarı ve İngiltere arasındaki ilişkiler, giderek kötüleşti. Afgan hükümdarı, 1873'de Hive Hanlığının topraklarını ele geçiren Rusya'nın güneydeki tecavüzleri nedeniyle endişeliydi. Şir Ali, İngilizlerin tavsiye ve desteği için bir temsilci gönderdi. Bununla birlikte, bir önceki yıl, İngilizler, Ruslarla bir antlaşma imzaladılar. Buna göre, Afganistan'ın kuzey sınırlarına saygı gösterilecek ve Afgan toprakları Rusların etki alanının dışında olacaktı. İngilizler, hayal kırıklığına uğrayan Şir Ali'ye herhangi bir teminat vermeyi reddettiler. Rusya ve İngiltere arasındaki Avrupa'daki gerilim Haziran 1878'de Berlin Kongresi ile sona erdi, Rusya ilgisini

²³⁶ İA (MEB), s.165; İA (TDV), s.406; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Bayur, **a.g.e.**, s.411-429; BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 26, Tarih: 1867.5.6; BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 22, Tarih: 1863.9.23.

²³⁷ Gregorian, **a.g.e.**, s.85-86.

Orta Asya'ya çevirdi. Aynı yaz Rusya davetsiz bir diplomatik misyonu Kâbil'e gönderdi. Şir Ali, Rusları uzak tutmak istediye de başarılı olamadı. Rus misyonu 22 Temmuz 1878'de Kâbil'e ulaştı ve 14 Ağustos'ta İngilizler, kendi misyonlarının kabul edilmesini Şir Ali'den istediler. Emir, İngiliz misyonu gönderilmesini reddetmekle kalmadı, eğer gönderilirse misyonu durdurmakla tehdit etti. Genel Vali Lord Lytton, Şir Ali'nin blöf yaptığını söyleyerek 21 Kasım 1878'de misyonun Kâbil'e gönderilmesini emretti. Hayber geçidinden misyon geri çevrildi ve böylelikle, İkinci Afgan-İngiliz Savaşı'nın tetiği ateşlendi. İngiliz saldırıları karşısında, Çar'dan yardım isteyen Şir Ali bunda başarılı olamayarak Mezar-ı Şerif'e çekildi ve ertesi yıl Şubat ayında burada öldü.²³⁸

Afgan-İngiliz savaşları günümüzde de devam eden en büyük etkisini, Afgan halkının hafızasında oluşturdu. Son yüzyıldaki İngiliz gezginleri, Afganları sofu dindarlar ve en azından İngiliz-Afgan Savaşlarından önce, başka dinden olan kişilere hoşgörülü olarak tanımlamışlardı. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'na kadar, Avrupa'ya karşı olan tavır düşmanca değildi. Ülkenin eğitim sistemi katı skolastik düşünce ve kuralcılıkla yönetiliyor olsa da, Avrupalılara karşı dinî ya da laik, herhangi resmî bir zıtlık görülüyordu.²³⁹ Fakat, Hristiyan emperyalist güçlere karşı verilen mücadeleler, Afganistan'ın ideolojik iklimine belirgin bir damga vurmuştu. Birinci İngiliz-Afgan savaşından sonra, Afganistan'ın tavrı büyük ölçüde değişti. Tüm Avrupalılar güvenilmezdi; İngilizler ve Ruslar sadece sözlerinden dönmemiş, Afganistan'ın bağımsızlığını da tehdit etmişlerdi. İkinci İngiliz-Afgan savaşı, dinî-siyasi düşmanlıkları iyice derinleştirdi; Hindistan'daki sınır kavimleri ve İngiliz yetkilileri arasındaki bitmek bilmeyen çatışmalar ve savaş sonrası genel politik durumlar da bunu iyice pekiştirdi.²⁴⁰

Bu savaşlar esnasında Afgan kabilelerinin değil de doğu Afganistan'daki şehir merkezlerinin daha ağır hasarlar alması, büyük bir tarihsel anlam taşımaktadır. Şehirli sektörlerin zayıflamış pozisyonları yüzünden, milliyetçi

²³⁸ İA (MEB), s.165; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Bayur, **a.g.e.**, s.429-453.

²³⁹ Elphinstone, aktaran Olesen, **a.g.e.**, s.56-57.

²⁴⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.118-119.

ve anti-İngiliz mücadele önce Afgan kabileleri ve dinî kuruluşlar tarafından başlatıldı ve daha sonra milliyetçi olduğu kadar dinî bir savaş hâlini aldı. İslam, büyük kapsamda etnik, ırksal ve dilsel bölünmeleri ortadan kaldırarak birleştirici bir kuvvet, Afgan yöneticiler tarafından kamuoyunu bir araya getirmek ve Sihlere ve İngiliz emperyalizmine karşı olan mücadelede kitlelerin desteğini sağlayan bir güç hâline geldi. Bu anlamda, Afgan savaşlarının dinî karakterinin, Afgan milliyetçiliğine ve siyasi bilincine yardım ederek ve Afganların ülkelerini korumak isteklerine destek veren olumlu etkileri olsa da, mücadelenin dinî bir savaşa dönüşmesinin aynı zamanda olumsuz etkileri de olmuştur: gelenekçi ulemanın sosyal pozisyonunun güçlenmesine ve Afgan yabancı düşmanlığının ve kültürel izolasyonun artmasına neden olmuştur. Dinî liderlerin birçoğu, kendilerini Afgan geleneklerinin prensiplerine birer yabancı gibi gösteren sosyo-ekonomik ve kültürel yeniliklerin gelmesine ve uygulanmasına karşı çıkmışlardır. Bu liderlerin çoğu, bu tip yenilikleri Hristiyan düşmanlarla ve Avrupa medeniyetini reddetmeyi Avrupa emperyalizmine karşı çıkmakla bir tutmuştur. İngiliz-Afgan savaşları aynı zamanda, Afgan feodalizminin ve kabileleşmesinin de sağlamlaşmasına neden olmuştur. Birinci Afgan Savaşı öncesinde, Peşaver ve Pencap'ın Sihlere kaptırılması, Afgan krallığını önemli bir ekonomik varlıktan mahrum bıraktı. Bu kayıp, şehirli sektörlerin zayıflığı ve krallığın feodal karakteriyle de birleşince, Afgan yöneticilerinin, ülkenin savunulması ve hanedanın korunması için Durrani kavmine ve öteki kavimlere inanılmaz derecede bağımlı olmalarına yol açtı. Bağımsız sınır kavimlerinin askerî önemi de kavimlerin Afganistan'daki pozisyonlarını sağlamlaştırdı: kan bağı ve siyasi anlaşmalarla gerekli desteği bulabildiler. Bu yüzden, Afgan monarşisinin harcamalarında ve millî kuruluşların büyümesinde kabileleşme de korunmuş oldu.²⁴¹

İngiliz güçleri ülkenin çoğunu işgal ettiler, Şir Ali'ni halefi ve oğlu Yakup Mayıs 1879'da ülkenin geri kalan kısmını kurtarmak için Gandamak Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmaya göre, yıllık mali yardım ve dış saldırılar karşısında teminatlar karşılığında, Yakup Afganistan'ın dış ilişkilerini İngilizlerin denetimine bırakacaktı. İngiliz temsilcilerin Kâbil ve diğer bölgelerde bulunması

²⁴¹ Rubin, **a.g.e.**, s.47; Gregorian, **a.g.e.**, s.126-127

kabul edildi. İngilizler Hayber geçidinin ve çeşitli sınır bölgelerinin denetimini üstlendiler. Karşılığında, Emir yıllık 600,000 rupi mali yardım alacaktı.²⁴²

Ancak Gandamak Anlaşması barışı sağlamadı. İngiliz Sir Louis Cavagnari Temmuz 1879'da Kâbil'e vardı ve 3 Eylül'de suikasta uğradı. İşte o zaman , İngiliz misyonu, şehirdeki İngiliz istilasının ve Yakup Han'ın tahttan çekilmesinin takip ettiği bir halk ayaklanmasına maruz kalmıştı. 'İleri politika' hedefleri de başarıya ulaşmadı. 1880'de Liberallerin İngiltere'de iktidara dönmesiyle birlikte, İngilizlerin bu ikinci başarısızlığı esas seçim sorunu olduğu için,, Afganistan'ın toptan parçalanmasının Hindistan sınırını ve Pencap'taki İngiliz varlığını zayıflatabileceği düşüncesi üstün geldi. Bu düşüncelerden etkilenen, Hindistan'daki Lord Ripon liderliğindeki yeni bir İngiliz yönetimi, Afganistan sorununda siyasi bir uzlaşma elde etmek için cesur bir adım attı ve son Emir Şir Ali'nin kuzeni olan Abdurrahman'ı Emir olarak tanıdı ve İngiliz güçleri, Temmuz 1880'de Mayvand'daki savaşta yenik düştükten sonra, 1881'de Kandahar'dan da geri çekildi.²⁴³ Şir Ali'yle beraber iç savaşa karışması sonucunda Rusya'da onbir sene sürgün yaşamış olan ve tahminen Çarlık hükümetinin onayı hatta belki de mali yardımıyla Afganistan'a dönen Abdurrahman'ın Emir olarak tanınması, İngilizler açısından bir bakıma cesur bir hareketti.²⁴⁴

Şir Ali'yi Afganistan'da yeni bir medeniyetin kurucusu olarak gören Afgan tarihçi Reştiya, Afgani'nin Azam Han'la olan yakın siyasi işbirliği yüzünden ülkeyi terk etmek zorunda kalmasına rağmen, Şir Ali'nin onun reform planlarını uyguladığını iddia eder. Afgani'nin planları veya kendi inisiyatifi ile, temeli ne olursa olsun, Şir Ali Afganistan'da bazı değişiklikler yapmıştır. Silah ve top üretimini genişletme vazifesini yüklenmiştir ve bu program daha önce 1867'de, tahtın rakiplerinden biri olan Afzal Han tarafından küçük çapta başlatılmıştı; bu yeni çalışmalar Armstrong silahlarının üretilmesinde başarı sağladı. Aynı zamanda, el zanaatlarının gelişmesini ve küçük ölçekli ev endüstrisinin kurulmasını destekledi.

²⁴² Rubin, **a.g.e.**, s.48; Olesen, **a.g.e.**, s.27; BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 44, Tarih: 1879.7.17.

²⁴³ Olesen, **a.g.e.**, s.27.

²⁴⁴ Gregorian, **a.g.e.**, s. 117.

Ülkenin iletişim ağını geliştirme girişiminde, yol yapma ve köprü onarma projeleri geliştirdi ve Kâbil’le Peşaver arasında ilk düzenli posta hizmetini başlattı. İlk Afgan posta pulları 1870’te tedavüle girdi. Taşbaskı yayıncılık başladı ve 1875’te yeni bir süreli yayın olan Şems-ül-Nahar çıktı, fakat Kâbil gibi onun da yayın hayatı kısa sürdü ve 1879’da yayımı durdu. Şir Ali’nin ilgilendiği konulardan biri de eğitimdi. Onun hükümdarlığından önce, Afganistan’da devlet okulu yoktu; eğitim evde ya da mekteplerde veriliyordu. Hiçbir Avrupa dili öğretilmiyor ve sadece bir avuç Afgan, misyonerler tarafından verilen Avrupa tarzı eğitimi alıyordu. Çoğunlukla, misyoner okullarının Hristiyan karakteri, Müslümanların ve Hinduların çocuklarını bu okullara kayıt ettirmek istememelerine yol açıyordu. Şir Ali, Kâbil’deki Bala Hisar’da ilk devlet okulunu kurdu. Bu okul, askerî ve sivil olmak üzere iki bölüme ayrılıyordu ve Hintliler tarafından da İngilizce dersi veriliyordu. Emir’in önem verdiği bir diğer konu da ordusunun modernleşmesiydi. Hükümdarlığı süresince, Avrupa’dan askerî kitaplar Peştunca ve Farsça’ya çevrildi. Daha önce Avrupa tarzı üniformaları olan ordu, şimdi de modernleşmenin bir sembolü olarak Avrupa tarzı şapkalar kullanmaya başlamıştı. Bazı birlikler Hindistan’daki İngiliz güçlerinin eski tüfeklerini, kılıçlarını, kemerlerini ve süngülerini kullansa ve sınır karakollarında üniforma eskiliği olsa da, Kâbil atölyeleri yeni silah ve ekipman üretmeye başlaması bile başlı başına büyük bir gelişmeydi. Emir, ordunun tamamı için düzenli nakit ödeme sistemini kurdu, böylece, haciz emrine uyması gereken köylerin üzerindeki yük kalktı. Ordusunu yeniden düzenlerken, İngilizlerden mali yardım aldı. Şir Ali, aynı zamanda, Afganistan’ın komşularıyla ve özellikle de Orta Asya Hanlıkları ile yakın diplomatik ilişkiler kurmaya özellikle dikkat etmişti. 1871-79 dönemi boyunca, Kâbil ve Buhara arasında birçok elçi gidip gelmişti. En önemli amacı, tüm komşu ülkelerde kalıcı diplomatik misyonlar kurmaktı. Şir Ali, her ne kadar fazla gelişmiş olmasa da, kabine yapısını getiren ilk Afgan hükümdar olmuştur. Bir başbakanlık makamı, dış ve iç işleri bakanlıklarıyla savaş ve hazine bakanlıkları kurmuştur. Aynı zamanda 13 üyeden oluşan bir danışma meclisi kurmuştur. Bu meclis idari kararlara katılacak ve Afgan kabilelerinin işbirliğini temin edecekti. Ekonomik alanda, bölgeler arası ve dış ticareti teşvik etmiştir. Aynı zamanda, hükümetin ülkenin maliyesi üzerindeki kontrolünü arttırmak için vilayet yöneticilerinin dışında bir vergi toplama girişiminde bulundu. Ülke gelirin yarısının aynı şekilde ödendiği eski karmaşık sistemin

yerine, tüm vergilerin nakit olarak ödeneceği yeni bir vergi sistemi getirildi. Ülkenin para sistemini kolaylaştırmak için, Emir yeni bir para birimi olan “afgani”yi getirdi; afgani bir rupiye eşitti ve 100 pula bölünebiliyordu; sonunda bu yeni birim Kabul rupisinin yerine geçecekti. Şir Ali’nin projelerinin çoğu başarılı olmadı. Kendi danışma meclisi, örneğin, kabile ve bölgesel çıkarlar nedeniyle dağılmıştır. Hükümdarlığın gelirlerini artırma ve düzenleme çabalarında çok büyük zorluklarla karşılaşmış ve önde gelen kabilelerin öfkelerini üzerine çekmeden toprak vergilerini artıramamıştır. Dost Muhammed sonrası iç savaşlar, ekonomiyi bozmuştu; Afgan devlet hazinesi boşalmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk dönemlerinde Afgan hükümdarlarının yıllık gelirleri nadiren bir milyon sterlinin altına düşerken; Şir Ali döneminde bu rakam 700,000 sterlin idi. Bu şartlar altında, geniş ölçekli modernizasyon planlarını finanse etmek ya da eğitim sistemini yenilemek bir yana, Emir orduyu bile güçlkle destekleyebiliyordu. Siyasi birliği sağlamak konusunda başarılı oldu ancak, ülke ekonomik birliği sağlayamadı. Ayrıca, hükümdarlığının siyasi özellikleri belirsizdi. 1869 yılında Hindistan’a yapılan bir ziyaret sırasında, İngilizler tarafından hukuken tanınmamış ve kanuni mirasçılarının haklarına ilişkin bir garanti elde edememiştir. Aynı şekilde, Afganistan’a karşı gerçekleştirilen yabancı saldırılarda da İngiliz desteği garantisini almayı başaramamıştır. Bu koşullarda, büyük Afgan kabilelerine bağımlı kalmış ve kendi toprakları içerisinde herhangi bir cephe savaşında bulunmamıştır.²⁴⁵

Öte yandan, İran, Osmanlı imparatorluğu, Orta Asya hanlıkları, ve Moğol Hindistan’ın aksine Afganistan’a, bağımsız varlığının ilk yüzyılının (1747-1838) çoğunda belirgin bir Avrupa girişi olmamıştır. Avrupa devletleriyle arasında önemli kapitülasyon anlaşmaları olmamış ve sınırları dahilinde hiç bir kalıcı Avrupalı ticaret kurumu veya misyonerlik faaliyetleri yer almamıştır. İran, Orta Asya hanlıkları (başlıca olarak Buhara ve Hive) ve özellikle Hindistan aracılığıyla Afganistan’a çeşitli Avrupa menşeli işlenmiş mallar sokulmuş ve Ahmed Şah ve varisleri tarafından Avrupa’dan bazı askerî teknolojik buluşlar da alınmıştır. Ancak, bu bağlantılar herhangi bir entelektüel canlanma veya Afgan geleneklerinde

²⁴⁵ Gregorian, *a.g.e.*, s.86-90; Ewans, *a.g.e.*, s.78.

farklılaşma sağlamamış ve ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında ülkede bir avuç Avrupalının seyahat etmesi hiçbir belirgin etki yaratmamıştır.²⁴⁶

Savaşlar ve işgaller Afganlara geniş bir dizi Avrupa kuruluşunu ve teknolojisini tanıttı. İlk defa olarak, modern ordularla, gelişmiş askerî teknolojilerle, Batılı adaptarıyla ve Avrupa diplomasisiyle karşılaştılar. Bu deneyimlerin çok bir yararı olmadı ama belli bir sosyal heyecan yarattı. Gelenekçilerin direnişine rağmen, Afgan yönetici kesiminin bazı üyeleri sınırlı sayıda bazı Avrupa askerî teknolojisinin ve reformunun gelmesini istediler. Avrupalı ve Amerikalı serüvenciler, Hindistan'daki İngiliz ordusunun adamları ve İngiliz ordusuna hizmet etmiş bazı Peştun kabileleri, yeni askerî tekniklerin ülkeye gelmesine yardım ettiler ve savaşçı Afgan kavimleri İngiliz silahlarını temin ya da taklit ettiler. İngiliz-Afgan savaşının en önemli etkisi ise, Afgan monarşisi üzerinde oldu. Afgan yöneticileri, çok sınırlı bir modernleşmeyle hem kendi pozisyonlarının güçleneceğini hem de Afganistan'ı daha iyi savunabileceklerini gördüler. Hükümet destekli bir silah üretimi programının gereksiniminin, ağır silahların öneminin, ve güçlü ve ayakta duran bir orduya olan ihtiyacın farkına vardılar. Azam Han ve Şir Ali'nin mütevazı reform girişimleri, Birinci Afgan savaşı ve Avrupa Emperyalizmine karşı tepkiler olarak görülebilir. Şir Ali'nin, yabancı düşmanı gelenekçilerin itirazlarına rağmen yaptığı 1869'daki Hindistan ziyareti, Avrupa tarihî, politikaları ve modern teknolojisine olan ilgisini arttırmış ve çoğu askerî birkaç reform yapmasına neden olmuştur.²⁴⁷

Dost Muhammed ve Şir Ali'nin gönülsüz, tereddütlü ve gelişigüzel reform planları sınırlı ve yapay kalmıştır. Her iki hükümdarın da görevleri iki İngiliz-Afgan savaşının gergin etkileri ve Orta Asya ve Orta Doğu'daki İngiliz-Rus rekabeti nedeniyle, Afgan hükümdarlar ulusal tecrit ve asgari Batılılaşma politikasını benimsemişlerdir. Afganların 1838 ve 1880 yılları arasında yaşamış oldukları korku ve mücadeleler Avrupalılara, özellikle de İngiliz ve Ruslara karşı yabancı düşmanlığı içeren bir tutum sergilemelerine neden olmuş ve Afganistan'da reform ve

²⁴⁶ Gregorian, a.g.e., s.61.

²⁴⁷ a.g.e., s.127-128.

modernleşme politikalarının belirlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Dolayısıyla Afganistan ondokuzuncu yüzyıla politik açıdan birleşmemiş, etnik ve dinî açıdan karışık bir yapıya sahip bir kabile yapılı feodal bir devlet olarak girmiştir. Afgan monarşisi kurum olarak Durrani imparatorluğunun parçalanmasını engelleyememiş, tahta çıkma hususundaki sorunları çözümleyememiş ve Afganistan'da ekonomik ve kültürel entegrasyon sağlayamamıştır.

4. BÖLÜM: DEMİR EMİR: MODERN AFGAN DEVLETİ'NİN DOĞUŞU (1880-1901)

1880 Şubat ayı başında, Şir Ali Han'ın yeğeni Serdar Abdurrahman Han yüz kadar adamıyla Amu Derya'yı geçen Abdurrahman, daha önce, amcasına karşı başarısız bir isyanın ardından, Rus Vali General Kaufmann'ın bu yetenekli şehzadeye sağladığı cömert tahsisatla, oniki yılını (1868-80) sürgün olarak Semerkand ve Taşkent'te geçirmişti. Başlangıçtaki kararsızlığa rağmen kuzey hanları ve beyleri Abdurrahman'a katıldılar ve Kâbil'e yürüdüler. 20 Temmuz'da, Şarikar'da, Abdurrahman kendisini Emir olarak ilan etti ve Afganistan'ın modern dönemi başladı.²⁴⁸ Afganistan'da ilk büyük ve kapsamlı reform yapma çabası 1880'den sonra, "Demir Emir" lakaplı Abdurrahman Han'ın Afgan hükümdarlığına gelmesiyle başladı.

1880-1901 Emir Abdurrahman dönemi modern Afganistan'ın başlangıcı kabul edilir. Afgan politikasında dönüşü olmayan taahhütlerin verildiği, siyasi eylemlerin ve bir dizi kurumların oluşturulmaya başladığı Afganistan'daki sonraki gelişmelerin sonuçlarını etkilediği güçlü devrimci nitelik taşıyan bir dönemdir. Afgan toplumunun ihtiyaçlarını karşılamada geleneksel siyasi kurumların yetersizliğinin farkına varıldığı yıllardır. Yeni Afgan kimliği oluşmaya başlamış, daha modern yaklaşımlar, davranış kalıpları ve kurumlar oluşmuştur. Geleneksel yaklaşımlar ve kurumlar burada hemen toplumda yok edilmemiştir, fakat, Afgan devletinin siyasi ve ekonomik modernleşme kararlılığı ortaya konulmuştur. Bu dönemde, 1884'te kuzey-batıda ve 1896'da Pamirlerde, modern Afganistan sınırları İngiliz ve Ruslar tarafından çizilmiştir. 1893'teki Durand Hattı Antlaşması, İngiliz yönetimindeki Hindistan ve Afganistan arasında kanunun ve düzenin devamlılığını sağlamak için sorumluluk alanlarını birbirinden ayırdı. Rusların 1881'de Hive'ye, 1884'te Merv'e ve 1885'te Penceh'e ilerlemeleriyle, Afganistan coğrafi açıdan, Çarlık Rusyası ve İngiliz yönetimindeki Hindistan arasında ara bir bölgeye

²⁴⁸ Dupree, a.g.e., s.410.

indirgendi. 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması, "Büyük Oyun"nun oynanacağı Orta Asya etki alanlarını iki Avrupalı rakip açısından tanımlamıştı.²⁴⁹

İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın (1878-80) sonunda, İngiltere, doğrudan denetim ve Afganistan'ın İngiliz-Hind imparatorluğuna dâhil etme düşüncesinden vazgeçti. Bunun yerine, İngiltere, ülkenin dış ilişkilerini denetim altında tuttu ve Emir Dost Muhammed'in torunu Serdar Abdurrahman'ın Afganistan Emiri olmasına yardım etti, böylelikle kuzeyde Çarlık Rusyası ile güneyde İngiliz Hindistan'ı arasında tampon bir devlet oluşturdu. Emir Abdurrahman, Semerkand'da ve Taşkent'teki sürgün esnasında Rusların Türkistan'da sömürge yönetimine de tanıklık etti ve Afganistan'daki İngiliz politikalarını da iyi biliyordu. Böylece, "Büyük Oyun"da her iki sömürge gücün niyetlerinin zekice farkında olan Abdurrahman Han kendi yönetimini ve bölgesel olarak çok küçülen ülkesinin siyasal bütünlüğünü dış tehditlerden korumaya kararlıydı. Fakat bunu gerçekleştirmek için, ülkenin yeniden birliğinin sağlanması ve güçlü bir merkezî hükümet kurulması için iç sorunların üstesinden öncelikle gelmek zorundaydı. Devraldığı şartlar, çok zorluydu. Yeni Emir, miras olarak, savaşlar ve işgallerle zayıf düşürülmüş ve her iki tarafı da yok eden bir mücadeleyle parçalanmış bir ülke aldı. Abdurrahman'ı ilgilendiren ilk şey parasızlıktı. Hazine boştu; gerçekte ise, otobiyografisinde söylediği gibi, hazine diye bir şey yoktu.²⁵⁰ Şehir ekonomisi güçten düşürülmüştü, ticaret yolları ve kırsal ekonomi devamlı olarak çeşitli kavimlerin tecavüzleri ve kanlı baskınlarıyla yıldırılmıştı. Feodal ağalar ve reisler, zaten az sayıda olan Afgan merkez hükümeti güçlerine el koydular; ve dinî kurum Afgan toplumunda gittikçe artan önemli bir rol üstlendi. Emir Abdurrahman'ın biyografisinde kendi ifadesinde, 1880'de kendi döneminin başlangıcında, her bir din adamı, molla ve kabile ve köylerin reisleri kendilerini bağımsız hükümdar olarak görüyorlardı ve yaklaşık geçen 200 yıldır, bu din adamlarının çoğunun özgürlüğü ve bağımsızlığı, hükümdarları tarafından asla kırılamadı. Türkistan Mirleri, Hazara Mirleri, Gilzay reisleri, Emirlerden daha güçlüydü ve bunlar yönetici olduğu sürece, hükümdar, ülkede adalet dağıtamazdı. Bu

²⁴⁹ Gregorian, **a.g.e.**, s.92; BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 6, Tarih: 1885.3.11; BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 7, Tarih: 1885.3.15.

²⁵⁰ Ewans, **a.g.e.**, s.99.

adamların zulüm ve zorbalığı dayanılmazdı. Bunların şakalarından biri, erkeklerin ve kadınların kafalarını koparmak ve zıplayışlarını görmek için kızgın demir tabakalar üzerine koymaktı.²⁵¹

4.1. Merkezî Otoritenin Sağlanması

1880’de, İkinci İngiliz-Afgan Savaşı’ndan ve Emir Şir Ali’nin ölümünden sonra, Abdurrahman Han Afgan tahtına geçmeye hak kazandığında, öncelikli görevini şöyle ifade ediyordu: “...yüzlerce küçük başları, yağmacıları, hırsızları ve boğaz kesenleri bir düzene sokmak... Bunun için gerekli olan, feodal ve kabilesel sistemi yıkıp yerine bir tek yasa ve bir tek hükümdarlık altında büyük bir toplum oluşturmaktır”.²⁵² Emir Abdurrahman Han, Afganistan’ı büyük bir krallığa dönüştürmek için haleflerine ve halkına şu tavsiyede bulunmaktadır: “... bir arada olmanın değerini zihinlerinize kazımalısınız; birlik ve yalnızca birlik Afganistan’ı büyük bir güce dönüştürebilir. . . . Bütün tarih çalışmalarım beni tek bir sonuca götürüyor, şöyle ki, birçok krallığın çöküşü, özellikle doğu’da İslam’a inananların ki, ihtilaf ve iç çekişmeler nedeniyle olmuştur”.²⁵³

Emir Abdurrahman’ın hükümdarlığı süresince izlediği politikaların başlıca amacı, Afgan devletinin birleştirilmesi ve merkezîleştirilmesiydi, bir başka deyişle, Afgan devletinin bir “kabile devleti”nden “modern” bir merkezî devlete dönüştürülmesiydi. Bu politikaların, toplumdaki geleneksel güç gruplarının, hükümdarlık soyunun, kabile liderlerinin ve dinî kurumların özerkliğini ve ekonomik güçlerini ortadan kaldırmayı, toplum üzerindeki etkilerini azaltmayı ve genel anlamda bunların çıkarlarını devletinkilerle bir olan gruplara çevirmeyi gerektirmekteydi.²⁵⁴

Emir Abdurrahman merkezî hükümetin otoritesini güçlendirmek ve etkinliğini Afganistan genelinde arttırmak amacıyla bir dizi politikayı uygulamaya

²⁵¹ Shahrani, *a.g.m.*, s.37.

²⁵² Ewans, *a.g.e.*, s.102; Olesen, *a.g.e.*, s.61.

²⁵³ Poullada, *a.g.e.*, s.8.

²⁵⁴ Olesen, *a.g.e.*, s.62.

koymuş, doğal olarak ellerindeki gücü kaybetmek istemeyen başta kabileler olmak üzere diğer çıkar gruplarının büyük bir direnci ile karşılaşmıştır. Bu nedenle, pek çok kez İngilizlere karşı mücadeleye girişen kabileler, bir süre sonra asıl düşmanlarını bırakarak Emir'in karşısına geçmişlerdir. Bu kapsamda Abdurrahman Han döneminde, kırka yakın isyan ve iç savaş meydana gelmiş,²⁵⁵ fakat Emir'in kararlı ve bir o kadar da acımasız müdahaleleri ile bu isyan ve savaşlar bastırılmış ve ülkede denetim her defasında sağlanmıştır.

Abdurrahman Han kabilelerin direncini kırma ve merkezî otoritenin etkinliğini artırmada pek çok yöntemi kullanmıştır. Özellikle, Afgan toplumunda şiddete dayalı gücün öneminin farkında olan Abdurrahman daha önceki Afgan emirleri gibi kabile güçlerinden bağımsız bir ordu oluşturulmasının gereğini görmüştür. Diğer emirlerden farklı olarak, Emir kendisine sadık ve etkili bir ordunun oluşturulmasında bir takım yeniliklere girişmiştir. Kabile güçlerinden bağımsız olarak oluşturulan bu ordu, özellikle ülke içinde meydana gelen isyan ve iç savaşların bastırılmasında ve kabileler üzerinde otorite kurarak düzenin sağlanmasında etkili olmuştur.

Ordunun yanı sıra, baskıcı ve yıldırma yönetim tarzını desteklemek için, Emir, şüpheli muhalifleri veya itaat etmeyen memurları izleyen, tutuklayan, işkence yapan ve hatta yok eden acımasız bir polis gücü oluşturdu. Diğer mutlakiyetçi devlet kurucuları gibi Emir, işlenen suçların devlete karşı bir saldırı gibi algılanması için çaba gösterdi ki, bu anlayış, kan davası mekanizmasıyla kendini düzenlemeye alışmış bir kabile toplumuna yabancı bir kavramdı. Emir yeni hapisaneler inşa etmiştir ve eşi görülmemiş düzeyde bir vahşetin maliyetine rağmen suç oranını düşürmede başarılı olmuştur.²⁵⁶ Emir politik amaçlarına bir adım daha yaklaşmak için, otoritesine karşı olan kabilelerin direnişlerinin üstesinden gelmek için mücadelesinde gücün yanı sıra, kanlı misillemeler, evlilik anlaşmaları, rüşvetler, ve diğer entrika kozlarının hepsini kullanmaktan çekinmedi.²⁵⁷

²⁵⁵ Rubin, a.g.e., s.50.

²⁵⁶ a.g.e., s.51.

²⁵⁷ Gregorian, a.g.e., s.132.

Emir Abdurrahman'ın kullandığı etkili yöntemlerden biri de zorunlu göç uygulamasıdır. Zorunlu göç, kabile iktidarlarının geleneksel gücünün kırılmasında son derece etkili olmuştur. 1880'li yılların sonu ve 1890'lı yılların başında, Abdurrahman Han, kendisine düşman olan binlerce Gilzay Peştun'un ve diğerlerinin güney Afganistan'dan hâlen torunlarının yaşadığı Hindukuş'un kuzeyine göç ettirerek yerlerini değiştirdi. Çok sayıda düşmanını göçe zorlayarak, Emir Abdurrahman iki öncelikli amacını başardı: isyan salgınından etkilenebilecek bölgelerden muhalifleri çıkardı ve kendisine sadık bir güç oluşturdu, böylece, Gilzaylar Peştunları kendi kabile bölgelerinde yaşarken Durrani Peştunlarına muhalif iken, kuzeydeki Peştun olmayan (Tacik, Özbek, Hazara, Türkmen) bölgelerde Peştun yanlısı oldular.²⁵⁸

Emir Abdurrahman'ın göçebeleri yerleştirme politikaları nedeniyle yerleşik köy nüfusunun oranı önemli ölçüde arttı. Emir, Peştun göçebeleri yerleştirmeyi amaçladığı hâlde, Hazara ve Türkistan'da yeni açılan otlaklardan ve kırsal göçebe ekonomisinden daha fazla yaralandıkları için çok az sayıda Peştun yerleşik hayata geçti. Emir Abdurrahman'ın yerleştirme ve yer değiştirme politikalarından en çok etkilenen halk, Peştun olmayan göçebeler ve hayvancılıkla uğraşan yerleşiklerdi. Bunların büyük çoğunluğu, verimli topraklarını devlete ve Peştunlara kaptırdıktan sonra fakirleşti, sürülerini kaybetti ve çoğu yerleşik tarıma yeniden dönemedi. Kabilelerin ve daha büyük yerel güçlerin yapılarının zayıflamasının sonucunda, geleneksel kabile veya aşiret kesimlerinden ziyade köy, pek çok amaç için başlıca idari birim oldu. Hükümet görevlilerinin artan baskılarına ve sömürülerine karşı bir savunma mekanizması olarak, köylüler, yerel çatışmaların çözümlenmek için kendi benzer güç yapılarını geliştirmeye başladılar ve böylelikle mümkün olduğu kadar hükümet görevlileri ile temastan kaçındılar.²⁵⁹

Abdurrahman Han'ın bu gibi çeşitli bölgelere yönelik nüfuslarında köklü değişimlere yol açan politikaları, Dupree tarafından "iç emperyalizm" olarak

²⁵⁸ Dupree, *a.g.e.*, s.419; Rubin, *a.g.e.*, s.50.

²⁵⁹ Shahrani, *a.g.m.*, s.39-40.

adlandırılırken Rasuly-Paleczek tarafından “Afganistan’ın Peştunlaştırılması” olarak adlandırılmıştır. Emir’in bu politikası, etnik grupların yeni siyasi sistemden tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin sonuçları uzun vadeli olmuş ve bilindiği gibi etnik temelli çatışmalar ve iktidar mücadelesi 1990'larda politikanın odağına oturarak günümüz Afgan toplumunun perişan durumunu hazırlamıştır.²⁶⁰

Emir Abdurrahman, kabilelileri denetim altında tutmak amacıyla, hükümdarlığı süresince yaptığı yeniliklerden biri olan Loya Jirga’ya (Büyük Meclis) yönelik düzenlemeler kapsamında, bu meclisin yapısını, kendisinin seçtiği Muhammedzay serdarları (asiller), ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen hanlar ve din adamları oluşturmaktaydı. Emir, Avrupa tarzı mutlakiyet olarak da bilinen bir taktikle, kabile liderlerinin maiyetinde yer almalarını zorunlu hâle getirmiş, uzun süreli olarak Kâbil’de ikamete zorlayarak bu kişilerin aynı zamanda güç aldıkları tabanlarından tecrit olmalarını sağlamıştır.²⁶¹ Bunun yanı sıra, Afganistan’da tanınmış ve etkili ailelerin “pişhidmet”²⁶² olarak adlandırılan erkek çocuklarını da maiyetine alarak yetiştirilmesini ve devlete hizmet için eğitilmelerini sağlamıştır.²⁶³ Bu sistemle, Emir, bir anlamda rehine olan bu çocukların babalarının kendisine sadakatini sağlarken, diğer yandan da devlete olan sadakatlerinin eninde sonunda kabilelere nüfuz edeceğini varsaymaktaydı. Fakat bu pişhidmetler, Muhammedzay kabilesinin kızları ile evlenerek Afgan yönetici elitleri ile yakın bağlar oluşturmuşlardır.²⁶⁴

Diğer taraftan Emir Abdurrahman Han, hem gereken kamu görevlisi ihtiyacını karşılamak hem de devlete/kendisine sadakatle hizmet sağlamak için, pişhidmetlerin yanı sıra yeni bir elit grup oluşturmak için çaba sarf etti. Seçkinlerin özünü, hükümdarlık ailesi oluşturmaktaydı. Daha önceki emirle oğullarını eyalet yöneticileri ve askerî komutan olarak atamışlardı, ancak Abdurrahman oğullarını maiyetinde görevlendirdi. Bir sonraki halka, Emir tarafından Kandahar’dan Kâbil’e

²⁶⁰ Rasuly-Paleczek, *a.g.m.*, s. 199.

²⁶¹ Ewans, *a.g.e.*, s.102.

²⁶² Pişhidmet; devlete hizmet için yetiştirilen ve devlete sadık olan kişilere verilen ad.

²⁶³ Rubin, *a.g.e.*, s.51-52.

²⁶⁴ *a.g.e.*, s.52.

getirilen Muhammadzay'lardı. Muhammadzaylar, daha önceden hükümdarın liderliği altında, gerçekte monarşi olmayan fakat Hasan Kakar'ın despotik cumhuriyet olarak isimlendirdiği bir yapılanma içinde yönetilmişti. Politik güç ve sorumluluk, kendi eyaletlerindeki kabile kuvvetleri içinde bağımsız temel bir güce sahip Muhammadzay serdarları tarafından paylaşılmıştı. Emir Abdurrahman, ancak birçok mücadele ve pazarlıktan sonra, serdarlara nakit para ödemeyi kabul etti, serdarlar karşılık olarak askerî güçlerini teslim ettiler ve iktidarına karşı gelmemeyi kabul ettiler. Muhammadzaylar ile Şerik el-Devlet (devletin ortağı) olarak isimlendirilen resmî bir anlaşma imzaladılar ve devletin ortağı oldular. Bu yüzden onlar, Kandahar'daki kabilelerinden ziyade Kâbil'deki hanedanlığı yönetenler olarak tanınmaya başladılar. Emir Abdurrahman Han, aynı zamanda bir grup "gulam beççe"yi,²⁶⁵ maiyetinde görevlendirdi. Bunların bazıları, Emir'in Bedahşan veya Kâfiristan (Nuristan) gibi fethettiği bölgelerden getirilen kölelerdi, diğerleri ise daha çok Peştun olmayan Kâbil veya Herat'ın bürokratik ailelerindendi. Bu tür bir insan kaynağı biçimi, Rubin'e göre, Balkan Hristiyanları tarafından haraç olarak Osmanlı'ya verilen kölelere (Osmanlı yeniçerilerine) benzemektedir.²⁶⁶

Emir Abdurrahman döneminde yapılan idari sistemin düzenlenmesi ve vergiye ilişkin düzenlemeler, kabile gücünün zayıflatılmasında etkili olmuştur. Kâbil, Kandahar, Herat, Türkistan ve Bedahşan gibi büyük eyaletlerden oluşan Afganistan, bu döneme kadar emirlerin oğulları ve/veya kardeşleri tarafından feodal bir anlayışla, çoğu zamanda merkezî idareden kopuk olarak yönetilirdi. Bu eyaletlerin yöneticilerin toplandığı vergilerin belirli bir miktarı merkeze aktarılır, kalanı da kendi kullanımlarına tahsis edilirdi. Bağımsız hareket etmeye eğilimli olan bu eyalet yöneticileri nedeniyle, sistemin işleyişinde özellikle merkez ile taşranın paylarının ayrıştırılmasında sorunlar yaşanırdı. Emir Abdurrahman, öncelikle kabile yapıları üzerinde otorite sağlamak amacıyla, idari sistemi, mevcut kabile ve etnik bölünmeye aykırı olarak yeniden düzenledi. Eyaletleri daha küçük bölgelere ayırarak, kabilelerin ve etnik grupların bölünmesini sağladı. Bunun yanı sıra, bu idari birimlere, farklı bölgelerden birer yönetici atamıştır ve bu yöneticiler genellikle kendi ailesinin

²⁶⁵ Literatürdeki gerçek anlamı, "köle çocuklar" dır.

²⁶⁶ Rubin, **a.g.e.**, s.52.

fertlerinden de olmamıştır. Atanan bu yöneticilerin topladıkları tüm vergilerin de merkeze aktarılması sağlanarak merkezîin taşra üzerindeki etkiliği artmıştır.²⁶⁷

Otoritenin merkezîleşmesi ve büyük toprak sahiplerinin gözden düşmesiyle müsadere edilen toprakların pek çoğu topraksız çiftçiye, hükümet tarafından satıldı. Bu, aslında, Emir'in bir şekilde köylülerin şartlarını özellikle değiştirmek üzere tasarlanmış bir politikası değildi. Aksine, otoritenin merkezîleştirilmesi ve devlet gelirlerinin artırılması ana politikasının dolaylı bir sonucu olarak, Afganistan'da istikrarlı, toprak sahibi aristokrasinin gelişimini engelleyen önceki süreci devam ettirdi. Sonuçta, Afgan köylülerinin çoğu, yirminci yüzyıla kadar, bölgesel ekonomik programlar çerçevesinde büyük oranda kendi kendiyile yetinerek akraba düzenini, hayvancılık ve tarımın beraber yürütüldüğü kıt kanaat geçim sağlayan ev ekonomisini devam ettirdi.²⁶⁸

Emir Abdurrahman kabilelerin direncini kırmak ve Afgan devletinin merkezîleşmesini sağlamada din kurumunu oldukça etkili bir şekilde kullanmıştır. Kendinden önceki emirlerden farklı olarak, iktidarının kaynağı için dinî bir gerekçe oluşturdu. Afgan halkının kralını seçme hakkı olduğunu kabul ettiyse de, sadece ilahî rehberliğin onlara gerçek ve meşru bir seçim sağlayacağı konusunda ısrar etti. Hükümdarlığının gücünün Afgan kabile jirgasından (meclisinden) türediği fikrinden kesin bir şekilde ayrılarak Emir'in gücünün halkın veya kabile hanlarının desteğinden elde edildiğine inanmadı ve hükümdar olarak gücün Allah'tan geldiğini iddia etti. Kendinî imam (İslam birliğinin lideri) olarak kabul eden toplumun çok çeşitli kesimleri ile bir çok resmî anlaşma imzaladı. Devlet tarafından konulan kurallara göre işletilen ve tüm eyaletlerde oluşturulan şeriat mahkemeleri ile İslami hâkimiyeti kurumsallaştırdı. Emir Müslüman olmayan güçlere karşı Afgan saflarını güçlendirmek için cihat çağrısını devam ettirerek Afganistan topraklarındaki tüm Müslümanların Emir'i desteklemek ve ona vergi ödemekle görevli olduğunu ilan etti. Allah'ın onu naiplikle onurlandırmasının amacının Afganistan'ı yabancı saldırganlardan ve iç kargaşadan kurtarmak olduğunu iddia etti ve ilahî yaptırımın

²⁶⁷ Gregorian, *a.g.e.*, s.134.

²⁶⁸ Shahrani, *a.g.m.*, s.39.

önemli bir rol üstlendiği yeni bir egemenlik doktrini ile merkezileştirilen gücünü meşrulaştırdı. Hükümdarlığı için İslami bir temel oluşturmasının tek amacı, kuvvetli bir Müslüman millet oluşturma çabalarında hükümdarın otoritesine muhalefet edenleri İslam karşıtı eylemler olarak itham etmek ve bunları en acımasız cezalara çarptırmaktı.²⁶⁹ Dinî/İslam'ın Emir tarafından iktidarını güçlendirmek için bu şekilde kullanılması, iktidarına meşruiyet sağlarken, toplumsal parçalanmalara yol açan Sünni-Şii mezhep çatışmalarını da beraberinde getirdi.

Sünni ve Şiiiler arasındaki bu tür çatışmalar, bu bölgeye gelmeden önce de Müslümanlar arasında vardı. Fakat, burada nesiller boyu devam eden siyasi mücadeleler Abdurrahman döneminde daha da yoğunlaştı. Egemen Sünni ve Şii azınlık arasında olası bir çatışmanın kaynağı, aslında yaygın bir çatışma kaynağı olarak ortaya çıkmadı. Bununla beraber, bir kere bir anlaşmazlık patladığında, mezhepçilik, her iki tarafta eylemde birleştirici nokta olmaktadır. Böylelikle, Sünni ulema, Emir Abdurrahman'ın isteği üzerine, dinî değerlerini Rus yardımı için sattığı iddia edilen Emir'in isyancı amcası İshak Han'ın yanı sıra Şii Hazaralara yönelik saldırılara göz yuman fetvalar yayınladı. Emir Abdurrahman, İngilizler ve Ruslar tarafından kendisine terk edilen ayrılıkçı bölge halklarını denetimi altına almak için dört savaş yaptı. Her savaşta, dinî otoritelerin desteğini istedi ve her birinde muhalefeti din dışı olarak tanımladı. Şii olan Hazaralara karşı üçüncü savaşta, esasen bütün Sünni otoritelerin desteğini kazandı, diğer yanda Hazaralar, Şii otoritelerin desteğini aldı. Bu savaşın mezhepler arasındaki gerilimi, savaşı kaybeden Hazaraların hafızalarında çok derin izler bıraktı ve bugün Sünnilerin Hazaralara karşı uyguladığı ayrımcılığın delili olarak kaldı.²⁷⁰ Abdurrahman vakasında, ihtiyaç duyulan merkezî otoriteyi desteklemek için başvuru ilave kuvvet, geleneksel dindi. İshak Han genel anlamda gayri-İslami olarak suçlanırken, Şiiiler, basitçe Şii olarak suçlandı.²⁷¹

²⁶⁹ Gregorian, *a.g.e.*, s.130; Rubin, *a.g.e.*, s.50; Shahrani, *a.g.m.*, s.37.

²⁷⁰ Canfield, *a.g.m.*, s.90.

²⁷¹ Naby, *a.g.m.*, s.128.

Öte yandan, Emir'in dinî otoritelerin denetimine yönelik politikaları kapsamında, ondokuzuncu yüzyılda, zaten, sadakat gösteren ve savaşçıları teşvik etmeye yardımcı olan mollalara para yardımı yapan Afgan yöneticileri, Emir Abdurrahman yönetimiyle birlikte, İslami eğitim kurumlarını doğrudan denetim altına almak için çabalar gösterdi. Herhangi bir resmî sıfatı olmaksızın halka tavsiyelerde bulunan ve çeşitli konularda hükümler veren bazı dinî otoritelere il yönetimlerinde görevler verildi. Molla olmaya ilişkin düzenlemeler yapılarak devlet tarafından yapılan sınavları geçmeleri ve mollalık sertifikası almaları zorunluluğu getirildi. Bu mollalar, ayrıca verdikleri hükümler kapsamında, laik devlet memurları tarafından incelemeye tabi idi. Devlet denetiminde din adamı yetiştirmek için medreseler kuruldu. Daha önce halkın bağışları ile yapılan cami inşaatları, bu dönemde, özellikle büyük şehirlerde devletin sağladığı mali kaynaklarla inşa edildi, iyileştirildi ve yeniden tefriş edildi. Halkın yardımlarıyla geçimlerini sağlayan mollalar devlet tarafından ücretlendirilerek denetim altına alındı. Din kurumunun denetimi altında olan vakıfların yönetimi ve vakıf gelirleri devletleştirilerek, din kurumunun gücünün zayıflatılması sağlandı.²⁷² Bütün politikaların sonucunda Afgan toplumunun en etkili kurumu olan din kurumu önemli ölçüde güç kaybederek, merkezî devletin genişlemesi ve dolayısıyla etkinliğinin artması sağlanmıştır.

Emir Abdurrahman bütün bu politikaları uygularken ihtiyaç duyduğu mali kaynağı, doğal olarak iç kaynaklardan sağlayamamıştır. Her ne kadar vergilendirmeye ilişkin yeni düzenlemeler yapılsa da, toplanan vergiler çoğunlukla sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmış, fakat bunlar için bile yeterli olmamıştır. Vergi gibi cebri kaynakların yetersiz kalması, iki emperyal güç arasında sıkışan Afganistan'ın fetih yoluyla gelir elde etme imkânının bulunmaması ve Emir'in ısrarcı tecrit politikası nedeniyle, Emir için tek çıkar yol dışarıdan yardım almaktı. Afganistan'a bu dönemde mali yardım sağlayan İngilizler, Emir'e yeniden dağıtım yoluyla yönetimi mümkün kılacak yeterli kaynak sağlamaktan kaçınmıştır. Yardımın çok önemli bir kısmı nakitten ziyade silah olarak verilmiştir.²⁷³ Verilen bu silahlar, Demir Emir olarak bilinen Abdurrahman Han tarafından devlet kurmada

²⁷² Canfield, *a.g.m.*, s.93-4.

²⁷³ Rubin, *a.g.e.*, s.48-50.

tehdit ve şiddet yoğunluklu bir yol izlemesine yol açmıştır. İngilizlerden sağlanan önemli miktardaki silah ve nakit, yerel güç sahipleri ile müttefik kalma zorunluluğunu kısmen ortadan kaldırmıştır. Ama Emir Abdurrahman kabile ve etnik rekabetin denetimine ihtiyaç duymaya devam etti.

Askerî gücün, acımasız misillemelerin, zorbalığın, evlilik ittifaklarının, mali yardımların, entrikaların, dinî yasaklamaların ve böl ve yönet politikasının kullanımıyla Emir, kendi yönetimine muhalif olan ve tehdit oluşturan yerel, bölgesel ve kabilesel güçleri ve dinî liderleri zayıflatabildi ve etkili bir şekilde denetiminde tutabildi. Afgan devletinin otoritesi, şimdiye kadar bağımsız kalmış bölgelere (Kâfiristan ve Hazara gibi) kadar genişletildi ve ülkenin her tarafına vergilendirme ve katı idarecilik hâkim oldu.²⁷⁴ Ülke hâlâ tam olarak birleşmiş, merkezîleşmiş bir devlet sayılmazdı, fakat kabilelerin iktidarı biraz da olsa kırılmıştı ve devlet, kabilelerden ve kabile reislerinden bağımsız olarak, otorite ve iktidarın merkezî olmuştu. Bu durum, bu grupların, ekonomik temelleri de çökertilerek, devlete olan sadakatleri sağlandı, böylece güç ve otorite pozisyonları devlete bağımlı hâle getirildi.²⁷⁵ Emir'in iç politikası, Şiiler üzerinde Sünnileri ve Peştun olmayanlar üzerinde Peştunları tercih etmekte ve Peştunlar arasında kendi kabilesi olan Muhammedzaylara ve Tago Pirlerine güvenmekte. 1890'ların ortalarında ülkenin tamamında otorite sağlandıktan hemen sonra ve Rus ve İngiliz tehditleri arttığında, Emir, millî birlik düşüncesini geliştirmeye başladı ve bu tür bir birliğin esasları olarak ortak dine, ortak ülkeye ve etnik gruplar arası evlilik sistemine vurgu yaptı. 1896'da millî birlik bayramı ve günü oluşturdu ve her yıl törenlerle yerine getirilmesini emretti. Fakat, Emir'in böyle bir birlik çağrısına rağmen, Peştun egemenliği devam ettirildi.²⁷⁶ Bu politikanın insafsız uygulandığı yüzünden "Demir Emir" hükümdarlığı sırasında ülkede çok sayıda iç çatışma yaşanmış olsa da, Emir Abdurrahman'ın hükümdarlığı sonrasında Afganistan'ın iktidar yapısı olumlu olarak değişmişti.

²⁷⁴ Olesen, *a.g.e.*, s.61.

²⁷⁵ *a.g.e.*, s.61-62.

²⁷⁶ Shahrani, *a.g.m.*, s.38.

Shahrani'ye göre, Emir Abdurrahman, siyasal çatışmaları geleneksel çıkarıcı ve akrabalık ilişkilerinin egemen olduğu yapıdan evrensel ve ahlaki düzeye yükseltti. Emir olarak bir millet oluşturmayı kendisi için görev olarak algıladı. Emir Abdurrahman, "hükümdarın bir mimar, ordunun taş ustaları ve halkın işçiler olarak ahenkli çabalarıyla... bir millet yaratılabileceğine" inandı. "Aracılar (kabile büyükleri, yerel hanlar ve ulema ve Durrani serdarları), bu durumda, azaltılmalı veya yok edilmeliydi." Kendisine muhalefet eden veya tehdit oluşturan araçların yok edilmesini haklılaştırmak için, bunları İslam karşıtı sömürge güçleri ile işbirliği yapmak ve sıradan insanlara baskı uygulamakla suçladı.²⁷⁷

Böylece, millî bir devlet kurmak için hatırı sayılır bir iç uyum, dış güvenlik ve bölgesel bütünlük temin etti. Abdurrahman 1901 yılında öldüğünde, Afganistan'ı politik olarak birleştirmeyi ve ülkedeki adam akıllı ilk merkezî rejimi kurmayı başarmıştı. Afgan Türkistan'da Afgan yönetimini birleştirdi, krallığın Herat ve Kandahar üzerindeki nüfuzunu yeniden kurdu ve Afganistan'daki bütün etnik gruplar üzerinde hâkimiyet kazandı. Abdurrahman tarafından gerçekleştirilen bu işlerin zorluğuna ve pek çok tarihçi tarafından onun başarılı bir şekilde ülkeyi birleştirdiği ve savunduğu iddia edilmesine rağmen, bu tür değişimlere esas oluşturacak uygun idari ve siyasi temelin bulunmaması nedeniyle başarısının kırılgan olduğu, sonraki dönemlerde Amanullah hükümeti'nin (1919-29) kabile ve köylü kuvvetler tarafından yıkılmasıyla görülecektir.

Emir Abdurrahman, iktidarda bulunduğu döneme ilişkin olarak edindiği tecrübeleri kapsamında varislerine miras olarak bıraktığı ve öğütlerinin yer aldığı Tac-üt Tevarih'te şu ifadelerle yer vermiştir; "Afganistan'ı büyük bir krallık yapmak için haleflerime ve halkıma verebileceğim ilk ve en önemli tavsiyem, birliğin değerini onların kafalarına sokmaktır; birlik ve sadece birlik, Afganistan'ı büyük güç yapabilir. Bütün kraliyet ailesi, asiller ve halk, evlerini korumak için tek akıl, tek çıkar ve tek düşünceye sahip olmalılar Hayatım boyunca sorunları bu şekilde düzenledim, ailemin bütün üyeleri ve Afgan halkı, en büyük oğlumun öncelikli

²⁷⁷ a.g.m., s. 38.

olduğunu bilmelidirler. Anayasal hükümetin temel taşı tarafımdan koyulmuştur; temsili hükümet sistemi henüz pratik bir şekil almamasına rağmen. Her yöneticinin çeşitli hükümet şekillerini gözlemlemesi ve üzerinde düşünmesi gerekir, sonuçta acele ile üzerine atlanmamalıdır. benim maiyetimde toplanan üç çeşit temsilci vardır. ... Bu üç sınıf, Serdarlar (aristokrasi), Kavanin Mülki (halk temsilcileri genellikle tahta sadık kabile liderleri) ve Mollalar (dinî temsilciler) Bu anayasal organ, devletin tasarı veya kanunlarının onaylanması emanet edilecek önemde bir yetkiyi gerektiren nitelikte kabiliyete ve eğitim düzeyine henüz gelmemiştir. Fakat zamanı gelince böyle bir yetkiye sahip olacaklar. Kesinlikle vurgulamam gerekir ki, oğullarım ve varislerim asla kendilerini anayasal devlet temsilcilerinin ellerinde kukla yapmamalıdır. Oğullarım ve varislerim, halkı yöneticilerine karşı getirecek herhangi bir tür reform başlatmayı denememelidirler ve unutmamalıdır ki anayasal bir devlet kurarken, daha yumuşak kanunlar ortaya koyarken ve batılı üniversite sistemine dayanan eğitim modeli geliştirirken, modern yenilikler düşüncesine halkı alıştırmak için, bütün bunları aşamalı olarak benimsemek zorundadırlar.²⁷⁸

4.2. Dönemin Yenilikleri

Emir Abdurrahman, Afganistan'da gücün merkezîleşmesini ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamaya çalışırken, daha önce bir kısmına değindiğimiz merkezî otoritenin sağlanmasına yönelik girişimlerin yanı sıra Afgan devlet yapısında, idari, hukuki, sosyal, askerî ve ekonomik alanlarda bir takım yenilikler de tesis ediyordu.

Emir Abdurrahman döneminde idari ve hukuki alanda gerçekleştirilen yenilikler, il yönetim sisteminin oluşturulması, yeni bir meclis ve hükümet sisteminin oluşturulması ve din kurumunun yeniden yapılandırılması olmak üzere üç bölümde incelenebilir. Yeni oluşturulan il yönetim sisteminde, Türkistan, Herat, Kandahar ve Kâbil olmak üzere ülke dört ana ile ve yedi idari bölgeye bölündü. Her bir il

²⁷⁸ Dupree, a.g.e., s.461-2; Bayur, a.g.e., s.459-60.

doğrudan Emir'e karşı sorumlu olan bir "hâkim" (vali) tarafından yönetildi.²⁷⁹ İl valileri bölgesel kabile sisteminin dağılmasında önemli katkı sağladılar. Kabile kanunlarından başka bir şey tanımayan köylüler ve kabileler, başlangıçta merkezi hükümetin eylemleri hakkında çok fazla bilgi sahibi değillerdi. Onlar için il yönetimi, kabile halkının yerini alma eğilimindeydi. Bilinçli olarak, Emir Abdurrahman tarafından çizilen yeni il sınırları ve eski kabile bölgeleri nadiren çakıştı. Pek çok kabile iki veya daha fazla il veya ilçe arasında bölündü ve ayrıldı. Herhangi bir hoşnutsuzluk belirtisi ise hemen şiddetli bir şekilde bastırıldı.²⁸⁰ Böylece, bu il sistemi, en azından idari yapılanmada, bağımsız kabile topluluklarının yerlerini aldı. Sistem, çağdaş anlamda çok yetersiz olmasına rağmen Afgan devlet yapısında önemli bir gelişme idi.

Önceki yöneticilerden farklı olarak, Emir, oğullarını Kâbil'de muhafaza etti ve gereken vergileri ve askerleri gönderdikleri sürece serbestlik verdiği sadık adamlarını il valiliklerine atadı. Kurduğu casusluk sistemi ve Abdurrahman'ın adaletinin çabuk ve sert olması yeni valilerin dürüst kalmasını sağladı.²⁸¹ İl valisi emrindeki ordu, genellikle asker olan valinin emirlerini ve Emir'in fermanlarını uygulamaya koydu.²⁸² Bu birimlerin ana görevleri, emirin/sarayın ihtiyaçlarının karşılanması, vergilerin toplanması, adalet ve düzen sağlanması ve askere alma yasasının uygulamasıydı.²⁸³

Yeni bir meclis ve hükümet sistemi oluşturulmasında, Emir, millî bir loya jirga ile bir dizi bakanlık olarak adlandırabileceğimiz yeni yapılar kurmuştur. Emir'in, yöneticilerin kabilelerle olan ilişkilerini değiştirme çabası, yönetimden ayrı olarak temsil kurullarının kurulması ile sembolize edilmiştir. Yöneticiler orduları için kabilelere bağlı kaldığı sürece, kabilelerin "jirga"sı bir tür şahın seçimi için seçim kurulu ve askerî bir kuvvet olan temsili bir kurum olmuştur. Böyle bir jirga Ahmed Şah'ı Abdaliler'in lideri olarak seçmiştir. Ancak Emir, Loya Jirga kurarak bu

²⁷⁹ Gregorian, **a.g.e.**, s.134.

²⁸⁰ Dupree, **a.g.e.**, s.419-420; Rubin, **a.g.e.**, s.51.

²⁸¹ Dupree, **a.g.e.**, s.419-420; Rubin, **a.g.e.**, s.50.

²⁸² Dupree, **a.g.e.**, s. 420.

²⁸³ Newell, **a.g.e.**, s. 46.

kabilesele temsil geleneğini değiştirmiştir. Afganlar Loya Jirga olarak seçilmiş Ahmed şah gibi büyük jirgalarla anıldı, ancak daha önce hiçbir zaman bu terime yasal bir anlam verilmemişti. Meclisteki yelik kabile liderlerinin bağımsız güçlerinden kaynaklanmıyordu.²⁸⁴ Emir bir çeşit yönetim yapısı oluşturarak üç kategori üyeden oluşan danışmanlık yapacak bir Loya Jirga (Büyük Meclis) kurdu. Bu meclisin yeleri; serdarlar (prensler) (aristokratlar, asil bir ailenin veya kabilenin başlıca yeleri), havanın-i mülki (hükümdar ailesi okulu) (burjuvalar, çoğunlukla hanlar veya yerleşik mal sahipleri), ve mollalar (dinî temsilciler). İdari veya yasama gücü olmayan bu kurulun üyelerinin seçimi Emir'in onayına bağlıydı. Emir, iktidarını, birlik kavramını krallık altında sembolize etmek ve desteklemek bir yana, yegâne işlevi Emir'e savaş erzakı toplanmasında yardım etmek ve birçok devlet meselesinde ona tavsiyede bulunmak olan bu tür bir yapıyla paylaşmaya niyeti yoktu.²⁸⁵

Abdurrahman, Kâbil'de tahta oturduğunda, bütün merkezî hkmet yönetimi bir memurun rehberliğinde on katip tarafından yürütülmekteydi. Aslında otokrat biri olmasına rağmen, Abdurrahman, modern kabineye benzer bir st Kurul oluşturdu. Bu Kurul'un başbakanı ve yetkisi yoktu, sadece tavsiyelerde bulunabilirdi. Bu kurulun tek işlevi, Emir'in isteklerini gerçekleştirmektir. Ancak Loya Jirga genel kuruluna karşı sorumlu değildi, ya da sorumlu olmaması amaçlanmıştı. Kurul, Işık Ağası (Kethüda veya Mabeyinci), Mühürdar, Baş Katip ve Abdurrahman Han tarafından atanan diğer katipler, Saray Muhafız subayları, Emir'in zel Haznedarı, Harb Bakanı, ülkenin dört ana bölümünden sorumlu bakanlar, Posta Başmüdürü, Genelkurmay Başkanı, Atlar Sorumlusu, Ktval (İçişleri Bakanı), Baş muhasip, Harem Ağası, Cephane Müdürü, Ticaret ve Eğitim kurulları başkanlarından oluşmaktaydı.²⁸⁶

Ayrıca, devlet kayıt sisteminin ve bunları hazırlayacak ve kullanacak personel ihtiyacı, söz konusu idi. Çok az sayıda Afgan'ın, devlet işleri için uygun

²⁸⁴ Rubin, **a.g.e.**, s.51.

²⁸⁵ Gregorian, **a.g.e.**, s.134; Dupree, **a.g.e.**, s.421; Ewans, **a.g.e.**, s.102-103.

²⁸⁶ Gregorian, **a.g.e.**, s.134; Dupree, **a.g.e.**, s.420-421; Ewans, **a.g.e.**, s.102-103.

eğitimi vardı. Buna rağmen, bu oluşumlarla birlikte, organize bir bürokrasi yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı.²⁸⁷ Yönetimin genişlemesi ve akılcılaşması ile birlikte, hükümdarlığın otoritesi için gereken bu adımlar modern Afgan devletinin yapısı için ileriye dönük kurumlar oluşturdu.

Politik mutlakiyetçilik meselesi, birleşme ve idari olarak yeniden rgtlenme, Abdurrahman'ı güçlü ve ayrıcalıklı İslam dinî kurumuna karşı yaşanacak olan zorlu bir mücadeleye taşıdı. Emir, İslam'ı ve onun dinî kurumlarını Afganistan'ın gücü için gerekli olduğuna inanıyordu. Onun değişiyle, "bir krallığın devamı, bir milletin dayanıklılığı ve refahı için din çok yararlı bir unsurdur. Dinî inancı olmayan bir milletin çok geçmeden maneviyatı bozulur ve bütünüyle yıkılana kadar zayıflamaya başlar." Birliğe dayanan İslam ve Afgan devletinin gücü, ifade ettiğine göre; birliğin hükümdarlık altında idrak edilmesi ve sürdürülmesi gerektiği için daha önemlidir.²⁸⁸ Bu önermeden yola çıkarak, Abdurrahman, ulemanın ve mollaların yetkilerini kısıtlamayı ve onları laik bir yönetim altında toplamayı amaçlayan bir politika benimsedi.

"İslam'ın Afganistan'daki koruyucusu ve savunucusu" ve "Allah'ın inayeti ve isteği" ile hükümdarlığın hkimi olarak, Abdurrahman bu adımın geleneksel İslam'ın gerçek ruhunun korunması için gerekli olduğunu iddia ederek, İslam ve İslam kanununun lideri ve tercümanı ikili rolünü üstlendi. "Hz. Muhammed'in öğretisinde asla olmayan ve şu ana kadarki her bir ülkedeki Müslüman milletin çöküşünün nedeni olan tuhaf öğretiler" telkin ettiklerini ileri sürerek, Afgan mollalarına saldırdı. Cahil mollaların, halk içinde en tehlikeli grup olduğuna inandı. Bu doktrinin merkeznde, zekat vermek, cihat etmek, İslam devletinin sınırlarında hizmet etmek ve yöneticiye itaat vardı. Bir İslam devletinin başkanı olarak, Emir dinî doktrinin tek yorumlayıcısı olduğunu ve cihat veya gaza'nın ülkenin yöneticisinin emir ve talimatları doğrultusu dışında yapılamayacağını iddia etti. Daha da ileri giderek, emirlerinin şeriata aykırı olmaması şartıyla ister adil olsun isterse zorba hükümdara itaat edilmesi gerektiğini iddia etti. İslam inancının tercümanı olarak

²⁸⁷ Newell, a.g.e., s.46.

²⁸⁸ Gregorian, a.g.e., s.134-135.

üslendiği rolüyle, kuramsal dinî sorunlara rehber olarak çok sayıda risale ve cüz yayınladı. Bunlar, Cihat, Takvim-üd Din (dinînin temeli) ve Pand Namah (nasihat) gibi konuları ele alan yayınlardı. Bu yayınlarda sadece kendinî dinî inancın savunucusu olarak göstermekle kalmadı, ayrıca maddi ve ruhani gücün karşılıklı yakın ilişkisini de göstermeye çalıştı ve inancın kumandanı olarak Emir'in sahip olduğu dinî görev kavramını aştı. Müslüman ümmetin lideri rolünü güçlendirmek için, vakıfları millileştirerek, dinî okulların ve kurumların yönetimini üstlenerek ve Emir'in propaganda yapmak istediği İslami tarzda vaaz vermeyi kabul eden mollalar için yıllık ücretler belirleyerek, Emir, dinî mevki sahiplerini ekonomik bağımsızlıklarından mahrum etti. Bununla birlikte, mollaları yeteneklerini ve hükümdarlığın memurları olma ayrıcalığı için sahip oldukları üstünlüklerini kanıtlamaya mecbur etti. Böylece Abdurrahman, dinî kurum üzerinde üçlü bir hâkimiyet elde etme konusunda başarıya ulaştı: İslam dinîni yorumlama hakkını ele geçirdi; öncelikle bütün mollaları bürokrat yaptı; usulen bir sınav yükleyerek sayılarını kısıtladı ve etkilerini engelledi. Başkaldırmalara karşı ekonomik yaptırımlar getirdi. Dikkate değer bir olay 1888'de Gilzaylar isyan ettiğinde meydana geldi: isyana göz yumdukları ve Emir'e itaati öğütlemeye başarısız oldukları için, bölgenin dinî liderleri maaşlarından mahrum edildiler. Bununla birlikte Emir, bilhassa Kâfiristan'ın fethi sırasında halkını bir araya getirmek ve siyasi planlarını geliştirmek için dinî kurumu kullandı. Pagan Kâfirlerin güç kullanarak yapılan din değiştirmeleri girişimi sırasında (1896), üç gayesi vardı: ulaşılamaz ve tecrit edilmiş vilayet üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak, yabancı siyasi entrikalara ya da buradaki Hristiyan misyoner faaliyetlerine engel olmak ve hepsinin de ötesinde halkının ve dinî liderlerin manevi desteğini kazanmak. Kâfiristan'ın fethi ve Kâfirlerin din değiştirmeleri, sosyal pozisyonunu dinî kurum yönünden güçlendirdi. Ve ona Ziya-ül Millet ve Din, ya da "Halkın ve Dinînin Işığı" unvanı verildi.²⁸⁹

Abdurrahman hukuki alanda, genel olarak hükümdarlık ve özellikle de dinî kurum üzerindeki hâkimiyetine önemli ölçüde katkı sağlayan önemli yenilikler gerçekleştirdi. Hükümdarlığının mevcut kanunlarını, İslam kanunları (Şeriat), idari

²⁸⁹ Gregorian, *a.g.e.*, s.135-136; Shahrani, *a.g.m.*, s.38-39; Olesen, *a.g.e.*, s.72.

veya medeni kanunlar ve kabile kanunları olarak ayrıştırarak üç çeşit mahkeme oluşturdu: dinî ve bireysel meselelerle ilgilenen dinî mahkemeler, polis şefleri (kutval) ve hâkimlerce yönetilen ceza mahkemeleri ve Afgan ve Afgan olmayan, Müslüman tüccarların yanı sıra Hindu tüccarlardan oluşan, ticari anlaşmazlıkların çözümlendiği bir ticaret kurulu.²⁹⁰ Emir, ticaret kurulunun kurulmasında, Müslüman olmayan tüccarların dinî mahkemelerde yargılanmasını ortadan kaldırarak hem ticaretin önünü açmakta hem de bir anlamda hukuki alanda laikleşmeye doğru bir adım atmaktadır.

Böylece, mahkemelerin ayrıştırılması ve devletin atadığı ve maaşa bağladığı kadı ve müftülerin dışında kimsenin hukuki meselelerde karar vermesinin yasaklanması ile ulemanın gücü ve etkisi kısıtlanmış ve adli ve siyasi davaların çözümü ise hükümdara bırakılmıştı. Neyin suç olduğuna ve bu suçun cezasının ne olması gerektiğine Emir karar veriyordu. Bunun arka planında, İslami bir kavram olan ta'zir (yıldırma) vardı, amacı ise başkalarını aynı suçu işlemekten caydırmaktı. Yine de, çoğu zaman yazılı ceza sınırları aşılmakta ve ölüm cezası verilmekteydi.²⁹¹

Hukuki meselelerde devletin denetiminin artması din konusunda bilgili sadık bürokratlara olan ihtiyacın ortaya çıkmasına yol açıyordu. O dönemde, dinî eğitimde çok az tekdüzelik vardı, ulema sadece Afganistan'da değil, Hindistan, Buhara ve Taşkent'te de eğitiliyordu. Üstelik, medreseler, kolay kolay devlet hizmetine girmeyecek kadar bağımsız kuruluşlardı. Hukuki alandaki devletin genişlemesi aynı zamanda devletin sorumluluğunda bulunan eğitim alanında da devlet genişlemesini gerektirmiştir. Emir Abdurrahman Kâbil'de yaklaşık iki yüz öğrencinin İslam hukuku eğitimi aldığı ve tüm konaklama ve eğitim masraflarının devlet tarafından karşılandığı bir medrese açtı. Emir'in çok büyük önem vermesi nedeniyle cihat çalışması müfredatın en önemli konularından biri hâline getirildi. Amaç, bu hükümdarlık medresesinden mezun olanların gelecekte kadı ve müftü olarak atanmaları idi.²⁹²

²⁹⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.136.

²⁹¹ Olesen, **a.g.e.**, s.65-66.

²⁹² Kakar, aktaran Olesen, **a.g.e.**, s.75-76.

Afgan kırsal nüfusu üzerinde uzun süren bir etkiye sahip olan, Emir Abdurrahman'ın dinî politikalarının en önemli başarısı, İslam'ın ve Müslüman toprakların koruyucusu ve hukukun tek en önemli etkeni olarak merkezî hükümetin rolünün oluşturulmasıydı.²⁹³ Hukuki sistemin bir anlamda İslamlaştırılması, öncelikle devletin denetiminin genişlemesini sağladı. Fakat, Emir Abdurrahman, din/ulema/molla konusunda bir çelişkiye düşmüştü: kabile devletinden merkezî bir devlet ve mutlak monarşiye geçişte dinî liderlerin ve dinî yetki ve nüfuz alanının kısıtlanması gerekirken, meşruiyet ve toplum üzerinde denetimin/etkinliğin sağlanması için devletin ve Emir'in "İslamlaştırılması" bu kurum ve kişilerin tavrına da bağlı olması nedeniyle bunların da güçlenmesine yol açmıştır.²⁹⁴

Abdurrahman ülke üzerinde oluşturduğu kendi rejiminin güvenliğini ve sürekliliğini sağlamak için şiddetle silahlı ve kendisine sadık bir güce ihtiyacı vardı. Bu çerçevede, düzenli bir ordu oluşturmak amacıyla başlatmış olduğu girişimler, Demir Emir'in tek, belki de en büyük başarısıydı. Dost Muhammed'in ve Şir Ali'nin Afgan ordusunun yeniden düzenlenmesine ilişkin gayretlerine karşın, Abdurrahman, nitelik olarak feodal ve kabilesel bir ordu miras aldı. Kabile güçlerinin oluşturduğu bu ordu, kabile reislerinin, toprak sahiplerinin ve mollaların yönetimindeki insan gücüne dayalıydı ve dolayısıyla, Emir, zorunlu olarak kabilelere bağımlıydı. Üstelik ordu, yönetim, eğitim, disiplin, teçhizat ve lojistik yönünden çok zayıftı.

Abdurrahman kendinden önceki emirlerin orduda yapmış olduğu ilerici düzenlemeleri devam ettirerek daha da kurumsallaşmasını sağlamaya çalıştı. İngiliz-Hint ordusunu model alarak, ordusunu üç kısım hâlinde; topçular, süvariler ve piyadeler olarak; ve bölgesel düzeyde cephe-sınır birlikleri, alay ve tugay birimleri olarak örgütledi. Mevcut feodal asker toplama sistemi, Emir tarafından ücretleri ödenen ve denetlenen tek ve merkezî bir ordu ile yer değiştirdi. Her kabilenin belli sayıda adam vermesi talep edilen Gomi sistemi 1896'da terkedilmiş ve her kabile ya da köyün heyetleri tarafından 20 ile 40 yaş arasından seçilen her sekiz adamdan

²⁹³ Shahrani, *a.g.m.*, s.39.

²⁹⁴ Olesen, *a.g.e.*, s.81.

birini Emir'in ordusuna vermesini zorunlu hâle getiren "heşt neferi" sistemi benimsenmiştir. Bu sistemde her sekiz kişiden biri askere alınırken vergiden muaf tutulmakta, kalan yedi kişinin vergi mükellefiyeti devam etmekteydi. Ülkenin her tarafında bu sistemi uygulamanın imkânsız olduğunu fark eden Emir, milis güçlerini (hassadarlar) ve süvari güçlerini (havanin suvar) destek gücü olarak örgütleyerek, feodal ve kabile kaynaklarını kullanmaya teşebbüs etti. Kabile reisleri ve feodal toprak sahiplerinden, sahip oldukları toprağa orantılı olarak adam sağlamaları gerekmekteydi. Bu genişletilmiş ve iyi donatılmış ordu, Emir'in arazi sahiplerinden aldığı doğrudan vergi gelirlerini artırdı ve bu sayede yurtiçi gelirler artmış oldu. Emir önceki yöneticilere göre daha fazla nakit vergi toplamada ısrar etti. Para, sermaye ve ticaret için yeterli fırsatların olmadığı dikkate alınırca, uygulanan bu tedbirler, bazı bölgelerden önemli göçlere neden oldu.²⁹⁵

Abdurrahman orduda daha başka değişiklikler de yaptı. Nihayet, seleflerinin gayesi olan askerlere düzenli para ödeme sistemini kurdu. Ayrıca, masrafını maaşlarından keserek askerlerine Avrupa tarzı üniformalar temin etti. Albay Charles E. Stewart'ın anlattığına göre Afgan ordusunun üniformalarıyla Abdurrahman çok "çarpıcı" görünüyordu. Lord Roberts'ın emrinde Kâbil'e gönderilen askerlerin bazıları Seaforth İskoçları gibi Mackenzie ekose giyiyordu. Lord Roberts'ın ifadesiyle: "Bununla beraber, etekliğin anlamı, etekliğe ek olarak beyaz pantolon giyen askerler tarafından muhakkak bozulmuştu. İskoç başlığı yerine geniş siyah siperleri olan kahverengi keçe kepler giyorlardı." Kendi "çirkin pantolonlarını" giymekte direnen askerlere ağır cezalar verildi, buna altı aylık maaş hakkını kaybetmek de dahildi. Emir, her bir alaya din adamı, hekim ve cerrah tayin etti. Ayrıca her birimin kendi kendine yetmesi için mühendislik ve levazım sınıfı birimleri kurdu ve askerlerine Martini-Henry ve Brunswick tüfekleri ve Krupp, Maxim, Nordenfeldt, Hotchkiss gibi çok sayıda silah temin etti. Hatta yeni orduya, İngiliz ordusu tarzında, gayda ve borazanların da yer aldığı askerî bandolar dahildi. Müziği, ordunun bir başka yeni özelliği olarak, nöbet değişimi için kullandılar.²⁹⁶

²⁹⁵ Gregorian, **a.g.e.**, s.140; Rubin, **a.g.e.**, s.49.

²⁹⁶ Gregorian, **a.g.e.**, s.140-141.

Abdurrahman lojistik sorunlarına özel bir önem verdi. Herat, Kandahar, ve Kâbil'de yer alan büyük arpa rezerviyle ilgilendi ve askerî nakliyat için 50,000 katır ve midilli tahsis etti. Onun gözünde, hem maddi yeterlilik hem de büyük bir daimi ordu, krallığın huzuru için önemliydi. 1880'lerin ortasında her ikisini de gerçekleştirmişti: 50,000-60,000 askerlik daimi bir ordusu ve boyun eğmeyen kavimlere ve Afgan olmayan etnik gruplara karşı askerî seferlerin üstesinden gelmek için yeterli askerî stoku ve teçhizatı vardı. Yine de, kuvvetlerini Afganistan'ı harici saldırılara karşı koruyacak kadar güçlü bulmuyordu ve bir gün en iyi ve en güçlü silahlarla donanmış bir milyon askerlik bir ordu kurmayı düşünüyordu. Emir ne paraya, ne eğitilmiş subaylara, ne de bunun gibi bir ordu için teknik danışmanlara sahipti ve bunun yabancı kaynaklara hizmet etmeye hazır olabilecek politik olarak bilinçli bir orduya yol açabileceği korkusuyla eğitim amacıyla olsa bile, doğrudan Afgan-Avrupalı bağlantılara karşıydı. "Bir komşu gücün, Afgan askerlere İngiliz askerî taktiklerini öğretme bahanesiyle kendi ordusundan subay vermesinin, aynı zamanda onlara yabancı kaynaklara ajanlık etmeyi öğretebileceği" konusunda ısrar etti.²⁹⁷

Emir, Afganistan'ın siyasi birliğine olduğu kadar ekonomik refahına da önem verdi. Ticaretin gelişmesini sağlamak için çok etkili sonuçlar doğurmasa da bazı girişimlerde bulundu ve ülkeye Avrupa'nın bazı teknolojilerini getirmek amacıyla Avrupalı danışmanlar tuttu. Bu bölgedeki dikkate değer ilk yeniliği, yapay olarak şişirilen ve Kâbil rúpisine eşit olan çok sayıda yöresel para biriminin yerine tek para birimi olarak Kâbil rúpisinin resmîleştirilmesiydi. Yeni para birimini sağlam temellere dayandırmak için, Kâbil'de bir darphane açtı ve darphane makineleri ithal etti. Vergileri düzenlemek ve devletin gelirlerini korumak için oluşturduğu bir mali yeniden yapılandırma ile para reformunu geliştirdi. Hukuki çerçevesi de oluşturulan yıllık vergi ödeme zorunluluğu olan mal sahiplerinin kayıtlarını ve hesaplarını tutmak için bir gelir dairesi kuruldu ve standart ağırlık ve ölçü birimleri oluşturulmaya çalışıldı. Arazi vergisi, Ahmet Şah ve Dost Muhammed döneminde toplanan vergilerin oldukça üzerinde bir artışla, ürünün üçte biri olarak belirlendi.

²⁹⁷ a.g.e., s.141.

Sistemik bir şekilde toplanan arazi vergisinin yanı sıra, gümrük vergisinden doğan kazançlar, ihracat gelirleri, cezalar, tescil ve posta gelirleri, madenlerden, devlet tekeline ve imalatlardan elde edilen gelir ile Afganistan, yıllık gelirini bir milyon sterlinin üzerine çıkardı.²⁹⁸

Kurulan atölyelerin ve diğer küçük ölçekli işletmelerin başlıca amacı ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktı; ancak bu hükümdarlık için bir gelir ve prestij kaynağı olarak da kullanıldı. Abdurrahman, Avrupa teknolojisini sağlanmasını, ülkenin askerî ihtiyaçlarıyla yakından ilişkilendirerek güçlü Avrupa karşıtlığı ve modern hareketlere olan geleneksel karşıtlığın üstesinden gelebilmişti. Ülke savunması ve kendi kendine yeterli olmasının Afgan-İslam toplumunun refahı ve bağımsızlığı için gerekli olduğu konusunda, teknolojik değişim karşıtlarını ikna etti. Atölyeler faaliyet alanlarını, çizme yapımı, deri dikimi, sabun üretimi ve mum imalatı gibi askerî nitelikli olan ve olmayan faaliyetlerle giderek genişletti. Pullar, darphane için damgalar, tabakalama ve kurutma gereçleri de dâhil olmak üzere yeni makineler ithal edildi. Nihayet atölyeler halı, kağıt, cam, tarımsal aletler, iğneler ve hatta ocaklar üretmeye yeterli hâle geldi. Emir dindar bir Müslüman olsa da, Afganistan'daki üzüm bağlarının değerinin tamamen farkındaydı ve kazançla sonuçlanan bir girişimle şarap, viski ve brandy üretimi için bir devlet tekeli kurdu ve bunları Hindistan'a ihraç etti. Ticareti teşvik etme çabasıyla Emir, ticaret yollarının şartlarını ve güvenliğini geliştirmeye çalıştı. Yeni yollar ve köprüler inşa etti ve eskilerini tamir ettirdi. Kâbil-Belh, Kâbil-Gazne-Herat, Herat-Kandahar, Celalabad-Kâfiristan ve özellikle Kâbil-Peşaver ana ticaret yolları büyük ölçüde iyileştirildi. Bu yollar boyunca yer alan köylerin ve kasabaların sakinleri, yolcuların ve tüccarların güvenliğinden sorumlu oldukları kadar çevre düzenlemesinden de sorumlu tutuldu. İlave bir güvenlik önlemi olarak ve ayrıca gelirini yükseltmek ve otoritesini artırmak için Emir, Afganistan'da hareket özgürlüğünü kısıtladı. Kâbil halkı, örneğin, şehrin altı mil dışına yolculuk yapmak için izin almak ve geçiş için ödeme (rahdari) yapmak zorundaydı.²⁹⁹

²⁹⁸ a.g.e., s.141-142.

²⁹⁹ a.g.e., s.142-143.

Emir kendi ürünlerinin satışını teşvik etmeye ve Afgan sermayesinin küçük miktarlarda yabancı ülkelere akışını durdurmaya çalıştı. Bir düşünce, Celalabad yakınlarında çay plantasyonları kurulmasını kapsıyordu; fakat proje başarılı olmadı. Emir'in doğrudan geliri, çok sayıda yabancı ticaret çeşidini devlet tekeli olarak elinde bulundurarak artmış olsa da, sonunda doğrudan olmayan gelirlerinde daha da büyük oranlarda değer kaybı yaşandı. Bununla beraber, ticaret politikasının doğruluğuna ikna olduğu onun şu sözleriyle aşikârdır: "Ticaret, ülkemi zenginleştirecek en büyük kaynaktır. Geçmişte . . . yüzlerce yabancı mal Afganistan'a ithal ediliyordu ve bunun için paranın ülke dışına gönderilmesi gerekiyordu; bugün bu mallar Kâbil'de üretiliyor." Birçok ürünün ithalatı ile birlikte tuz ithalatı da yasaklandı. Emir, kereste sanayisinde kişisel tekeli genişletti ve bazı Afgan tüccarlara faizsiz para ödünç vererek Afgan ekonomisi üzerindeki kontrolünü daha da sağlamlaştırdı.³⁰⁰

Öte yandan, Afganistan'ın dış ilişkilerinin denetiminin belirsizliği, Emir'in tecrit politikası, ulaşım ve iletişimin gelişiminin yabancı müdahalelere yol açacağı endişeleri ve bölgedeki tüm ülkelerin ticari işlemlerini siyasi silah gibi kullandıkları gerçeği ticarete bir düşüş yaşanmasına katkıda bulundu. Bu, kısmen doğrudan diplomatik ilişkilerin yokluğu ve Rusya ile yapılan antlaşmalar, özellikle Rus-Afgan ticaretinde yaşanan sert düşüşün sonucunda ortaya çıkmıştı. Yüksek koruyucu gümrük vergisi ve Emir'in yüklediği ulaşım ticareti üzerindeki katı yükümlülükler (450 sterlin eden her deve yükü başına yedi sterlin vergi) ile birlikte ticaret anlaşmalarının eksikliği, ciddi sonuçlar doğurdu. En önemlisi, Hint-Orta Asya ticaretinin önemli bir parçası olan Hint çayının yönünü deniz rotasına doğru çevirmesiydi. Bununla birlikte, Emir'in yol yapım ve iyileştirme programına rağmen, Hint-Afgan ticareti zayıf ulaşım sistemi nedeniyle zorluk yaşadı. Kâbil ve Peşaver arasındaki önemli yol, haftada sadece iki gün kervanlara açıktı ve hatta o zamanlar, Hayber Geçidi'nin kullanımını, aslında geçidi koruyan vahşi ve bağımsız Peştun kabilelerinden satın alınmıştı. Hint-Afgan ticareti, Emir'in Hindistan'daki İngiliz hükümetine karşı bunu siyasi bir silah olarak kullanmasından dolayı daha da

³⁰⁰ a.g.e., s.146-147.

zayıfladı. İngilizler, Hindistan ve Güney Afganistan arasındaki ticareti arttırma amacıyla, New Şaman'a yeni bir demir yolu yaptığında, Abdurrahman, Afgan tüccarlarına o ticaret yolunu kullanmamaları konusunda katı emirler verdi. Neticede, güç koşullarda, mallarını Hayber Geçidi'nden develerle taşımaya devam ettiler.³⁰¹

Emir Abdurrahman'ın siyasi ve idari başarılarına, Afganistan'ın kırsal ekonomik yapısını etkileyen temel sosyo-ekonomik yenilikler eşlik etmedi. Afgan halkının yabancılarla iletişim kurmasını ve yeni düşüncelerle karşılaşmasını kendi iktidarı için tehlikeli bulan Emir, modern eğitimi teşvik etmedi ve kültürel bir tecrit politikasını benimsedi. Abdurrahman'ın eğitim alanında yaptığı en önemli katkı, bir Farsça matbaa makinesini Kâbil'e getirmesiydi. Delhili Munşi Abdülrezzak'ın yönetimindeki matbaa, genel olarak, pul ve yasal formlar, ve her şeyden önce sözleşmeler, senetler, bonolar ve evlilik anlaşmaları basmak üzere kullanıldı. Yine de, son derece sınırlı miktarlarda olmakla birlikte bazı temel okul ders notları da basıldı.³⁰²

Emir Abdurrahman'ın dikkate değer ilerlemeler kaydettiği bir noktası, alçakgönüllü olmasının yanı sıra, halkının sağlığına gösterdiği özendi. Ülkeye, iki doktor (Dr. John Gray ve Lillias Hamilton), bir veteriner (Clements), bir hemşire (Bayan Daly), ve bir dış hekiminin (O'Meara) de aralarında bulunduğu çok sayıda İngiliz tıp uzmanı getirtti. Ayrıca, çok sayıda Hintli sağlık görevlisi istihdam etti. Afganistan'daki ilk devlet hastanesi olan bir dispanser, 1895 yılında Kâbil'de açıldı ve ilk Avrupa eğitilmiş Afgan dış hekimi, Sufi Abdülhak, bu dönemde Kâbil'de doktorluk yapmaya başladı. Afgan askerlerinin barınma, yiyecek, ilaç ve tedavi ihtiyaçlarını karşılamak için birkaç temel askerî hastane açıldı. Avrupa'dan ilaçlar ithal edildi ve Afganistan, bölge hekimlerinin kullanımı için bir aşı broşürü derleyen Dr. Hamilton gözetiminde çiçek hastalığı aşısı tanıtıldı. Farsça'ya çevrilen bu broşür, muhtemelen Afganistan'daki modern tıp hakkındaki ilk ders kitabıydı. Kamu sağlığı ile ilgili çalışmalardan biri de Emir'in Kâbil'de yaptırdığı umumi tuvaletler ve eşeklerin pisliğinin şehrin dışına taşınmasını sağlanmasıydı. Ayrıca, Emir'in

³⁰¹ a.g.e., s.147.

³⁰² a.g.e., s.150.

atölyelerinde büyük miktarlarda imal edilen sabunla birlikte sağlık standartları da belli bir düzeye kadar iyileştirildi.³⁰³

4.3. Yenilik Politikası

İngilizlerin müttefik bir tampon devlet, Rusların ise, Hindistan yolu üzerinde parçalı ve zayıf bir devlet olarak görmek istedikleri Afganistan, yöneticilerinin Avrupa emperyalizmi korkusu, ülkenin tecrit politikasının temelini oluştururken aynı zamanda ekonomik gelişme ve yenileşme politikalarının oluşumunda da belirleyici oldu. Adamec'e göre, Afganistan'ın komşularının esasen düşman olduğu ve bölgesel ilhaka eğilimli olduğuna dayanan bilinçli politika, ilk olarak Abdurrahman tarafından 1890'ın sonlarında ortaya konulmuştu. Bu yüzden Afgan yöneticilerinin dış siyasi görevi açıktı: iki güçlü emperyalist imparatorluk arasında bağımsız bir Afganistan'ın tampon bir devlet olarak korunması. Abdurrahman kendi hâkimiyet sahaları arasında bir tampon üzerinde mutabık kalan güçlerin aynı zamanda ülkeyi bölme üzerinde de anlaşabileceklerini biliyordu; bağımsız bir tampon o zaman istenirdi, ancak komşuları için hayati değildi.³⁰⁴ Komşularını Afganistan ile çatışmadan caydırmak için, Abdurrahman katı bir tecrit politikası ve komşularının birinden destek alarak üzerindeki baskıyı azaltmaya çalışan bir orta yol olarak güç dengesi politikasına güvendi. Böyle bir politikayı başarılı bir şekilde yürütmek için, Afgan yönetici iki komşusundan herhangi birisini kışkırtmaya dikkat etmek zorundaydı. Bu çerçevede, İngiltere ile ittifak oluşturarak, uzun yıllar sürgünde kaldığı ve çok yakından tanıdığı Ruslardan uzak durmayı tercih etti.

Bu tecrit politikası, Emir'in, daha sonra değineceğimiz iletişim ve orduda yapmak istediği yenilikleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Şöyle ki, Emir, ulaşımın ve iletişimin modern araçlarının edinilmesinin Afganistan'ın güvenliğini tehdit edeceğine inanmaktaydı. Şayet tacirler veya Emir'in kuvvetleri yolları ve

³⁰³ a.g.e., s.148.

³⁰⁴ Ludwig W.Adamec, *Afghanistan 1900-1923 A Diplomatic History*, University of California Press, Los Angeles California 1967, s.2 ve 17.

telgraf hatlarını kullanırlarsa, yabancı ordularda bunları kullanabilirlerdi ve Afgan toplumu yabancı toplumlarla temasa geçerek yabancı düşüncelerin etkisiyle Emir'in gücünü alt edebilirdi, bu durum Afganların birliğinin bozulmasına yol açabilirdi. Bu nedenle, İngilizlerin Peşaver ile Kuetta arasında giriştiği demiryolu inşası programına şiddetle karşı çıkmıştı. Emir'e göre, demiryolu ve telgraf hatları sadece Afgan çıkarlarına uygun olduğunda ve Afganlar komşularının entrikalarını önleyecek ve saldırgan tutumlarına engel olacak kadar güçlü olduklarında faydalı olacaktı. O zaman bile, Emir haleflerine ilk demiryolunu, iç kısımlara, sınırdan uzak olarak inşa etmelerini tavsiye etti.Yine bu kapsamda orduda, modern askerî eğitimin alınması için gereken yabancı subayların istihdam edilmesine de izin vermemiştir. Afganistan'ın bağımsızlığını ve askerî güvenliğini diğer tüm hedeflerin üzerine yerleştirerek, ekonomik maliyeti dikkate almadan Emir ülkenin tecridinî sürdürme kararı aldı.³⁰⁵

Emir Abdurrahman, bu bağlamda, emperyal komşuları arasında Afganistan'ın bağımsızlığını ve hükümdarlık otoritesini sağlayarak ve nasıl bir modernleşme politikası izlemesi gerektiği ikilemiyle karşı karşıyaydı. Afganistan'da yabancıların bulunmasının yanı sıra yoğun yabancı teması ülkenin varlığı için bir tehdit olarak gören Emir, bu suretle ülkenin doğal kaynaklarının sömürülmesini erteleyerek, dünyanın geri kalanından gönüllü bir uzak kalma politikası benimsemişti. Afganistan'ı kendine özel koruma alanı olarak gören İngiltere, İngiliz olmayanın yatırım yapmasına ya da varlığına ve aslında Afganistan'da herhangi bir doğrudan temasa karşıydı ve bu politikayı zorla kabul ettirecek bir konumdaydı; çünkü, bilindiği gibi, ülkenin dış ilişkilerini kendisi yönetiyordu. Emir, ülkesinde İngiliz finansal faaliyetlerine, Rus veya başka herhangi bir yabancıнын faaliyetine olduğu kadar karşıydı. Bunu otobiyografisinde de açıkça belirtti: “Oğullarımın ve haleflerimin ülkenin madenlerinin tekeline her hangi bir yabancıya vermemelerini veya madenlerini herhangi bir yabancı şirket tarafından işletilmesine izin vermemelerini ısrarla tavsiye ediyorum, aksi taktirde, günden güne daha da büyüyen açgözlülükleri nedeniyle, yabancı milletlere ülkenin sorunlarına müdahale etmek için

³⁰⁵ Rubin, **a.g.e.**, s.49; Ewans, **a.g.e.**, s.103-4.

fırsat vererek birçok zorlukla karşılaşılabirler. Onun izinde olanlar sadece yabancılarla anlaşma yapmaktan kaçınmamalı hatta, özellikle diplomatik dokunulmazlık sorunlarına yol açabilecek ülkelerden olan yabancıların Afganistan’da sürekli kalmalarını da engellemelidirler.” Kapitülasyonların emperyalizmin araçlarından başka bir şey olmadığına dikkat çekerek, “güçsüz olan bir milletin yok edilmesine, kendi vatandaşlarının hakları koruma gerekçesiyle ekonomik olarak bu ülke ile ilgilenen güçlü olanların neden olduğunu” ifade etmiştir. Afganistan, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için, yabancı güçlere mali taviz vermeyi gerekli bulduğunda, Emir’in tavsiyesine göre bu tür tavizlerin Afganistan’la ortak sınırları olmayan milletlere verilebileceğidir; örneğin, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya veya Almanya. Benzer şekilde, yabancı teknisyenlerin bulundurulmasında, öncelik hakkının bu ülke vatandaşlarına verilmesi gerekir.³⁰⁶ Emir Abdurrahman yenilikleri gerçekleştirirken, Avrupalıların teknolojik alanda gerçekleştirdikleri yenilikleri ülkesine getirmek istiyordu. Fakat ülkenin bağımsızlığı, kendi iktidarı ve din kurumu için tehdit olabilecek her türlü değişime karşıydı. Abdurrahman Han, modernleşmenin ekonomik gelişme ve askerî olarak güçlenme ile birlikte zamanla gerçekleşebileceğine inanıyordu.

Bununla birlikte, sonunda, Emir Abdurrahman’ın kişisel rolünü ve egemenliğini savunmak için sarf ettiği yorucu çabaya ve krallığının fiili bağımsızlığını korumadaki başarısına rağmen, ülkenin iç istikrarını ve mutlakiyetçi ve ekonomik açıdan kendine yeten bir hükümdarlığın gelişimini sürekli tehdit eden sosyo-ekonomik ve siyasi engellerin üstesinden gelemedi: yerleşik ve asi Afgan kabileleri kendi feodal ve ekonomik güçlerini korudular, ticari ve haberleşme açısından Afganistan, Hindistan, Orta Asya ve İran’a bağımlı ve kara ile kuşatılmış bir ülke olarak kaldı. Emir’in Hint-Afgan sınır bölgesindeki Peştunlar üzerindeki ruhani ve törel otoritesini mali yardımlar ve evlilik anlaşmaları yoluyla genişletme girişimleri, Hint hükümeti tarafından sürekli olarak engelleniyordu ve buna kabileler tarafından sert bir şekilde direniş gösteriliyordu. Şayet başarılı olsaydı, Afganlılar Hint Okyanusu’na ulaşmış olacaktı ve aynı zamanda, bu suretle Afganistan’ın

³⁰⁶ Gregorian, a.g.e., s.155.

ekonomik ve stratejik konumunu güçlendirerek çok sayıda askere sahip olacaktı. Onun düşüncesine göre, Afganistan'ın kalıcı bir şekilde bağımsız olması ve böylece kendi modernleşme markasını sürdürmesi için gereken önemli fırsat denizde yatıyordu. Afganlar bir kere denize ulaştı mı, diğer ülkelerle kapsamlı ancak seçici bağlantılar oluşturabilir, kendi gemilerini inşa edip satabilir ve ithalat-ihracat faaliyetlerini yönetebilirlerdi.³⁰⁷

4.4. Değerlendirme

Emir Abdurrahman, yirmi bir yıllık saltanatı boyunca Afganistan'ın geleceğine ilişkin beklentilerini ve arzularını şu cümlelerle ifade etmekteydi “hayatım boyunca, sahip olduğum büyük demir yolları yapma, ülkeyi telgraf ve vapurlarla tanıştırma, madenleri çalıştırma, bankalar açma, piyasaya banknotlar çıkarma, dünyanın dört bir yanından gezginler ve sermayedarlar davet etme, Afganistan’da üniversiteler ve enstitüler açma arzumda başarıya ulaşmayı umdum ve diledim, oğullarım ve haleflerim, kalbimden gelen bu arzuları devam ettirecek ve Afganistan’ı arzu ettiğim hâle getirecekler”.³⁰⁸ Fakat, 1901’de öldüğünde, Emir Abdurrahman kendi saltanatı boyunca bu arzularının neredeyse tamamını, ne yazık ki, gerçekleştirilememiştir. Emir’in döneminin, yine de değerlendirilmesi gereken pek çok başarılı ve başarısız gelişmeye sahne olduğunu görebiliriz; bu dönemde, kabileler az ya da çok pasifize edilmiş, belli bir dereceye kadar dinî liderler devlet tarafından seçilmiş, bunun yanı sıra merkezî ve mutlak monarşinin baskın olduğu bir devlet ideolojisi ortaya çıkmıştır. Afganistan’ın bağımsızlığını korumuş, hem İngiltere’ye hem de Rusya’ya mesafeli durarak, her ikisini de tahrik etmemiştir.

Başlangıçta Kâbil ve çevresini denetim altına alan fakat 1901’de öldüğünde, ilk defa Emir, uluslararası sınırları tanımlanmış, siyasi birliği sağlanmış, merkezî otorite tarafından doğrudan yönetilen ve kısmen idari ve hukuki kurallar ve düzenlemeler çerçevesinde bir Afganistan oluşturmuştu. Shahrani’ye göre, böylece, onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Durrani İmparatorluğu yöneticileri

³⁰⁷ a.g.e., s.156-157.

³⁰⁸ a.g.e., s.161.

tarafından kurumsallaştırılan feodal bağlar üzerine kurulu dolaylı yönetim döneminden, ondokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında, üstün nitelikli askerî güce dayalı merkezî hükümetin oluşturulmasına doğru belirgin bir geçiş yapıldı.³⁰⁹ Ne var ki, bu, Ewans'ın deyimiyle, sosyal ve ekonomik kalkınma pahasına olmuştu ve Afganistan da kendi saltanatı boyunca geri kalmış, yoksullaşmış ve yabancılardan nefret eden bir ülke olmuştur. Daha ziyade silah üretmek için bir dizi küçük fabrika kurmuş, ancak Afganistan'ın ticareti tıkanmış, iletişimleri de az gelişmiştir. Okuma yazma oranları ve tıp hizmetleri asgari seviyede kalmıştır, oysa, Kâbil'de bir medrese ile din okulu kurmak dışında, eğitim sistemi geliştirmek için çok az veya hiçbir şey yapmamıştır.³¹⁰

Emir Abdurrahman dönemini değerlendiren Roy'a göre; Abdurrahman'ın gerçekleştirmiş olduğu ıslahat hareketleri hiç bir reformist ideolojiye dayanmamaktaydı. Çağdaşlaşma olarak düşündükleriyse bütünüyle pragmatik çözümlerdi. Geleneksel topluma ilişmeksizin, devlet dairelerinin daha akılcı çalışmalarını sağlamak için onları daha verimli iş yapar hâle getirmek yeter olacaktı. Yavaş yavaş da olsa yeni yöntemler benimsenerek, anahtar sektörlerde reformlar yapıldı. Bununla birlikte daha sonraları toplum yapısına da tesir edecek olan yavaş bir çağdaşlaşma süreci başlamış oldu, ama bu süreç bir ara ürün olup kendi içerisinde bir sonuç teşkil etmemekteydi.³¹¹

Gregorian ise bu döneme ilişkin tespitlerine olumlu olarak baktığında; Emir'in Afganistan'a idari, siyasi ve ekonomik birlik getirdiğini, ülkede barışı sağladığını, daimi bir ordu kurduğunu, dinî kurumun ve bazı kabile reislerinin gücünü sınırladığını, ülkeyi küçük çapta modern makineler, Avrupa teknolojisi ve yabancı teknisyenlerle tanıştırdığını, doktorlar ve bir düzeye kadar tıbbi bilgi getirdiğini bölgeler arası ticareti geliştirdiğini ve ağırlık ve ölçü birimlerini standart hâle getirme girişiminde bulunduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan, yaptığı reformların aslında Kâbil ile sınırlı olduğunu; Afganistan'ın diğer önemli şehirlerinin

³⁰⁹ Shahrani, *a.g.m.*, s.39.

³¹⁰ Ewans, *a.g.e.*, s.109.

³¹¹ Roy, *a.g.e.*, s.34-35.

etkilenmediğini, idari ve mali reformların Afganistan'ın kırsal ekonomi yapısını etkileyen temel sosyo-ekonomik reformlarla birlikte götürülmediğini, daha fazla eğitimi teşvik etmede, yabancı ticareti ve dış bağlantıları canlandırmada, modern haberleşmeleri başlatmada, bankacılık kurumları kurmada ve Afganistan'ın doğal zenginliğini keşfetmede Emir'in başarısız olduğuna vurgu yapmaktadır.³¹²

Bu değerlendirmelerin kapsamında, Emir Abdurrahman'ın Afganistan'ın siyasal ve ekonomik gelişimini sağlamak amacıyla başlattığı değişim sürecinde pek çok iç ve dış etkenin başarısızlığa katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. En önemli etken, Afganistan'ın kendi iç yapısındaki parçalı durumdur: etnik farklılıklar, mezhepler arasındaki çekişmeler, kabileler arası rekabet, bölgesel çıkar çatışmaları ve geleneksel değerlerden oluşmaktaydı. Diğer önemli etken, modernliğe geçişte başarılı ve ani bir sıçrayışın gerektirdiği hem maddi hem de insan kaynağı yetersizliğiydi. Ekonomik açıdan gelişmiş bir ülkede, çok az mali kaynakla birlikte Emir, reformlarını, özellikle şehir ve yerleşik nüfusu içeren ağır vergilendirme ile gerçekleştirmeye çalıştı. Ülke genelinde toplanan vergilerin yetersizliği nedeniyle, şehirli tüccar sınıfına, yabancı ticarete ve İngiliz mali yardımlarına güvenmek zorunda kaldı. Özellikle tüccarlar için ağır vergi yükü oluşturan bu mali politika, kabile, din ve feodalizm pahasına tüccarları ve şehirli sınıfı Emir'den uzaklaştırmıştı. Bunun yanında, İngiltere ve Rusya'ya karşı İslam inancını bir silah olarak kullanması, farklı etnik grupları birleştirerek Afgan çıkarlarına hizmet etmesine rağmen, yabancı düşmanlığını ve gelenekçiliği teşvik etti. Bu, İngiltere ve Rusya'nın en büyük hedefleri hakkındaki kökleşmiş Afgan korkularıyla birleşince, emrindeki çok az Avrupalı teknisyenin çabalarını ve katkılarını baltalamış oldu. Böylece, vatanseverliğe, cömert bir despotluğa ve önemli katkılara rağmen, Abdurrahman Han, kesin ve açık bir şekilde belirli bir modernizasyon planı belirtmede sadece başarısız olmadı, ayrıca, bu tür bir programı hayata geçirmek için gereken yöntemi de bulamadı.³¹³

³¹² Gregorian, a.g.e., s.160.

³¹³ a.g.e., s. 161-162.

Aynı zamanda Emir, Afgan toplumundaki kabilelerin etkinliğini azaltmak ve kendi otoritesini oluşturmak için Afgan tarihinde ilk kez olarak bir emir iktidarının kaynağını dine-İslam'a dayandırmıştı. Emir bu çerçevede Şeriat uygulamalarına vurgu yaparak, otoriteye itaat ile birlikte toplumsal birliği sağlamayı da hedeflemekteydi. Ama daha önemlisi, Emir Abdurrahman din kurumları ve din adamları üzerinde denetim kurarak onları laik devlet kurumları içerisinde eritmeye çalıştı ve dolayısıyla Afgan toplumunun en etkin kurumu olan dinin nüfuz alanına ve din adamlarının iktidarına müdahale edecek kadar ileri gitti.

Emir Abdurrahman döneminin, sıradan Afganlılar için dikkat çekici en önemli özelliği ise belki de Emir'in otoritesinin sınırlarının gaddarlığı ve zorbalığıydı. Afgan tarihinin en acımasız Emir'i olan Abdurrahman, muhaliflerine hayat hakkı tanımamıştır. Pek çok muhalifini veya muhalif olabileceğini düşündüğü kimseleri tereddütsüz ölüm, sürgün veya işkence ile cezalandırmıştır. Dupree'ye göre, eğer Abdurrahman yüzyıl önce doğmuş olsaydı, bu karizmatik lider muhtemelen önceki Orta Asya imparatorlarının yolunu izleyecekti ve mümkün olduğunca genişleyecek ve güç ve entrika imparatorluğunu sürdürecekti. Fakat Ruslar onu kuzey ve kuzeydoğuda, İngilizler güney ve güneydoğuda engellediler ve İngiliz ve Ruslar, en azından yazılı olmasa da, İran'ı Afgan işgalinden korumayı garanti etmişlerdi. Bu yüzden Abdurrahman Han, pek çok yeteneğini millî devletin oluşturulmasına, yani iç emperyalizm sürecine yönlendirdi.³¹⁴

Abdurrahman öldüğünde, Afgan tarihinde neredeyse yegâne örnek olarak, taht mücadelesi olmamıştır. Bu görev için en büyük oğlu Habibullah'ı hazırlamış ve akıllıca davranarak, diğer oğullarını Kâbil'de tutmuş, hiçbirinin eyaletlerde iktidar üssü edinmelerine izin vermemiştir.

³¹⁴ Dupree, **a.g.e.**, s.417.

5. BÖLÜM:. MİLLİ UYANIŞ VE TARAFSIZLIK POLİTİKASI (1901-1919)

Emir Abdurrahman, Afganistan'da tahta çıkmanın tarihsel sorunlarının açık bir şekilde farkındaydı ve kendi ölümünden sonra yumuşak bir geçiş sağlamak öncelikle bir varis belirlemekten özellikle kaçındı, fakat kargaşa olmaksızın tahta çıkan ilk hükümdar olan büyük oğlu Habibullah'ı eğitti ve taht için hazırladı.³¹⁵ Emir Abdurrahman, 1 Ekim 1901'de öldü. Afgan tarihinde nadiren gerçekleşen bir olay oldu ve Abdurrahman'ın en büyük oğlu ve yakın sırdaşı olan Habibullah, Abdurrahman'ın çok sayıda karısı, cariyesi ve çocukları olmasına rağmen, geleneksel kardeş kavgası olmaksızın tahta geçti.³¹⁶ Emir Abdurrahman, oğlu Habibullah'a sağlam bir devlet bıraktı. Habibullah'ın sağladığı barış ortamı ondan önce ve sonra Afgan tarihinde görülmemiş bir olaydı. Amir Habibullah Han'ın devri (1901-1919), babasının oluşturduğu politikaların devamlı genişlediği bir dönemdi.³¹⁷

Habibullah tahta çıktığında, Afganistan, varlığını tehdit eden en önemli sorun, İngiliz İmparatorluğu'nun ve onun Hindistan'daki naiplerinin iyi niyetine bağımlılığı devam etmekteydi. Bağımsızlık talebi, İngiltere ile ilişkilerin gerilimine yol açacak tehlikeli bir davranıştı. Fakat bu sıkışmış ülke, kuzeyden gelen Rusya'nın büyük bir baskısı altında idi. Dönemi boyunca, Emir Habibullah aslında babasının politikalarını takip etti. Bu dönemde, ülkede barış ve düzeni sağlayan askerî kuvvetlerinin gücünü sağlayan Emir Habibullah, babasının yönetiminin bazı sert ve daha despotik yönlerini gevşetti. Kâbil'deki göz altında tutulan yerel kabile reislerinin evlerine dönmelerine izin verdi³¹⁸ ve babasının zorlu yöntemlerine güvenmektense, Habibullah, monarşinin Afgan kabileleriyle olan gergin ilişkilerini, güç kullanmak yerine, geliştirerek ve baskının yerini işbirliğinin almasını sağlayarak

³¹⁵ Shahrani, *a.g.m.*, s.40.

³¹⁶ Dupree, *a.g.e.*, s.428-429.

³¹⁷ Rubin, *a.g.e.*, s.52.

³¹⁸ Shahrani, *a.g.m.*, s.41.

gücünün temellerini genişletmeye çalıştı. Bu ödünlere rağmen, amacı Abdurrahman Han'ınki ile aynıydı – mutlak otorite sahibi bir Afgan monarşisi.³¹⁹

Döneminin ilk yıllarında, Emir Habibullah, sembolik hareketlerle kendi kişisel dindarlığını vurgulamaya çalıştı. Babasının döneminde başlamış olan Emir'in gücünün ilahî kaynağına ve yabancı tehditlere karşı İslam ülkesi Afganistan'ın koruyuculuğu asıl görevine ilişkin vurgular, kuvvetle devam etti. Ayrıca, mollaların çoğunluğunu, devletin maaşlı çalışanları olarak kalmalarını kabul ettirerek, katı hükümet denetiminde eğitim hizmeti getirdi. Bu yöntemler, bazı olumlu sonuçlar doğurdu. Birçok molla, görünüşte, Emir'in siyasi ve idari reformlarını desteklemeye karar verdi. Hatta bazıları, bu reform hareketlerini, İslam cemiyetinin, İslam hukukunun, ve Afgan anavatanının birleşmesine yardımcı olması şartıyla alenen memnuniyetle karşıladı. Dikkate değer bir olay, bir grup mollanın, "İslam ve Afganistan adına yaptığı örnek niteliğindeki eylemleri"ni onaylayarak ona, Sirac-ül Millet ve Din (Devletin ve İnancın Işığı) adını vermesiydi.³²⁰

Dinî yapılanmadaki olumlu tutumuna rağmen Emir Habibullah, 1907'de İngiliz Hindistan'a yaptığı resmî ziyaret sonrasında çelişkiye düşmüştür. Bu ziyaret çok büyük bir başarıydı ve Emir gördüklerinden o kadar etkilenmişti ki Afganistan'ın reform ve gelişmeye ihtiyacı olduğu kanaatine vardı. Ancak, Hindistan ziyaretinin bir başka sonucu da Emir Mason kardeşliğine girmiş olmasıdır. Bu durum Afganistan'da, Emir'in gizli Hristiyanlık yapmasıyla suçlanmasına neden olmuştur. Bu ajitasyon Emir'in döndükten sonra dört mollayı idam ettirmesiyle sona ermiştir.³²¹

Habibullah Han'ın Afganistan'a yaptığı en önemli katkı, kanaatimce, babası Abdurrahman tarafından sürgüne gönderilen ve bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Hindistan'da yaşayan, Peşaver serdarları olarak bilinen tanınmış Afganlı ailelerin dönmesine izin vermesidir. Bunların arasında ulusal

³¹⁹ Gregorian, **a.g.e.**, s.181.

³²⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.182-183; Shahrani, *a.g.m.*, s.41.

³²¹ Adamec, **a.g.e.**, s.66; Olesen, **a.g.e.**, s.97-98.

politikada önemli rol oynayan iki aile vardı: Tarzi'ler ve daha sonra Musahiban'lar. Özellikle Afganistan'ın tanınmış şairlerinden Gulam Muhammed Tarzi'nin oğlu Mahmud Beg Tarzi'nin dönüşü, Afgan modernleşme tarihindeki dönüm noktalarından birisidir. Çünkü, Mahmud Beg Tarzi, hem Habibullah Han hem de Amanullah Han dönemlerinde, Afganistan'ın modernleşmesinin kavramsal temellerini oluşturacaktır.

Tarzi 1904 yılında ailesinin Emir Abdurrahman'ın hükümdarlığı döneminde sürgüne gitmek zorunda bırakıldığı Şam'dan Afganistan'a döndü. Orada, Tarzi, Avrupa felsefesinin yanı sıra reformist ve pan-İslamcı düşünceler ile Osmanlı'daki milliyetçilik ve modernleşme hareketlerine tanık oldu ve Genç Türklerin düşüncelerinden etkilendi. Hükümdarlığının ilk yıllarında Emir Habibullah Tarzi'nin eğitim, iletişim ve ekonominin modernleştirilmesine önem verilmesine ilişkin düşüncelerine son derece sıcak bakmıştır.³²²

Afgan tarihinde önemli bir yere sahip olan Musahiban ailesi, dönüşleriyle birlikte, Emir Habibullah'ın yönetimi içinde güç kazanarak, özellikle sınırdaki Peştun kabileleri arasında etkili olacaklardı. Musahibanlar da Tarzi gibi, Afganistan'ın gelişimini ve bağımsızlığını çok istiyordu, ama diğer yandan da, bu hedeflere dikkatli, gelişmeci bir değişim süreci ve İngilizlerle uzlaşma içinde ulaşılmasını arzu ediyorlardı. Bu durum büyük ölçüde, Afgan toplumunun etnik-kabile yapısını özellikle tanıyor olmalarının yanı sıra, askerî kariyerleri, İngiliz etkisi altındaki eğitimleri ve Hindistan'daki sürgünleri sırasında İngilizlerin kendilerine vermiş olduğu koruma dolayısıyla temelde İngiliz yanlısı olmalarından kaynaklanıyordu. Bu nedenle de yaklaşımları, Mahmud Tarzi ile Genç Afganlı takipçilerinin savunduğu hızlandırılmış modernist ve milliyetçi değişimler sürecine aykırı idi. Sonuç olarak, yirminci yüzyılın ikinci on yılında, Emir Habibullah'ın yönetiminde gayri resmî, ancak birbiriyle çatışan iki siyasi eğilim iş başında gibiydi:

³²² Olesen, a.g.e., s.99.

Biri Tarzi'nin diğeri ise Musahibin ailesinin etrafında, özellikle de en etkili üyesi olan Muhammed Nadir'in etrafında dönüyordu.³²³

5.1. Millî Uyanış

Emir Habibullah tarafında Mahmud Beg Tarzi'nin sürgünden dönüşüne izin verilmesiyle birlikte, Tarzi etkileyici kişiliğiyle kısa sürede Emir'in güvenini kazandı. Bunun üzerine, Tarzi'nin yönetiminde, Afgan modernleşme tarihinde önemli gelişmelerin oluşumuna katkıda bulunacak onbeş günlük Sirac-ül Ekber Afganiyah (Afganistan'ın Haber Işığı) gazetesinin yayınlanmasına izin verdi. Tarzi'nin gazetesi iki ana konu üzerinde yoğunlaşmıştı; modernleşme ve sömürgecilik karşıtlığı.³²⁴ Bu çerçevede, uluslararası alanda meydana gelen gelişmelerle birlikte, Tarzi aracılığıyla, Afgan aydınları arasında, Cemalettin el-Afgani, Muhammed Abduh ve Seyid Ahmed Han gibi İslamcı modernistlerin düşünceleri tartışılmaya başlandı ve Sirac-ül Ekber, Afgan toplumuna dünyadaki gelişmelerden haberler vermenin yanı sıra, Afgan milliyetçiliğinin yapısı ve amaçlarını belirlemek ve ülkenin hedeflenen sosyo-ekonomik dönüşümünün kuramsal temelini sağlamak işlevini de üstlendi.³²⁵

Sömürge karşıtı düşünce ve hareketlerin ortaya çıktığı bu dönemde, Afgan aydınları ve halkının bu gelişmelerden ne kadar etkilendiği ve kendi kaderini tayin etme isteğinin ne kadar güçlü olduğunu tespit etmenin son derece zor olduğunu ifade etmek gerekir. Komşuları dâhil gelişmiş ülkelerle temastan kaçınan ve tecrit edilmiş bir şekilde varlığını sürdüren Afganistan'ın doğal olarak gelişen dünyadaki yeniliklere yönelişinin çok yavaş olması kaçınılmazdı. Fakat, Afganistan'ın bile, bu gelişmelerin özellikle de Japonya'nın yükselişi karşısında Afgan aydınlarının tepkisiz kalması düşünülemezdi.

³²³ Saikal, **a.g.e.**, s.46-47.

³²⁴ Ewans, **a.g.e.**, s.112.

³²⁵ Gregorian, **a.g.e.**, s.347.

Tarzi ve gazetesi Sirac-ül Ekber'in katkılarıyla öncelikle Emir Habibullah, başta Avrupa olmak üzere dünyadaki olaylar ve fikri hareketlerden haberdar olmaya başlamış, Japon Modernleşmesi, Japon-Rus Savaşı (1905), Türk-İtalyan Savaşı (1911), Balkan Savaşı (1911-12) ve bu savaşlarla birlikte Müslümanlar arasında dayanışma fikri Afganlıların gündemine oturmuştur. Birinci Dünya Savaşı ise Afganistan'ın siyasi düşünce yapısında hem modernistler hem de gelenekçiler üzerinde çok fazla etki yaratmış, Afgan millî uyanışında önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda, Genç Türkler ve İslamcı reformcular modernleşme sürecinde millî ve İslami yapı ve gelenekleri koruyarak Batı bilimlerini ve teknolojisinin kendi bünyelerine uyarlanabileceğine örnek teşkil eden Japon modelinden etkilenmişti. Benzer bir durum, Afganistan'ın geleneksel düşmanı Rusların yenilgisiyle sonuçlanan Japon-Rus Savaşı'nın yarattığı havanın da etkisiyle, Afgan milliyetçileri ve modernistleri için de geçerliydi.³²⁶

Uzakdoğu'da yükselen bir güç olarak Japonya, 1902'de İngiltere ile yaptığı ittifak antlaşmasının teşvikiyle kendi sömürge alanı olarak gördüğü Mançurya'yı sömürmek isteyen Ruslara karşı savaş açtı. 1904-1905 Japon-Rus Savaşı Rusya'nın çok ağır yenilgisi ile sonuçlandı ve Rusya Mançurya'daki bütün haklarını Japonya'ya bırakarak Uzakdoğu'dan çekildi.³²⁷ Modernleşen Japonların başarısından etkilenen Afgan gelenekselcileri ve modernistleri için Japonya, bir model hâline gelmişti. Her ikisi de Japonya'yı Batı Emperyalizminden bağımsız ve Batı teknolojisini, kendi geleneksel kültürünü ve kendi monarşisini yok etmeden bünyesine uyarlayan bir ülke olarak görmeye başladı.³²⁸

Öte yandan, Afgan modernistleri ve milliyetçilerinin hareketleri üzerinde 1905 Rusya Devriminin etkisinin olup olmadığı tartışma konusudur. Sovyet tarihçilere göre, 1905 devrimi, Genç Afgan hareketini de içeren Asya'daki git gide

³²⁶ a.g.e., s.209.

³²⁷ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihî 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s.35.

³²⁸ Gregorian, a.g.e., s.209.

artan milliyetçi-liberal hareketlerin artmasından büyük oranda sorumludur. Bazılarına göre Avrupa’da Osmanlı İmparatorluğunu, İran’ı, Çin’i, Hindistan’ı, ve İngiliz boyunduruğu altında yaşayan Afganistan’ı etkileyen Fransız Devrimi’nin oynadığı rolün aynısını Asya’da oynamıştır. Gregorian’a göre, Afganistan’da böyle olduğuna dair iyi bir kanıt yoktur. Ülke diplomatik olarak 1905 yılında tecrit olmuştu, herhangi bir eğitim kuruluşu yoktu (Habibiye koleji zorla faaliyete geçmişti) ve süreli yayını, gazete yoktu. 1911 yılında kurulan Sirac-ül Ekber devrimin etkilerine dair doğrudan ipuçları sağlamıyordu ve Genç Afgan hareketi sadece toplumun dar bir kesimini kapsamaktaydı. Devrimin Afganistan’da yayılımına dair önemli bir tarihsel belge de bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Gregorian, herhangi bir etki varsa bu Japon-Rus Savaşı’ndan ve Rus Devrimi’nden en çok etkilenen İran aracılığıyla, ya da savaşın ve devrimin önemini vurgulayan Farsça dilinde çıkan ve Kalküta’da yayımlanan *Habl-ül-Metin* ve İstanbul’da yayımlanan *Şems* gibi gazeteler tarafından iletilmiştir. Asya’nın merkezindeki irtibatlar kadar Habibiye Koleji’ndeki Hintli öğretmenler de bilgi kanalı olarak hizmet etmiş olabilirler. Kafkaslarda yayımlanan İran ve Türk süreli yayınlarının Afganistan’a ulaşip ulaşmadığına dair bir gösterge yoktur.³²⁹

Japon-Rus Savaşı’ndaki Rus yenilgisi nedeniyle, İngiliz-Rus ilişkilerinde önemli değişiklikler meydana geldi. Rusların İngilizlerle ilişkileri yumuşatma ihtiyacı, 1907 İngiliz-Rus anlaşmasının ortaya çıkmasına yol açtı. Bu anlaşma üç bölge ile ilgiliydi; İran, Afganistan ve Tibet.³³⁰ Bu anlaşmanın imzalanmasıyla Afgan-İngiliz ilişkileri, tekrar bozulmuştur. Bu anlaşma, iki ülkenin, “Büyük Oyun” a bir son vermek ve aralarındaki çatışma risklerini asgari seviyeye indirmek için git gide daha çok duydukları arzudan kaynaklanıyordu. Rusların Rus-Japon savaşında yaşadıkları küçük düşmenin ardından St. Petersburg’da milliyetçi özgüven ile askerî nüfuz iyice zayıflamış ve her iki ülkenin de Alman gücünün yükselmesi karşısında sinirleri gerilmiştir. Afganistan konusunda, Ruslar, Afganistan’ın nüfuz sahalarının dışında olduğu ve kendileriyle siyasi ilişkilerini İngilizler üzerinden yürütecekleri yolunda 1873’te yaptıkları deklarasyonlarını tekrar

³²⁹ a.g.e., s.211.

³³⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.35-36.

teyit etmişler; İngilizler ise Afgan iç işlerine karışmamayı taahhüt etmiş ve ülkeyi ne tamamen ne de kısmen işgal veya ilhak etmeyecekleri teminatını vermiştir.³³¹ Anlaşmayla bitmiş olan on beş aylık müzakere süresince Afganlarla her hangi bir görüşme olmadığı hâlde, daha sonra, anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Habibullah'ın onayının gerektiği şartı koşulmuştur. Tahmin edilebileceği gibi, Emir, anlaşmanın oluşumunda hiçbir rol oynamamış oldukları gerekçesiyle bu işe bulaşmayı reddetmiş ve nihayet, diğerleri onun bu reddinî basitçe göz ardı etmiş ve anlaşmayı her koşulda meşru ve bağlayıcı ilan etmişlerdir.³³²

İngilizlerin bu tavrı, Afgan politikasında etkili olmaya başlayan Genç Afganlıların genel olarak İngiliz-Rus saldırılarına, özel olarak da İngiliz tasarımlarına karşı sertleşmelerini sağlayan nedenlere sonuçta fazlasıyla katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede Afganistan'da oluşan güçlü tepki, Mahmud Tarzi'nin etrafında toplanan ve "savaş partisi" diye bilinecek olan oluşumu güçlendirmiştir. Bu, Türkçü, anti-emperyalist ve Pan-İslamcı duyarlık kraliyet ailesi ile Afgan seçkinleri arasında yayılmaya başlamış ve bu olayla birlikte gelenekçiler ve modernistler, biraya gelmeye başlamıştır. Emir'in kardeşi, Nasrullah'ın başını çektiği bu girişimle, sınırdaki İngiliz karşıtı faaliyetler 1907-1909 arasında önemli ölçüde artmıştır. Kabile savaşçılarının desteklenmesi için yapılan baskılar karşısında Emir Habibullah sessiz kalmış, fakat kardeşi Nasrullah'ın faaliyetlerine karşı hiçbir sınırlama getirmemiştir. Sonuçta, çok sayıda dinî lider cihat ilan etmiş ve sınır boyunca İngilizlere karşı saldırılar başlatmıştır.³³³

İngiliz-Rus anlaşması, Afganistan'daki modernleşme politikasının yönünü ve yapısını son derece etkilemiştir. Bu Afganistan ordusunu, ekonomisini ve siyasi yapısını güçlendirmeyi amaçlayanların konumunu güçlendirmiştir. Aynı zamanda Afgan iktidar elitlerinin yabancı yatırım ve imtiyazlarına ilişkin geleneksel endişelerini körüklemiş, bu modernleşme sürecinin gelişimini yavaşlatmış ve niteliğini bozmuştur. Bu arada, Japon-Rus savaşını takip eden İran, Genç Türk ve

³³¹ Ewans, **a.g.e.**, s.114.

³³² Saikal, **a.g.e.**, s.51.

³³³ Ewans, **a.g.e.**, s.115; Saikal, **a.g.e.**, s.52.

Çin devrimleri ve İngiliz-Rus anlaşmasının sonucunda, Afganistan’da 1907-9 yıllarında, kısa süreli de olsa, bir anayasal hareketin (Meşrutiyet Hareketi) geliştiğini görmekteyiz.³³⁴

Siyasal gelişmeler doğrultusunda reform ve modernleşmenin hızlandırılmasını ümit eden ve bazı ulemanın ve kabile reislerinin destek verdiği, Genç Afganlar arasındaki militan bir azınlık kabile temelinden ziyade millî temelde oluşturulan anayasal bir meclisin kurulmasını istemiş ve Emir’e hitaben bir imza kampanyası düzenlemiştir. Fakat Habibullah, 1904’de yasal sınırlı bir danışmanlık organı kurma girişiminin başarısız olduğu konusunda ikna olmuştu. Çünkü “üyeler yasal işlerden habersizdi...ve buna uyumları 30 yıllık bir eğitimi gerektirmekteydi.” Dahası, onun anayasal devlet kavramı babasınınkinden çok da farklı değildi. Anayasal devlet, tamamen danışman olarak hareket eden aristokratlar meclisinden, kabile reisleri (halkı temsil eden kişi anlamında) ve dinî liderlerden daha fazlasını içermemekteydi. Emir’in meclisin temelini genişletmek ya da kendi yetkisini güçlendirecek bir yapı hâline getirmek gibi bir niyeti yoktu. Anayasal hareketi hemen bastırdı ve liderlerini tutuklattı, meydanı, monarşinin desteği ve çıkarları kapsamında sosyo-ekonomik reformu tasavvur eden Genç Afganların daha büyük, daha etkili ve ılımlı kanadına bıraktı.³³⁵

Yine aynı zamanda, aydınlar ve saray mensupları arasında kimi gizli kimi açık, Emir Habibullah’ın yönetimine kimi destekçi kimi muhalif çeşitli küçük gruplar oluştu. Rejime şiddetle muhalif olanlar arasında, demokratik ve anayasal hükümet için çağrı yapan, Cemiyet-i Sırayı Millî (Milliyetçiler Gizli Cemiyeti) adında bir grup vardı. Çok sayıda mevlevî ve molla, bu hareketin faal mensubuydular. Bunların radikal planları, 1909’da saray tarafından açığa çıkarıldı, hareket bastırıldı ve Emir’in modern eğitimi geliştirme isteği de oldukça azaldı.³³⁶ Afgan tarihinde anayasal devlet taleplerinin ilk örgütlü örneklerini oluşturması

³³⁴ Gregorian, *a.g.e.*, s.212-213.

³³⁵ Gregorian, *a.g.e.*, s.212-213; Olesen, *a.g.e.*, s.102.

³³⁶ Shahrani, *a.g.m.*, s.43.

bakımından önemli olan her iki harekette, kısa süreli ve çok dar bir çerçevede etkili olmuştur.

Tarzi yönetimindeki Sirac-ül Ekber'in yayınlarıyla birlikte Afgan toplumunun gündemine yerleşen Türk-İtalyan ve Balkan savaşları vasıtasıyla Pan-İslamcı politikalar ve Afgan dış politikasında Müslümanlar arasında dayanışma konuları tartışılmakta ve Osmanlı İmparatorluğu Afgan aydınları tarafından yakından izlenmekteydi. Afganistan'da milliyetçiler ve modernistler, İtalyanları, Balkan halklarını ve Hristiyan Avrupa'yı genel olarak İslam'a karşı siyasi-dinî saldırı yapmakla suçlamışlardır. Avrupa'nın amacı Müslümanları modern medeniyetin faydalarında mahrum bırakmak ve Müslüman toprakların özgürlüklerini ve gücünü yok ederek Müslümanların iman temellerini yıkmaktır. Bu kapsamdaki İslam dünyasındaki Avrupa emperyalizmi ve Hristiyanlık karşıtı bu çalkantılardan etkilenen Hintli Müslümanlar, Afganlıları da etkilemişti. Sirac-ül Ekber, önce Türk-İtalyan savaşı zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir destekçisi olarak uluslararası politikaya dâhil oldu. Avrupa güçlerinin politikalarını analiz etti ve "Avrupa'nın dünya topraklarını ele geçirme yöntemleri" veya "Batının İslam'ı parçalama niyetleri" gibi konularda haberler yaptı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderine üzülen, Türkleri Hristiyanlara karşı destekleyen ve İtalyanların ve Bulgarların kötülüklerini kınayan çok sayıda makaleler yayımlandı.³³⁷

Bu savaşlar nedeniyle çok zor duruma düşen ve ayrılıkçı akımlarla karşı karşıya kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden eski gücünü elde etmesine ve durumunun iyileştirilmesine diğer bir ifadeyle, milliyetçi akımların büyümesini kontrol etmeye yönelik olarak Genç Türklerin girişimleri Müslüman dünyasına ilham vermiştir. Genç Türk hareketinin lideri olan Enver Paşa, İslam'ın lideri ve İslam dünyasının kurtuluş umudu olarak Afganistan ve Hindistan Müslümanlarının kalbinde taht kurmuştu. Bu nedenle, Afgan modernistler, Osmanlı İmparatorluğu'nun savunmasına önem verdiklerini açık bir şekilde ortaya koydular. Osmanlı Devleti, sadece İslam dünyasının "Avrupa'ya açılan penceresi" değil aynı zamanda

³³⁷ Adamec, a.g.e., s.101; Gregorian, a.g.e., s.213.

Müslüman dünyasının lideri ve İslam'ın kutsal mekanlarının tahtıydı; İslam modernizminin ve reformunun kalesi, Müslümanların tek önemli askerî gücüne ve modern medeniyetin üstünlüklerine sahip olan ülkesi idi. Bütün İslam dünyasının bir dönüşüm ümidi olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine yönelik Avrupa müdahaleleri, Afgan modernistleri tarafından, İslam dünyasının maddi ve manevi yeniden doğuşunu kasıtlı engelleme girişimi olarak yorumlandı.³³⁸ Bu nedenle sömürge yönetimi altında bulunmayan Müslüman ülkelerden biri olan Afganistan, İslam'ın kalesini savunmak ve kendi varlığını sürdürmek için modernleşmek zorundaydı. Böylece Emir Habibullah döneminde, Afganistan'da Pan-İslamcı düşüncelerle birlikte, Türk etkisi de yayılmaya başladı. Afganistan'da Türk etkisinin yayılması, kısmen, Abdurrahman tarafından sürgüne gönderilen ve yıllarca Şam, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde yaşayan bir Afgan aydını Mahmud Tarzi'nin faaliyetlerinin sonucuydu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Afganistan: Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Afganistan'da ilkin umursanmamış ve Emir Habibullah ülkenin tarafsız kalacağını ilan etmiştir. Ne var ki, Pan-İslamcı düşünce ve duyguların yoğun olduğu bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın tarafı olmasıyla birlikte Afganistan'da kamuoyu hızla değişmiştir. İslam dünyasının Halifesi Osmanlı Sultan'ının kâfirlere karşı cihat çağrısı geniş ilgi görmüş ve Hindistan'daki Müslüman çevrelerce kışkırtılmış olan İngiliz karşıtlığıyla daha da kuvvetlenmiştir. Sirac-ül Ekber'in liderliğinde İngiliz ve Rus karşıtı duygular daha net telaffuz edilmiş ve Afganistan'ın savaşa katılması için destek giderek büyümüştür. Emir Habibullah'ın İngilizlere yönelik tarafsızlık politikasına rağmen, Mahmud Tarzi ve bazı Genç Afganlar İngiliz ve Rusya karşıtı propaganda kampanyası başlatmak için gelenekselci Pan-İslamcılarla işbirliğine girdiler. Fakat yine de Emir Habibullah, iç ve dış kaynaklı baskıya direnerek İttifak kuvvetlerinin yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmeye yönelik bunlara boyun eğmeyi reddetti.³³⁹

³³⁸ Gregorian, **a.g.e.**, s.215.

³³⁹ Dupree, **a.g.e.**, s.434; Ewans, **a.g.e.**, s.115.

Afgan milliyetçilik duygularının arttığı bu dönemde, Sirac-ül Ekber'de Tarzi, "Pan-İslamcılığın desteklenmesinde büyük rol oynayarak, Afganlar isterse Belucistan'da, Türkistan'da ve Hindistan'da bulunan milyonlarca Müslüman'ın özgürlüğüne kavuşması için lider olma şansına sahip olacaktı, fakat Afganistan, bunun yerine, tarafsız kalmayı ve İngilizler ile anlaşmayı tercih etti"³⁴⁰ diyerek Emir'in tarafsızlık politikasını eleştirmiş ve aslında bunun İslam dünyası ile birlikte Afganistan'a değil İngilizlere yarayacağını ima etmiştir.

Artan Pan-İslamcı eğilimler ve Halife'nin cihat çağrısı nedeniyle, Emir Habibullah, savaş yanlılarını denetim altında tutmak için, Afgan dinî liderleri tarafından Afganistan'da ilan edilmedikçe cihatın geçerli olamayacağı hususunda ısrar etti. Bununla beraber, Afgan Emiri, Genç Türklerin Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bir mektup yazarak İngiliz Hindistan'ına veya Çarlık Orta Asya'sına saldırdığı takdirde Osmanlı desteğinin olup olmayacağını sordu.³⁴¹

5 Kasım 1914'te Hindistan Genel Valisi, Emir Habibullah'ı Türkiye'nin İttifak Kuvvetleri tarafında savaşa katıldığını bildirdi. Lord Hardinge Türkiye, "dünyadaki en büyük ve Muhammedi Güçlerle en büyük duygudaş güç olan Britanya'ya karşı iki Hristiyan güçle ittifak kurduğu için dinî bir savaşın mevzu bahis olamayacağını vurguladı. Ayrıca, İslamın kutsal yerlerinin İngiliz saldırılarının hedefi olmayacağı yönündeki Britanya hükümeti bildirisini hatırlattı ve küçük bir Türk azınlığın Almanya tarafından kandırıldığını belirtti. Genel Vali, Hindistan'daki Müslüman yöneticiler, Aden'deki ve İran körfezindeki Araplar arasında İngiltere'ye büyük destek olduğunu iddia etti ve "Bu gerçekler ve hükümetlerimizin arasındaki dostluk ve ittifak ışığında, Majestelerinin hâli hazırda garanti ettiği tarafsızlık tutumundan sapmayacağından emin olunmasını" istedi. Habibullah savaş çıktığında tarafsızlığını bildirmişti ve 3 Ekim 1914'te onu tekrarladı. Genel Vali, Londra'ya Afgan halkının genelde Türk yanlısı olduğunu ancak Emir'in tarafsızlık açıklamasında ciddi olduğunu bildirdi. Yine de, Afganistan'da silahlı gruplarla

³⁴⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.217.

³⁴¹ Dupree, **a.g.e.**, s.434; Adamec, **a.g.e.**, s.83.

birlikte olan Alman ajanlarının varlığının Emir'in tarafsızlığını koruyup koruyamayacağını şüpheli duruma soktuğu konusunda uyarıda bulundu.³⁴²

Birinci Dünya Savaşı'nın Batı'nın Doğu'ya yönelik topyekün saldırısı, İslam dünyasının bütünleşmesi gibi bazı efsaneleri, böylelikle Osmanlı'nın Hristiyan güçlerle işbirliği yaparak Savaş'a katılmasıyla aslında ortadan kalkmıştı. Ayrıca, Arap isyanları ve İngilizlerle işbirliği yapmaları Pan-İslamcılığın gelişimini olumsuz olarak etkiledi. Bunlara rağmen Afgan toplumu, Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı'ya yönelik desteğinden vazgeçmedi, hatta Arap isyanlarına ilişkin olarak, Kâbil'deki İngiliz ajanı, Hafız Seyfullah Han aşağıdaki ifadelerinde belirttiği gibi Araplara yönelik olarak olumsuz duygu ve düşünceler söz konusu idi: ... burada, Türklerden yana ve buradaki Türk yanlılarının tahrikiyle milliyetçilik duygularındaki eksiklik ve Türklerle aynı dinden olmalarına rağmen yaptıkları sebebiyle lanetlenen basiretsiz Araplara karşı duygular beslenmektedir. .. Hilafet sorusu da tartışmalarda ortaya çıkmakta ve daha iyi şekilde bilgilendirilen kişilerin dikkatini çekmektedir. Majesteleri Emir'in Hilafetin gelecekteki yazgısını konuşmak üzere Şura'yı gizli oturuma çağırdığı söylenmektedir.³⁴³ Bu gelişmelerle birlikte, yine de Pan-İslamcı hareket İslam dünyasında, Osmanlı'nın konumuna güç kazandırmıştır ve Almanlar, İran'ı ve Afganistan'ı savaşa sokmaya çalışmışlardır. Alman Devleti, Halifenin cihat çağrısı sebebiyle oluşan İslam dünyasının dinî ve siyasi birliğinden yararlanmayı umuyorlardı. Özellikle, kabilelerin İngiliz ve Rus karşıtı olduğu Hindistan ve Afganistan'da kamuoyu da kendi taraflarındaydı.

Afganistan'ın İngilizlere karşı savaşa katılması için başlangıçta Emir Habibullah bu baskıları kontrol altında tutmakta pek zorlanmıyordu, fakat Eylül 1915'te bir Türk-Alman heyeti karayoluyla Bağdat üzerinden başarıyla çıkıp Kâbil'e ulaşınca kendisini çok daha güç bir durumda bulmuştur. Emir, İngiliz karşıtı bir cihata tam destek sunan jirgayı toplamıştır. Yine de, tarafsızlık siyasetine bağlı kalması gerektiğinden emindi: İngiliz ve Ruslarla askerî bir çatışma tehlikesini göze almak istemiyordu. Emir'in İngilizlere yönelik olumlu tavrı öncelikle politik ve

³⁴² Adamec, a.g.e., s.86.

³⁴³ a.g.e., s.100.

ekonomik etkenlere dayalıydı. Savaşa katılmak, Afganistan'ı birleşik İngiliz-Rus saldırısına maruz bırakacaktı. Ülke ise böyle bir yükü askerî açıdan kaldırabilecek kapasiteden yoksundu ve ekonomik olarak da çok zayıftı çünkü ticaretle Hindistan ve Rusya'ya bağımlıydı.³⁴⁴

Bu çerçevede, Emir Habibullah, İngilizlerle aralarındaki antlaşma nedeniyle İngiliz hükümetine bağlıydı ve Hindistan ziyaretinden de derinden etkilenmişti. Bununla beraber, kudretli iki komşusundan oluşan üst ve alt değirmen taşlarının arasında un ufak olmamak için ülkesinin izlemesi gereken siyasetin geniş çizgisinin içgüdüsel ve liderliğe yakışır anlayışını kapmıştı. Böylelikle, Türklerin savaşa katılmasına ve kardeşi Nasrullah ile Kâbil'deki savaş partisinin komplo ve tezgâhlarına ve 1915'de Kâbil'e ulaşmayı başarmış olan Alman-Türk heyetinin etkisine rağmen Emir verdiği sözü tutmuş ve çarpışmalar süresince de tarafsızlığını korumuştur.³⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu, Savaş'ta taraf olmadan önce bile, Türk Harbiye Nazırı, İttifak kuvvetlerinin yanında yer alması için Afganistan'a gönderilecek Türk heyetinde Almanya'nın yer almasını önermişti. Enver Paşa bu Avrupa güçlerini temsil edecek bir kaç kişilik bir grup düşünüyordu ve bu yüzden, heyetin Pan-İslamcı yapısını bozmamaya çok önem verdi. Türkiye savaşa taraf olduktan sonra, Enver Paşa, Afgan hükümdarı Habibullah'ın Rusya'ya mı yoksa İngiltere'ye mi saldırması gerektiğini soran bir mesajın alındığını bildirdi. Harbiye Nazırı bu mesajda İslami bir dayanışmadan daha ötesini gördü ve Emir'in Hindistan'la savaş başlatmaya hevesli olduğu ve sadece İttifak kuvvetlerinden destek ve teşvik beklediğine inandı.³⁴⁶

Genel olarak ülkede Türk yanlısı bir ortamın hâkim olduğu bir sırada, Türk-Alman Heyeti, 26 Eylül 1915'te Kâbil'e ulaştı. Heyet geldiğinde Habibullah'ın konumu oldukça ince bir noktadaydı: Halife din savaşı çağrısı yapıyordu, Hindistan'daki Müslümanlar Müslüman dayanışmasıyla çalkalanmaktaydı ve İran

³⁴⁴ Ewans, **a.g.e.**, s.115.

³⁴⁵ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.194.

³⁴⁶ Adamec, **a.g.e.**, s.83.

liberal milliyetçileri büyük oranda Almanya ve Türkiye taraftarıydı. Ülkede politik durum Pan-İslamcılık bayrağı altındaki Afgan modernistleri ve gelenekselcilerinin geçici birlikleri yüzünden çok ciddiye. Milliyetçiler, Eylül 1915’de Kâbil’e Türk-Alman gelişinin ardından çok huzursuz olmuşlardı. Bu misyona Oscar Niedermayer ve Kazım Bey önderliğinde, Osmanlı savaş bakanı Enver Paşa kefil olmuş ve Sultan’dan bir itimatname ve Kaizer’den bir mektupla desteklenmişlerdi.³⁴⁷

Heyet güzel bir şekilde karşılanmıştı: Emir’in Türk çalışanları onlara heyecanlı bir karşılama hazırlamak için toplanmıştı ve Afgan birliklerini eğiten Hayri Bey yabancılara bir geçit töreni ve askerî karşılamayı üzerine aldı. (Emir bu olayı duyduğu zaman Hayri Bey, Emir tarafından geçici olarak görevden alınmıştı.) Grubun tümü, kendilerine hükümetin sağladığı erzak ve diğer ihtiyaçlarını sağladıkları, Kâbil’in dış eteklerindeki Bağ-ı Baber’de konaklatıldı.³⁴⁸ İngilizlerin ısrarlı itirazlarına rağmen Emir Habibullah, Tarzi ve Amanullah ile hemfikir olmuş ve Türk-Alman heyetini kabul etmiştir.

Muhtemelen Habibullah’ın İttifak güçleriyle Birinci Dünya Savaşı esnasında yaptığı görüşmeler, basit bir şekilde, kimin kazanacağını bekleyip gör ve her ihtimal için hazırlıklı olmak şeklindeki alışılmış Afgan tarafsızlık oyununu yansıtmaktaydı. Heyet Emirî cihat çağrısına uyma ve geleneksel düşmanlarına karşı İttifak güçleriyle birlikte hareket etme konusunda teşvik etmeye çalıştı. Enver Paşa tarafından gönderilen bir mektupta şu konular yer almakta idi:

- Müslümanların halifesi Türk Sultan’ı bütün Müslümanlar tarafından kabul edilen Cihat ilan etti. Hindistan’daki ve İran’daki Müslümanlar Cihat ilanına uydular, fakat Afganistan’ın durumu ne idi?
- Afganistan Türk birliklerin ülkelerinden geçmelerine izin verecek miydi?
- Afgan-İngiliz diplomatik ilişkilerinin bitmesini istedi; ve

³⁴⁷ Gregorian, **a.g.e.**, s.220-221.

³⁴⁸ Adamec, **a.g.e.**, s.88-89.

- Afgan Mollaları'nın Cihat çağrısına katılmalarının engellenmemesini istedi.

Bu bile Emir Habibullah'ın tarafsızlığını değiştiremedi ve şu cevapları verdi:

- Afgan tarafsızlığının bırakılması için henüz çok erkendir;
- Türk Ordusu'nun Afgan topraklarından geçmesine hiçbir şekilde engel olacak girişimlerde bulunulmayacak, fakat erzak konusunda Afganlar yardımda bulunamayacaktır;
- Afganistan'ın İngiliz-Hindistan'la diplomatik ilişkilerini kesmesi arzu edilen bir husus değildir; ve
- Mollalar Afgan toprakları dışında istedikleri her şeyi yapabilirler – onlara çarpışmalara katılmaları konusunda ne engel olunuyor ne de destekleniyorlar.³⁴⁹

Görüşmeler sürdükçe, Emir'in danışmanları, saraydakiler ve aile üyelerinin genelde iki kampa ayrıldığı açık bir şekilde ortaya çıktı. Emir'in kardeşi Nasrullah ve Emir'in oğulları İneyetullah ve Amanullah, General Nadir Han ve Mahmud Tarzi Han'ın da desteğini alan, savaş yanlısı olarak adlandırılan gruptaydılar. Bu kişiler, çoğu din adamı, Türk yanlısı unsurlar ve Afgan kabile üyeleri tarafından desteklenmeydi. İngiliz yanlısı grup Başbakan Abdülkuddus Han etrafından toplanıyor görünüyordu. Hindistan ile ticaret yapan bir çok tüccarın yanı sıra Herat'taki bazı tüccar gruplar da İngiliz Hindistan'ı ile barış yanlısıydı.³⁵⁰

Sonuçta, “Almanların Afganlara 100.000 tüfek, 300 top ve 20 milyon altın vermeyi kabul ettikleri” bir anlaşma imzalanmış, ancak söz konusu heyetin Afganistan'ı -savaşta muhtemel bir Türk-Alman zaferi daha doğmadan- İngiliz Hindistan'ına saldırmaya ve sınır bölgelerinde İngiliz karşıtı ayaklanmaları teşvik etmeye ikna etme yolundaki acil hedeflerine katılmayı taahhüt etmemişlerdir. Bundan daha ciddi olarak, Heyet sınırda kargaşayı teşvik etmeye çalıştı, ama yine,

³⁴⁹ Olesen, **a.g.e.**, s. 105; Adamec, **a.g.e.**, s.90.

³⁵⁰ Adamec, **a.g.e.**, s.90-91.

Emir'in aktif desteği olmadığı için çabaları büyük ölçüde, etkili İngiliz karşı önlemleri karşısında suya düştü ve aşiretlere ödenen mali yardımın esaslı bir biçimde artmasıyla sonuçlandı. Aynı zamanda, Habibullah, bir yandan “savaş partisi”ne mümkün mertebe az teslim olarak, diğer yandan da Kâbil'deki İngiliz ajanını endişe edilecek bir durum olmadığı konusunda sessizce temin ediyordu – İngilizler onun sözlerinden ziyade eylemlerine bakmalıymışlar.³⁵¹ Gerçekten de bu antlaşma gülünçtü, çünkü Almanların bu hükümleri yerine getirmesi son derece şüpheliydi. Yine de bu gelişme Emir Habibullah'ın İngilizlere, tarafsızlığına karşılık tam siyasi bağımsızlık ile -en önemlisi Hint Okyanusu'na geçit olan- bölgesel tavizlerin verilmesi şeklinde layıkıyla ödüllendirilmeyi beklediği yolunda bir işaret göndermesini sağlamıştır.³⁵²

Afganistan'ı savaşa sokmakta nerdeyse başarılı olacak Türk-Alman Heyeti, bir mesaj olmaktan öteye geçemedi ve 22 Mayıs 1916'da Kâbil'i terk ettiler. Görevin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, Afgan toplumu Türklere savaşta destek olmaya devam etti. Bu heyetin Afgan milliyetçi-modernistler için tarihî anlamı ve yeri büyüktür. Çünkü, modernleşme yanlıları, Afganistan'ın modernleşmesinin başarıyla gerçekleşmesinin öncelikle İngiltere'den tam siyasi bağımsızlık kazanmalarıyla mümkün olacağından artık daha fazla emindiler. Dahası, İngiltere karşısında Almanya gibi batılı bir güçle işbirliği yapma, millî amaçlara ulaşmak için onların desteğini sağlama ve Pan-İslamcılığın varlığıyla konumları güçlenmiştir.³⁵³

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması, Afganistan'daki Türk yanlılarının Hindistan'a karşı birlikte hareket etme umutlarını sona erdirmişti. Rusya'daki devrim ve İttifak kuvvetlerinin 1918'deki yenilgisi uluslararası yapıyı bir daha değiştirdi. Savaşın sonucunda Emir Habibullah'ın siyaseti haklı çıkararak çatışmanın dışında kaldığı ve Osmanlı İmparatorluğu yenilgisine ortak olunmadığı için Kâbil'de bir rahatlama vardı ancak,

³⁵¹ Saikal, **a.g.e.**, s.52-53; Ewans, **a.g.e.**, s.115-116.

³⁵² Saikal, **a.g.e.**, s.53.

³⁵³ Gregorian, **a.g.e.**, s.223.

Emir, ne Türk yanlısı “savaş partisi”ni ne de ülkenin doğusundaki din ve kabile liderlerini susturmayı başarabilmişti. İslam’a en kritik zamanda ihanet edip etmediklerini merak eden Afganlar arasında önemli ölçüde endişe vardı. Afgan Emir’ine yönelik geniş çaplı bir hoşnutsuzluk bulunmaktaydı. Çünkü, Birinci Dünya Savaşından sonra, 1747 yılındaki gibi, komşu imparatorlukların çeşitliliği Afganlara harekete geçme fırsatı verdi. İngiltere’nin zayıflaması ve Rusya’nın devrimle sarsılması, iki önemli bölünme, İngiliz karşıtı muhafazakâr İslamcılar ve Genç Afganlar, Afganların bağımsızlığının ilanı için doğru zaman olduğuna karar verdiler. Ancak, Habibullah babasından kalan politikayı muhafaza ederek İngilizlerle işbirliğine devam etti.³⁵⁴ Fakat bu politika, Bayur’un ifadesiyle, Osmanlı Devleti’nin genel savaşa katılmakla uğradığı akıbete bakınca Emir Habibullah Han Afganistan’ı savaşa sokmamakla kendi ülkesine hizmet etmiş sayılabilir. Ancak o, aynı zamanda, İngiltere’ye de büyük hizmette bulunmuş oluyordu.³⁵⁵

Afgan toplumunda kendisine yönelen olumsuz duygu ve düşüncelerin yarattığı tehlikenin farkında olan Habibullah İngilizlerden, bağıllığının ödülü olarak, Afganistan’a iç ve dış ilişkilerinde bağımsızlık vermelerini istemiştir. 21 Ocak 1918 yılında 1907’deki İngiliz-Rus Anlaşmasını iptal eden İngilizler, bu isteği Emir’in savaş zamanı tarafsızlığı için bir minnettarlık göstergesi ve İngiltere’nin Hindistan’ın savunmasında Afganistan’ın oynayacağı Orta Asya’da politik liderlik olan olumlu rol olarak görmekteydiler. Bununla birlikte, İngilizler arasında da Afganistan’a tam özgürlük verme ve ülkenin modernizasyon programında yardımcı olma taraftarı olanlar vardı.³⁵⁶ Fakat, İngilizler öyle yapmadı; şimdi kuzeye doğru bir tehdit oluşturan Bolşevik devletini göz önünde tutarak, sürüncemede bırakma ve geciktirme taktiği uyguladıkları bir müzakere yaklaşımını benimsediler.

Habibullah’ın Afganistan’ın özgürlüğü için İngiliz işbirliğini sağlamada gecikmiş hareketi sabırsız Afgan milliyetçilerini memnun etmemiştir. Sykes’e göre “Türkiye’nin Hristiyan güçlere yenilmesi ve İslam’ın dinî yerlerinin yeniler

³⁵⁴ Rubin, a.g.e., s.54.

³⁵⁵ Bayur, a.g.e., s.507.

³⁵⁶ Gregorian, a.g.e., s.225-226.

tarafından işgali, fanatizmi, tam da Afganistan'ın ihtiyaç duyduğu zaman İslam yenilgisinin acı hissiyle birlikte uyandırmıştır.” Milliyetçiler hayal kırıklığına uğradılar, çünkü, Emir özgürlüğü kendi için bir son olarak görürken onlar bir başlangıç olarak gördüler. Onlara göre Habibullah'ın üşengeçliği, uluslararası durumda büyük değişiklikleri anlamada ve ulusalcı hareketi destekleyerek ve cesaretlendirerek yeni politik fırsatlardan yararlanmada başarısız olmuştur.³⁵⁷

1905 İngiliz-Afgan antlaşmasının imzalanmasından³⁵⁸ ve 1907'de Emir'in İngiliz Hindistan'ına resmî ziyaretinden sonra, Habibullah, görünüşe bakılırsa tahtının güvende olduğunu hissetti ve idari görevlerin çoğunu kardeşine ve büyük oğluna bıraktı. Batılı modelde kendi zengin maiyetini düzenlemekle meşgul oldu ve devlet işleri ile gittikçe daha az ilgilenerek daha çok spora, avlanmaya ve diğer eğlence faaliyetlerine teslim oldu. Büyük miktarda paralar, maiyeti ve ailesi tarafından harcandı ve harcamaları karşılamak için çeşitli yeni vergiler konuldu ve toplandı. Vergi toplama, devletin başlıca görevi oldu ve yozlaşma, rüşvet, haraç ve dolandırıcılık için uygun bahane sağladı. Yaklaşık altı yüz Hazara ailesi İran'a kaçmaya teşebbüs etti ve yoksulluk, açlık ve ülkenin pek çok kesiminde köylülerin topraklarını kaybetmesi birbirini takip etti. Çoğunlukla Muhammedzay serdarları olan yerel görevlilere karşı protesto etmek için yapılan başlıca silahlı halk ayaklanmaları, iyi silahlanmış sınır bölgesi olan Paktiya (1912-13) ve Kandahar'da (1912) meydana geldi. Her iki ayaklanma da büyük askerî müdahale olmaksızın çözümlenmesine rağmen, sorumlu devlet görevlileri cezalandırılmadı, fakat ya saray tarafından başka yerlere ya da daha kazançlı konumlara nakledildiler.³⁵⁹ Bütün bu iç gelişmelerle birlikte Birinci Dünya Savaşı süresince dış dünyanın ilgisini çeken Afganistan'da, Pan-İslam, Müslüman birliği kavramı, çoğu gelenekçi ve son zamanlarda gelişen 'modernist' grubun vatanlarını ve imanlarını savunmak için siyasi olarak bir araya gelmelerini mümkün kılmıştır. Emir Habibullah, İngilizlerle anlaşmayı feshetmesi ve Türklerle dinî birlik içinde savaşa girmesi – ve aynı zamanda Afganistan'ın tam bağımsızlığını kazanmak, örneğin Afganistan'ın dış

³⁵⁷ a.g.e., s.226.

³⁵⁸ İngiltere Hükümeti ile Afganistan arasında yapılan 21 Mart 1905 tarihli antlaşma metni için bkz. BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 14, Tarih: 1905.5.31.

³⁵⁹ Shahrani, a.g.m., s.41.

politikasının İngiliz kontrolünde olmasını sağlayan Gandamak anlaşmasının iptali yönünde politik baskıya maruz kalınmış. Türk-Alman Heyeti bile İngilizlere karşı Afgan işbirliğini güvence altına almak için Kâbil'e gelmiştir ve kendisine Emir Habibullah'ı Hintli Müslümanların kurtarıcısı olarak gören bazı Hintli devrimciler eşlik etmiştir. Ancak bütün çabalar sonuçsuz kalmıştır. Emir Habibullah Afganistan'ın tarafsızlığını korumuş ve bu ihtilafı pozisyon nedeniyle 21 Şubat 1919'da savaşın hemen ardından, Emir Habibullah, bütün grupların ortak bir komplosu gibi görünen suikasta kurban gitti. Bunu, gelenekçi ulema ve kabile güçlerinin desteğini alan Emir'in kardeşi Nasrullah Han ile modernist-milliyetçi gruba mensup Emir'in oğlu Amanullah arasında kısa bir taht mücadelesi izledi. Babasının suikasta uğradığı zaman Kâbil valisi olan Amanullah, Afgan ordusunun maaşlarını artırma sözü vererek taht üzerinde hak sahibi olduğunu ilan etti ve kendisini Emir değil, Kral olarak ilan etti.³⁶⁰

5.2. Dönemin Yenilikleri

1907 yılında Hindistan'a yaptığı ziyaretten sonra Afganistan'a dönen Emir Habibullah, oldukça etkilendiği Hindistan ziyaretinin sonuçlarını değerlendirmeye başladı. Hindistan'da gördüğü Hint devletinin teknolojisi ve ekonomisinin etkisiyle, Emir ülkesinin reformlara ihtiyaç duyduğu konusunda ikna olmuş ve Mahmud Tarzi'nin Afganistan'ın kalkınması için ettiği ısrara daha çok kulak vermeye başlamıştı. Afganistan'ın Habibullah döneminde modernleşme girişimlerinde Tarzi'nin yanı sıra diğer sürgünden dönen Afganlılar, kurulan okullardan mezun olanlar ve Abdurrahman Han döneminde devlet seçkini oluşturmak amacıyla yetiştirilen gulam beççeler ilk yeniliklerin çekirdeğini ve ilk reformist hareketi oluşturdu. Bu hareketler, diğer ulus-devlet sistemleri ile Afganistan karşılaştırıldığında ilk olma özelliği taşıyordu ve bu tür karşılaştırmaları ilk olarak bu küçük elit grup yaptı.

³⁶⁰ a.g.m., s.44-45.

Hindistan dönüşü bir çok teknisyen ve uzmanı değişik alanlarda görevlendiren ve Hindistan sınırından Kâbil'e kadar olan yolların inşasını emreden, hatta Afganistan içerisinde bir demiryolunun inşa edilmesini öneren Emir Habibullah, mali kaynakların yetersizliğine rağmen, yönetimi süresince bir dizi yeniliği başlatarak Afgan modernleşme sürecinin ilk ciddi adımlarını attı.³⁶¹

Bu dönemin belki de en önemli yeniliği basın alanında meydana geldi. Sirac-ül Ekber gazetesi, 1902 yılında Şam'daki sürgün hayatı sona eren ve Afganistan'a dönen Mahmud Beg Tarzi, en tutkulu projesi olan gazeteciliği uygulamaya koyarak Sirac-ül Ekber gazetesinin ayda iki kez olmak üzere 1911'de yayımına başladı. Bu gazetenin en önemli özelliği, modernleşme, milliyetçilik ve Pan-İslamcılık konularına odaklanarak Afgan modernleşmesinin fikri temellerinin oluşumunda en büyük katkıyı sağlaması ve Afganistan'ın ilk millî gazetesi olmasıdır. İlk yıl taşbaskı olan gazete, daha sonra Türkiye ve Fransa'dan getirilen baskı makineleriyle daha da modern bir nitelik kazandı.³⁶²

Habibullah, babasının bazı temel idari özelliklerini sürdürdü ve bazı yeni eklemeler yaptı. Afganistan'ı, kendi içinde bölgelere ayırarak altı vilayete (Kâbil, Kandahar, Herat, Farah, Afgan Türkistan'ı ve Bedahşan) ve daha sonra ilçelere böldü. Başkent Kâbil vilayetinde yeni bir makam, 1907'de naib-ül hükuma (vali yardımcısı) makamı oluşturularak vilayetin sözde idaresi verilse de, aslında Emir tarafından yönetilmekteydi. Diğer vilayetler, hâkimler tarafından yönetilmeye devam etti. Habibullah yönetimindeki bu valilerin, hukuki görevleri olduğu kadar adli görevleri de vardı; hem medeni hukuk davaları hem de ceza davalarında yargı yetkisiyle vilayet mahkemelerine (hâkim mahkemesi) başkanlık ediyorlardı. Dinî mahkemeler (Şeriat mahkemesi) vilayet mahkemeleri altında çalışıyorlardı ve müftülerin yardımcılığını yaptığı Kadı'lar tarafından yönetiliyordu, ve kadı ve müftülerin sayısı kadı'nın yetki derecesine, davanın zorluğuna ve karmaşıklığına göre değişiyordu. Bir çıkmaz veya emsal oluşturan bir karar durumunda, dinî mahkemeler, davayı Kâbil'deki Han-ı molla'ya gönderirdi; ve han-ı molla, şayet bir

³⁶¹ Adamec, a.g.e., s.66.

³⁶² Dupree, a.g.e., s.439.

heyet kararı oluşturamıyorsa, dava Emir'e gönderilirdi. Hukuki ve dinî vilayet mahkemelerinin kararlarına karşı yapılan temyizler de ayrıca Emir'e gönderiliyordu. Afgan mahkemeleri, Abdurrahman tarafından oluşturulan usul kanunlarını kullanmaya devam etti. Vilayet hukuk ve ceza mahkemeleri, Kitabe-yi Hükumat'ı takip ederken, İslam hukukuna dayalı dinî mahkemeler olan Esas-ül Kuzzat'a uydu. Genel olarak, valiler İslam hukukuyla ilgili olan davaları kadılara gönderirdi, ya da en azından bu konuda onlara başvurulurdu. Tüccarlar ve tacirler arasındaki bütün anlaşmazlıklar, birçok hukuk davası da dâhil olmak üzere, bir penchayat (ihtiyar heyeti) gönderilirdi. Vatana ihanet, isyan, devletin parasını zimmete geçirme, devlet memurlarının sahtekarlık ya da rüşvetçilik yapması ve devlete veya hanedan ailesi üyelerine karşı işlenen suçları kapsayan davalar, bizzat Emir tarafından ele alınırdı. Ayrıca, suçlar Kâbil'de işlenmişse, zina, hırsızlık ve cinayet davalarını da Emir ele alırdı ve ülkenin başka her yerinde bu tür davalar vilayet mahkemelerinde görülürdü. İdam kararları, yerel yetkililer tarafından alınıyordu; Şeriat kanunlarına uygun olanların bile Emir tarafından onaylanması gerekiyordu. Hukuk davalarını düzenleme amacıyla ve ayrıca bir gelir elde edebilmek için Habibullah, belgeler üzerinde ve bu tür davalar ile ilgili dilekçelerde resmî damgaların kullanılmasını istedi.³⁶³

Emir Habibullah da, kendinden önceki emirler gibi, orduya önem verdi. Bu çerçevede öncelikli iki düşünce kendisine kabul ettirildi: güçlü ve daimi bir ordunun monarşinin savunması için gerekli olduğu inancı ve askerî reformlara çok az muhalefet olması gerçeği. Açıkça ifade edilen amaçları İslam'ın korunması olan gelenekçi unsurlar dahi ordunun yeniden örgütlenmesine güçlü bir şekilde karşı çıkamazlardı. Emir modern silahlar getirdi ve haleflerinin başlattığı askerî eğitim programını genişletti. İlk planlı girişimi, 1904-6 Kraliyet Askerî Yüksekokulu'nun (Medrese-i Harbiye) kurulmasıyla subay grubunun eğitiminin gerçekleştirilmesiydi. 1910'da sayıları sadece 80 olan askerî okul öğrencileri, çoğunlukla Durrani asilzadelerinin veya yüksek rütbeli saray memurlarının oğullarıydı. (Okul, adı Mekteb-i Malikzadeha veya asillerin çocuklarının okulu olan eski bir okuldan

³⁶³ Gregorian, a.g.e., s.183.

gelişmişti ve her iki okulun seçkin özelliğini gösteriyordu.)³⁶⁴ Askerî okul öğrencilerinin eğitimi, 1907’de Said Mahmud Efendi olarak da bilinen Mahmud Sami adında bir Türk albaya emanet edildi ve görünüşte Emir’in varisi olan İnyatullah Han genel idaresindeydi. Müfredat programı, Kur’an çalışması, aritmetik, ölçme, geometri, askerî lojistik dersleri ve beden ve askerî eğitimi uygulama derslerini içeriyordu. Fars ve İngiliz dilleri, genel tarih ve Afgan tarihî ve coğrafya da ayrıca öğretiliyordu. Mahmud Sami, Afgan ordusuna bedensel eğitimi tanıtımında aracı oldu; ayrıca bazı askerî elkitablarını Türkçe eserlerden çevirerek derledi, Türk askerî terminolojisinin kullanımını kurumsallaştırdı ve güneşin fotoğrafını çeken aleti getirdi.³⁶⁵ Afgan askerleri ilk önce İngiliz stili olan asker ceketleri ve palto giymekteydi sonra Türk kıyafetleri giymeye başlamışlardı. Ordu çalışanları ve saray çalışanları İngiliz tarzı (golf pantolonu popülerdi) giyinirken bazıları Türk rop palto ve fes giymekteydi.³⁶⁶

Abdurrahman Han’ın modern okullar kurmayı reddetmesi, Afganistan’ı tecrit etme politikasına dayanmaktaydı. Modern eğitimi genişletmek için ya yabancı öğretmen getirmesi veya öğrenim görmek üzere Afganlıları yurt dışına göndermesi gerekirdi. Abdurrahman Han her ikisini de yapmamayı tercih etti ve zaten tamamen dinî etkisinde olan bu alanı, potansiyel olarak yenilikler konusunda tepkili olan gelenekçilere terk etti. Gelenekçilere göre, modern eğitimin oluşturulması, okullara Batılı bilimlerin ve sosyo-politik düşüncelerin gelmesini sağlayacaktı. Bu tür girişimler, eğitimin sadece İslam’ın esaslarının öğrenilmesinden ibaret olduğunu savunan bu grubun düşüncesine tamamen tersti. Fakat Emir Habibullah’ın eğitim politikası babasınkinden farklıydı. Emir, eğitim konusunda son derece istekli ve açık görüşlü bir kişiydi ve döneminde eğitim alanında ciddi gelişmelerin temelleri atıldı. Habibullah Han döneminde, yeni devlet okul sisteminin kurulmasıyla, eğitim genişlemeye tabi oldu. Ağırlık hâlâ geleneksel, dinî eğitimde olsa da, kurulan yeni devlet okullarına 'laik' konuların da girmesi sağlanmış, ancak geleneksel dinî okul sisteminde değişiklik yapılmamıştır.

³⁶⁴ Gregorian, **a.g.e.**, s.184; Newell, **a.g.e.**, s.49-50; Olesen, **a.g.e.**, s.98; Ewans, **a.g.e.**, s.117.

³⁶⁵ Gregorian, **a.g.e.**, s.183-184; Rubin, **a.g.e.**, s.53.

³⁶⁶ Gregorian, **a.g.e.**, s. 199.

Gregorian'a göre, önceleri Afgan eğitim sistemi İngiliz-Hint sistemine uydurulmuştu, ancak Birinci Dünya Savaşı patlak verdikten sonra, Fransız eğitim sisteminin bir uyarlaması olan Türk modelini benimsemeye yöneldi. Bu değişim, o zamanlarda, Afganistan'daki Pan-İslam düşüncesini yansıtıyordu. Bununla birlikte, Afgan toplumu, Sünni Müslümanların ruhani lideri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi geleneklerini reddetmeden "Batılı bilimleri kullanması"ndan etkilenmişlerdi, ki bu da Türk sistemini Afganistan için uygun bir model kılıyordu. Türk müfredatı, giderek benimseniyordu ve belli sayıda Türk eğitmen tutulmuştu. Siyasi olarak ilham vermese bile, modern tekniklerin ve düşüncelerin benimsenmesine karşı geleneksel engellere karşılık vermeye neden olduğu için, bu siyasi olarak akıllıca bir adımdı.³⁶⁷

Bir çağdaşının yaptığı bir değerlendirmeye göre, Habibullah tahta geçtiği zaman, Afgan halkının % 98'i okuma yazma bilmiyordu. Bu durumu yoluna koyma girişiminde bulunarak Habibullah, şimdiki Afgan eğitim sisteminin temellerini kurdu. Fransız Lisesi'ni örnek alarak ilk laik okul olan (erkekler için) Habibiye Okulu 1904'te kuruldu. Başlangıçta, dört yıllık bir müfredatı olan okul, geleneksel derslerin yanında matematik, coğrafya, beden eğitimi, İngilizce ve Urdu dilleri eğitimi verdi. Sonraları, eğitim, fizik, kimya, botanik, zooloji, resim, çizim, tarih ve sağlık dersleri de eklendi. Afganca ve Türkçe dersleri, İngilizce ve Urduca kadar, resmen teşvik edildi. Emir'in emriyle, Afganistan'daki ilk halk kütüphanesi anlamında olan, okul içinde mütevazı bir kütüphane kuruldu.³⁶⁸

Habibiye ve Harbiye dışında, ilk, orta, mesleki ve yüksek düzeyleri içeren geleneksel İslami eğitim sistemi, müfredatta hiçbir değişiklik olmaksızın yürürlükte kalmaya devam etti. Bu okullardaki öğrenciler, Kur'an, fıkıh, hadis, hat sanatı ve Arap ve Fars klasik edebiyatı derslerine devam etti. Habibiye'ye kabul edilen öğrencilerin birçoğu, geleneksel eğitimin ilk ve orta düzeylerini bitirmişlerdi ve bu öğrenciler, modern müfredatına karşın, asıl ağırlık hâlâ bu dersler üzerinde olduğu için Habibiye'ye kabul edildikten sonra geleneksel dersleri almaya devam

³⁶⁷ a.g.e., s.185-186.

³⁶⁸ Gregorian, a.g.e., s.184-5; Olesen, a.g.e., s.98; Ewans, a.g.e., s.117; Shahrani, a.g.m., s.41.

ettiler. Bu önem, gelenekçileri memnun etme gayretinin bir sonucuydu. 1913'den sonra, daha düşük düzeylerdeki bir öğrencinin derslerinden geçmesi, din ve Arapça derslerindeki yüksek notlarına bağlıydı. Bunun sonucu, aslında rekabet içinde olan geleneksel ve modern eğitim sistemleri arasındaki ortak eğitim hedeflerinin eksikliğiyle beraber, Afgan öğrencilerini kesinlikle engelliyor olmasıydı. On yıllık okul hayatından sonra bile, Habibiye mezunu bir öğrenci, zamanının sadece az bir kısmını modern derslere ayırmış oluyordu.³⁶⁹

Ayrıca, Emir Habibullah, birtakım Afgan öğrencilerin eğitimlerini sürdürmeleri için onları Avrupa'ya göndermeyi planladı, fakat içerideki muhalefet ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi onun bu girişimine engel oldu. 1917 yılında planı tekrar gözden geçirdi ve bazı Habibiye mezunlarını tıp ve mühendislik okumaları için Avrupa'ya ya da Amerika'ya göndermeye niyetlendi ne yazık ki, düşüncesini gerçekleştirilmeden suikasta kurban gitti.³⁷⁰

Bütün olumsuz eleştirilere rağmen bu okullar, Afgan seçkinlerinin oğullarına, modern devletin gerekleriyle kısmen uyum içinde olan bir eğitim temeli vermeye başlamıştı. Ayrıca bu okullar Afganistan'ın geleneksel kabile toplumu ve taşrasıyla yeni oluşan batılılaşmış kent seçkinleri arasındaki toplumsal bölünmenin başlangıcını teşkil etmekteydi.³⁷¹

Habibiye'nin devamının sağlanmasının maliyeti, öğretmenlerin ve personelin maaşları da dâhil olmak üzere, kraliyet hazinesinden karşılanıyordu. Önceleri, askerî olmayan eğitim için sadece küçük miktarlar harcanıyordu, ancak ödenekler gittikçe arttı; ve 1904-19 yılları arasında hükümet, eğitime iki milyon üzerinde rupi harcadı. Hindistan'da eğitim almış birkaç Afgan dışında Habibiye öğretmenlerinin çoğunluğu (1918'de 55 kişi) Hintli Müslümanlardı; bunların bir çoğu eğitimlerini Lahor'daki yüksek okulda ya da Aligarh'daki Müslüman modernist okulda almışlardı. Bu nedenle İngiliz Hindistan'ın Müslümanları arasında gelişen

³⁶⁹ Gregorian, **a.g.e.**, s.185.

³⁷⁰ **a.g.e.**, s.188.

³⁷¹ Ewans, **a.g.e.**, s.117.

olaylar ve düşüncelerin Afganistan'daki etkileri her zamankinden daha büyük olmaktadır. Daha önceleri, İngiliz Hindistan'ın etkisi daha ziyade, bazı Afganların eğitim aldığı Deoband'daki gelenekçi ilahiyat okulundan yayılıyordu.³⁷²

Daha sonra, Birinci Dünya savaşı sırasında, 1913 yılında kurulan Afgan Eğitim Kurumu geleneksel okulların müfredat programını genişletmeye çalışmıştır. 1914 yılında öğretmen eğitim merkezî (Dar-ül muallimin) kurularak ilkökul öğretmenleri için özel bir program başlamıştır.³⁷³ Belirli konular için tek tip ders kitapları kabul edilmiştir. Kraliyet himayesinde yeni bir organizasyon olan Dar-ül Ta'alif, ders kitaplarını seçmiş, çevirmiş, oluşturmuş ve yayımlamıştır. Aynı organizasyon halk için tasarlanan dördü din, beşi Arapça ve üçü Farsça dilbilgisi ve biri felsefe (İngilizce'den çevrilen bir tanıtım kitabı), matematik ve dünya coğrafyasından oluşan ilk kitaplarını yayınlamıştır. 1911 ve 1918 yılları arasında Dar-ül Ta'alif, Mahmud Tarzi'nin birçok kitabını basmıştır; bunların arasında "Bilim ve İslam" ve "Ne Yapılmalı" isimli broşürler, Modern Afganistan Coğrafyası (ilk) ve Rus-Japon savaş tarihinin çevirisi bulunmaktadır. Aynı zamanda Afganistan'ın modern tarihî üzerine ilk önemli Afgan çalışması olan ve Feyzi Muhammed Katib tarafından yazılmış "Sirac-ül Tavarîh'i" yayımlamıştır. Bu kitapların hepsi devlete ait yayın kuruluşunda Kâbil'de basılmıştır.³⁷⁴

Tıp alanında yapılan en önemli gelişme, 1913 yılında ilk devlet hastanesinin kurulmasıydı. Bu, modern eğitimli tek Afgan doktorun olduğu bir ülke için büyük bir gelişmeydi. Kâbil'de yer alan bu yeni hastanede Hintli görevliler istihdam edildi ve Türk doktorlar, Emir'in özel doktoru Münir İzzet Bey ve Ahmed Fehmi Bey tarafından yönetildi. Hastanenin 30 yatağı vardı ve aynı zamanda da halka açık dispanser ve eczane olarak hizmet vermekteydi. Hastane çalışanları kloroform kullanımını ve çiçek aşısı hazırlamasını başlattı ve binlerce çocuk birkaç yıl içerisinde aşılandı.³⁷⁵ Personel eksikliğine ve Afgan toplumunun çok büyük

³⁷² Gregorian, **a.g.e.**, s.185; Olesen, **a.g.e.**, s.99.

³⁷³ Gregorian, **a.g.e.**, s.186; Ewans, **a.g.e.**, s.117; Newell, **a.g.e.**, s.50.

³⁷⁴ Gregorian, **a.g.e.**, s.186; Olesen, **a.g.e.**, s.99.

³⁷⁵ Afganlar daha önce etkilenen hastanın yaralı yerinden alınan kabuğun sürtülmesi yoluyla uygulanan bir yöntemle çocukları aşılamaktaydı. T.L. Pennell'e göre, çiçek hastalığı hafif geçer, fakat

ihtiyaçlarına rağmen hastane kendi sınırları içerisinde çok başarılı bir çalışma sergiledi. 1914’de bir yıl içerisinde bildirildiğine göre 29,466 hasta tedavi edildi ve 95 büyük cerrahi operasyon yapıldı; bir sonraki yıl hasta sayısı 35,351’e çıktı. Aynı yıl çalışan doktorlar 4,000 çiçek aşısı yaptı. Hastane çalışanları aynı zamanda Kâbil dışında da hizmet verdiler. Örneğin 1916 yılında hastane stajyerleri, çocukları aşılama için Herat’a gönderildi. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce çalışanlar sıtmanın yayılmasını engellemek için resmî bir seferberlik başlattılar. Bazı kaynaklara göre orduya ve halka ücretsiz tedavinin yanı sıra, düzenli olarak kininin, Atabrine ve Plasmochin ilaçları da verilmiştir ve “yüzlerce millik bataklığı” kurutmak için kazılar yapmışlardır.³⁷⁶

Emir Habibullah, mekanik aletlerle çok fazla ilgiliydi. Arabalara aşık ve 1905 yılında Habibullah ülkeye ilk otomobili getirdi. Bu yüzden Kâbil’den Durand Hattı’na uzanan yolu iyileştirmeye başladı. Bu dönemde ilk modern demir köprü inşa edildi ve diğer köprüler onarıldı. Kâbil ve Celalabad (Emir’in kışlık konağının bulunduğu yer) arasındaki bağlantıyı sağlayan ilk telefon ağı 1908 yılında yapıldı. Dışarıdan fotoğraf makineleri satın aldı ve fotoğrafçılık, belli başlı özel zevklerinden biri oldu. Pek çok fotoğrafı hâlen özel koleksiyonlarda yer almaktadır. Amerikalı bir mühendis, A.C. Jewett, Afganistan’daki ilk elektrik santralini inşa etti, bu sayede Habibullah’ın sarayı ve Kâbil’deki diğer binalar elektriğe sahip olabildiler. 1901-4 döneminde yaklaşık 1,500 işçi Kâbil’deki devlet atölyelerinde istihdam edildi. Bunlar, buharlı şekillendirme atölyesi, darphane (günde 40,000 Kâbili rupi kapasiteli), demirhane ve pirinç hane, değirmen ve haddehane, kazan ve makine atölyeleri. Hepsinde yaklaşık 100 farklı çeşit makine kullanımdaydı. Ayrıca, bir çok el sanatı dükkanı bulunmaktaydı; bunlar silahlar, fişekler, lastikler, kara barut, süngü ve kılıç, tabaklanmış deri, damıtılmış alkol, asit, teneke ve bakır ürünleri, mumlar, sabun (haftada 12 ton) ve mobilya üretmekteydi. Çeşitli ürünlere rağmen, bu atölyelerin asıl amacı ordunun desteklenmesiydi. Endüstriyel gelişmelerde Avrupalı uzmanların ve teknisyenlerin kullanımında Habibullah da sınırlamalarla engellendi.

bazen hastanın ölümüne neden olacak kadar şiddetli olabilir. Berke’ye göre, çiçek aşısı hazırlamayı Münir Bey öğretmiştir: Aktaran, Gregorian, **a.g.e.**, s.188-189.

³⁷⁶ **a.g.e.**, s.188-189.

İlk olarak hizmetler çok pahalıydı, dahası ve önemlisi Avrupalıların çalıştırılması Afgan geleneklerine uymuyordu. Emir orduda başkomutan olan ve Kâbil yakınlarındaki çeşitli kavimlerin taraftarı ve sempatizanı olan kardeşi Nasrullah'ın İngiliz karşıtı güçlü grubunu ya da Müslüman gelenekselcileri soğutmamak için buna cesaret edemedi. Bu yüzden Emir, ordu, okul, kamu alanları gibi böyle hassas noktalara Hindistan'dan ya da Türkiye'den Müslümanlar getirirdi.³⁷⁷

Bütün bu çabalar sonucunda Emir Habibullah, Afganistan'ın modernleşme sürecinde yaşadığı ikilemin çözümünde babası kadar başarılı olamadı. Askerî açıdan güçleninceye kadar Afganistan'ı yabancıların desteğine açma konusunda isteksizdi, fakat güçlenmek için de zaten yeterli mali kaynağı yoktu. Demiryolu yapılmasını kabul edip etmemek konusunda tereddüde düştü ve Emir, babası gibi denize ulaşma rüyasını gerçekleştirilmeyi umuyordu. Abdurrahman gibi o da bunun dış dünyayla doğrudan bağlantı sağlayacağına ve Afganistan'ın komşularının iyi niyetine bağlılığından kurtulacağına inanıyordu. Afganlar böylece kendi kaynaklarını geliştirebilecek ve kendi ürünlerini doğrudan satabileceklerdi, elde ettikleri geliri kullanarak orduyu güçlendirebilecek ve gerekli endüstrileri kurabilecek ve reformları gerçekleştirebileceklerdi. Habibullah'ın bu rüyayı gerçekleştirememesine rağmen modern Afganistan'ın ortaya çıkmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Başta eğitim olmak üzere, basın-yayın, toplum sağlığı ve endüstri alanındaki çalışmaları ne kadar sınırlı olsa da büyük önem taşımaktadır. Bunlar, kentsel nüfusun artmasına ve Afgan orta sınıfının gelişimine ortam hazırlamış ve destek olmuştur. En önemlisi de, onun devriyle birlikte, ilk eğitilmiş ve siyasi olarak bilinçli bir Afgan kuşağının, gelecekteki izlenecek Afgan modernleşme girişimlerinin sorumluluğunu üstlenecek, Mahmud Beg Tarzi önderliğindeki, Sirac-ül Ekber kuşağının ortaya çıkmasıdır.

³⁷⁷ Gregorian, a.g.e., s.190-192; Dupree, a.g.e., s.438-439.

5.3. Değerlendirme

Afgan modernleşme sürecinde önemli kilometre taşlarından biri olan Emir Habibullah dönemi, pan-İslamcılık, modernleşme, milliyetçilik ve bağımsızlık duygu ve düşüncelerinin Afgan toplumuna nüfuz ederek modern Afgan tarihinde âdeta bir “kalkış” noktasının olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde, Emir Habibullah Han’ı, Afganistan’ın modernleşmesine ve millî bağımsızlık sürecine yönelten etkenlerin oluşumunda, Amin Saikal, dört değişkenin egemen olduğunu öne sürmektedir. Bunlar; Emir Habibullah Han’ın kişiliği, bu dönemde giderek artan reformcu hareketler, hükümdarlık ailesinin içinde devam eden gelen çokeşliliğe ilişkin (poligamik) rekabetin tekrarlanması ve İngilizlerin Afganlılara karşı tutumudur;³⁷⁸

Birinci değişken, Habibullah Han’ın kişiliğiyle ilgiliydi. Pek çok yönden babası kadar otokratik olmasına karşın siyaseten daha kurnaz, sosyo-kültürel bakımdan açık fikirli ve modern değişimlerle de uyumluydu. Parıltılı ve lüks yaşam zevki ile teknolojik yeniliklere olan hayranlığı, özellikle de bunları kendi krallığının rahatına yarıyorsa ve aynı zamanda güçlü, birleşmiş ve modern bir Afganistan’ı yönetme arzusu kendisini modernist ve milliyetçi değişimlere babasından daha açık olmasına yol açmıştır. Liderliğini sağlama aldıktan sonra, babasının reformlarını sürdürmek ve bunların üzerine inşa etmek için heyecanla kolları sıvamıştır. Afganistan’ın, Müslüman olan çok sayıdaki bölge devletini derinden etkilemekte olan birtakım reformcu ve milliyetçi dalgalara daha fazla kayıtsız kalamadığı bir zamanda yönetimi üstlenmiştir. Yaşanan iki gelişme bilhassa önemliydi. İlki, ünlü İslam düşünürü ve eylemcisi Seyid Cemaleddin el-Afgani’nin (1839-1897), özellikle İngiliz sömürge hâkimiyetine karşı İslam dünyasının reformasyonu ve birliği çağrısında bulunan pan-İslamcı çabalarıydı. Bu çağrı, pek çok Müslüman’ın ruhunda izler bırakmış ve bölgede birkaç milliyetçi grubun doğmasını sağlamıştır. Diğerisi ise, özellikle İran, Osmanlı Türkiye’si ve Mısır gibi bir dizi Müslüman bölge ülkesinin iç reformlar ve dış müdahale ve baskılara direnmek için gittikçe artan taleplerin neden olduğu deneyimleri gerçeği idi. Takip eden yıllarda millî ve bölgesel esaslı

³⁷⁸ Saikal, a.g.e., s.41-49.

değişikliklerle sonuçlanmış olan bu ihtiyaçlar, Afganistan’da modernist ve milliyetçi düşüncenin doğmasında, şu veya bu biçimde etkili olacaktır.

Bu kapsamda, Pan-İslamcılığın Afgan modernist hareketi üzerinde olumlu ve olumsuz etkilere neden olmuştur. Olumlu açıdan bakıldığında, Müslüman dayanışması kavramı gelenekselciler ve modernistler arasında, millî birlik açısından, vatanın ve İslam’ın savunmasında ortak bir noktada buluşma imkânı sağlamıştır. Pan-İslamcılık aynı zamanda dağınık etnik grupları birleştirmede ve bağımsızlığın teşvik edilmesinde başarılı bir rol oynamıştır. Dahası, Afgan milliyetçiliğini desteklemesi bağlamında, Afganistan üzerinde hak iddia eden Pan-İrancılık ya da Pan-Türkçülük karşıtı bir araç olarak hizmet etmiştir. Son olarak Pan-İslamcılık yenileşmeyi savunan modernistlerin temelini oluşturmuştur; modernleşme, monarşiyi, Afganistan’ı ve İslam’ı savunmayı güçlendiren etkili bir yoldur. Olumsuz açıdan bakıldığında, Pan-İslamcılık yabancı korkusu ve dinî fanatikliği körüklemiş ve ülkede reform yanlısı, kültürel ve politik olarak dışa açılmak isteyenlerin konumunu zorlaştırmıştır.

Aslında, Siyasi Pan-İslamcılığa ait en büyük dönem 1911 yılındaki Balkan Savaşı’ndan, Atatürk’ün 1924’te Hilafet müessesesini lağvedişine kadar uzanır. Bu durum Pan-İslamcılığın Afganistan’a bölgede mühim bir rol oynaması için gereken siyasi strateji şansını sağladığı yegane fırsattı. İslam Dünyasını müdafaa çağrısı Hindistan Müslümanlarından gelmişti. Söz konusu çağrıya Afgan ulemasıyla Mahmut Tarzi’nin bulunduğu modernist Genç Afganlar hareketi sahip çıktı. Fakat, İngilizlere karşı Osmanlı Devleti’ni desteklemeyi Emir Habibullah’ın reddetmesi bu önemli fırsatın kaçmasına neden oldu ve akabinde Kral Habibullah’ın bir suikasta kurban gitmesi bu güç birliğinin temsil ettiği fikrin ne kadar kuvvetle desteklendiğini göstermektedir.

İkinci değişken, bölgede giderek büyüyen reformcu hareketle ilgiliydi: yirminci yüzyılın başında Afganistan’da reform ve bağımsızlık için can atan küçük, ama etkili bir aydınlar ve asiller grubu ortaya çıkmıştı. Bu gruptan, aynı anda Osmanlı Türkiye’sinde var olan “Genç Türkler” modelinden esinlenmiş olan “Genç

Afganlar” diye bir grup hızla gelişip türemiştir. Bu grup kesinlikle benzeşik değil, daha çok, farklı sosyal altyapılardan gelen bireylerin bir toplamasıydı. Ne tanımlanabilir bir örgüte sahipti ne de modern anlamda siyasi bir parti olarak faaliyet gösteriyordu. Afganistan’daki bu çiçeği burnunda reformist hareket her şeyden ziyade bir aydınlar kulübüne benziyordu, merkezî de ülkenin ilk modern eğitim kurumu; 1904’te Kâbil’den açılmış olan Habibiye Okuluydu. Lisenin Hintli müdürü Dr. Abdul Gani ve personeli tarafından desteklenen sömürgecilik karşıtı ve aydınlanmacı düşünceler bu Genç Afganları açıkça etkilemişti. 1906’da, Sirac ül Ekber gazetesinin ilk sayısını çıkarmayı başarmışlardır. Ülkenin bütün bilim adamı ve aydınlarını topluma yardıma, geri kalmışlıktan kurtulmanın yolunu göstermeye ve anavatanın yeşermesi ve halkın yaşam standartlarının yükseltilmesi için gereken önlemlerin planlanmasına çağırıyor idi.

Afganistan’da reformcu hareketin gelişimine öncelikle, Afganistan’dan sürülen ailelerin özellikle de yeni kurulan bürokrasiye ve hükümete ilham veren Tarzi’nin ailesinin geri gelmesidir. Osmanlı İmparatorluğu’ndan geri dönen Mahmud Tarzi, Afganları dünya politikasındaki olaylardan, bilimden ve kültürel alanlardan haberdar etmenin yanı sıra, Genç Türklerin, Seyid Ahmed Han’ın ve el-Afgani’nin politik düşüncelerini Sirac-ül Ekber gazetesi aracılığıyla tanıtmıştır. Tarzi’nin “Türk iletişimi”, ilk olarak Harbiye’de, Afgan-Türk işbirliği için bir hazırlık oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, birçok Afgan liderin geleneksel olarak eğitim aldığı yer olan Hindistan ile olan bağlantılardır. Öncü bir konuma sahip olan Dar-ül Ulüm Deoband’ın ve özellikle etkili lideri Şeyhül Hind, Mevlana Mahmud el-Hassan sayesinde Hintli Müslümanlar arasındaki radikal fikirler doğrudan Afganistan’a iletilmiştir.³⁷⁹

Üçüncü değişken ise, hükümdarlık ailesinin içinde devam ede gelen çokeşliliğe ilişkin (poligamik) rekabetin tekrar edilmesiyle ilgiliydi. Daha önce de bahsedildiği gibi, Emir Habibullah kardeşi Serdar Nasrullah Han’ın siyasi emellerine ve diğer unsurların muhalefetine karşı kendi liderliğini pekiştirmeyi ilk başta

³⁷⁹ Olesen, a.g.e., s.107-108.

başarmıştı. Fakat bu, Nasrullah'ın özellikle bütün emellerinden vazgeçtiği ya da bütün diğer muhalefet biçimlerinin hep birden sona erdiği anlamına gelmemiştir. Emir Habibullah kardeşinin emellerini, başlangıçta onunla iktidarını bazı yönlerden paylaşmak suretiyle geciktirmiştir.

Afgan seçkinleri arasında yeni oluşan reformcu duyarlılık, ne bölgede artan gelişme dürtüsünden ayrılmış, ne de Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından etkilenmişti. Aslında, Mustafa Kemal'in liderliğindeki Türk Devrimi ve Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşevik Devrimi gibi Savaşı takip eden çok önemli olaylar, Afgan milliyetçi reformcular için oyalamadan ziyade daha sonrası için teşvik sağladı. Başından beri İngilizler Afganistan'daki bu değişen havayı anlamak ve ona hassasiyet göstermek bir yana, ülkeye karşı tutumlarını daha da sertleştirmişlerdir; bu da tepkiye yol açarak, Afganistan'daki reform hareketinin aldığı şekil ile girdiği yöne önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu da bizi, Emir Habibullah'ın saltanatının son değişkenine ulaştırıyor.

Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı, Afgan modernistler ve gelenekçiler arasında kısa süreli bir anlaşma temeli oluştururken, savaş modernleşme sürecinin de başlamasına neden oldu. Modernistler Afganistan'ın askerî ve ekonomik gücü için gerekli olan teknolojik değişimi ilerletti; gelenekselciler teknolojik değişime İngiltere'ye karşı amaçlanan bağımsızlık politikası ve diğer Müslüman kardeşlerin özgürlüklerine kavuşması olarak bakılmasıyla sınırlı reformların uygulanması için gereken ortamları sağladı. Öte yandan, Savaş, tüm dünyaya batı kültürünün kendisini yok ederken, Müslüman yenilikçilere Batı'nın modern bir toplumun ihtiyaç duyduğu bütün cevapları olmadığı gerçeğini de gösterdi. Diğer taraftan İslam dünyası, Osmanlı'nın Hristiyan güçlerle işbirliği yapması ve Arap isyanları nedeniyle hayal kırıklığı ve çelişkileri birlikte yaşamıştı.

Sonuç olarak, Emir'in babası Abdurrahman Han'ın politikalarıyla başlatılan ve bu dönemde devam eden gücün merkezîleşmesinin doğrudan sonucu olarak, kırsal kesimin ve çevresinin devlet görevlilerinin elinde sürekli ve sistematik istismar ve sömürüsü, Emir Habibullah'ın ve varislerinin döneminde azalmaksızın

devam etti. Fakat, kırsal kesimin çoğunluğunun maruz kaldığı adaletsizlikler nedeniyle değil, fakat gücünün otokratik yapısı ve Afganistan'ın dış bağımsızlığı pahasına Birinci Dünya Savaşı sırasında takip ettiği İngilizlerle dostluk politikasına olan sadakati nedeniyle Emir Habibullah'ın otoritesine karşı çıkıldı. Bu çıkış, kabilelerden ve kırsal kesimden gelmedi, fakat kendi ailesinin mensupları ve saraydakilerin de içinde bulunduğu çok küçük, yeni oluşan kent aydınları arasından geldi. Emir Habibullah'a muhalefet, geçmişteki muhalefetten farklı olarak, basit bir hanedanlık mücadelesi değildi. Aksine, mevcut kuvvet yapısını az veya çok değiştirmeyi hedefleyen özel siyasi ideolojik göstergeler tarafından yönlendirildi. Bu siyasi eğilimler, anayasacılık, milliyetçilik ve reformculuk ile İslamcı modernleşme ile yakından bağlantılıydı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Habibullah, Almanlara ve daha sonra Ruslara karşı İngilizlerin safında yer alması, politik olarak kaçınılmaz olsa bile, alınabilecek son derece tehlikeli bir karar idi, çünkü, "Afganistan'da, Emir hariç, herkes şiddetle İngilizlere düşman idi" Bunun yanı sıra, çoğu Müslüman Afganlılar, eski İslam Halifesi, Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaşta bir kâfir imparatorluğunun desteklenmesi karşısında suskundu. Habibullah'ın kardeşi, Emir'i öldürmek ve Afganistan'da hilafeti yeniden kurmak için pan-İslamcı yeni bir güçlü liderle değiştirmek için komplo kurdu. Sonunda Habibullah İngilizlerle yaptığı zorunlu anlaşma ve Afganların tam bağımsızlık taleplerini yerine getirmedeki başarısızlığı hayatına mal oldu.

Emir, 20 Şubat 1919'da, Tigiri yakınlarında bir av sırasında kimliği belirsiz bir suikastçı tarafından öldürüldü. Cinayetle birlikte pek çok dedikodu yayıldı. Ruslar, İngilizleri Mustafa Sagir adlı bir suikastçıyı kullanmakla itham ettiler. Sonuçta, Amanullah Nisan 1919'da uygun bir günah keçisi olarak Albay Şah Ali Rıza Han'ı astırmadan ve Nasrullah'ı ömür boyu hapse mahkûm ettirmeden önce, Afganlılar bu yorumu resmî olarak kabul ettiler. Sagir Türkiye'de tutuklandı ve Mustafa Kemal Atatürk'e karşı suikast planında suç ortağı olmakla suçlandı, 1922'de Ankara'da yargılanırken Habibullah cinayetini ve diğer suçlarını itiraf etti. Mustafa Sagir, İngilizlerin kurtarma girişimlerine rağmen, idam edildi.

Hatta İngiltere Kralı'nın, merhamet ricası içeren bir mesajı Atatürk'e gönderdiği iddia edildi.³⁸⁰

³⁸⁰ Dupree, **a.g.e.**, s. 435.

6. BÖLÜM: BAĞIMSIZLIK VE TALİHSİZ MODERNLEŞME (1919-1929)

Emir Habibullah'ın bir suikast sonucunda öldürülmesinden sonra Afganistan'da reformcu-modernistler ve tutucu-gelenekselciler arasında bir iktidar mücadelesi yaşandı. Reformcu gruba liderlik eden Emir'in genç oğlu Amanullah Han, diğer gruba liderlik eden ise Emir'in kardeşi Nasrullah Han'dı. Nasrullah hem saraydaki İngiliz karşıtı grup için hem de teknolojik yeniliğe ve değişime karşı olan özellikle de bünyesel değişime karşı olanları temsil ediyordu. Babası öldürüldüğü zaman Kâbil'de bulunmanın üstünlüğünü kullanan Amanullah, memur ve askerlere maaş artışı vaadinde bulunarak ordunun desteği ve popüler kişiliği sayesinde Barakzaylar tarafından Afgan Emiri³⁸¹ olarak ilan edildi (21-22 Şubat 1919). Nasrullah Han ise Habibullah suikastı nedeniyle tutuklandı ve daha sonra hapisanede öldü.³⁸²

Kral Amanullah tahta çıktığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Kuvvetleri tarafından yenilmesi ve Müslümanlar için kutsal sayılan yerlerin İngiltere tarafından işgal edilmesi ve Hristiyan güçlerin İslam'ın yok edilmesini amaçladığına inanan ve Halife'nin cihat çağrısına uymayan Afganlar arasında hayal kırıklığı, utanç ve İngilizlere karşı artan bir düşmanlık hâkimdi. Aynı zamanda, Afganlıların çoğunluğu, Habibullah Han'ın dünya savaşındaki tarafsızlığının karşılığında başta tam bağımsızlık olmak üzere bazı maddi ve Hindistan ile olan sınır bölgesindeki kabilelere ilişkin somut sonuçlar elde etme fırsatını kullanamadığına inanıyordu. Öte yandan, Afganlar, Afganistan'a yardım adı altında eski politikasına dönmekten çekinmeyen İngiltere'nin samimiyetine hiç bir zaman güvenemezdi. Hindistan'daki birlikleri tarafından, gözdağı vermek amacıyla kuzey batı sınırı boyunca Afgan sınırlarına düzenlenen seferler yüzünden İngiltere'ye karşı duyulan düşmanlık canlılığını korumaktaydı. Afganlar tarafından İngiliz saldırılarına karşı güvenlikleri

³⁸¹ Daha sonra 1923'de ünvanını, muhtemelen Osmanlı/Türk etkisiyle, "padişah" olarak değiştirmişti, fakat gerek Türkçe gerekse İngilizce kaynaklarda "padişah" ünvanı yerine "kral" kullanılmaktadır.

³⁸² Gregorian, a.g.e., s.227-228.

için hayati öneme sahip, Afganistan ve Hindistan sınırları arasındaki bağımsız Afgan kabilelerine ait tampon bölge, İngiltere tarafından yavaş yavaş delinmekteydi. Rusya'nın muhtemel bir tehlike olması devam etse de, İngiltere fiilî olarak Afganistan'a yönelik saldırılarını sürdürmekteydi. 1907 İngiliz-Rus Anlaşması, Afganlılar arasında bir çok kişiyi, eninde sonunda bu iki Hristiyan gücün Afganistan'ı aralarında paylaşma amacıyla bir anlaşmaya varabileceklerine inandırmıştı. Amanullah tahta çıktığında ve Kâbil'deki siyasi hava da değişmişti. Demokrasi, milliyetçilik, İslami dayanışma, kendinî yönetme ve diğer düşünceler Afgan toplumuna nüfuz etmeye başlamıştı. Milliyetçi sesiyle Sirac-ül Ekber ülkeye yeni fikirler getirmiş ve Afganistan'ın entelektüel tecridinî kırmıştı. Afgan halkı günün sorunlarına dâhil olmaya başlamıştı: Hilafetin akıbeti, İslam'ın akıbeti, ve Afganistan'ın akıbeti tartışmaların gündemini oluşturmaktaydı.³⁸³

Amanullah'ın taç giyme töreninin yapıldığı 28 Şubat 1919'da halka yaptığı ilk konuşmada, “asil Afgan milletine Krallık tacını kendi başına giydirdikleri” için minnettarlığını ifade etti;

“Saygınlığını gerçekleştirmede mağrur bir millet! Benim büyük halkımın bu tacı başıma geçirdiği şu dakikada, tacı ve tahtı ancak, planlarımı ve amaçlarımı gerçekleştirmede, beni desteklemeniz kaydıyla kabul ettiğimi yüksek sesle ilan ediyorum. Size düşüncelerimi daha önce açıkladım ve şimdi bunların sadece en önemlilerini tekrar edeceğim:

1. Afganistan özgür ve bağımsız olmak zorundadır; tüm diğer egemen devletlerin sahip olduğu bütün haklara sahip olmalıdır.
2. Şehit olan babamın kanını yerde bırakmamak için var gücünüzle bana yardım edin.
3. Vatandaşlarımız özgürleşmelidir, kimse baskı ve zorbalığa maruz kalmamalıdır. Sadece kanunlar geçerli olmalıdır.”³⁸⁴

³⁸³ Adamec, a.g.e., s.134.

³⁸⁴ Adamec, a.g.e., s.111; Saikal, a.g.e., s.60.

Amanullah, ayrıca, “şura” aracılığıyla yöneteceğine söz verdi ve dinlerini, devletlerini ve milletlerini korumak için uyanık olmalarını ve vatanlarının güvenliğine yönelik tehditlere karşı uyanık kalmalarını, farkında olmalarını, milletinden istedi.³⁸⁵

Bu kapsamda, bir Afgan hükümdarının meşruiyetini yalnızca kabile siyasetinde veya İslam’da değil, geniş halk desteğinde aradığı ilk seferdi. Milliyetçilik, popülizm unsurları, geleneksel Peştun değerlerine saygı (babasının katillerini cezalandırma andı) kuşkusuz bu yeni kralın ilkeli sisteminin önemli parçalarını teşkil ediyordu. Ne var ki, bu platformun köşe taşı hâline gelmiş olan şey bağımsızlıktı, daha özel olarak, modernizasyonla iç içe bir bağımsızlık idi. Temel olarak bu, Afganistan’ın her şeyden önce İngiliz hâkimiyetinden ve dolayısıyla da “Büyük Oyun” müdahalesinden kurtarılmadıkça modernize olamayacağı ve modernize olamadan da bağımsızlığını koruyamayacağı anlamına geliyordu. Böylece, Genç Afganların yerli reformları başından beri kaçınılmaz olarak dış siyasete bağlanmıştı, ve tersine; dahası, bir alandaki başarısızlık diğer alan üzerinde ciddi sorun çıkarabilirdi.³⁸⁶

Böyle bir ortamda iktidara gelen Amanullah, çocukluğunda bile dindar bir Müslüman’dı ve her zaman İslam’ı korumanın görevi olduğu duygusuna sahipti.³⁸⁷ Birkaç bağımsız İslam ülkesinin kalması, Amanullah’ı oldukça korkutmuştu, İslam hilafetinin son temsilcileri Batılı güçler tarafından yok edilme tehdidiyle karşı karşıyaydı. Fakat, samimi bir Müslüman olan Amanullah, aynı zamanda, İslam’ın ve Afganistan’ın çıkarlarını dengelemek gerektiğini fark eden laik bir yenilikçiydi. Bununla birlikte, genç yaştan itibaren, İslam dünyasında modernleşmenin ateşli savunucusu kayınpederi Mahmud Tarzi’nin etkisi altında olan Emir için, bu kesinlikle birlikte yerine getirilmesi gereken kutsal bir görevdi. Afganistan’ın modernleşmesini engelleyen etkenlerle İslam’ın yozlaşmasına ve güç kaybına yol açan etkenler tamamen aynıydı. Bu nedenle, hemen harekete geçmesi

³⁸⁵ Shahrani, *a.g.m.*, s.45.

³⁸⁶ Saikal, *a.g.e.*, s.61.

³⁸⁷ Rhea Talley Stewart, *Fire in Afghanistan, 1914-1929*, Doubleday Co., Garden City, NY 1973, s.116.

gerektiği çevresi tarafından ikna edilen Kral Amanullah'ın ilk eylemlerinden biri, Hindistan'ın Genel Valisi Lord Chelmsford'a, kendilerini Habibullah'ın ölümünden ve kendisinin de tahta çıkışından haberdar ettiği bir mektup yazmak olmuştur. Mektubunda; Afganistan'ın "bağımsız ve özgür" olduğunu ifade ederek, Hindistan ile karşılıklı yararlarına olacak ticaret antlaşmaları yapmaya da hazır olduğunu belirtmiştir.³⁸⁸ Yeni Kral, hiç zaman yitirmeden idari reformları başlattı ve Abdül Kuddus Han'ın Başbakan ve Mahmud Tarzi'nin Dışişleri Bakanı olduğu bir kabine kurdu.³⁸⁹

6.1. Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı ve Tam Bağımsızlık

Amanullah ülkede tam denetimi sağladıktan sonra Afganistan'ın tam bağımsızlığını elde etmeyi kendisine amaç edindi. Kral Amanullah, Hindistan'ın Genel Valisi Lord Chelmsford'a yazdığı ve bağımsızlık vurgusu yaptığı mektuptan sonra, İngilizlerin bağımsızlık meselesinin çözümünü geciktirmeleri nedeniyle, koşulsuz bağımsızlığı sağlamanın en iyi yolunun askerî çözüm olduğu sonucuna vardı.³⁹⁰

O sırada dile getirilmiş olmasa da, hem kapsam hem de sonuç bakımından bu çatışma sınırlı tutulacaktı, bu yüzden de zorunlu olarak eldeki kaynaklarla uygunluk içinde olmalıydı. Amaç, süregelen diplomatik müzakereleri hızlandırmaları ve Kâbil'in tam ve koşulsuz bağımsızlık talebine razı olmaları için İngilizlere baskı yapmaktı. Diğer taraftan, Kral Amanullah, gelenekçi ulemanın ve ayrılıkçı kabilelerin başı olan amcası Nasrullah Han'ın babasının suikastından sorumlu olduğunu ilan ederek, onu ömür boyu hapse mahkûm etmişti. Bu durum, gelenekçi dinî ve kabile liderleri arasında ciddi bir memnuniyetsizliğe neden oldu, sözgelimi, Kandahar'da 25 Nisan 1919'da hutbede kralın adı okunmadı.³⁹¹

³⁸⁸ Ewans, *a.g.e.*, s.119.

³⁸⁹ Adamec, *a.g.e.*, s.111.

³⁹⁰ Saikal, *a.g.e.*, s.61.

³⁹¹ Shahrani, *a.g.m.*, s.45-46.

İngilizler, Amanullah'ın savaşı tahrik etme gerekçesinden hiç kuşku duymuyorlardı. Chelmsford'un Hindistan Bakanı Montagu'ya bildirdiğine göre, “Kâbil'deki ajanımızın verdiği rapordan anlaşılıyor ki, Emir'in, son Emir cinayetini soruşturması halkta derin hayal kırıklığı yaratmıştır. Kendi durumunu korumanın imkânsız olduğu ve Hindistan'daki kargaşadan cesaret aldığı açıklamaları, tamamıyla abartılıydı ve Hindistan'ın kolaylıkla fethedileceği vaadiyle, kendisine baş kaldırılmasını önlemek için cihat ilan etmeye zorlanmıştı.” Bir diğer görüşe göre ise, ordunun dikkatini başka yöne çekmek isteyen Amanullah'ın orduyu sınıra sevk etmiş olduğu, fakat kesinlikle herhangi bir düşmanlık başlatma niyeti yoktu. Bu gelişmelere, aldıkları talimatı aşan yerel komutanların eylemleri neden olmuştu. Ewans'ın değerlendirmesine göre, elbette bundan daha fazlası söz konusuydu. Amanullah, vatansever değilse hiçbir şey değildi ve İngiliz karşıtı düşüncelerini annesinden ve şimdi Dışişleri Bakanı olarak atadığı Mahmud Tarzi'den edinmişti. Amanullah yalnızca İngilizleri Afgan bağımsızlığını tanımaları için zorlamak istemiyordu, fakat aynı zamanda, Ahmed Şah Durrani zamanında Afgan krallığının bir parçası olan, Durand Hattı ile İndus arasındaki toprakları da geri almak için yanıp tutuşuyordu. Ayrıca, güçlü Pan-İslamcı düşünceler de besliyordu ve kendisini Hindistan'daki Müslüman nüfusun lideri olarak görüyordu. Bununla beraber, muhtemelen şartların müsait, gelişmelerin de umut vaat ettiğini düşünüyordu. Hindistan'daki Müslüman nüfus arasında, hilafete ev sahipliği yapan Türklerin Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden duyulan büyük bir kızgınlık vardı. Kendi kaderini tayin ilkesi çağdaş zaman ruhunun bir parçasıydı. Rusya kargaşa içindeydi ve kuzeyden herhangi bir tehdit oluşturmuyordu. Hindistan içindeyse kıtlık ve grip salgını vardı. Ayrıca, İngilizlerin savaş sırasında verip de daha sonra tutmadıkları, boşa çıkan anayasal ilerleme vaatleri yüzünden de Hindistan'a memnuniyetsizlik hâkimdi.³⁹²

Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'nın başlaması, Afgan milliyetçiliğinin gelişimiyle ve aynı zamanda da ülkedeki sosyal ve politik beklentilerin artmasıyla ortaya çıkmıştır. Amanullah ilk tahta çıktığında yaptığı açıklamasında “tam

³⁹² Ewans, **a.g.e.**, s.120-121.

bağımsızlığın kazanılmasına” öncelik vereceğine ilişkin söz vermiştir ve bu söz ile Afgan kamuoyunun desteğini elde etmiştir. Bu yüzden gelenekselcilerin desteğini kazanarak, milliyetçiliği modernleşmeye hedeflerine yöneltmiştir. Bu kapsamda, Emir, kendisini müzakereler veya askerî hareketler ile tam bağımsızlığı elde etmeye adanmıştı.³⁹³

Tam bağımsızlığı elde etmek için Hindistan’daki İngiliz hükümetini oldu bittiye getirmek isteyen Amanullah, Nisan 1919 sonlarında, Kâbil’in ana camilerinden birinde, Mescid-i İdga’daki toplu miting sırasında, Afgan halkının dinî ve millî duyarlılığı ile gururuna hitap etmiş ve İngiltere’ye cihat ilan ederek Afgan Bağımsızlık Savaşı’nı veya Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı’nı başlatmıştır. Bunu yaparak, büyükbabasının ve babasının oynadığı Kutsal Savaş oyununu oynuyordu; halkına ortak bir düşman yarat ve İngilizleri korkut.³⁹⁴ Cihat kelimesini kullanması derhal etkili olmuş, yalnızca halk desteğini ateşlememiş, ama aynı zamanda en yüksek rütbeli siyasi-dinî lider olma konumunu da elde etmiş ve ordunun yanı sıra, derhal gelenekçi ulemanın ve kabile liderlerinin desteğini tekrar kazanmıştır. Her iki tarafın da başarısız performans sergilediği savaş, yalnızca bir ay sürmüştü (3 Mayıs-3 Haziran 1919) ve karmaşık sonuçlar meydana getirmiştir.³⁹⁵

Afganlar teknik olarak kendilerinden üstün bir düşmanla uzun süreli bir savaşı devam ettirmeye istekli değillerdi ve bunu yapabilecek güçleri de yoktu. Kuşkusuz İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri’nin Afganistan’a yönelik hava saldırılarının da etkisiyle, 28 Mayıs 1919 yılında ateşkes talep ettiler. Öte yandan, sert Afgan direnişi ve kabilelerin kuşatmalarının artması karşısında, dört yıllık Dünya Savaşı’nda yorgun düşmüş olan İngilizler, Hint ordusunun bu Savaş’ta büyük kayıplar vermesi, moralinin bozuk olması, ordunun büyük kısmının da hâlâ Mezopotamya’da bulunması ve Hindistan’da yerleşik İngiliz birliklerinin sayılarının nispeten az olması ve erzak kıtlığı nedeniyle,³⁹⁶ Amanullah’ın ateşkes talebini kabul ettiler. Aynı zamanda, İngiliz hükümeti, büyük bir ihtimalle Afganistan’ın

³⁹³ Gregorian, **a.g.e.**, s.229.

³⁹⁴ Stewart, **a.g.e.**, s.45.

³⁹⁵ Saikal, **a.g.e.**, s.61; Roy, **a.g.e.**, s.109.

³⁹⁶ Ewans, **a.g.e.**, s.121-122.

dağılmasına ve Hindistan ile Rusya arasındaki tampon bölgenin kaybolmasına yol açacak olan bir savaşı sürdürmeye de istekli değildi.³⁹⁷ Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı, ne Afganistan'ın ne de İngiltere'nin zaferiyle sonuçlanmıştır. Her iki tarafta kendisinin kazandığını iddia etse de, ciddi bir çatışma meydana gelmedi ve taraflar birbirleri üzerinde kesin bir üstünlük sağlayamadılar.

Temmuz 1919 sonunda bir Afgan heyeti barış antlaşmasını müzakere için Ravalpindi'ye davet edilmiş ve İngilizlerin lehine oldukça ağır basan bir antlaşmayı kabul etmişlerdir. 8 Ağustos 1919 yılında imzalanan Ravalpindi Antlaşmasında, İngilizler, Afganistan'ın tam bağımsızlığını kabul ettiler. Bu Antlaşma aşağıda belirtilen hükümleri kapsamaktaydı:

1. Barışın sağlanması,
2. Afganistan'ın Hindistan üzerinden yaptığı silah ithalinin yasaklanması,
3. Mali yardımlardaki gecikmiş borçların tahsil edilmesi ve Afganistan'a mali yardımların sona erdirilmesi,
4. Afgan Devleti, İngiltere'nin dostluğunu tekrar kazanmak için içtenlikle istekli olması ve bunu hareketleriyle göstermesi şartıyla, altı ay sonra ortak çıkarlara ilişkin konuları tartışmak üzere bir Afgan heyetinin İngiltere tarafından kabul edilmesi ve eski dostluk ilişkilerinin yeniden tesis edilmesi ve
5. Sınırların belirsiz olan bölümlerinin bir İngiliz komisyonu tarafından belirlenmesi şartıyla Hindistan-Afganistan sınırının önceden tanındığı şekliyle kabul edilmesi.³⁹⁸

Afganlar açısından yeni Anlaşma şüphesiz pek tatmin edici değildi, çünkü esas sınır ve bölge sorunlarının çözümüne hitap etmiyordu. Çünkü, Afgan yönetimi başlangıçta Durand Hattı'nda yapılan sınır tayinin iptal edilmesini istiyordu. Fakat, Amanullah, Afgan bağımsızlığının bedeli olarak, en azından kâğıt

³⁹⁷ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.196.

³⁹⁸ Adamec, **a.g.e.**, s.130.

üzerinde, Durand hattını kabul etmek zorunda kalmış ve alt kesimlerdeki kabile bölgelerindeki hak iddiasından vaz geçmiştir. Bunun sonucunda, İngilizlerin Peştun kabile kuşatmasında kendi konumunu güçlendirmiş ve bu bölgedeki Afganların manevi ve siyasi denetim kurma umutlarını ortadan kaldırmıştı. Anlaşmada yer almayan ve ayrı bir mektupta açık bir dille, Afganistan'ın artık "iç ve dış ilişkilerinde resmen özgür ve bağımsız" olduğunu, savaşınsa "tüm önceki antlaşmaları hükümsüz kıldığını" bildiriyordu. Bu durum, Amanullah'ı galip yapmış; hem içeride hem de uluslararası sahnede itibarı oldukça yükselmiştir. Bu sonuç, Amanullah tarafından İngiliz ordularının yenilgisi olarak, daha doğrusu, bağımsız bir Afgan devletinin göstergesi olarak sunulmuştur.³⁹⁹

Diğer taraftan İngilizler açısından, Chelmsford'un Londra'ya gönderdiği bir mektupta belirttiği gibi, "Dünyadaki kendi kaderini tayin hakkı ile millî özgürlük ruhundan gebe kalmış; otokrasiden kurtularak yeni kavuştuğu özgürlüğünde ve Rusya tehdidinden kaçışında aşırı derecede özgüvenle dolu; mutlak bağımsızlığı üzerindeki her türlü baskıya karşı tahammülsüz bir Afgan milletiyle karşı karşıyayız. Günümüz Afganistan'ının, kendi dış siyaseti üzerindeki eski denetimimizi yeniden kapsayan bir antlaşmayı kabule yanaşmalarını beklemek açıkça imkânsızdı. Kılıç zoruyla dayatmaya çalışsak, ne olur, nereye kadar? Antlaşma, kılıcın ucu görüldüğü anda paramparça edilirdi."⁴⁰⁰ Doğrusu, Afganistan'ın iç ve dış işlerinde resmen bağımsız olmasının İngilizler tarafından kabul edilmesi değişen bir dünyanın gerçekçi bir değerlendirmesinin sonucuydu. Artık, bu durumda, başka bir ülkenin dış ilişkilerinin uzaktan idare edilmesi çok uzun süremezdi, üstelik idare edenin veya temsilcilerinin fiziken orada bulunmaları hiçbir zaman söz konusu değildi.

Aslında, Saikal'ın belirttiği gibi, İngilizlerin Afganistan'ın bağımsızlığına yaklaşımında genel olarak üç etken dikkat çekiyordu. Biri, Amanullah'ı sevmemeleriydi, ki görünürde bu, Bolşeviklere duydukları nefretten farklı değildi. Amanullah'ın milliyetçi militanlığında Bolşevik nüfuzuna ciddi bir

³⁹⁹ Adamec, **a.g.e.**, s.130; Ewans, **a.g.e.**, s.124-125.

⁴⁰⁰ Ewans, **a.g.e.**, s.125.

eğilim görmüşlerdi. Amanullah'ın İngiliz-karşıtı kampanyasına hâkim olan İslamcı retorik karşısında İngilizlerin duyduğu bir diğer kaygı, sonradan Hindistan'da ve aslında bütün bölgede hız kazanan sömürge karşıtı ve bağımsızlık yanlısı çalkantıya katkıda bulunması ve bunu güçlendirmesi idi. Üçüncüsü ise, bir imparatorluk gücü olan İngilizlerin gururu ve kendinî üstün görmeleri idi, bu hâlleri, baş etmeleri gereken diğer tarafın konumuna ilişkin daha gerçekçi bir anlayış geliştirmelerini sıklıkla engellemiştir. Bu etkenler başlangıçta İngilizlerin yazılı hükümleri her türlü yorumla açık olan bir bağımsızlık antlaşmasına razı olmaya sevk etmiştir.⁴⁰¹ Sonuç olarak, Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı, Afganların kendilerine yönelik büyük bir haksızlığı düzeltmek, Afganistan'ın bağımsızlığıyla birlikte, sınırın her iki tarafında bulunan Peştun kabilelerinin yeniden birleşmesi için Hindistan ile olan eski sınırlarını yeniden oluşturmaya yönelikti. Ancak bu savaş, İngiltere'nin Afganistan üzerindeki egemenliğine, diğer bir ifade ile dış ilişkilerinde İngiltere'ye olan bağımlılığına bir son verdi. Afgan yöneticiler kendi bağımsızlıklarını korumada başarılıyken, büyük güç olma tutkularında başarısızlardı. Yine de, Afganlar tarafından bu gelişme bir zafer ve 1919 yılı yabancı tahakkümünden kurtularak tam bağımsızlığa kavuşmalarının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu aynı zamanda parçalanmış bir kabile toplumunun bir millî devlete dönüşüm sürecidir.

6.2. Dış İlişkiler ve Pan-İslamcılık

Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'nın sonucu, Kral Amanullah'ın yurt içindeki itibarını artırmakla kalmadı, Müslüman, milliyetçi ve sömürge-karşıtı bir lider görüntüsü oluşturarak bölgedeki, özellikle de Hindistan alt-kıtasındaki pek çok milliyetçi-reformcu grupların ilgisine neden oldu ve hatta diğer İslam ülkelerindeki dinî liderlerin desteğini alarak tahttan indirilen Türk halifesinin muhtemel halefi olarak bile zikredildi.⁴⁰² Bu çerçevede, Afgan bağımsızlığını esaslı modernleşme adımlarıyla destekleme planları yapan Kral Amanullah ile Dışişleri Bakanı Mahmud Tarzi, uluslararası onay ve destek sağlamak için Ravalpindi Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından çeşitli ülkelere heyetler göndermişlerdir. Bu

⁴⁰¹ Saikal, a.g.e., s.62.

⁴⁰² Poullada, a.g.e., s.47.

heyetlere genelde, Genç Afganların liberal bir Tacik ve İngiltere, Sovyet Rusya, İran, Türkiye, Avrupa ve ABD ile yapılan müzakerelerin öncüsü olan Muhammed Veli başkanlık etmiştir.⁴⁰³ Afganistan'ın egemenliğini tanıyan, dostane önerilerde bulunan ve 1919'da diplomatik ilişkiler kuran ilk devlet, Sovyet Rusya idi; Türkiye, İran, İtalya, Fransa ve Almanya bunu takip etmiştir.

Amanullah Han döneminde Afgan dış politikası genel olarak bazı karışıklık ve tereddütlerden sonra üç ayrı yol izlemiştir: Sovyet Rusya ile diplomatik ilişkiler kurdu ve geliştirdi, Afganistan'ın İngiltere ile olan ilişkilerini normalleştirmeye gayret etti ve özellikle İslam alemi içinde dayanışma sağlamaya yönelik Pan-İslamcı politikalara yöneldi. 1907'de imzalanan İngiliz-Rus Antlaşmasında Afganistan aleyhine oluşan güç dengelerini tekrar kurdu. Bağımsız Afganistan, Sovyet Rusya'nın ve İngiltere'nin aralarındaki bölgeye yönelik rekabetleri birbirine karşı kullanma politikası izledi.⁴⁰⁴

Afgan-Sovyet ilişkilerindeki sıra dışı gelişmeler, İngiltere'nin Afganistan'a yönelik duyarsızlığı ve yanlış siyasetleri karşısında Afganlıların hassasiyetinin Bolşevikler tarafından zekice ve doğru bir zamanlamayla istismar etmelerinin bir sonucuydu. Afganlıların Çarlık Rusyası döneminden beri süregelen Ruslara karşı güvensizlikleri, İngilizlerin kabul edilemez ve tehditkar tutumları nedeniyle, bu dönemde tarihî Rus korkusunu en azından geçici olarak bir kenara bırakarak, büyük değişime uğramış ve bu iki ülkenin zorunlu yakınlaşmasına yol açmıştır. Öte yandan, Rusya'daki Bolşevik Devrimi nedeniyle yaşanan gelişmeler, özellikle gittikçe artan iç ve dış muhalefet de bu yakınlaşmada önemli rol oynamıştır. O sırada varoluş savaşı veren ve aynı zamanda da Afganistan'ın hemen kuzeyindeki topraklarda yaşayan Müslüman azınlıkları arasında genel bir kargaşayla uğraşan Bolşevikler için bulunmaz bir fırsattı. Başlangıçta, bu azınlıklara taviz vermekten başka seçenekleri yoktu, ki bunu kısmen sahte özerklik, hatta bağımsızlık vaatleriyle yapmışlardı. Bu yüzden, Ruslar nüfuz alanlarının güvenliğini artırıcı bu fırsatı kaçırmaksızın, hızla güç takviyesi sağlamalarına yardımcı olabilecek bir dış siyaset

⁴⁰³ Saikal, a.g.e., s.63-64.

⁴⁰⁴ Gregorian, a.g.e., s.231.

geliştirmeye mecbur kalmışlardır. Bu ise, hem Amanullah'ın hem de Lenin'in yakın bağlar kurmak için nedenlerinin bulunduğu anlamına gelmekteydi.⁴⁰⁵

Bununla birlikte, Afganistan'ın Türkiye ve İran ile diplomatik ilişkiler kurması önem arz eder. Türk milliyetçileri, özellikle de Cemal Paşa, Sovyet-Afgan ilişkilerini sağlamlaştırmakta büyük rol oynamıştır: Afganların Rusya'ya karşı güvensizliklerini hafifletmek ve Rusya'nın batıda Pan-İslamcılığa yardım edebileceğine ikna etmek için çok çaba harcamışlardır. Amanullah Türkiye'nin rolünün önemini açıkça belirtmiştir: Lenin'e Aralık 1920'de yazılmış bir mektupta Cemal Paşa'nın Afganlara "Sovyet Cumhuriyetleri'nin Doğu dünyasının kurtuluşu ile ilgili parlak fikirleri ve eğilimleri"ne değindiğini ve Sovyetlerden Türkiye'nin aldığı maddi ve manevi desteği anlatmıştır.⁴⁰⁶

Amanullah resmen tanınma ve destek isteyince, Bolşevikler bunda ve İngilizlerin Afganlılara karşı sergilediği düşmanca tutumda, tarihî güç dengesini tersine çevirecek ve kendilerini çeşitli hedeflere ulaştıracak önemli bir fırsat fark etmişlerdir. Bu hedefler; Afganların tam bağımsızlık yolunda giderek büyüyen İngiliz karşıtı arzularını ateşlemek; Afgan-Sovyet ilişkilerinin uyumlu bir örnek olmasını sağlamak, böylece başka ülkeleri, özellikle komşu Müslüman ülkeleri benzer ilişkilere girmeye özendirmek; komünizmin Hindistan'a yayılması için Afganistan'da bir casusluk ağı kurmak ve Afganlıları daha önce Çarlık Rusya'sının koruması altında bulunup da 1918 başlarında bağımsızlıklarının iadesini istemiş olan, Orta Asya'daki Müslüman devletlere, bilhassa Buhara ve Hive'deki devletlere fiilî destek sağlamaktan vazgeçirmektir. Kremlin 1920'de kendi bölgesel 'ileri siyaset'inin temellerini genel olarak atmıştı: önce Orta Asya'daki Müslümanları Sovyetleştirmek, sonra da onların yardımıyla Afganistan, İran ve Hindistan'daki kardeşlerini Sovyetleştirmek. Bu bağlamda Afganistan, pek çok defa, 'Devrimin (Hindistan'a açılan) Süveyş Kanalı' diye tarif edilmiştir.⁴⁰⁷ Moskova yönetimi, genel barış politikasının bir parçası olarak, özellikle komşularına destek sağlamıştır.

⁴⁰⁵ Saikal, **a.g.e.**, s.66.

⁴⁰⁶ Gregorian, **a.g.e.**, s.233.

⁴⁰⁷ Saikal, **a.g.e.**, s.66-67.

Amanullah'ın Bolşevik rejimini çabucak tanimasının ve dostane ilişkiler çağrısında bulunmasının ardından Kremlin Mayıs 1919'da Amanullah'ın bağımsızlık ilanını tanımış ve daha da ileriye giderek Çarlık Rusyası'nın Afganistan ve ayrıca İran üzerindeki eski hak iddialarından vazgeçmiştir. Sovyet yönetimi, İngilizlere karşı verdiği mücadele ve başlangıçta Sovyetlerin tepkisiz kaldığı Pan-İslamcı politikaları nedeniyle, Amanullah'ın rejimini bölgedeki bir anti-sömürgeci ve anti-emperyalist güç olarak nitelemiştir.⁴⁰⁸

Kral Amanullah, bu yaklaşımları geçmiş Rus tutumlarından esaslı bir sapma ile İngiliz karşıtı destek olarak gördüğünden kendi modernleşme programı için de bir uygun fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu kapsamda, iki ülke 13 Eylül 1920 yılında Birinci Afgan-Sovyet Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması imzalanmış ve Şubat 1921 yılında Sovyetler tarafından ve Ağustos 1921 yılında da Afganlar tarafından onaylanmıştır. Bu antlaşma Afganistan'ı İngiltere ile ilişkilerinde daha güçlü bir konuma sokmuştur. İki taraf da diğerinin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı duymayı ve üçüncü bir tarafla, 'anlaşan taraflardan birini zarara uğratabilecek' her türlü askerî ve siyasi anlaşmadan uzak kalmayı taahhüt etmiştir (Madde 2). Ruslara Afganistan'da beş konsolosluk açma izni verdiler (Madde 4). Afganlara Rusya'dan ya da yurtdışından alınsın ya da alınmasın, ürünlerini Rusya sınırlarına ücretsiz ve vergisiz geçiş hakkı verildi (Madde 6) ve Afganistan'ın kalkınmasına yardımda bulunmak için yılda bir milyon altın ruble ve yardım sözü verildi (Madde 10). "Buhara'nın ve Hive'nin gerçek bağımsızlığı, devletin biçimlerine aldirmayarak tanınacaktı." Bu koşul Afganların imtiyazıdır ve İslam dayanışmasında Amanullah'ın konumunu güçlendirmiştir.⁴⁰⁹

Afgan-Sovyet Antlaşması'nın imzalandığı sırada Bekir Sami Bey başkanlığında bir Türk heyeti de Moskova'da bulunmaktaydı. İslam ülkeleri arasında çeşitli paktlar yaparak İngilizlere karşı blok oluşturmaya çalışan Rusya'nın ısrarıyla⁴¹⁰ bir araya gelen Türk ve Afgan heyetleri, 1 Mart 1921'de Türk-Afgan

⁴⁰⁸ a.g.e., s.67.

⁴⁰⁹ Gregorian, a.g.e., s.232; Saikal, a.g.e., s.68.

⁴¹⁰ Saray, a.g.e., s.137.

İttifak Antlaşması'nı imzaladılar. Anlaşmayı Türkiye adına Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Rıza Nur imzalarken, Afganistan adına Muhammed Veli Han imzalamıştır.⁴¹¹ Bu antlaşmaya göre Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını açıkça, bu ülke ise Türk devletinin temsilcisi olarak Ankara hükümetini dolaylı olarak tanımaktaydı. Taraflar tüm doğu milletlerinin, özellikle Hive ve Buhara Hanlıklarının tam istiklallerini ilan etme hakkına sahip bulduklarını teyid ile, herhangi bir sömürgeci devletin taraflardan birine tecavüzünü doğrudan doğruya kendilerine yapılmış bir saldırı olarak nitelemeyi ve buna tüm güçleri ile karşı koymayı taahhüt ediyordu. Ayrıca taraflar, muhasım devletlerle anlaşma imzalamamayı, diğer devletlerle anlaşma yaparken de birbirlerine bilgi vermeyi kabulleniyorlardı. Türk-Afgan Antlaşmasında dikkati çeken en belirgin husus, ilk kez bir antlaşmada doğu topluluklarının uyanışından, bağımsızlık ve özgürlüklerinden söz edilmesidir. Yine bu antlaşmaya göre Türkiye, ilk defa bir ülkeye eğitim yardımı yapacaktır ki, bu yardımlar uzun yıllar devam etmiştir. Neticede bu antlaşma Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkileri düzenlemekle kalmıyor, daha onaylanmamış Gümrü Antlaşması bir yana bırakılırsa Büyük Millet Meclisi'nin hukuki açıdan geçerli ilk uluslararası antlaşması olma hüviyetini de kazanıyordu.⁴¹²

Hem içeride hem dışarıda İslamcı davanın savunucusu olarak İran ve Türkiye ile olmak üzere İslam ülkeleri ile kuvvetli bağlar oluşturmasının yanı sıra, 1919 ve 1922 arasında, Amanullah, Pan-İslamcı davayı izlemeye devam etti ve Hindistan'daki İngiliz karşıtı Hilafet ve Hicret hareketlerinin her ikisini ve Orta Asya Müslümanları arasındaki Bolşevik karşıtı Basmacı direniş hareketini destekledi.

Birinci Dünya Savaşı sonrası, Ortadoğu'da durum hızla kötüleşirken, sorun, Afganistan dışında oluştu. Yunanlılar, müttefiklerin teşvikiyle, resmî olarak hâlâ halifeliği elinde tutan Türkiye'ye saldırdı ve saldırılar, İslam dünyasında sert tepki gördü. Bağımsızlık yanlısı ayaklanma ve gösterilerin yaygın olduğu Hindistan'da, 1919 yılında Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşlerle aynı zamanda

⁴¹¹ Bayur, a.g.e., s.535; Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s.55.

⁴¹² Anlaşmanın tam metni için bkz. Ek-4; Salim Cöğce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.108-109.

bir Nakşibendi olan Ebu'l-Kelam Azad tarafından başlatılan Hilafet Hareketi'nin hedefi Osmanlı Halifesi'nin tüm Müslümanların halifesi olarak tanınmasını sağlamak ve yabancı boyunduruğunda yaşayan Müslümanların bağımsız Müslüman ülkelere göç etmesini teşvik etmektir. Amanullah bu hareketi binlerce Hintli Müslüman Afganistan'a gelip yerleşmeye karar verinceye dek açıkça destekledi. Evini barkını satarak göç eden insanların meydana getirdiği sel 1920 Ağustosuna kadar sürdü. Bu tarihte Amanullah bu insanlık trajedisine dur demek zorunda kaldı. Sonuçta bu insanlar İngiliz Hindistan'ına geri döndüler. Hem Afgan hem de Hintli Müslümanlar, göçe izin verdiği için İngilizleri suçladılar. 24 Kasım 1922'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hilafetin dünyevi dayanağı olan saltanatın lağvına karar verince ve hemen ardından 3 Mart 1924'de Halifelik topyekün ilga edilince Hilafet hareketinin hakkında kampanya yapacak hiç bir şeyi kalmadı, böylece bu hareket de tarih sahnesinden silinip gitti.⁴¹³

Bolşevik Devrimi sırasında bağımsızlık ve yardım vaat edilen Buhara ve Hive Hanlıkları, daha sonra Sovyetler tarafından işgal edilerek egemenliklerine son verilmesi üzerine Amanullah ciddi itibar kaybına uğradı. Türkistanlıların başlattıkları bağımsızlık mücadelesi, Basmacı Hareketi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'den kaçan İttihatçı lider Enver Paşa'nın katılımıyla Türkistan bölgesindeki isyanlar daha da artmıştı. Hindistan'daki hedeflerini elde edemeyen Amanullah Han, Enver Paşa'nın yönettiği Müslüman isyancıların Bolşevik güçlere saldırdığı kuzeye yöneldi ve Afgan Kralı güneyde kazanamadıklarını kuzeyde telafi etmek arayışına girdi. 1922'de Amanullah, askerî gelişmeleri gözlemek için en iyi birliklerini kuzey sınırına gönderdi ve kafasında kendi liderliğinde bir Orta Asya Konfederasyonu düşüncesi olan Amanullah, gücünü kuzey cephelerinde bulunan en yetenekli komutanlarından bazılarının emrinde toplamış ve bütünüyle bağlanmaksızın, Enver Paşa ile haberleşmeye başlayarak neticesini beklemeye koyulmuştur. Sovyet hükümeti daha sonra harekete geçmiş, Afgan birliklerinin çekilmesini ve Emir'in Afganistan'ın tarafsızlığını ilan etmesini istemiştir. Emir gerekli ilanı yayımlayarak geri adım atmıştır. Enver Paşa'nın ölümünün hemen

⁴¹³ Mim Kemal Öke, **Hilafet Hareketleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s.37-75; Roy, **a.g.e.**, s.110-111; Dupree, **a.g.e.**, s.447-448; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.198; Gregorian, **a.g.e.**, s.235.

ardından genel olarak Pan-Turancı hareket ve özel olarak da Buharalılar bu kavganın sürdürülmesi için gerekli olan liderlikten mahrum kalmıştır. 1922 Kasım ayında, generalleriyle istişare için kuzeye gitmiş olan Amanullah projeden vazgeçmiş ve Kâbil'e geri dönmüştür. Bir yıl sonra, Buhara bağımsızlığının son izleri de kaybolmuş ve eski Buhara Emir'i Kâbil'den uzak olmayan bir köye sürgün olarak yerleşmiştir. Sovyet Orta Asyası'ndan binlerce Tacik, Özbek ve Türkmen kendilerine Sovyet idaresi yeniden dayatılınca Afganistan'a kaçmış, beraberlerindeyse, takdire şayan boyutta bir halı sanayisini ve karakul koyunu sürülerini getirmişlerdir ki, "karakul" kuzu derisi diye adlandırılan bu sürüler, Afganistan'ın daha sonra döviz girdisi sağlayan ana unsurlarından bir olacaktı.⁴¹⁴

1920'lerin başlarında, Amanullah Han'ın Pan-İslamcı kimliği Afganistan'ın hem içinde hem dışında zayıflamaya başlamıştı; Hindistan'daki Müslüman kardeşleriyle birlikte Durand Hattı'nın doğusundaki Peştun kabilelerini Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı sonucunda yapılan antlaşmayla İngiliz egemenliğine terk etmişti. Ayrıca, 1920'de pek çok Hintli Müslüman, kâfir İngiliz idaresinden Müslüman Afganistan'a hicretine başlangıçta destek vermiş olmasına rağmen, daha sonra girişleri yasaklamak zorunda kalmasıyla, büyük itibar kaybına yol açarak bu hareket sonuçsuz kalmıştı. Son olarak Amanullah Han'ın Orta Asya Müslümanlarına, özellikle de Basmacı Hareketi'ne fiilî destek sağlamadaki beceriksizliği itibarını gözle görülür şekilde zedelemiştir. Başından beri, meşruiyetinin dayandığı esas noktalardan biri, her şeyin ötesinde bir İslam hükümdarı olduğu iddiasıydı, fakat Sovyet eylemleri karşısında kendisini kanıtlaması için gerçek bir sınavdan geçtiği zaman, iddiasını sürdüremedi.⁴¹⁵

Aynı dönemde Kral Amanullah, Afgan toplumunu, çağdaşlaştırmak amacıyla bir politika başlatıyordu ve bu nedenle din adamları kendisinden desteklerini yavaş yavaş çekmeye başlamışlardı. Bu durum, kabileler, din adamları ve modernist yapılanmaların Pan-İslamcılık bayrağı altında oluşturdukları ittifakın da

⁴¹⁴ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.202-203; Dupree, **a.g.e.**, s.448; Adamec, **a.g.e.**, s.167; Poullada, **a.g.e.**, s.67-68; Ewans, **a.g.e.**, s.126-7.

⁴¹⁵ Saikal, **a.g.e.**, s.72; Ewans, **a.g.e.**, s.127; Poullada, **a.g.e.**, s.47.

ölüm fermanı manasına gelmekteydi. Temel ihtilaf ise İslam'ın müdafaası ile Batılılaşma kavramları arasında patlak verdi. Fundamentalist ulema için İslam'ın müdafaası ancak İslam toplumuna, yani Şeriat'a dönüş sayesinde mümkün olabilirdi. Amanullah içinse İslam'ı savunmak emperyalizm ile mücadele politikasındaki unsurlardan sadece bir tanesi olabilirdi ki, bunu da ancak Batılılaşmayla temin etmek mümkündü. Kısacası her iki taraf için İslam birbirinden oldukça farklı manalar taşımaktaydı. Ulema İslam'ı, din ve bundan dolayı Şeriat ile bir tutuyor, öte yandan modernistler ise, daha çok bir Üçüncü Dünya görüşü olarak, İslam'ı alıp bir kültürel zemine yerleştiriyorlardı. Japonların 1905 yılında Rusya karşısında galip gelmesi çağdaşlaşmacılar için ayaklar altında ezilen Asya'nın Batılılaşma yoluyla Avrupa karşısında zafer kazanması manasına gelmekteydi. Ulema içinse tüm Batılılaşma yolları hezimetten öte değer taşımadığı gibi, kesinlikle Batı'ya karşı koymak için düşünülecek bir çare sayılmıyordu.⁴¹⁶

1921'e kadar Pan-İslamcı politikalar, hem İngilizleri hem de Sovyetleri uzaklaştırmıştı. Daha önce büyük miktarda nakit para ve silah yardımı sözü veren Sovyetler, yardımlarının bir kısmını vermedi ve özellikle 1920'de Rusların Buhara ve Hive'yi ele geçirmelerinden sonra, Afganistan, Sovyet Orta Asya'sındaki aktif müdahale politikasından vazgeçmiştir. Kısıtlı finansal kaynakları ve karayla çevrili konumu, uzun vadeli ve pahalı pan-İslamcı faaliyetlere engel olmuştur. Sovyetleri ve İngilizleri eş zamanlı yabancılaştırarak Afganistan'ı bir kez daha soyutlamıştır ve böylece sosyo-ekonomik gelişimini yavaşlatmıştır. Her iki tarafın mali ve siyasi baskısı altında, Kral Amanullah, bu güçlerle uzlaşma ve bölgede güç dengesi arayan geleneksel politikasına yöneldi. Amanullah 1921'de Sovyetlerle dostluk anlaşması imzalaması ve 1922'de Kâbil'de İngilizlerin ortaelçilik kurmasına izin vermesi ile tampon devlet olarak Afganistan'ın bağımsız statüsü, böylece yeniden onaylandı. Pan-İslamcı, sömürge karşıtı ve Bolşevik karşıtı hareketlere yönelik ilgisi, önemli ölçüde azaldı veya tamamen kayboldu. Katı İngiliz karşıtı tutumundan yıllar sonra, Amanullah'ın politika değiştirmesi, özellikle sınırdaki Peştunları, gelenekçi ulemayı ve milliyetçi aydınları kızdırdı. Basmacı direnişine desteğini çekmesi, Kuhistan ve

⁴¹⁶ Roy, a.g.e., s.111.

kuzey Afganistan'da güvensizliğe ve hayal kırıklığına neden oldu. Amanullah'ın Sovyetlere yönelik açık dostluk politikasıyla birlikte Afganistan'da Müslüman Orta Asya mültecilerinin varlığı ve bunların, Buhara, Semerkand, Hive ve bütün Müslüman Orta Asya'ya karşı Sovyet vahşet hikâyeleri, Kuhistan ve kuzey Afganistan halkının sürekli yabancılaşmasına neden oldu.⁴¹⁷

6.3. Dönemin Yenilikleri

Emir Amanullah'ın dokuz yıllık saltanatı en önemli reformların yapıldığı dönemdir. Henüz daha tahta çıktığı ilk günlerde, Şubat 1919'da, asıl hedefinin Afganistan'ı modern bir devlete dönüştürmek olduğunu, bir konuşmasında, açıkça belirtmiştir: “Allah'ın bir lûtfuyla, yüce Devletimiz, faydalı ve uygun olduğu kanıtlanan bazı yenilikleri ülke ve millet için kullanacaktır, böylece Afganistan devleti ve milleti medeni dünyada ün kazanmış olacak ve dünyanın medeni güçleri arasında uygun yerini alacaktır. Geri kalanlar için, Allah'ın yardım ve merhameti için dua ediyorum ve bütün Müslümanlar ve insanlığın refah ve mutluluğu için yardım diliyorum. Allah'tan bana yol göstermesini ve dualarımı kabul etmesini diliyorum.”⁴¹⁸

Amanullah Han ve Tarzi bağımsızlık ile modernleşmeyi birbirinden ayrılmaz ve birbirini takviye edici unsurlar olarak görmüşlerdir. Ravalpindi Antlaşması imzalanmasıyla tam bağımsızlık kazanılır kazanılmaz, geleneksel İslam'ın ve etnik-kabile yapılarının egemen olduğu toplumda çok zor ve karmaşık bir modernleşme sürecine koyuldular.

Derhal, birbiriyle bağlantılı dört yapısal hedef üzerinde odaklandılar; bu konuda, Amanullah'ın babası ile dedesi döneminde ancak ılımlı ve salt bu amaçla bir başlangıç yapılmıştı. Hedefler şunlardı: bir anayasal-meşrutî hükümet sistemi geliştirmek; sosyo-kültürel değişim ile ekonomik altyapısal gelişim için İslami açıdan savunulabilir, fakat liberal olan bir süreç başlatmak; profesyonel ve etkili bir

⁴¹⁷ Shahrani, *a.g.m.*, s.46; Gregorian, *a.g.e.*, s.238.

⁴¹⁸ Gregorian, *a.g.e.*, s.239.

ordu kurmak ve Afgan mikro-toplumlarını kendi ayaklarının üzerinde durabilecek egemen bir makro-toplum ile millî-devleti için seferber edip bunlarla bütünleştirmenin uygun bir yöntemini uygulamak. Şüphesiz, öncelikle reformlar, gücün daha fazla merkezîleşmesi ve doğrudan yönetimin daha etkin olması için tasarlanmıştı; hükümdar, düzen ve istikrarın korunmasını ciddi derecede aksatmaksızın, istenilen değişiklikleri başlatıp yürütme yetkisine sahip olacaktı. Fakat, uzun vadede amaç, reformları, hukukun egemenliği ile Batı demokrasisindeki kuvvetler ayrımı düşüncesine ve denetim ve dengeye dayalı, yöneten ile yönetilenin hak ve yükümlülüklerinin yasal-rasyonel çerçevede tanımlanıp korunduğu, bütünüyle kendi ayaklarının üzerinde duracak olgunluğa erişmiş anayasal monarşik bir yönetim sisteminin gelişmesini sağlayacak biçimde kurumsallaştırmaktı.⁴¹⁹ Bu kapsamda, Amanullah Han, merkezî otoriteyi güçlendirmek için, dedesi Abdurrahman Han gibi, dinî gerekçeler göstermedi. Yönetici olarak iktidarının kaynağının meşruluğunu, tam bağımsızlığın elde edilmesi gibi, tamamıyla milliyetçi gerekçelere dayandırdı. Aslında, bu laik nitelikli bir yaklaşımdı ve Afgan tarihinde bu tür bir yönetim anlayışı ilk defa ortaya konulmuştu.

Amanullah Han tarafından başlatılan bu yenilikler, muazzam değişiklikler veya tasarılar kesinlikle büyük bir modernleşme programı anlamına geldi. Aslından bu programın açıkça söylenen hedefi, Amanullah'ın kendisinin de beyan ettiği gibi, "Afgan toplumunun yapısını ve doğasını tamamen değiştirmektir". Amanullah kendisini "devrimci" olarak tanımladı ve belli şartları iyileştirmeyi amaçlayan basit bir reform programını yürütmekte olmadığı fakat bunun yerine Afgan hayatının geleneksel karakterini devrim niteliğinde kökten değiştirmeyi ve ülkeyi tamamen yeni bir varlığa dönüştürmeyi amaçladığı gerçeğinin tamamen bilincinde idi. Amanullah'tan önce bu gündemi genç Afgan nesilleri getirmişlerdi. Fakat, bütün bunlar önemsensememişti. Amanullah ve birbirini takip eden Fransız ve İngiliz-Hint eğitim idarecileri, yeni bir milletin sorunlarının çözülmesinde, laik ve

⁴¹⁹ Saikal, a.g.e., s.73-74.

rasyonel değerleri temel alan daha gerçekçi bir hazırlıkla, tamamen yeni bir müfredat tasarladılar.⁴²⁰

Bu reformlar, üç aşamada gerçekleşti: 1919-1923 arasında Afgan tarihinde bir devrim oluşturan bir dizi siyasal, hukuki ve yargısal girişimlerin yapıldığı dönem; ikincisi kabaca 1924-1928 arasında süren Amanullah'ın reformlarının hızını yavaşlatmaya zorlayan kabilelerin ayaklanması sonucunda, 1924 yılındaki Host İsyanı ile geri adım atılması dönemi; ve son aşama, Emir tarafından Avrupa'ya yapılan aydınlanma gezisini takiben önceki yeniliklerin canlandırılması dönemidir. Emir, 1928'de Afganistan'a döndüğünde gezi sırasında gördüklerinden çok etkilenmişti ve adeta ülkesinin geri kalmışlığının verdiği utanç duygu ve düşünceleriyle, hızlı fakat pervasız bir dizi yenilikleri ısrarla gerçekleştirmeye karar verdi. Fakat, bu süreci sonuçlandıramadan altı ay içinde tahttan indirildi ve ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.⁴²¹ Bağımsızlık savaşını takiben, Amanullah, Batı'dan esinlenerek başlattığı ve Afgan toplumunun radikal dönüşümünü hedefleyen idari, hukuki, toplumsal, ekonomik ve politik reformlar eğer başarılı olsaydı, bu çabalar, İslam ve Afganistan'ın görkemli bir şekilde yeniden canlanmasına yol açabilirdi. Fakat, 1929'da Amanullah yönetimi hedeflerinde başarısızlığa uğradı ve merkezî otoritenin tamamen çökmesine neden oldu. Amanullah'ın başarısızlıkları, gelecekteki kuşaklara ve Afgan siyasi gelişim süreci için önemli miraslar bıraktı.

6.3.1. Eğitim Yenilikleri

Emir Amanullah, öncelikle büyük önem verdiği eğitim alanında yenilikler gerçekleştirdi. Eğitim seviyesi son derece düşük ve dış dünyadaki gelişmelerden habersiz olan Afgan halkına eğitim imkânları sağlamaya çabaladı. Eğitim açısından, Amanullah'ın yenilikleri, eğitim sistemini oluşturmak ve güçlendirmek, eğitim kurumlarını belirli bir standarda oturtulması ve mollaların denetiminden kurtarılması üzerinde yoğunlaştı. Amanullah'ın sistemi öncesi, Afganistan'da eğitimin durumu, son derece kötüydü. Bu işlerin cesaret kırıcı

⁴²⁰ Poullada, a.g.e., s.79-80 ve 86.

⁴²¹ a.g.e., s.69.

durumu, Emir'in özel ilgi alanına girmektedir, çünkü Emir'in söylediği gibi; “eğitimsiz bir kimse hiçbir şey yapamaz”.⁴²² Afgan milleti, kendi anadilleri olan Peştunca ve Farsça’da neredeyse hiç okuyup yazamıyorlardı, Arapça bilen ise neredeyse yoktu. Kur’an, mollalar aracılığıyla insanlara aktarılmaktaydı ve Amanullah, Allah’ın emirlerinin yarı okumuş mollaların önyargıları ile karıştığından sık sık şikayet etmekteydi.⁴²³

Bu büyük sorunları çözümlene girişiminde, Emir, haftada bir kez Kâbil camisinde yetişkinler için okuma derslerine bizzat öncülük etti ve kuramsal olarak yirmi üç günde temel okuryazarlığı öğrencilerin başarmasına imkân sağlayan “Gazifone” adı verilen bir sistem geliştirdi.⁴²⁴ Amanullah, eğitim vergilerini sadece ticaret üzerinde yüzde dokuzyüz artırdı. Daha sonra bu gelirleri, zorunlu devlet okul sisteminin oluşturulmasında kullandı ve Afganlılara çocuklarını bu okullara göndermeleri için adeta yalvaran konuşmalar yaptı. En sonunda, çocuklarını göndermeyen ailelerin on haftaya kadar hapis cezası ile cezalandırılmalarını uygulamaya koydu. Sadece dinî derslerin ayrılması gerektiğini düşündüğünden, Müslümanlar ve Hindular için kurulan ayrı okulları bile kaldırmaya teşebbüs etti.⁴²⁵

Eğitim sisteminin oluşumunda, Emir, Mısırlı, Hintli ve Türk öğretmenler getirtmiştir ve sürekli Fransızca eğitim öğretim misyonunu kurmak için görüşmeler yapmıştır..... Üç yeni orta dereceli okul kurulmuş; bunların hepsi farklı yabancı diller kullansalar da Habibiye çizgisindeydiler. İlki olan Amaniyeh 1922 yılında kurulmuştur. Amanullah’tan sonra okul İstiklal (Bağımsızlık) Lisesi olarak adlandırılmıştır. Fransız okullarından etkilenmiş ve dersler Fransızca olmuştur. Çalışanlar beş Fransız öğretmen (biri bayan) ve 12 Afgan eğitmenen oluşmaktaydı. 1926’ya kadar Amaniyeh’in 300-350 öğrencisi olmuştur. 1923-24 yılında Alman okullarının bir ekolü olan Amani kurulmuştur. Amaniyeh gibi ona da Amanullah isim verdi fakat sonra Nejat (Özgürlük) adını aldı. Amani, üç Alman ve bir kaç Afgan öğretmenden oluşan Dr. Iven’in denetimi altındaydı. 1924-26 döneminde

⁴²² Stewart, a.g.e., s.129.

⁴²³ a.g.e., s.124.

⁴²⁴ a.g.e., s.129.

⁴²⁵ a.g.e., s.289.

okulun 100 öğrencisi vardı. 1927 yılında üçüncü okul olan Gazi kuruldu; bu okulun dersleri İngilizce'ydi. 1923'de Amanullah Habibiye Kolejini dördüncü yabancı dille eğitim yapan okul hâline getirdi. Amanullah başka okullar da kurmuştur. 1924 yılında dört yıllık bir idari bilimler okulu kurmuştur (Mekteb-i Hükkam). Bu okulun önemi muhasebe ve aritmetik üzerine olmasıdır. Amanullah'ın Afgan yönetim sistemini Türk modeline göre oluşturmak istediğinden Türkçe ikinci dil olarak öğretilmekteydi.⁴²⁶

Amanullah ve Mahmud Tarzi'nin açıklamaları çerçevesinde yeni Afgan eğitim sisteminin iki amacı vardı: Afganistan'da başarılı bir modernleşme ve reform için gerekli aydın bir sınıf oluşturmak ve monarşi için bir grup yeterli idareci sağlamak. Genel olarak modern eğitim sisteminin genişlemesinin etkisi geleneksel ve modern kuruluşların arasındaki rekabeti artırmak içindi. Hâlâ seviyesi ne olursa olsun eğitimin amacı İslamiyet'in desteklenmesi olduğu için gelenekselciler yeni konuların müfredata sokulmasını uygun görmemekteydi. Amanullah'ın da öncekiler gibi laik eğitim ve İslam'ın zıt şeyler olmadığına ve bu yeni okulların Afganistan'daki manevi ruhu ve kutsallığı tehdit etmeyeceğine dinî kurumları inandırma zorunluluğu vardı. Lowell Thomas ile yaptığı röportajda da belirttiği gibi karşı karşıya olduğu zorlukların farkındaydı: "Biz şevkle eğitimin değerinden haberdarız. Fakat öğrenmeyi milletime getirmeyi biraz yavaş bir süreçte gerçekleştirmek gerekmektedir.... Umuyoruz ki planlarımız doğru ve güzel bir şekilde, fakat sindire sindire ilerler. Din, eğitimle elden ele ilerlemelidir aksi taktirde ikisi de yok olur. Bu ülke iyi insanlar ve olağanüstü malzemeye sahiptir, her ikisi de gelişmemiştir."⁴²⁷

Ayrıca, Emir, altı ile onbir yaşları arasındaki çocuklar için zorunlu eğitim ve modern eğitim sistemi kapsamını genişletmek istemesine rağmen, nitelikli öğretmen eksikliği ile karşı karşıya kaldı; muhafazakâr gelenekselcilerle uzlaşmayı sağlamış olsa da zorunlu ilk öğretimi kurmayı başaramadı. Okul imkânları yetersizdi ve ülkenin birçok bölgesinde yoktu. Amanullah'ın hem bu programları uygulamak

⁴²⁶ Gregorian, **a.g.e.**, s.239-240; Dupree, **a.g.e.**, s.447; Rubin, **a.g.e.**, s.56.

⁴²⁷ Gregorian, **a.g.e.**, s.240-241.

için yeterli fonları yoktu hem de halkta içten bir işbirliği yoktu: Afgan ilkokullarına 1928 yılında kayıt yaptırılanların tahmini sayısı en çok 40,000 idi. Bununla birlikte, bu tarihe gelindiğinde önemli bir ilerleme kaydedilmiş ve sadece erkekler için yirmi yedi, kızlar için üç yeni ilkokul, ayrıca ziraat ve telgrafçılık okulları o yılın bütçesinden sağlanmıştı.⁴²⁸

Ayrıca belli sayıda Afgan'ın üniversite eğitimine ihtiyaç duyacağının ve belli bir süre böyle bir eğitimin Afganistan'da verilmesinin mümkün olmayacağını farkında idi. 1922'de, Avrupa devletleri ile olan sıcak ilişkileri, önemli Afgan ailelerin çocuklarından doksanı, Afgan devletinin desteğiyle ilk kez, Fransa, Almanya, Türkiye, İran, İsviçre ve İngiltere'ye olmak üzere, yurtdışı eğitime gönderildi. Hatta birçok Afgan'ın muhalefetine rağmen kız öğrenciler Türkiye ve İsviçre'ye öğrenime gönderildi.⁴²⁹ Aynı zamanda, ara kademe teknik eleman ihtiyacını karşılamak için genç erkekleri, harcamaları Afgan hükümeti tarafından karşılanmak üzere fabrikalarda çırak olarak çalışmalarını amacıyla Avrupa'ya göndermek, Afganistan için muhtemelen önemli bir endüstri olacağını öngördüğü halı dokumacılığını öğrenmeleri için erkek çocuklarını İran'a göndermek gibi yaratıcı yeniliklerin çok farklı çeşitlerini keşfetmeye devam etti.⁴³⁰

Amanullah'ın yenilikleri arasında eğitim programının, sadece onun kendi gözünde değil, fakat ülkesinin geleceği için en önemli yenilik olduğu hakkında çok az şüphe vardır. Onun eğitime verdiği önem, onun saltanatı sırasında "Eğitim Madalya"sının krallıktaki sivil veya askerî en yüksek nişan olması gerçeği bunun bir göstergesidir.⁴³¹ Günümüz tüm Afgan liderleri doğrudan veya dolaylı olarak Amanullah'ın eğitim programının etkisinde kalmışlardır ve eğer Amanullah'ın onu başlatmak ve geliştirmek için gerekli ufku ve cesareti olmasa bugün Afganistan modernleşme yolunda birçok yıl geride olacaktı.

⁴²⁸ Gregorian, **a.g.e.**, s.241-242; Newell, **a.g.e.**, s.54; Poullada, **a.g.e.**, s.87.

⁴²⁹ Gregorian, **a.g.e.**, s.242; Rubin, **a.g.e.**, s.56; Stewart, **a.g.e.**, s.199; Newell, **a.g.e.**, s.55; Ahmed-Ghosh, Huma; "A History of Women in Afghanistan: Lessons Learnt for the Future or Yesterday and Tomorrow: Women in Afghanistan", Journal of International Women's Studies, C.4, No. 3, May 2003, s.4.

⁴³⁰ Poullada, **a.g.e.**, s.88-89.

⁴³¹ **a.g.e.**, s.89.

Amanullah, kız çocukların eğitimleriyle de özel olarak ilgilendi ve bu yönde önemli bir çaba gösterdi. Amanullah vatandaşlarını uyardı, “kadınlarınızı eğitiniz. Eğer kadınlarınız eğitilmezse, çocuklarınız eğitilemeyecektir”⁴³². Herkese eğitim imkânı sağlandı ve başta kraliyet ailesi olmak üzere, ısrarla kız çocuklar teşvik edildi. Öğretim konuları başlangıçta, hem Kur’an gibi dinî hem de Avrupa devletlerinin modern, laik nitelikli eğitimi kapsadı. Kraliçe Süreyya, bizzat, Kâbil kız okulunun ödül törenine nezaret etti ve Kâbil’deki yabancı diplomatların pek çoğunun eşlerini davet etti. Mahmud Tarzi’nin belirttiği gibi; ülkenin kadınları eğitilmedikçe gelişme imkânsızdır.⁴³³ Amanullah, modernleşme ve endüstrileşmeye giden yolun kadın işgücünün katılımına bağlı olduğunu gördü. Eğitim sağlanamazsa, bu katılımın gerçekleşmeyeceğini biliyordu. Emir, halkını kınadı; “Avrupalı kadınların, Afgan erkeklerinden daha çalışkan ve daha faal olması utanç verici değil mi? Avrupa’da ... kadınlar ... erkeklerle eşit şartlarda çalışıyor. Diğer taraftan, Afgan kadınları, sadece evde aylak aylak nasıl oturulacağını biliyorlar.”⁴³⁴ Kızlarını okula göndermeyen kamu çalışanları, açıkça işten atılmakla tehdit edildiler. Bununla beraber, kırsal alanda reformlara karşı direnç, kız okullarının tamamen yayılmasını, kent merkezleri ile, özellikle Kâbil ile sınırlandırdı.

Daha önemli bir gelişme ise, bu dönemde Afganistan’da kız çocukları için devlet okulu açıldı. 1921 yılında kurulan İsmet’in (daha sonra Malalay adını aldı) bu programı düzenli eğitim sisteminin bir parçası olmadı, fakat Emir’in eşi Kraliçe Süreyya ve onun annesinin rehberliğinde bağımsız bir şekilde yönetildi. İsmet’in açılış töreninde kraliçe, İslam tarihî boyunca kadınların sosyal konumunu açıkladı. Afgan kadınlarının eğitiminin sosyal statülerini artıracığına ve toplumda daha faydalı bir rol oynayacaklarını ve böylece Afgan toplumunun sağlık ve mutluluğuna katkıda bulunmalarını umut ediyordu. 1928 yılına kadar Kâbil’de okula başlayan 800 kız vardı (o yıl Amaniyeh birkaç kız öğrenci kabul etti). O zamanlarda Amanullah’ın beş tane daha kız okulu kurma planı vardı ve bu planında kızların da

⁴³² Stewart, a.g.e., s.130.

⁴³³ a.g.e., s.295.

⁴³⁴ Poullada, a.g.e., s.169.

erkekler gibi zorunlu eğitim almasını amaçlamıştı. Her iki proje de 1929 yılında tahttan indirilmesiyle ortadan kalktı.⁴³⁵

6.3.2. Kadın Hakları

Amanullah'ın önem verdiği en çelişkili konu, kadın hakları ve İslam toplumundaki kadının kritik rolüydü. Çıkarılmış olduğu en önemli kanun 1921 yılında evlilikleri ve boşanmaları düzenleyen medeni kanunudur. Bu alandaki reform izlerinden bazıları da Abdurrahman ve Habibullah tarafından çizilmiştir fakat bunların hiçbiri Amanullah'ınki gibi uygulanamamıştır. Afgan kadınları, her zaman kendi ülkelerinde ikinci sınıf vatandaş olarak muamele gördü. Kadınlar, hemen hemen, eğitim, boşanma, istihdam ve siyasi faaliyet dâhil olmak üzere, erkeklere sağlanan bütün haklardan ve ayrıcalıklardan yoksun bırakıldı. Bu durum, halkına Afganistan'daki en kötü şeyin halkın kadınların aynı haklara sahip olmadığını düşünmesi olduğunu söyleyen Amanullah'ı büyük hayal kırıklığına uğrattı. Peygamberimiz, bütün insanların aynı haklara sahip olduğunu söyledi.⁴³⁶

Kadınlara evlilik ve boşanmada neredeyse eşit haklar, ve onların erkek kardeşleri ve oğullarıyla eşit miras haklarını veren yasalar kabul edildi. Yakın akrabalar arasındaki çocuk evlilikleri ve aile arası evlilikler İslam kurallarının aksine yasadışı sayıldı. Yeni kanunda Amanullah, Abdurrahman'ın kararını yinelemiş ve dul kadın kocasının ailesinin hâkimiyetinde olmayacağı ifade edilerek, babasının örneklerini izlemiş ve çeyiz gibi evlenme masraflarına sınırlamalar koymuştur, kadın eşlere eğer kocaları evlilikle ilgili Kur'an'da yazan prensiplere aykırı davranıyorlarsa mahkemeye başvurma hakkı vermiştir. Kaynaklara göre 1924 yılı sonbaharında geleneksel ilkeleri çileden çıkararak Afgan kızlarına eşlerini seçme hakkı verilmiştir.⁴³⁷ Amanullah, çokeşlilik geleneğinin, diğer iki benzer amaca engel olduğuna inanıyordu: modernleşme ve kadın hakları. Kur'an'ın Müslümanlara dört eşe kadar evlenme hakkı verdiği Amanullah tarafından bilinmesine rağmen, halkına

⁴³⁵ Gregorian, **a.g.e.**, s.243; Newell, **a.g.e.**, s.55, Ewans, **a.g.e.**, s.128.

⁴³⁶ Stewart, **a.g.e.**, s.129-130.

⁴³⁷ Gregorian, **a.g.e.**, s.243-244; Newell, **a.g.e.**, s.55.

sordu; eğer dört eşiniz olsa ve her biri beş çocuğa sahip olsa, onlara nasıl bakarsınız? Bu yüzden, onlara daha iyi bakmak ve iyi eğitim sağlamak için bir eşiniz olmalıdır.⁴³⁸ Çok sevdiği tek bir kadınla, Kraliçe Süreyya ile evlenerek tekeşlilik örneğini kendisi uyguladı. Fakat, basit ekonomik nedenlerden çok, Amanullah, Batı’da ilkellik olarak görülen çokeşlilik kurumu var olduğu sürece, kendi milletinin Avrupalı güçler tarafından asla kabul edilmeyeceğini biliyordu.

Amanullah’ın ele aldığı kadınlara ilişkin sonraki konu, peçe idi. Pek çok İslam ülkeleri gibi, muhafazakâr Afgan toplumu, evlerinin dışında kadın örtünmesini gerektirmekteydi. Afgan örtünme biçimi, çadiri, özellikle kısıtlayıcıydı. Kadınları, göz hizasında sadece dantel bir pencereden görüş sağlayarak, tepeden tırnağa örtmekteydi.⁴³⁹ Amanullah bu eski adeti sonlandırmak istemesine rağmen, vatandaşlarına, yasal olarak bağlayıcı bir kararname yayınlamadı. Emir, kadının örtüsünü açmasına karşı büyük toplumsal duyarlılık olduğunun farkında idi ve bu konuda bir hükümet politikası oluşturma girişiminde bulunsaydı, kâfir olarak damgalanmak tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı ve sonuçta halkın desteğini kaybedecekti.⁴⁴⁰ Bunun yerine, daha az dikkat çeken bir şekilde örtünme kurumuna saldırdı. Kraliyet ailesinin kadınları, çadiri giymedi; daha ziyade, giymeye alıştıkları Avrupa tarzı şapkaların önünü basit şeffaf peçelerle örttüler. Amanullah’ın kızlarının, halkın önünde peçe takmaları yasaktı, bu Afgan İslam geleneğinin açıkça ihlaliydi.⁴⁴¹ Kraliçe Süreyya, Avrupa ve İran seyahatlerinde örtünmedi. Kraliçe Süreyya, peçenin başlangıçta basit bir yerel uygulama olduğunu, fakat zamanla katı bir dinî kural olarak geliştiğini açıklayarak kendinî haklı çıkarmaya çalıştı. Kaynak olarak gösterilen kutsal kitabımız Kur’an ... medeniyetin ve ahlakın tek esası odur ... itaat edilmediğinde, asla cezalandırma olarak anlaşılan bir emir değildir. Bununla birlikte, Süreyya’ya göre, örtünmeye ilişkin mevcut görüşler değişmeden kalırsa, o zaman, Doğu halkının, özellikle de Müslümanların, hayatında herhangi bir gelişme imkânı olamaz.⁴⁴² Kâbilli kadınlara hitap ederken, Amanullah daha acı konuştu; “Batılı kız

⁴³⁸ Stewart, **a.g.e.**, s.130.

⁴³⁹ **a.g.e.**, s.25.

⁴⁴⁰ **a.g.e.**, s.127.

⁴⁴¹ **a.g.e.**, s.292.

⁴⁴² **a.g.e.**, s.375.

kardeşlerinizin aksine, örtünme sizin eğitimdeki gelişmenizi geciktirdi ve meslek edinme fırsatından mahrum bıraktı. Aslında, sizleri tamamen kocalarınıza bağımlılığa zorlamaktadır”.⁴⁴³ Amanullah, kadınların kocalarının tehditlerine aldırmamalarını ve peçelerini atmalarını teşvik etti. Amanullah, kadınları bilgilendirdi; “gerçek peçe, ruhun örtünmesidir ve örtünmenin, milletin gelişmesini engellemesine izin verilmemelidir”.⁴⁴⁴ Kâbil’de özellikle başörtüsü yasaklanan ve modern kıyafetler giyen Türk kadınlardan oluşan başı açık kadınların bulunması bazı Afgan feministleri şüphesiz cesaretlendirmiştir. Kendi çabaları ve Kraliçe Süreyya’nın kişisel örneği yüzünden 100 Afgan kadını Ekim 1928’de başörtüsünü attı. Kendi içerisinde önemsiz iki olay devrimde önemli semboller olmuştur: 1927 yılında Anis (Yoldaş) aile ve evlilik mutluluğu üzerine köşe yazısı yayımlamıştır ve aynı yıl bir grup Afgan kadını Kâbil üstünde uçakla gezintiye çıktılar.⁴⁴⁵

Özellikle erkekler bu değişiklikleri ailevi ve kabilesel yetkilerine bir meydan okuma olarak gördüklerinden, kırsal kesimdeki halk, alelacele uygulanan bu değişiklikleri anlamakta zorluk çekiyordu. Direniş çok güçlü idi. Moghadam’ın doğru olarak işaret ettiği gibi; Afganistan’daki kadın hakları sorunu, tarihî olarak; (a) cinsiyetin ataerkil doğası ve geleneksel toplumların derinliklerine iyice yerleşmiş olan toplumsal ilişkiler ve (b) kabile feodalizmi karşısında modernleşme programları ve hedefleri uygulama gücü olmayan zayıf bir merkezî devletin varlığı tarafından sınırlanmıştır. Bunun yanı sıra, ..., 1880’den beri İngiliz, Sovyetler Birliği ve ABD’nin dış müdahaleleri, Afganistan’daki sosyal gelişmeyi ciddi olarak etkiledi.⁴⁴⁶ Amanullah’ın kadının bu durumunu iyileştirmeye ve İslamın gerçek ilkelerine dayalı feminist davanın desteklenmesini sağlamaya kararlı olduğunu öne sürer, Amanullah, bu yönde kendi kısa döneminde kendinden öncekilerin tamamından daha fazla ilerleme kaydetmiştir. Amanullah zamanının çok ilerisinde idi: Afganistan’ın millet duygusunda güç bela birleştiği bir dönemde onun liberalizmi, devlet için sarsıcıydı.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Stewart, **a.g.e.**, s.377.

⁴⁴⁴ **a.g.e.**, s.296.

⁴⁴⁵ Gregorian, **a.g.e.**, s.244

⁴⁴⁶ Moghadam, aktaran Ahmed-Ghosh, *a.g.m.*, s.3.

⁴⁴⁷ Gregorian, **a.g.e.**, s.243.

6.3.3. Basın Alanında Gelişmeler

Emir Amanullah dönemi, gazeteciliğin hızlı genişlemesine de tanıklık etti. Afgan gazeteciliğinin babası kabul edilen Mahmud Tarzi ve onun gazetesi Sirac-ül Ekber ile birlikte, bazı illerde ve Kâbil'de değişik süreli yayınlar ortaya çıktı. Amanullah yönetimi, baskı makinelerinin ithalatını teşvik edici girişimlerde bulunmuştur ve Afgan basınının kurulmasında destekleyici olmuştur. Emir Habibullah tarafından yayını durdurulan, Tarzi'nin Sirac-ül Ekber gazetesi, 1919 yılında yeni ismi Aman-i Afgan (Afgan Barışı) ile Kâbil'de tekrar yayınlanmaya başlamıştır ve yarı resmî gazete rolünü üstlenmiştir. Özel gazeteler daha sonra çıkmaya başlamıştır. Şubat 1920'de İttihad-ı Meşriki (Batı Birliği) Celalabat'da ve aynı yıl Feryad ve İttifak-ı İslam Herat'ta yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazetelerin dördü de Afganca şiirler ve makaleler içermekle birlikte, Farsça olarak basılmıştır. Kuzey Afganistan'da Bidar (Uyanış) ve İttihad-ı İslam 1920 yılında Mezar-ı Şerif de yayınlanmaya başlamıştır, İttihad-ı Baghlan 1921 yılında Baghlan da yayına başlamıştır ve İttihad-ı Hanabad 1922 yılında Katagan'da çıkmıştır. Kandahar'da Tulu-i Afghan (Afgan Gündoğumu) 1921 yılında başlamıştır ve Sitare-i Afghan (Afgan Yıldızı) Kuhistan'da başlamıştır. Kâbil ikinci süreli yayını olan Hakikat'ı 1923 yılında ve üçüncüsü olan Anis'i (Rehber) dört yıl sonra kazanmıştır. Anis Peştun dilinde basılmıştır ve bu bağlamda ilk millî gazetedir.⁴⁴⁸

Afgan kadınlarının bilinçlendirilme çabasında olan kraliçe 1921 yılında ilk kadın dergisini kurmuştur. Haftalık olarak yayımlanan İrşad-ı Nisvan (Kadın Rehberi) Bayan Tarzi tarafından yayına hazırlanmakta ve bazı yemek tarifleri ve yararlı bilgiler verilmekteydi (yüz pudrası hazırlamak gibi); bu dergi aynı zamanda sosyal problemlere ve kadınların toplum içindeki yerine de değinmekteydi. Afganistan'ın 1927 yılına Aman-i Afgan yayına başlayana kadar gerçek bir gazetesi olmamıştır. Bütün gazeteler hükümet'in sansürüne tabidir ve Emir'in Ülke'nin

⁴⁴⁸ a.g.e., s.245.

modernizasyonu ve reformuna ilişkin sözlerini yansıtarak amaç doğrultusunda kamuoyunu oluşturmak için kullanılmıştır.⁴⁴⁹

6.3.4. Halk Sağlığı

Halk sağlığı alanında Amanullah'ın yönetiminde çok az başarı sağlanmıştır. Kâbil'deki hastane çalışanlarına birkaç Türk ve Alman doktor eklenmiştir ve Habibullah'ın saraylarından bir tanesi tüberküloz hastaları için sanatoryuma dönüştürülmüştür.....Amanullah'ın sağlık alanında yaptığı en önemli girişim tıbbi uygulamaları devlet kontrolü altına almasıdır. Eğitimsiz hekimlere engel olmak için sınav ve ruhsat sistemi kurmuştur ve ihmalkârlık ve savsaklama doğrultusunda ruhsatsız yanlış ilaç uygulaması 1924 yılında çıkarılan ceza kanunu kapsamına alınmıştır. 1923 yılında Alman sağlık önlemleri misyonuna uygun bir tanesi erkekler, bir tanesi kadınlar için iki hastane açıldı. Genel olarak birkaç gelişme Kâbil ile sınırlı kalmıştır ve bunların etkisi az olmuştur; doktor eksikliği, hastane tesislerinin yetersizliği ve en temel sağlık ilkelerine duyarsızlık önemli millî sorunlar olmaya devam etmiştir.⁴⁵⁰ Amanullah'ın sosyal programları hakkında, sadece büyük bir kısmı için yetimler yurdu ve hastane gibi projeleri, Afganistan'da sosyal refahın devlet tarafından idare edilmesini sağlamaya yönelik ilk çaba olduğunu belirtmemiz gerekir. Buna benzer fakat etkinlikleri daha az olan dinî kuruluşların vakıflarını ilk önce takviye etmek ve daha sonra onların yerini almak amacındaydılar. Amanullah bu tür programlarda mütevazî bir başlangıç yaptı. Onun niyeti büyüktü ve uzak görüşlüydü ve eğer saltanatı devam etseydi, bu programlar Kâbil ve bir iki vilayet merkezînin dışından kırsal bölgeye doğru yayılacaklardı. Bu programların değeri, daha sonra gelen Afgan hükümetlerinin onları taklit etmeye çalıştıkları birer örnek olmalarında yatmaktadır.⁴⁵¹

6.3.5. İletişim

⁴⁴⁹ Gregorian, **a.g.e.**, s.244-245; Newell, **a.g.e.**, s.55.

⁴⁵⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.246.

⁴⁵¹ Poullada, **a.g.e.**, s.91.

Emir'in bilincinde olduğu iletişimi geliştirmek amacıyla, yollar, hava ulaşımı, telgraf, telefon ve geliştirilmiş posta hizmetleri Amanullah'ın saltanatı döneminde başlamış ve yarım yüzyıl boyunca gelişmeye devam eden iktisadi ve siyasi bir altyapının başlangıcını oluşturmuşlardır. Çoğu planlama aşamasından öteye geçmeyenlerin yanı sıra, başlanan pek çok ulaşım ağı çalışmasının, hiç biri Amanullah döneminde tamamlanmamış, ancak her birinde önemli bir başlangıç yapılmıştı.⁴⁵² Amerikalı, Alman ve Rus mühendislerin çeşitli zamanlarda Hindistan ile Orta Asya arasının kara veya demir yolları ile bağlanması imkânları üzerinde çalışmaları istenmiştir. Fakat, Amanullah, Abdurrahman'ın tavsiyelerini takip ederek ilk olarak iç hatları inşa etmiştir. Afgan hükümeti 1924 yılında ilk beş uçağını Rusya'dan almıştır ve bunlar, Sovyet pilotlar tarafından Kâbil'e getirilmiştir;.....Amanullah, Afgan sivil havacılık kurumu kurmayı düşünmüş ve bu projeyi böyle bir kuruma sahip olan Türklerle görüşmüştür (1928).⁴⁵³

6.3.6. Hukuki ve İdari Yenilikler

Amanullah ülkesinin toplumsal dönüşümünü gerçekleştirmeye yönelik yenilikler kapsamında, Batılı laik hukuk sistemini ülkesine getirmeye çalıştı. Yenilikleri kurumsallaştırmak ve Afgan devletinin gelecekteki gelişimini geniş kapsamlı hukuki bir çerçeveye oturtabilmek için Afganistan'ın ilk anayasası olan Nizamnamelere ilişkin çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalarda, bazı Fransız danışmanlar istihdam etmesine rağmen, Amanullah yasama programında esas olarak bir "Genç Türk" hukukçu Bedri Bey'in başında bulunduğu Türk hukukçularından yararlanmıştı.⁴⁵⁴ Bedri Bey aslında Napolyon Kanunlarına dayanan Türk kanunlarını yoğun bir şekilde esas alarak bu metinleri hazırlamıştı. Hem 1923 yılında Anayasa'nın yayınlanmasının öncesinde hem de sonrasında, Nizamname'nin veya Devlet Düzenlemeleri Kanunu'nun, derlenmesi 1921 ve 1926 yılları arasında devam etti. Fakat mevzuatın büyük kısmı, Anayasa'dan sonra ortaya çıktı ve gerçekte çeşitli tedbirlerin tamamlayıcı olarak Nizamnamelerin her biri belirli konuları ele alan ve

⁴⁵² Poullada, **a.g.e.**, s.140; Grgorian, **a.g.e.**, s.246-247.

⁴⁵³ Gregorian, **a.g.e.**, s.247.

⁴⁵⁴ Poullada, **a.g.e.**, s.93; Olesen, **a.g.e.**, s.122.

ayrı bir kanunu oluşturan tek tek kitapçıklar olarak yayınlandı. Bu kitapçıklar çeşitli bakanlık ve devlet dairelerinde Fransız ve Türk uzmanların yardımı ile hazırlanıyordu. Taslaklar daha sonra onay için Devlet Konseyine (Anayasa'daki yasama organı) teslim ediliyordu. Mevzuatın esas kısmının yürürlüğe konduğu 1922 ve 1923 yılları boyunca tüm devlet organları ve Konsey çok faal olarak çalıştı. Amanullah bütün çalışmaları şahsi olarak yürüttü ve tüm kanunları muntazaman kontrol etti. Bu Afganistan'daki ilk kapsamlı hukuki kanunname oldu.⁴⁵⁵

Sonuç olarak, Türk uzmanların yardımıyla Nizamname-i Esasi-yi Devlet-i Ali-yi Afganistan, (Yüce Afganistan Devleti'nin Temel Kanunları) hazırlanarak 9 Nisan 1923'te yürürlüğe konulmuştur. Bu belgenin esasen bir Anayasa olduğuna şüphe yoktur. Şeriat'ın yerini aldığı izlenimine yol açmasın diye kendisine 'Temel Kanunlar' adı verilmişti. O zaman için, Temel Kanunlar, anayasal bir monarşi sisteminin yapısı ile sorumluluklarını, devlet ile toplum arasında liberal bir ilişkiyi ve bireysel hak ve özgürlükleri temin eden, batı tarzı demokratik kurguları itibariyle çok ayrıntılıydı. Altlarında yatan nihaî amaç, "laik yasamanın özerk gelişimini sağlamak ve laik hukuk ile dinî hukukun yollarını birbirinden ayırmanın önünü açmak" idi.⁴⁵⁶

Aslında 1923 Anayasası, 1906 İran Anayasası ve 1921 Türk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu model alan bir anayasa yazımını içermektedir. 1923 Afgan Anayasası, orijinali Peştunca olarak yayınlandı ve bu anayasayla, monarşi ile hükümetin birlikte işleyebileceği laik bir çerçeve oluşturulmaya ve din ile devlet ilişkisi tanımlanmaya çalışıldı. Kuramsal olarak atanmış bir Devlet Kurulu (Kabine) ve bir kısmı seçilmiş danışma organları oluşturuldu. 1924'de, bununla birlikte, muhafazakâr danışmanlar, din ve kabile liderlerinden gelen baskılar ile Mangal ayaklanmasının çakışması, Amanullah'ı yetmiş üç maddeli anayasada küçük değişiklikler yapacak Loya Jirgayı çağırmaya zorladı (örneğin; kadınlara, hukuki karar

⁴⁵⁵ Poullada, a.g.e., s.93-94.

⁴⁵⁶ Saikal, a.g.e., s.79.

almalarında daha fazla takdir yetkisi verdi) fakat liberal idare kanununa (nizamname) dokunmadı.⁴⁵⁷

1923 yılındaki ilk Afgan Anayasası, 73 maddeden oluşmakta ve hükümet sistemini ve Afgan Monarşisi'ni kurumsallaştırmaktadır. Anayasa'nın ilk yirmibeş maddesi yönetime ve temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Daha sonra ise bakanların (25-35 maddeler), devlet görevlilerinin (36-38 maddeler), il yönetimleri ve hükümetin görev ve yetkileri (39-49 maddeler) düzenlenmiştir. Ayrıca yargıya (50-57 maddeler) ve mali konulara (58-67 maddeler) ilişkin düzenlemeler de yer almaktadır. Bunlar; mutlak ve babadan oğula geçen monarşiyi yani erkek çocuklara tahtın devrini onaylamaktadır (Madde 4). İslam, ülkenin resmî dinîdir fakat Hindu ve Yahudi topluluklar din konusunda özgür bırakılmıştır (Madde 2). Fakat bunun için farklı bir şart bulunmaktadır; bu kişilerin özel vergi vermeleri ve ayırt edici kıyafetler giymeleri gerekmektedir. Emir İslam'ın hizmetkârı ve savunucusudur (Madde 5) ve onun ismi hutbelerde ya da vaazlarda söylenmelidir (Madde 7). Liberal Batı Anayasalarındaki gibi Afgan vatandaşlarına hak verildi. Afganların herkesle eşit haklara sahip olmasının korunması gibi millî kimlik sağlandı. Kral Amanullah kadınların eşit vatandaşlık hakkına sahip olma süreçlerine yatırım yaptı ve İslam'ın resmî din olmasına rağmen diğer dinlerin vatandaşlarının eşit haklara sahipliği sağlandı (Madde 8). Anayasa köleliği yasaklamıştır (Madde 10) ve ilköğretimi hem zorunlu hem de evrensel yapmıştır (Madde 68). Afganistan'ın bütün vatandaşları eşit haklara, Şeriat ve devlet kanunlarına tabi olarak görevlere sahiptir (Madde 16). Peştunlar'ın orduyu ve siyasi gücü Durrani İmparatorluğundan bu yana kontrol ettiği ve ayrıcalıklara sahip olduğu, diğer insanların ise köle olarak görüldüğü bu ülkede bu bir ilkti. Yabancıların devlet tarafından görevlendirilmeleri dışında öğretmenlik ve gazetecilik yapmaları yasaklanmıştır (Madde 11 ve 14).⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Dupree, **a.g.e.**, s.462-463; Olesen, **a.g.e.**, s.120-122; Ewans, **a.g.e.**, s.128.

⁴⁵⁸ Ek-3: Afganistan Anayasası, Gregorian, **a.g.e.**, s.251-252; Olesen, **a.g.e.**, s.123-126; Poullada, **a.g.e.**, s.96; Rubin, **a.g.e.**, s.55-56.

Monarşi mutlakiyetçi bir kurum olarak kalmasına rağmen, anayasa, bir Danıştay yapısı ve başka danışmanlık organlar oluşturmuştur (Madde 39-49). Bunlar, Afgan aristokratlarından, özellikle Durrani kabilelerinin liderlerinden oluşan Durbar (divan) Şahi ve halkı temsil eden hanlardan ve maliklerden oluşan Havanin Mülki'dir. Durbar Şahi'de üyelik kalıtsaldır ve Emir'in onayına tabidir; Havanin Mülki delegelerinin yarısı hükümet tarafından görevlendirilir gerisi halk tarafından seçilmiş kimselerdir. Millî düzeyde acil ve önemli kararlar için Emir, Büyük Meclisi, Loya Jirgayı, göreve çağırabilirdi; bu, aslında, kabile kanunlarının geleneksel süreçlerinin genişlemesidir. Amanullah, en üst ordu komutanlığını ve Yargıtay benzeri son temyiz aşamasının tüm idari güçlerini elinde tutmaktaydı. Yılda sadece bir kez, Durbar Şahi'ye çalışma ve başarıları ile ilgili hesap veren eğitim, ticaret, savaş, adalet, maliye ve içişleri bakanlarından oluşan bir kabine oluşturulmuş ve sadece kendisine karşı sorumlu tutulmuştur (Madde 27). Yargının bağımsızlığı Anayasa'nın 53. maddesinde teminat altına alınmıştır, bütün duruşmalarda açıklık ilkesi benimsenmiştir (Madde 50) ve mahkemeden önce herkes kendi haklarını korumak için yasal yollar kullanabilir (Madde 51). Anayasa hem bütün yurttaşlara vatandaşlık hakları vermesi açısından hem de kabine sorumluluğu ilkelerini düzenleme açısından Afganistan açısından devrimci bir niteliğe sahiptir (Madde 6), fakat bu anayasanın en önemli özelliklerinden biri Kralın yetkilerinin de yazılı olarak tanımlanmasıdır.⁴⁵⁹

Bu reformlar, devrimci nitelikte ve modernleşmeye doğru büyük bir adım olmakla birlikte, pek çok önemli sorunu da beraberinde getirdiler. İlk olarak, pek çok Afgan'ın merkezî hükümetin zayıflığı olarak algılandı ve suçlarda ani artışlar meydana geldi. Suçlular daha az korkar oldu ve açıkta suç işlemeye başladılar. Amanullah, istemeyerek te olsa, düzeni sağlamak için çeşitli olaylarda eski geleneksel cezalandırma yöntemlere baş vurmaya zorlandı. İkinci olarak, vatandaşlık hakları ve laik hukukun gelişi, Amanullah ile mollalar arasındaki düşmanlığı körükledi. Mollalar, "kanun yapmak kimsenin işi değildir ... bu Allah'a

⁴⁵⁹ Ek-3: Afganistan Anayasası, Gregorian, **a.g.e.**, s.251-252; Olesen, **a.g.e.**, s.123-126; Poullada, **a.g.e.**, s.96; Rubin, **a.g.e.**, s.55-56.

aittir” diye düşünüyordular.⁴⁶⁰ Nizamnameler, Peygamber tarafından ilan edilen ve şeriat tarafından açıklanan Allah’ın kanunlarının ihlaliydi. Ayrıca, mollalar, Şeriatın yorumlayıcıları olarak, kendi konumları ve güçleri için, yeni kanunlar bir tehdit oluşturmaktaydı. Diğer taraftan laik hukuk alanında uzman kişilerin yokluğu sorunu ile karşı karşıya kaldı. Amanullah tahta geçtiğinde laik hukuk alanında eğitim görmüş bir tane Afgan hukukçu yoktu. Hukuki sistemi işletmek için Amanullah’ın din adamlarına dayanması gerekiyordu. Bu durum hemen mahkeme kararlarında Şeriat’ın yeri sorununu çözmeye çalıştı; Amanullah bu sorunu kararların Şeriat’a aykırı olmadığını söyleyen fetvalar verecek ve yasaların kabulünü sağlayacak ulemanın liberal üyelerinin yardımı ile çözmeye çalıştı. Amanullah bunu, kadı ve müftüleri laik kanunları vicdan rahatlığı ile uygulayabileceklerine ikna etmek için yürüteceği çalışmaların temeli hâline getirdi. Amanullah’a göre bu kanunlar sadece, Şeriat’ı anlaşılabilir ve kolay uygulanabilir hâle getirmek ve kamu görevlilerinin hatta kralın faaliyetlerini kontrol etmek için yapılan yasama çalışmalarıydı.⁴⁶¹ Fakat modernistler, bu anayasanın içerdiği dinî kavramlara tanınan imtiyazlardan hoşnut değilken, gelenekçiler, devletin salt ilahî iradenin var olması yerine, laik bir temele dayanması düşüncesine karşıydılar. 1921 Anayasası Afgan toplumunu değiştirmeyi hedeflerken İslami unsurları içererek bir anlamda laiklikten taviz vermesi kaçınılmazdı, çünkü, gelişme ve toplumsal barış için ulema ile uzlaşmak zorunda idi. Buna rağmen, bir halk toplantısında, tanınmış Mücedidi ailesinin büyüğü ve ülkenin tanınmış dinî lideri olan Şor Pazarlı Hazret Sahip anayasa metnini yere atmış ve bunu komünist bir yayın diye lanetlemiştir.⁴⁶² Aslında bu yeniliklere karşı toplumun ne şekilde yaklaştığı önemli olmasına rağmen, Poullada ve Shahrani’nin halkın bunlara olumlu yaklaştığını ifade etse de, bu konuda değerlendirme yapılmasına dayanak teşkil edecek pek fazla bilgi edinilememiştir.

Amanullah hükümdarlığının başından itibaren yasal düzeni ve devlette hesap verilebilirliği güçlendirmek için devlet gücüne temel oluşturacak bir hukuki düzen oluşturmaya çabaladı. Afgan aristokratların feodal çıkarlarının, din

⁴⁶⁰ Stewart, **a.g.e.**, s.197-198.

⁴⁶¹ Poullada, **a.g.e.**, s.105-106.

⁴⁶² Ewans, **a.g.e.**, s.128.

kurumunun ayrıcalıklarını ortadan kaldıran veya kısıtlayan çeşitli diğer kanunların resmen ilan edilmesi, şüphesiz, düşmanlık ve çekişmelere neden oldu. Fakat, Afganistan'da ilk anayasayı uygulamaya koyarak, kral dâhil devletin tüm iş ve işlemleri hukuki tasarruf altına alınmaya çalışıldı. İlk defa anayasa ve bu kanunlar, hukuki olarak, vatandaşların devletle ilişkilerinde hakları bulunduğu ve ayrımcılık olmadan eşit haklara sahip olduğu gerçeğini kabul etti ve Loya Jirga devleti temsil eden organ olarak kabul edildi.⁴⁶³ Hindulara resmî olarak uygulanan ayırıcı giysilerini giymemelerine izin verildi ve Şii nüfus dinî ritüellerini açıkça yapabilecekti. Bu politikalar, dönemi boyunca Amanullah'a Hazaraların desteğini kazandırdı.⁴⁶⁴ Döneminin ilk yıllarında, etnisite ve diğer farklılık iddialarının üstünde Afganistan'da milliyet ve millet duygusu yaratmak için gayretli girişimlerde bulunuldu. Bütün bunlar, modern bir devletin iskeletini oluşturan unsurlardı ve ne olursa olsun Amanullah bu gereken altyapıya ilişkin çalışmayı ilk olarak Afganistan'da başlatmıştır. Bu kapsamda 1921 anayasası, özü itibariyle laik kanun yapımına yol açacak şekilde ve hukuki açıdan laik olan ile dinî olanı ayırma yönünde önemli bir adım olmuştur.

Amanullah hukuki modernleşmeye ilave olarak, Afganlara kimlik kartı taşıma zorunluluğu getirmeye çalıştı,⁴⁶⁵ rütbe ve unvanları kaldırdı, aristokratlara yapılan ayrıcalıklı ödemeleri durdurdu, molla ve kadıların sınava tabi tutularak sertifika almaları zorunluluğu getirdi ve yolsuzluklara karşı seferberlik başlattı. Rütbe ve unvanların kaldırılması, serdarların, hanların ve maliklerin rejimini demokratikleştirmeyi hedefleyen, çoğu zaman milliyetçi devrimlerin alameti olan bu karar sahte eşitlikçi bir hareket olarak tasarlanmış kralın kendi kişisel kararıydı. Kabile aristokrasisinden imtiyaz sembollerinden böyle bir yoksun bırakma girişimi, kabile önderlerinin Amanullah'tan soğumasına çok katkıda bulundu, bu tür semboller kibirin, egoizmin ve nefsin gizli güçleridir. Amanullah kabile aristokrasisinin diğer ödenek ve yan gelirlerini keserek, ücretlerin halka faydalı olan işlerin esas alınarak verilmesini emretti. Bu etrafında bulunan kabile liderleri için

⁴⁶³ Rubin, *a.g.e.*, s.55-56.

⁴⁶⁴ Shahrani, *a.g.m.*, s.47.

⁴⁶⁵ Rubin, *a.g.e.*, s.55; Ewans, *a.g.e.*, s.128.

akıl almazdı. Onların sadakati, bu imtiyazlı durumlarına dayanıyordu. Bu durum, Amanullah'ın onları takdir etmediği ve değerlerini bilmediği anlamına gelmekteydi.⁴⁶⁶ Amanullah'ın bu düzenlemeleri yapmasının amacı, kabile toplumunun yapısının güçlerini zayıflatarak medeni hakları ve vatandaşlığı geliştirmek, dolayısıyla toplumsal bütünlüğü sağlamaktı.

6.3.7. Ekonomik Yenilikler

Afgan hükümdarı, Afgan milletinin modernleşmesini sağlamak ve bağımsızlığını korumak için iktisadi ve mali alanda, planlı ve tutarlı olmasa da bazı yenilikler gerçekleştirdi. Bunlar arasında, Amanullah'ın toprak reformları bilhassa önemliydi ve kalıcı bir etkiye sahipti. Kuramsal olarak, Ahmed Şah Durrani'nin devrinden bu yana Afgan kralı kendi krallığındaki bütün toprakların nihaî sahibi idi. Oysa uygulamada, toprak mülkiyeti ile ilgili dört ana kategori vardı: özel mülk (mülk), umumî mülk (şamilat), hükümdarlık mülkü (divanî veya sultanî) ve dinî mülkler (vakıf). Emir, genel olarak kuzey Afganistan'da yoğunlaşmış olan hükümdarlık mülklerinin bütün gelirini alırdı; diğer topraklar üzerindeki tasarruf hakkı kira veya vergi aracılığıyla tahakkuk ederdi. Peştun kabile liderlerinin çoğu çeşitli nedenlerden dolayı vergiden muaf kılınmıştı; toprak mülkiyetleri, asırlardır nasıl idiyse yine öyle kalmıştı - hükümdar tarafından bahşedilmiş, tamamen feodal bir işgal hakkı idi. Abdurrahman'ın da gösterdiği gibi, bu haklar güçlü bir hükümdar tarafından herhangi bir zamanda geri alınabilirdi. Genel olarak, toprak hisseleri satılabilir veya İslam dünyasında başka yerlerde de uygulanan âdete göre bu topraktan çıkarılabilirdi; fakat özel toprak mülkiyetinin tanınmaması, toprak kiralamanın ve ekip biçmenin modern kapitalist formlarının gelişimini engellemişti. Modası geçmekte olan tarımcılık, kırsal kesimin aşırı nüfusunu daha fazla kaldıramazdı: 1920'lerin başında, köylülerin ancak yüzde 20'si kendi mülklerini işletiyordu. 1920 başında Amanullah, özel toprakların devrini kurumsallaştıran, bütün toprakların kapsamlı bir kadastro ölçümünü sağlayan ve toprak vergilerini makul hâle getirip meşrulaştıran bir dizi ferman çıkarmıştır. Hepsinden önemlisi,

⁴⁶⁶ Poullada, *a.g.e.*, s.107-108; Rubin, *a.g.e.*, s.56; Ewans, *a.g.e.*, s.128.

kapitalist tarımın genişlemesi ve ticaret için sermayenin birikiminin oluşması için Amanullah kamuya ait ekilebilir geniş arazileri ve otlakları çok cüzi bir ücretle satarak bu sorunları hafifletti. Bunun sonucunda toprak sahibi çiftçi sınıfı oluşturdu, tarımsal üretimi artırdı ve köylü memnuniyetsizliğini asgariye indirdi.⁴⁶⁷

Afgan Rupi'sine göre daha avantajlı bir döviz kuruna sahip, afgani diye yeni bir para birimi getirdi. Afganlılar kağıt para kullanmayı henüz benimsemedikleri için, bu yeni para birimi, Afgani, yüzde doksan gümüş içermekteydi ve bu nedenle daha fazla kabul gördü. Bunun sonucunda oluşan paraya güven iç ve dış ticareti tetikledi ve Afgan parası tarihinde ilk defa İngiliz İmparatorluğu'nun ekonomik gücü tarafından desteklenen Hindistan rupisine karşı tercih edilir bir değer oldu.⁴⁶⁸

Vergilendirme sistemindeki reformlar bazı yönlerden temel düzeyde öneme sahipti. Birinci sırada nakit işlemler ekonomiyi parasal hâle getirme eğilimindeydi ki iktisatçıların çoğunluğun bunun iktisadi kalkınma yolunda temel adımlardan biri olduğunda hemfikirdirler. Ekonomiyi parasal hâle getirmek malların dağıtımını büyük ölçüde geliştirir ve hızlandırır ve ticaret ve zanaatın her türü için genel bir teşvik unsurudur. Hiç şüphe yoktur ki bu temel reform Amanullah dönemini kurtardı ve Afganistan'ın iç geliri ve ticareti o günden bu yana esas olarak nakit temelli olagelmiştir. Öte yandan, yeni vergi sistemi merkezî hükümetin topladığı vergileri artırdı, devletin mali resmîni eğitim, yollar, binalar ve iletişim gibi sarsan harcamaları desteklemeye imkân verecek şekilde tamamen değiştirdi. Vergi sisteminin diğer önemli bir sonucu tarım sektörünün güven oluşturmuş olmasıydı. Çiftçiden aynı olarak tahsil edilen vergilendirmeyi terk ederek tüm vergilendirmenin nakit olarak ödenmesini zorunlu hâle getirdi. Bir çok keyfi vergilendirmeye son verdi. Çiftçi ilk defa ne kadar vergi yükü olduğunu kesin olarak bilebiliyor ve ona göre planını yapıyordu. Bu üretim için teşvik ediciydi. Son olarak vergi sisteminin rasyonalizasyonu Afgan hükümetinin tarihinde ilk defa, 1922'de, bir bütçe ile çalışmasına ve harcamalarını kontrol etmesine ve kaynaklarını daha verimli bir

⁴⁶⁷ Saikal, **a.g.e.**, s.74-75; Poullada, **a.g.e.**, s.135; Rubin, **a.g.e.**, s.55.

⁴⁶⁸ Poullada, **a.g.e.**, s.135-136; Rubin, **a.g.e.**, s.55.

şekilde idareli kullanmasına imkân verdi.⁴⁶⁹ İlk millî bütçenin hazırlanması, kamu hazinesi ile monarşinin özel fonlarını ilk kez birbirinden ayırma çabası olması bakımından önemlidir.

Amanullah iktisadi kalkınma için en çok vadeden ve sonuçları yakın fırsatların bazılarının tarımda yattığını hissetti ve bu alandaki reformları onun modernleşme programında çok önemli bir alanı işgal etti. İstenilen sermaye birikimi henüz başlamadığı için, ana gelir kaynağı olarak tarımın üzerindeki zorunlu doğrudan vergilere bağımlı olmaya devam etti. Çiftlik hayvanları sayımını, vergi amacıyla da yer ölçümü uygulamasını getirdi. 1926 yılında yurtiçi gelirlerinin sekizde beşini oluşturan, toprak ve hayvanlar üzerinden alınan doğrudan vergi oranlarını artırdı. Bu vergi artışı kaçınılmaz olarak toprak sahibi hanlarla ters düşmesine neden oldu. Tarımı sadece –birçok rahatsız edici küçük vergileri ve kanun dışı zorla almaları kaldırdıktan sonra bu program arazi vergisini her bir cerib⁴⁷⁰ için 1 afgani ilave olarak ½ afgani eğitim vergisi olarak artıran- vergilendirme programı ile desteklemekle kalmadı ayrıca birçoğuna bizzat katıldığı ilk tarım fuarı ve canlı hayvan sergilerinin sponsorluğunu yaparak tarıma olan ilgiyi artırdı. Yüzyıllar boyunca insanlar ve hayvanlar tarafından gelişigüzel yok edilmiş arazilerde kapsamlı bir ağaçlandırma programı başlattı.⁴⁷¹

Amanullah, mali reformları ile bağlantılı olarak ekonomik bağımsızlık için kalkınma girişimlerini tamamen yerel kaynaklardan finanse etmeye çalışmıştır. Silahlar ve uçaklar için aldığı küçük borçlar, isyandan kısa bir süre önce aldığı bir Alman kredisi ve küçük miktarda ara sıra verilen Sovyet hibeleri dışında Amanullah'ın saltanatı boyunca Afganistan doğrudan hiçbir dış yardım almadı. İngilizler 1919 ve 1921 barış anlaşmalarının imzalanması üzerine yaptıkları yıllık tahsisatı kestiler. Tahsisat yerine yapılan daha sonraki ekonomik yardım teklifleri boş çıktı. Ruslar, 1921 Afgan-Rus anlaşmasında yıllık bir milyon ruble sözü vermişlerdi fakat kısmi ve aralıklı ödemeler yaptılar. Bu kapsamda Amanullah Han kalkınma

⁴⁶⁹ Poullada, **a.g.e.**, s.133-134; Rubin, **a.g.e.**, s.55.

⁴⁷⁰ Afgan arazi ölçüsü; yaklaşık 0,57dönüm.

⁴⁷¹ Poullada, **a.g.e.**, s.135; Rubin, **a.g.e.**, s.55; Ewans, **a.g.e.**, s.128.

programlarını, Emir Abdurrahman ve Emir Habibullah'ın daha önce biriktirdiği tasarruflara, sağlam mali reformlara, daha iyi vergilendirme ve toplama sistemlerine, genel olarak yükselen bir millî üretime ve son -ve de en az bilineni- tamamen gayri ihtiyarî Sovyet Rusya tarafından yapılan çok cömert bir dış yardım programına dayanıyordu. Basmacı ayaklanmasını müteakip Rus Orta Asya'sının komünist terörün hükmünden yüz binlerce Türkmen, Özbek ve Tacik muhacir Afganistan'a kaçtığında, bu büyük bir servet akımı meydana getirdi. Yanlarında çok sayıda koyunlar, atlar ve diğer canlı hayvanlar getirdiler. Afganistan'a tamamen yeni ve hâlâ değerli bir ihraç ürünü veren büyük karakul sürüleri özellikle çok değerli karakul derisi önemlidir. Bu değerli koyundan daha önce Afganistan'da az bir miktar vardı ve bu miktar deri Buhara üzerinden, kürkü ile tanınan "Astrakhan"daki Rus dünya ticaretinin bir kısmını oluşturarak ihraç ediliyordu. Fakat 1920'lere gelindiğinde Afganistan çok büyük miktarlardaki karakulu doğrudan Alman ve İngiliz pazarlarına ihraç edebiliyordu. Tekke ve Merv gibi dokumada hünerli Türkmen boylarının göç etmesiyle halı sanayisi de büyük bir ivme kazandı. Buna göre hem iç ekonomiye hem de dış ticarete büyük bir etkisi olan hatırı sayılır net servet, kabiliyet ve beceri girdisi vardı.⁴⁷² Ama hedeflenen modernleşme programı için yeterli değildi.

Amanullah ticaret akışını geliştirme çabası içerisinde bazı adımlar atmıştır. Gümrük vergilerini basitleştirdi ve bunların toplanmasına özen gösterdi. Bu durum, hem gümrük hizmetlerindeki yaygın olan rüşveti bitirdi hem de kaçakçılıkla beslenen sınırlardaki kabilelerle kendisini karşı karşıya getirdi. Bu çerçevede, bütün ithalat üçe ayrılmıştır: (1) Gümrüksüz olan dinî yayın, savaş malzemeleri ve diğer bazı parçalar; (2) % 100 gümrüklü Avrupa yapımı lüks öğeler (bunların arasında kartlar, mermerler, sigaralar, şeker, bal sayılabilir); ve (3) çeşitli vergilendirilen lüks olmayan mallar. Bu son grupta % 40 vergili olan çay, % 15 vergili kıyafet ve % 25 vergili ayakkabı, gazyağı ve gaz gibi "yararlı ürünler" bulunmaktadır.⁴⁷³

⁴⁷² Poullada, **a.g.e.**, s.136-138.

⁴⁷³ Gregorian, **a.g.e.**, s.253; Rubin, **a.g.e.**, s.55.

Mali ve gümrük tedbirlerine ilave olarak, ihracatı tetiklemek, ticari sermayeyi toplamak için ve İngiliz, Hindistan ve Rus firmalarının elinden dış ticaretin kontrolünü alabilmek için, Amanullah anonim şirketlerin kurulmasını teşvik etti. Afganistan’da ilk kez anonim şirket kurdu, tahttan indirilmeden önce bir merkez bankası kurmayı planlıyordu.⁴⁷⁴

Bu politikanın görünen yüzü Amanullah’ın yabancı dövizini muhafaza etmek için ithal ikame sanayiler kurma kararıydı. Afganistan’ın temel ithallerinden birisi tekstildi ve “aydınlanmış” bazı vatandaşların ithal kıyafetlere çok büyük miktarlar ödediğini görmesi Amanullah’a acı veriyordu. Aslında, Mir Gulam Muhammed Gobar’ın işaret ettiği gibi, Amanullah’ın bütün hafif sanayi programı ithal ikamesini ve bunun sonucu kazanılan dövizini genel kalkınma programını ateşlemek üzere serbest bırakmayı hedefliyordu. Avrupa turundan Amanullah’ın aldığı makinelerin sanayi listesi bunu çok açık hâle getiriyor: tabaklama, barut, çimento, sabun, tekstil, taş ve ağaç işçiliği, buz-kırma, bitkisel yağ, mandıra, dökümcülük ve bu şekilde devam eder. Yeterli sanayi gücünün kaynaklarını geliştirmeye olan ihtiyacı hissetti ve bu nedenle kömür aramalarını başlattı ve ülkenin hatırı sayılır hidroelektrik potansiyelini geliştirmeye başladı. Bu alanda da, diğer birçok alanda olduğu gibi, Amanullah bir Afgan öncüsüydü. Ne yazık ki, sermaye yetersiz kaldı, fakat hükümdarlığının sonuna doğru yabancı destek araştırması için uzun uluslararası gezilere çıktı. Dedesi silah ve nakit ararken, Amanullah yatırım ve teknoloji arıyordu. Fakat, Amanullah’ın ithalatı ikame etmek için bir hafif sanayi sektörü geliştirme planı hiçbir zaman planlandığı gibi gelişme şansı bulmadı.⁴⁷⁵

Amanullah’ın gösterişli fakat belirsiz modernleşme projeleri monarşinin toplayabildiğinden çok daha fazla sermaye yatırımını gerektirmekteydi. 1926 yılında Afgan kralının toplam geliri yaklaşık 45 milyon Afgani idi (Afgan para birimi) (2,5 milyon pound). Afgan iletişim ve ulaşım sistemleri de yabancı yatırımcıların dikkatini çekmiyordu. Herhangi bir olayda Emir büyük yabancı yatırımı kabul

⁴⁷⁴ Rubin, *a.g.e.*, s.55.

⁴⁷⁵ Poullada, *a.g.e.*, s.138-140; Rubin, *a.g.e.*, s.55.

etmiyordu ve Afganistan’da yabancı şirketleri koruyan bir kanun olmadığından, kredi ve banka olanaklarının yoksunluğundan olası yatırımların yapılamamasına neden olmaktaydı.⁴⁷⁶ Afgan ekonomisinde en güçlü unsurlar ticaret ve devlet işyerleriydi. Amanullah imalathaneler ve küçük ölçekli fabrikalar olmak üzere yeni işyerleri inşa etmiş, yurtdışından büyük miktarda araç gereç ithal etmiş olsa da onun döneminde sınırlı bir ekonomik süreç yaşanmıştır, bunun nedeni öncelikle endüstriyel gelişme için sistematik bir plan izlememiş olmasıdır. Her türlü makine sipariş verilmiş fakat bunlar geldiğinde kimse bunlarla ne yapacağını bilememiştir. Afganistan bir sürü makinenin ve fabrikanın mezarlığı hâline gelmiştir. 1920’lerde Afganistan’da başlatılan projelerin büyük çoğunluğu tamamlanmamıştır. Tarım alanında yapılan yeniliklerin sonucu elde edilen gelişme çok azdır. Bunun yanı sıra, bu gelişmeler nedeniyle çıkarları zarar gören muhaliflerin sayısı artmıştır.

6.3.8. Askerî Yenilikler

Başarılarını korumak için, Amanullah’ın modern bir orduya da ihtiyacı vardı. 1919’da İngilizlerle yapılan savaş sırasında gelişigüzel örgütlenmiş kabile güçleri kullanılarak milletin geleneksel savunması başarılı olmuş olsa da, Emir, daha düzenli bir askerî sistem istiyordu. Emir, orduyu aslında Türklere emanet etmişti. Bu dönemde gelişen Türk-Afgan ilişkileri kapsamında gerek gönüllü gerekse Türk devleti’nin görevlendirdiği subaylar orduda görev yapmaktaydı. Türkler ile birlikte bazı Avrupa ülkelerinden de danışmanlar vardı. Afgan ordusunun yeniden yapılandırılması kapsamında, Emir düzensiz kabile ordusuna bağımlılıktan kurtulmak için, ülkenin tamamını temsil eden, düzenli ve kendine bağlı bir ordu oluşturmayı hedefledi ve önceliği askere alma sisteminin düzenlemesine verdi.

Abdurrahman tarafından kurulmuş eski sistemde, askere alma her bir kabile veya köyün belirli bir miktar asker sağlamakla yükümlü olduğu “kavmi” sistemi tarafından gerçekleştiriliyordu. Habibullah bunu sözde “heşt neferi” sistem denen ve bir köyde veya kabiledede her sekiz adamdan birinin celp edildiği biçimiyle

⁴⁷⁶ Gregorian, a.g.e., s.254.

değiştirdi. Her iki sistemde de acemiler çoğu zaman köyün veya kabile hayatının dışlanmışlarından ve yaşlılardan, yerel ileri gelenler tarafından seçiliyor ve bazen de para karşılığında “gönüllülük” söz konusu oluyordu. Her iki durumda da asıl kendi gruplarına olan sadakatlerini muhafaza ediyorlardı. Amanullah daha adil ve daha temsili bir sistem olan kimlik kartı sahipleri arasından kura ile vatani görev “pişk”i yerleştirmeye çalıştı. Fakat eski sistemler köyün veya kabilenin ileri gelen geleneksel güçlerinin kontrolünde yapılan açık ve genel bir seçime dayanıyordu. Herkes bunu anlıyor ve nerede durduğunu biliyordu. Açık talepler pazarlık konusu hâline geliyor ve grup içinde baskı yaratıyordu. Kura sisteminin getirilmesi askere alma kontrolünü yerel güç yapısının dışarisına, halkın alışık olduğu ve kullanmayı bildiği yollardan farklı türde baskı ve yolsuzluklara karşı zayıf olan dış kurullara taşıdı. Bu etkili kabile reislerini ve malikleri, özellikle bazılarının kendi oğulları seçilmeye başladığı zaman, zor durumda bıraktı ve rahatsız etti. Kırsal ve kabilesel siyasi güç merkezlerinde yaygın rahatsızlık her tarafa yayıldı ve rüşvet, yolsuzluk ve şantaj ithamları ortalıkta dolaşmaya başladı.⁴⁷⁷ Bu durum, daha sonra Host isyanının nedenleri arasında yer alacaktı.

Ordunun desteği ile tahta oturan ve daha sonra kabile liderlerinin denetimini azaltmak amacıyla askere alma sistemini değiştiren Amanullah Han, ordu personelinin ücretlerini düşürerek ve sayılarını azaltarak kendisinden soğuttu. Emir’in Türk danışmanları, yeni ve daha profesyonel bir ordunun oluşumuna direnç göstermesi muhtemel yaşlı askerlerin emekli edilmesini veya ayrılmaya zorlanmasını tavsiye ettiler. Birçok askerın memnun olmayacağı ve ayrılacağı umuduyla, aylıklar ayda 20 rupiden 14 rupiye indirildi (Amanullah tahta çıkarken orduyu kendi tarafına çekmek için ücretlerini 14’ten 20’ye çıkarmıştı). Görünüşe bakılırsa bu meydana gelmedi ve maaş 5 rupiye kadar indirildi. Aynı süreçte şartların iyileştirilmesi ve nakit yerine yiyecek (makulat) gibi düşüncelerin hiç biri gerçekleşmedi. Ordunun morali bozuldu. Yetkililer, gıda için harcanması gereken parayı zimmetlerine geçirdiler ve askerler ne nakit ne de yiyecek aldı. Eski, sağlıksız kışlaların yerlerine daha gösterişlilerin yapılması vaadiyle yıkıldı, fakat yeniler yapılmadı. Türkler

⁴⁷⁷ Poullada, a.g.e., s.114-115; Rubin, a.g.e., s.56.

cesurca bu sorunların hepsini çözmek için çabaladı ve Amanullah onları destekledi, fakat birçok yabancı danışmanın öğrendiğini çok geçmeden keşfettiler: “sistem” uygulamaya koyulan teknik tavsiye üzerine bir defa kötüye gitmeye başladığında, zorluklar katlanır ve pasif direniş en değerli projelerin bile bataklıkta derinden daha derine batmasına yol açar.⁴⁷⁸ Amanullah Han’ın Savunma Bakanı Nadir Han, kabilelerin duyarlılıklarını dikkate almayan bu değişikliklere itiraz etti. Bu itirazla birlikte, Amanullah Han ile Nadir Han’ın yolları bir daha kesişmemek üzere ayrıldı.

Amanullah Han, askere alma sistemini yanı sıra ordunun donanımına yönelik bazı adımlar attı. Öncelikle, askerî malzemeleri imal etmek için yeni imalathaneler kurdu. Bunların arasında Alman Krupp firması ile kurulan mühimmat tesisi de vardı. Rusya, Almanya ve İngiltere’den alınan uçaklara ek olarak Milan’dan 1928 yılında 100 kamyon ve küçük arabalar ısmarladı. Onun en büyük amacı, sekiz bölümlü modern orduydü. Bilindiği gibi bazı Afganlar uçuş eğitimi için Sovyet Rusya ve Orta Asya’ya gönderilmişti; diğerleri Afganistan’a getirilen İtalyan eğitimciler tarafından eğitilmişti, geri kalanlar da Fransa ve İtalya’ya gönderilmişti. İtalyan hükümetinin askerî danışmanları ve eğitimcileri Afgan topçu sınıfını eğitmek için (1927), Almanların ise temel bir denetleme ve eğitim için birkaç askerî eğitimci sağlamasına rağmen Afgan ordusu Türk görevlilere emanet edilmiştir. Askerî misyonun esas sorumluluğu, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin eski komutanı Kazım Paşa tarafından üstlenilmiştir. Ayrıca 50 Afgan subay ileri düzey eğitim için Türkiye’ye gönderilmiştir. (1919-21’lerden önce Amanullah Sibirya’da mahkûm olan ve vatanlarına dönmek isteyen Türk subaylarını orduya alma girişiminde bulunmuştu.)⁴⁷⁹

Amanullah Han döneminde, gerçekleştirilen bu yenilikler ve modernleşme programları, uzun dönemli planlama olmaksızın veya bunların uygulanmasını sağlayacak hem mali hem de insan kaynaklarının değişkenliği dikkate alınmaksızın ortaya kondu. Ne kadar iyi niyetli olursa olsun sonuçta başarısızlık

⁴⁷⁸ Poullada, a.g.e., s.117-118.

⁴⁷⁹ Gegorian, a.g.e., s.252.

kaçınılmazdı. Yine de Amanullah'ın yöntemlerinin etkinliğini sorgularken amaçlarının değerini göz ardı etmememiz gerekir.

6.4. Host Ayaklanması

Afganistan'daki muhafazakâr unsurlar, bu değişiklikleri kolaylıkla kabul etmedi. Öfkeli mollalar, merkezî hükümetin her şeye karışmasından rahatsızlık duyan kabilelerle güçlerini birleştirdiler ve yavaş yavaş Amanullah hükümetini istikrarsızlaştırmaya başladılar. 1924'de, güneydeki Host bölgesindeki Mangal kabilesi öncülüğünde bir büyük ayaklanma meydana geldi. Host isyanı dokuz aydan fazla devam etti ve Ocak 1925'e kadar sürdü.⁴⁸⁰

Amanullah'ın yeniliklerine karşı bu ilk direniş, 1923 yılında kabul edilen görünürde Nizamname'lere karşı yapılmıştır. Bu dönemde yeniden düzenlenen askere alma sistemi, yerel yöneticilerin kendi toplumları üzerinde denetim ve güç kaybına neden olduğu için tepki ile karşılanmıştı. Söz konusu idari-hukuki düzenlemeler, kadınların konumunu liberalleştirilmesi nedeniyle yerel mollalar tarafından yapılan çeşitli aileye ilişkin konuların düzenleme yetkisi ellerinden alınarak adeta devletleştiriliyordu. Bazı gelenekselci mollalar yeni yasayı İslam hukukuna ve Kur'an'ın emirlerine aykırı olduğu için eleştirmişlerdi. Diğer taraftan, mollaların Afgan toplumu üzerindeki gücünü ciddi bir şekilde azaltmayı hatta mümkünse tamamen kaldırmayı hedefleyen Amanullah'ın ilk adımı, halkı eğitmek ve mollaların siyasi-ideolojik beyin yıkamaları olmaksızın kendi kendilerine Kur'an'ı öğrenmelerine imkân sağlamaktı. Fakat bu büyük dönüşüm için kendinî sınırlamadı. Amanullah, liyakat esasını oluşturarak, din adamlarının gelir sistemini kökten değiştirdi. Şöhretlerine dayanan ve ümmetin iyiliği için hiçbir şey yapmayan bundan böyle büyük miktarlarda paralar toplayamayacaktı. Kutsal yerlerin bakım, onarım ve idamesi için halkın yaptığı bağışların ve vakıf gelirlerinin toplanmasını ve denetimini mollaların elinden aldı ve onların takdirinde bırakmak yerine, bu

⁴⁸⁰ Dupree, *a.g.e.*, s.449; Olesen, *a.g.e.*, s.136;

hayırların doğrudan hazineye gitmesine karar verdi.⁴⁸¹ Emir, mollaları gözden düşürmek ve güçlerinin altını oymak için diğer araçları da kullandı. 1923’de, açıkçası bütün mollaların ahlaksızlığının örneği olarak bir mollayı rüşvet canavarı olarak gösteren, Nizamnameleri yazan bir yazar tarafından yazılan bir oyunu şevkle alkışladı ve teşvik etti. Daha da ileri giderek yeni siyasi düzene açıkça düşman olan bazı din adamlarını tutuklattı ve sindirdi.⁴⁸²

Aynı zamanda, Amanullah’ın yeniliklerinin uygulanmasındaki mali kısıtlamalardan başka, başbakan Serdar Abdul Kuddus Han ile kabinenin diğer bazı üyeleri arasında siyasi-ideolojik farklılıklardan kaynaklanan hayati sorunlar vardı. Başbakan ve onun taraftarları, Kral Amanullah’ın anayasacılığa ve toplumsal reforma doğru gidişini ciddi olarak sorguladılar ve Kâbil’deki tanınmış ulema ve dinî liderler arasında Kral’ın programlarına karşı propagandalarda faal olarak yer aldılar. Üst düzey devlet görevlileri arasında siyasi ideoloji farklılıkları ve hükümete muhalif olanlara karşı sert tedbirlerin olmayışı, hükümet yönetimi içinde siyasi kavgaya neden oldu, böylece, hükümetin zayıflığı görüldü ve bu durum kırsal kesimde hükümet görevlilerini rüşvete, iltimasa, usulsüz mevki edinmeye ve baskıya teşvik etti. Merkezî hükümet, müttefiki yerel zalim hanlar, illerdeki görevlilerin zulmüne karşı yapılan yerel ve bölgesel şikayetlere daha az duyarlı olmaya başladı, böylece Amanullah’ın düşmanlarının propagandası için büyük fırsatlar sağlandı.⁴⁸³

Bu isyana yol açan asıl ihtilafın Amanullah’ın yenilikçi politikaların değil fakat merkezî otoritesinin Mangal bölgelerine büyüyen tecavüzü olduğuna dair hayli fazla delil vardır. 1923’te (sonunda Host ayaklanmasına yol açan) Paktiya’dan iki mollanın dilekçesi ile ilk resmî tepki geldi. Paktiya’lı mollalar, daha önce sınır bölgesindeki Peştunlara ilişkin hükümetin İngiliz yanlısı politikaları nedeniyle yaşanan hayal kırıklığının yanı sıra, özellikle Paktiya valisinin ve diğer il

⁴⁸¹ Stewart, *a.g.e.*, s.133.

⁴⁸² *a.g.e.*, s.198.

⁴⁸³ Shahrani, *a.g.m.*, s.47-48.

görevlilerinin baskıcı yönetiminden gözünü açamayan Mangal ve Zadran kabileleri arasındaki yerel şikayetleri derhal istismar ettiler.⁴⁸⁴

Mollalar tarafından kışkırtılan Kabile üyeleri, yeni yasaların Şariat'ı ihlal ettiği çığırkanlığını yaptılar ve bunu halkın desteğini almak ve kabile direnişini artırmak için bir propaganda hareketi olarak kullandılar. Poullada, bu isyanın asilerin iddia ettiği gibi dinî bir ihtilaf olmadığını, ama (Kral Amanullah'ın da iddia ettiği gibi) politik ve ekonomik bir ihtilaf olduğunu, dinî liderler ve hükümet arasında güç mücadelesi olduğunu ve dolayısıyla Emir Abdurrahman dönemindeki gibi din ve devlet arasındaki mücadelenin devamı olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁵ Kabileler tarafından zorunlu askerliğin reddedilmesi kabileler ve Abdurrahman yönetimindeki devlet arasında süregelen ihtilafların devamıydı. Kızların eğitim alması ve kadınların örtünmesinin kaldırılması için yapılan resmî çalışmalar göz önüne alındığında, bunun bir din sorunu olmadığı ortada. Ama Amanullah erkeğin ailesi üzerinde ve özellikle kadınlar üzerindeki yetkisine meydan okumuştur. Bu, özellikle Peştunvali temel değerlerinden biri olan ailenin kutsallığı dinî düşüncenin ihlali anlamına gelmiştir: bireyin, ailenin ve soyun tüm eylem ve kararlarında tam egemenlik kullanma düşüncesi. Afgan toplumundaki ve özellikle Peştunlar arasındaki kadınlar, tüm akraba gruplarının namusu olarak sembolize edilmişti. Kabile mensupları arasındaki katı kurallar İslam, cinsiyet ayrımcılığı ile ilintili olarak, reformlar kabile insanların namusuna karşı bir tehdit ve meydan okuma olarak görülmüş ve bu 'utancı' yaşamamak için reddetmek zorunda kalmışlardır.⁴⁸⁶ Bu siyasi ve iktisadi kargaşanın nihayetinde dinî liderlerle merkezî hükümet arasında bir güç mücadelesiydi, öyle bir mücadele ki Amanullah bunu her zaman dinin dışında bir alanda yürütmeye çalıştı fakat dinî liderler, kendi güçlerinin nerede yattığını bilerek, bunu dinî bir münakaşaya dönüştürmekte ustaca davrandılar. Aslında bu "din ve devlet" arasındaki mücadele, Abdurrahman Han döneminden beri süregelen ve hâlen de devam eden bir mücadeledir.

⁴⁸⁴ *a.g.m.*, s.48.

⁴⁸⁵ Poullada, *a.g.e.*, s.121-123.

⁴⁸⁶ Olesen, *a.g.e.*, s.136-137.

Bu isyan sırasında dikkat çeken ve üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise, Host ayaklanmasının başlangıcında, Amanullah, isyancıların amaçlarının dinî olduğu iddiaları üzerine itibar edilen ulemeden oluşan bir heyeti, durumu isyancı mollalar ile tartışmak ve uzlaşma sağlamak üzere göndermiş olmasıdır. Topal Molla liderliğindeki isyancı mollalar, tartışmayı, devlet heyetini ayaklanmaya katılmaya ikna etmeye çabalamakla sınırlı tuttular. Bu bir tartışma değil fakat bir yıldırma teşebbüsüydü, asiler cesaretle çoktan yeni bir emir seçmiş olduklarını ve Amanullah'ın gitmesi gerektiğini söylediler. Toplantı iki önemli amaca hizmet etti: hükümet sonunda uzlaşmanın mümkün olmadığını ve sadece savaşla yenmenin isyanın bastıracağını ve ılımlı ve sadık ulema asi mollaların iddialarının dinî değil tamamen siyasi olduğuna ikna oldu.⁴⁸⁷ Daha sonra, Mangal ve Caci kabilelerinin yerel mollaların, özellikle de adı dile düşmüş “Topal Molla”nın önderliğindeki isyanı, giderek yayılmaya başladı. Ordu bu isyanla baş edebilecek durumda değildi; Amanullah da bunu bastırmak için diğer kabilelerden yardım istemek zorunda kaldı. İsyan süresince, asiler Kâbil'e kadar yaklaşmış, bunun üzerine, Amanullah, İngilizlerden sağlanan ve Alman pilotların kullandığı uçakları isyancıların üzerine gönderdi. Büyük hasarlara yol açan isyancılar, böylece, yenilgiye uğratıldı ve bu bölgede denetim yeniden sağlandı.⁴⁸⁸

Dupree'ye göre, bu ayaklanmada İngilizlerin rolü açık değil, fakat Amanullah'ın açık İngiliz karşıtı yaklaşımı ve Sovyet teknisyenlerini kabulü, İngilizler tarafından devrilmesi için onu ana hedef hâline getirdi. Bunun yanı sıra, Host'un saldırgan Mangal Peştun kabilesini karıştırmak her zaman kolaydı.⁴⁸⁹

İsyanın sonucu, ülkedeki muhafazakâr unsurlar için bir zaferdi. 1924 Temmuz'unda Emir, isyanın yayılmasına yol açan hoşnutsuzluğun nedenlerini ortadan kaldırmak için ne gibi önlemlerin alınması gerektiğini görüşmek için Büyük Meclis, Loya Jirga'yı topladı. Bu Jirga genel olarak Amanullah'ın reformlarını onayladı fakat, meclis askerlik yasasının bazı hükümlerinde, bu hükümleri daha

⁴⁸⁷ Poullada, a.g.e., s.122.

⁴⁸⁸ Ewans, a.g.e., s.129-130.

⁴⁸⁹ Dupree, a.g.e., s.449.

makul hâle getirmek için bazı değişiklikler yapılması gerektiğine karar verdi. Aslında, esas tavsiyeleri kadınların özgürleşmesine ilişkindi. Görünüşe bakılırsa, hükümdarlarının getirdiği reformlar arasında Peştun takdirine göre sosyal düzeninin köklerine saplanıp kalan ve her ne pahasına olursa olsun karşı konulması gereken reform, kadınlara bazı hak ve statüler verirken baba ile kocayı kızı veya karısı üzerinde dilediği gibi tasarruf etme hakkından mahrum bırakan hükümler derhal iptal edilmiş ve kadın eğitimi de 12 yaşın altındaki kız çocuklarıyla sınırlı tutulmuştur. Çocuk çağda evliliğe izin verilmesi, bazı olaylarda Şeriat cezalarının uygulanması, çok eşlilik ve Nizamnamelerde yer alan din özgürlüğünü kaldırılması da kabul edilmişti.⁴⁹⁰ Anayasa'da değişiklikler yapılarak, Afganistan'ın dinî İslam olduğu maddesi, İslam dininin Hanefî mezhebinin benimsendiği ve Hindu ve Yahudilerin özel vergiye tabi oldukları ve ayrımcı giysiler giyme zorunluluğu getirilmiştir. Dolayısıyla eşitlikçi ve vatandaşlık esasına göre düzenlenen önceki maddeden sapma meydana gelmiştir. Amanullah bu değişiklikleri gönülsüzce kabul etti fakat gelecekteki bütün kanunları tasdik edecek ve onların Şeriat kurallarını ihlal etmediğini belgeleyecek bir "İslami Âlimler Komitesi"ni atamayı isteyerek kabul etti. Bu taviz karşılığında Amanullah sadık kabileleri Mangallar ve Cacilere karşı birleştirip göndermeye imkân verecek yeterli desteği dinî liderlerden aldı. Bu kabilelerin yetersiz kalan orduya destek vermesi ile Host ayaklanması bastırıldı.⁴⁹¹ Eleştirilere karşı Amanullah'ın çözümü, kabinede sarsıntıya yol açtı; General Muhammed Nadir Han (Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı) Paris büyükelçiliğine gönderildi. Muhammed Ali Han, Savaş Bakanı oldu. Mahmud Tarzi, 1924'de Kâbil'e döndü ve Muhammed Vali Han'ın (Tacik) yerine Dışişleri Bakanı oldu.⁴⁹²

Host isyanı ile birlikte bazı önemli sonuçlar da açığa çıktı. Bunlardan biri ordunun isyan karşısındaki durumuydu. Ordu böyle bir tehditle başa çıkmak için tamamen hazırlıksızdı. Bu olay zayıf bir eğitimden geçen, yoksul ve tıbbi olanaklardan yoksun Afgan ordusunun güçsüzlüğünü ortaya çıkarmıştır. Dahası

⁴⁹⁰ Stewart, **a.g.e.**, s.263.

⁴⁹¹ Poullada, **a.g.e.**, s.122-123.

⁴⁹² Dupree, **a.g.e.**, s.450.

yerlerine Avrupa eğitilmiş yenileri gelen eski görevlilerin arasında artan bir hoşnutsuzluk vardı. Çeşitli modernizasyon programlarının Emir'in 1919 yılına kadar imtiyazlı olan ordu masrafındaki zayıf kaynakların tükenmesine neden olması onları derinden kızdırmıştı. Nadir Han, Fransa büyükelçisi olarak geri çekilmeyi tercih ederek orduyu isyancıların üzerine sürmeyi reddetti. Türkler bazı genç acemilerden “model taburlar” oluşturmayı başardılar, bunlardan bazıları Mangalların önüne atıldı fakat onlar yeni ve denenmemişlerdi ve performansları istenildiği gibi olmadı.⁴⁹³

Bu isyanın sonucunda ortaya çıkan bir diğer konu da Amanullah'ın halkın güvenini kaybetmesi ve itibarının zarar görmesiydi. Bu isyanla birlikte halkın Amanullah'ın saltanatının kudretine ve sarsılmazlığına olan inancı yıkılmış ve halk arasındaki çalkantının yolu iyice açılmıştı. Loya Jirga onun reformlarının bazılarını, özellikle kadınların hak ve statüsü ile mezheplerinden bağımsız olarak vatandaşların eşitliği kavramıyla ilgili olanları hafifletmekte ısrar edince, Amanullah'ın prestiji daha da zayıflamıştır.⁴⁹⁴ Ayrıca, gelenekçi din kurumunun ileri düzeyde Amanullah'a olan güvensizliğine neden olmuş ve Amanullah'ın reformlarına İslam karşıtlığı damgası vurulmuştur. Amanullah'ın saygı gösterdiği ve düzenli olarak toplumsal konuları danıştığı ve Afgan toplumu üzerinde etkin olan tanınmış bir dindar ailenin, Şor Pazar Hazretlerinin özellikle soğumasıyla da sonuçlandı.⁴⁹⁵

Psikolojik açıdan bakıldığında Emir'in isyancılara karşı Rusların ve Almanların pilotları tarafından kullanılan uçaklardan yararlanması çok mantıksızdı. İç çatışmalara “kâfirlerin” girmesi hem güçsüzlüğün simgesi hem de din düşmanlığı olarak sayılmıştır. Öte yandan, ayaklanmanın bastırılmasından önce, ordunun yetersiz kalması nedeniyle, Amanullah, çeşitli kabilelerden ve Hazaralardan asker toplamaya ve cihat ilan etmeye zorlanmıştır. Emir'in Mangallar ile düşman olan bazı kabileleri kullanmadaki uygunsuz hareketi kabileler arası düşmanlığı tekrar körüklemiştir.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Poullada, **a.g.e.**, s.118.

⁴⁹⁴ Ewans, **a.g.e.**, s.129-130.

⁴⁹⁵ Shahrani, *a.g.m.*, s.48.

⁴⁹⁶ Ewans, **a.g.e.**, s.129-130.

En ciddi ani etkisi ise, tam anlamıyla bir mali tükeniştir ve nihayet isyanın bedeli beş milyon pound olmuş, yani devletin yıllık gelirinin neredeyse iki misli bir rakama ulaşmıştı.⁴⁹⁷ Gerçekte, bu ve bunu izleyen diğer bazı isyanların sonucunda Amanullah'a reformlarının çoğunu yeniden gözden geçirmek ve uygulamalarını yavaşlatmaktan başka seçenek kalmamıştı. Sonunda reform programı, dört yıl kadar süren görece bir yavaşlama dönemine girdi. İsyanın en ciddi etkisi devletin tüm dokusunu zayıflatması ve dört yıl sonra Emir'in düşüşünü getirecek olan ayaklanmanın önünün açılmasıydı.⁴⁹⁸

Topal Molla'nın ayaklanmasının sonunda, Amanullah'ın modernleşme planlarına muhalefet sona ermedi. Aslında, 1924 Host ayaklanmasının sonu, Kral Amanullah'ın sonunun başlangıcı idi. Emir'in kendisi, ülkeyi 1924 felaketlerinden sonra toparlayabilme kaygısı taşıyan bir vatansever, zeki ve yorulmak bilmez bir emekçi olduğu hâlde, böylesi krizlerde elzem olan liderliğin özelliklerine sahip değildi. Sarayında çoğu önemsiz nitelikte sağdan soldan topladığı danışmanlar vardı ve kendisi de, karar almada -danışmanlarında da bulunmayan- denge ve ağırbaşlılığı sağlayamayacak kadar aşırı aceleci ve devrimciydi. Sonuçta, gelişim istikrarsız ve kısa ömürlü iken, genel yozlaşma ciddi ve sürekli idi. Temel hizmetlerde sıkıntı çekilirken, uçmayacak olan uçakların alımına, büyük başkent'in donatılmasına, uygun bir iskân ve onarım düzenlemesi olmadığından anında hizmet dışı duruma gelmiş olan sınai enstrüman ve donanımına büyük paralar ödenmekteydi. Öyle ki, Afganistan nihayet terk edilmiş makine ve ıssız fabrikalar mezarlığına dönüşmüştür.⁴⁹⁹ Ayaklanmanın sona ermesinden sonra, Kral Amanullah, devlet görevlilerinin suistimallerini önleyecek ve silahlı kuvvetleri güçlendirecek etkili tedbirler almadı. Bunun yerine, Kral, bazı saray mensupları tarafından tamamen halktan tecrit edildi ve kamu güvenliğinin yanı sıra, ülkenin etkili yönetimi sorunları giderek kötüleşti. Eklenen iç savaş maliyetini ve Kral'ın dengesiz modernleşme programları tutkusunu

⁴⁹⁷ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.205-206; Gregorian, **a.g.e.**, s.255.

⁴⁹⁸ Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.205.

⁴⁹⁹ **a.g.e.**, s.206.

karşılama için vergiler artırıldı ve yeni vergiler konuldu. Bu, devlet görevlileri için kazançlı bir fırsat sağladı ve rüşvet ve baskı azalmaksızın devam etti.⁵⁰⁰

6.5. Büyük Tur ve Türkiye Ziyareti

Afganistan'da belli bir istikrar yeniden sağlanır sağlanmaz, Amanullah, Büyük Tur adı verilen uzun yolculuğuna başladı. Aralık 1927'den Temmuz 1928'e kadar, Emir Amanullah ve Kraliçe Süreyya ile birlikte dışişleri ve maliye bakanları, Kâbil valisi, Afgan parlamentosunun başkanını ve beş üst düzey yöneticisi ve danışmanlardan oluşan heyet, Hindistan'ı, Avrupa'nın bütün büyük başkentlerini ve Mısır, Türkiye ve İran gibi Müslüman ülkeleri ziyaret etmiştir. Amanullah'a göre, Afgan monarşisi için bir ilk olan bu kapsamlı yolculuk, "zevk için yapılmış bir gezi değil, bir inceleme ve sosyal keşif" gezisiydi, kendisine "ülkesine Avrupa medeniyetinde gördüğü en güzel şeyleri götürme ve Avrupa'ya Afganistan'ın dünya haritasında kendine ait bir yeri olduğunu gösterme" fırsatını verecek bir geziydi. Amanullah şöyle diyordu: "Ülkemi Batı medeniyetinin seviyesine yükseltmek için çok uğraştım, ama bunu şimdiye kadar hep kitaplardan öğrendiğim şekliyle yapmaya çalıştım. Şimdi, zaman bu çalışmalarımı kişisel gözlem ve deneyimlerime dayandırarak yapma zamanıdır."⁵⁰¹ Emir, Avrupa yolculuğunun Afganistan yararına olacağına ve bu yararın sonunda ülkeye ekonomik ve siyasi başarı ve refah getireceğine gönülden inanmıştı.

Bu tur, Afganistan'ı ve Afgan halkını kralın şahsında dünyaya tanıtmaya ve Batı medeniyetini tanıma açısından son derece özgün ve bir o kadar da ilginç bir yöntem idi. Büyük bir ihtimalle de tarihte ilk ve tek örnektir. Bütün ziyaret edilen ülkelerde, Kral Amanullah ve Kraliçe Süreyya kayda değer bir izlenim bırakmıştır, çünkü Afganistan nispeten az bilinen bir ülkeydi. Amanullah bütün seyahati çok ciddiye almış, ev sahiplerinin ilgisini ülkesinin kalkınmasına çekmek ve donanım, finansman ve teknik yardım almak için de çok çalışmıştı. Avrupa uygarlığı ve kültürünün boyutlarını gördükten sonra, Afganistan'ı modernize etme isteği daha da

⁵⁰⁰ Shahrani, *a.g.m.*, s.48-49.

⁵⁰¹ Gregorian, *a.g.e.*, s.256.

artmıştı. Bu tur sırasında, Finlandiya, Letonya, Liberya, Polonya, İsviçre, Mısır ve Japonya ile diplomatik anlaşmalar imzalandı. Daha önce Rusya (1919), İran (1921), İngiltere (1922), Türkiye (1922), İtalya (1922) ve Fransa (1923) ile diplomatik ilişkiler kurulmuştu.⁵⁰²

Bu Tur'un son bölümü olan İran ziyareti öncesi Afganistan Kralı Amanullah Han, eşi Kraliçe Süreyya ile birlikte, 20 Mayıs – 2 Haziran 1928'de Türkiye'ye resmî bir ziyaret yapmış, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in konuğu olmuştur.⁵⁰³ Ankara'nın başkent olmasından sonra Türkiye'ye gelecek olan ilk devlet başkanı olması dolayısıyla Türk Hükümeti, Afgan Kralı Amanullah Han'ın bu ziyaretine çok büyük önem vermektedir.⁵⁰⁴ O güne kadar hiçbir yabancı devlet başkanının Ankara'ya gelmemiş olması bir yana, Türkiye'de görevli bazı yabancı elçiler bile İstanbul'dan Ankara'ya gelmemek için ayak sürüyor, hatta başkentimizi boykot etmeye kalkışıyorlardı. İngiltere, Fransa, İtalya gibi eski düşman devletler, özellikle İngiltere, Ankara'ya karşı direnişlerini pek aşırı dereceye vardırmışlardı.⁵⁰⁵

Bu maksatla Müdafaa-i Milliye ve Hariciye Vekaleti ortaklaşa ve her türlü ayrıntının düşünüldüğü bir ziyaret programı hazırlamışlardır. Bu program İcra Vekilleri Heyeti'nin 18 Nisan 1928 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.⁵⁰⁶ Aynı toplantıda, Sovyet Rusya'nın Sivastopol veya Odesa limanlarından Afgan Kralı ve kraliçesini Türkiye'ye getirmek için Seyr-i Sefâin Müdiriyyet-i Umumiyyesi'nin "İzmir" vapurunun 12.500 liraya kiralanmasına karar verildi. Bu vapura refakat etmek üzere ayrıca Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet torpido muhripleri de görevlendirilmiştir.⁵⁰⁷

⁵⁰² Dupree, **a.g.e.**, s.450.

⁵⁰³ Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s.152.

⁵⁰⁴ Hikmet Öksüz, "*Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Resmî Konuğu: Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye Ziyareti (20 Mayıs-2 Haziran 1928)*", Kemal Çiçek (ed.), Pax Ottomana, SOTA ve Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.771.

⁵⁰⁵ Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s.160..

⁵⁰⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Kararları (BKK), 030.18.01/028.23.7; BCA, CHP. Evrakı., 490.01/1.1.28; Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C.1, Ankara 1993, Belge: 28, s.24-31.

⁵⁰⁷ Öksüz, *a.g.m.*, s.771.

Kral ve Kraliçeyi Türkiye'ye getirmek üzere görevlendirilen heyette ise şu isimler bulunmaktaydı:

1. Reisicumhur Hazretleri namına Birinci Ferik Fahreddin (Altay) ve Ferik Naci Eldeniz) Paşalar,

2. Kabil Sefiri Nebil (Batı) Bey,

3. Teşrifat Müdür-i Umumi Muavini Sadullah Bey,

4. Kral ve Kraliçe hazretlerinin maiyetlerine memur iki yâver.⁵⁰⁸

Afgan Kral ve Kraliçesini Türkiye'ye getirmek için görevlendirilen ve Seyr-i Sefâin İdaresi'nin en gözde vapuru olan İzmir Vapuru 15.000 lira masraf yapılarak özel olarak hazırlanmıştır. Bu çerçevede Kral ve Kraliçe hazretlerinin seyahatleri esnasında kullanımları için iki oda ve bir banyo dairesinden oluşan özel kamara teşkil edilmiştir. Ayrıca, Kral hazretlerinin 25 kişilik maiyeti için 25 daire oluşturulmuştur. Vapur halı döşenmiş, yemek salonu, sigara dairesi ve üst güverte çok güzel bir biçimde donatılmıştır.⁵⁰⁹

Bu ziyaret öncesi, Ankaralılar seferber oldular, başkenti güzelleştirmek, haşmetli konukları hoşnut etmek için kolları sıvadılar. Koca koca ağaçlar uzaklardan sökülüp kralın geçeceği caddelere dikildi ve başkent "bir gecede" yeşillendirildi. "Ankara Palas"ın devam etmekte olan inşaatı hızlandırıldı ve tamamlandı. Ziyaretten birkaç gün önce perdeleri takılan başkent bu ilk modern oteli Afganlı konukların hizmetine sunuldu. Ankara Palas Oteli'nin veya Devlet Konuk Evi'nin ilk konukları Kral Amanullah Han ile Kraliçe Süreyya olmuşlardır.⁵¹⁰

Misafirleri almak üzere 16 Mayıs 1928 tarihinde İstanbul' dan hareket eden İzmir Vapuru ertesi gün saat 12'de Sivastopol Limanına varmıştır. İzmir Vapuruna refakat eden torpidolar Rus gemilerini selamlamış, Rus gemileri de top

⁵⁰⁸ Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s.153; Öksüz, *a.g.m.*, s.771; Ayn Tarihî, No. 51, Haziran 1928, s.3367.

⁵⁰⁹ İkdâm, 14 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.771-772.

⁵¹⁰ Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s.160.

atarak karşılık vermiş; liman komutanı vapuru ziyaret etmiş, vapur reisi de iade-i ziyarette bulunmuştur.⁵¹¹

19 Mayıs günü saat 16'da Donanma Komutanlığına bağlı beş gemi İstanbul Boğazı'nın üç mil açığında Afgan Kralını getiren İzmir Vapurunu karşıladı. İzmir Vapuru Türk Donanmasının arasından geçerken Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri 21 pare top atışı yaparak Kral hazretlerini selamladılar.⁵¹² Daha sonra Hamidiye kruvazörüne yaklaşan bir motor İstanbul Heyeti'ni alarak İzmir Vapuruna getirdi.⁵¹³ Heyette Vali, Kolordu ve Donanma Komutanları, Şehremini, Halk Fırkası Müfettişi, Darü'l-Fünun Emmini ve Darü'l-Fünun öğrencileri adına genç bir kız bulunuyordu.⁵¹⁴

Afgan Kralı ve Kraliçesini taşıyan İzmir Vapuru, Türk Deniz ve Hava Filosu eşliğinde İstanbul Boğazı'nı geçerek saat 18'de son durak olan Haydarpaşa Rıhtımına yanaştı. Kral Kraliçe hazretleri Selimiye kışlasından atılan 21 pare top atışıyla selamlandı. Haydarpaşa tren istasyonunda Türk ve Afgan millî marşlarının okunmasıyla başlayan resmî karşılama töreni bittikten sonra misafirler, kendileri için hazırlanan özel vagona yerleştirilerek hemen Ankara'ya doğru harekete geçildi. Kral için özel olarak hazırlanan vagona Prenseler Nurulserâc, Huriye Tarzi Hanımlar ve Mesaib-i Serdar Hasan Han hazretleri de bulunuyordu. Konuklara, Gebze'ye kadar İstanbul Valisi, Kolordu kumandanı, Şehremini ve Polis Müdürü refakat etmiştir.⁵¹⁵

20 Mayıs 1928 günü Ankara'ya varan Kral Amanullah başkanlığındaki Afgan Heyeti, Ankara İstasyonunda bizzat Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılanmıştır. Karşılama törenine T.B.M.M. Başkanı Kazım Bey (Orbay), Başbakan İsmet (İnönü) Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, Bakanlar Kurulu üyeleri, Kuvvet Komutanları, yüksek yargı organlarının başkanları,

⁵¹¹ İkdâm, 18 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.772.

⁵¹² BCA, B.K.K., 030.18.01/028.23.7.; Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, Belge: 28 s. 25.

⁵¹³ İkdâm, 20 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.772.

⁵¹⁴ BCA, B.K.K., 030.18.01/028.23.7.; İkdâm, 20 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.773.

⁵¹⁵ BCA, BKK, 030.18.01/028.23.7.

C.H.P. Genel Sekreteri ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tüm üst düzey yöneticileri iştirak etmişlerdir.⁵¹⁶

Aynı gün akşam yeni hizmete açılan Ankara Devlet Konukevinde verilen ziyafette yaptığı konuşmada da Cumhurbaşkanı, tarihî Türk-Afgan dostluğuna ve iki milletin Ortaasya'daki münasebet ve rabitalarına dikkat çekmekte, Türk ve Afgan milletlerinin büyüklüğünü belirterek 1919 yılında bu iki milletin içine düştükleri duruma işaret etmekte ve çekilen ızdırapların unutulmadan daima hatırlanmasını istemektedir. Bu yemekte Atatürk aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

Kral Hazretleri,

Türk milleti ve Cumhuriyet Hükümeti ve ben, Zatı Hükümdarilerini ve Kraliçe Hazretlerini Türkiye'de görmekle pek ziyade mesrur ve memnunuz.

Kabil'den hareket buyurulduğu günden beri, seyahatı hükümdarileri safahatını, büyük alaka ve iftiharla takip ediyor ve umumi bir iştihak ve tahassürle memleketimizi teşriflerine intizar ediyorduk.

Bugün kardeş Afgan mil/etini, asil ve kıymettar şahıslarında temsil eden, biraderi hassım Kral Hazretlerini ve muhterem Kraliçe Hazretlerini Hükümet merkezimiz Ankara'da Türk milleti ve Türk devleti namına şahsen selamlamakla bahtiyarım.

Huzzarı kiram;

Afgan milleti ile menşei Orta Asya olan ecdadımız arasındaki münasebetler ve uhuvvet rabitaları pek kadimdir. Tarihin silinmez sahifeleri, o münasebetlerin ebedi hatıralarıyla doludur.

İki kadim ve kahraman milletin bugünkü evlatları, bizler, medarı intibah olan o sahifeleri, büyük alâka ile mütalaa etmeliyiz. Orada Afgan milletiyle

⁵¹⁶ Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, Belge: 28, s. 27.

Türk milletinin bir safta, aynı gayeye yürüdüğü ve müşterek şanlar ve zaferler kazandığı görülecektir. Tarihin o lâyemut mazbutatı; bize kardeş hislerini ve rabitalarını, kıymetli bir miras-ı müşterek olarak bırakmış olan, Afganlı ve Türk babalarımızın bugünkü siyasi hudutlarımızın haricindeki sahalarda dahi, devletler kurmakta yekdiğerine halef ve selef olduklarını göstermektedir.

İşte bugünkü Afgan ve Türk milletleri, sayısız asırların ve büyük kıtaların içine hatıralar ve ananeler salan büyük milletlerin evlatlarıdır.

Aziz dostumuz Kral Hazretleri!

Tarihin ne garip tecellileri, dünya hadiselerinin ne manidar tesadüf ve müşahebetleri vardır. Zatı Hükümdarileri, 1919'da kahraman Afgan milletinin başında olarak, Asya'nın ortasında, istiklal için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte, burada, Avrupa'nın şarkında, bütün medeni cihanın pişi enzarında, istiklal ve hürriyetimize vurulan darbelere, göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk.

Size ve bize çektilen bunca âlâm-ı ıstıraptan bahse hacet yoktur. Yalnız istiklal ve hürriyet aşığı milletler için, o ıstırap anları, o ıstırap sebepleri, o ıstırap âmilleri, teyakkuz ve intibah medarı olmak üzere daima tahattur olunmalıdır.

İstiklal ve hürriyetlerini her ne bahasına ve her ne mukabilinde olursa olsun, ihlal ve takyide asla müsamaha etmemek, istiklâl ve hürriyetlerini bütün manasiyle masun bulundurmak ve bunun için icap ederse, son ferdinîn son damla kanını akıtarak tarihini şanlı misal ile tezyin etmek; işte istiklâl ve hürriyetin hakiki mahiyetini, şâmil manasını, yüksek kıymetini, vicdanında idrak etmiş milletler için esasi ve hayati prensip...Ancak bu prensip uğrunda her türlü fedakârlığı, her an, ifaya müheyya ve kadir bulunan milletlerdir ki, mütemadiyen beşeriyetin hürmet ve riâyetine lâyük bir heyeti içtimaiye olarak mütalâa olunabilir. Afgan milleti ve Türk milleti, bu iki kardeş millet, bu prensibin hakikî sâlikleri olduklarını fiilen ispat ettiler.

Afgan milleti ile Türk milletinin tarihî olan uhuvvet rabitalarını tarsîn ve teyid eden başlıca âmili de, her iki milletin, şerefli mevcudiyetleri ve âli mefkûreleri için, istiklal ve hürriyet prensibine, aynı kuvvet ve imanla sarılmalarında aramalıdır.

İstiklâl ve itibarını cihana tanıtmak evsaf, liyakat ve kudretinde olan milletlerin, medeniyet yolunda da serî ve muvaffak adımlarla ilerlemek istidatları, teslim olunmak lâzımdır. Gerçi bir heyeti içtimaiyenin zamanla kökleşmiş, ört ve âdet, hissiyat ve telâkkiyatı mühimdir. Bu itibarla, içtimaî heyetler, müteşebbis fertler üzerinde, âdetâ âmir ve hâkim tesir icra ederler. Fakat, fitrî istidat ve liyakati, inkişaf ve itilaya mazhar olmuş milletler; medeniyetin bugünkü terakkilerinden feyiz ve ilham almış münevver evlâtları saika ve delâletlerle, mazide fevt ettikleri fırsatların tevliid ettiği tehhüratı telâfi çaresi bulmakta gecikmezler. Bu hususta heyeti içtimaiyeye hüsnü delâletin müessir ve müsmir olduğuna da şüphe yoktur.

Muhterem Kral Hazretleri!

Bu münasebetle, pek ziyade haz ve takdirle takip ve müşahede etmekte olduğum bir hakikati arz etmeme müsaade buyurmanızı rica ederim. Zatı Hükümdarileri, asil Afgan milletinin başına geçer geçmez, yalnız millet ve memleketinize istiklâl-i tam kazandırmakla iktifa etmediniz. O güzel ve feyyaz memleketinizde zamanın yıktığı mâmureleri, bugünün terakkiyatle mütenasip bir surette, ihya ve ilâya başladınız. Devletinizin teşkilâtını tanzim ettiniz. Cesur ve kahraman ordunuzu yeniden tensik ve tarsin buyurdunuz. Maarif işlerinde mühim hatveler attınız. İçtimaî hayatta, mahsus hamleler gösterdiniz. Bütün bu şuurlu ve ruhlu icraat ve faaliyet ülkenizin ve milletinizin mamuriyet ve medeniyet sahasında, lâyük olduğu yüksek mevkie suûd zamanının gecikmeyeceğini zâmindir.

Kral Hazretleri!

Medeni ve teceddüt-kârane ıslahat yolundaki faaliyet ve mesainizin ne kadar huzur ve sükûn istilzam ettiğini takdir ve buna mazhariyetinizi samimiyetle

temenni ederim. Gerçi Afganistan'ın coğrafi vaziyeti ve bu sebeple devletinizin siyasi şeraiti mühim, ciddi ve naziktir. Tarih, bu ehemmiyet ve nezaketin, içinde bulunulan şerait ve ahval ne olursa olsun; bir an nazarı dikkatten dūr tutulmamasını âmirdir. Hatta vehim ve vesveseyle!

Fakat, derakıp beyan etmeliyim ki, Afganistan'ın Hindikuş'u ile çetin ve sert tabiatı ve Afgan milletinin müspet zeka, cesaret ve kahramanlığı ve bilhassa Afgan devletinin mümtaz Hükümdarının yüksek şahsiyeti, her türlü ihtimalin karşısında katiyet ve kudretle yükselen bir âbidedir. Biz bunu biliyor ve kalbî hislerle takdir ediyoruz.

Sizi ve milletinizi cidden seven Türk milletinin Reisi olarak, samimen arz edeyim ki, Afganistan'ın maddi ve manevi terakki ve teâlisi yolunda teşebbüslerinizin, az zamanda husûl-pezîr olduğunu görmek, bizim ahassı âmalimizdir. Muvaffakiyetinizin muhakkak olduğuna itminanımız katîdir. Bu hususta, bir kardeş millete, tabiaten teveccüh eden vazife ve mükellefiyetleri, Türk devleti, istitâatı dairesinde ifaya şitaban olmaktadır.

Afganistan'ın kıymetli Hükümdarı Amanullah Hazretleri,

İstikbalin yüksek ufuklarından tulûa başlayan güneş, asırlardan beri ıstırap çeken milletlerin taliidir! Bu taliin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların pişvalarının ihtimam ve fedakarlığına vabestedir.

Afgan devletinin ve zikudret Hükümdarının ve pek muhterem Kraliçe Hazretlerinin talii tealisi parlak olsun!..⁵¹⁷

Onuruna verilen ziyafette Afgan Kralı Amanullah Han da bir konuşma yapmıştır ve Kral Amanullah'ın konuşması şöyledir:

⁵¹⁷ Ayın Tarihi, Haziran 1928, s. 3374-3376; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, Ankara: 1959, s. 248-251

Aziz ve Âlicenâb Kardeşim,

Aziz Türkiye toprağına muvasalat ve mümtaz zatının ve biraderimiz Türk milletile vukua gelen mülâkat münasebetile duymakta olduğum nihayetsiz kalbî sürurumu zaptedemiyorum. İşte bu benim temsil ettiğim Afgan Milletinin biraderane ihsasatıdır. Çünkü kadim âlakalar, âdat ve etvarın tevafuk-u seyrin tekâmülü bu iki şeci ve fedakar milletin ruhi ve kalbi rabitalarını birbirine o kadar merbut kılmuştur ki, eğer bunları bu ruha ve aynı hissiyatı mihribanâneye malik iki cisme teşbiye etsek mevzudan hariç bir şey söylemiş olmayız. Tabiat dahi bu iki milletin yeni hayatının tarihini bir zamanda başlatıyor. Yani Afgan Milleti şerefli bir hayat istihsal etmek için benim emrim altında müttehid-ül kâme olarak mesai ibrazına başladığı zaman, necib Türk milleti dahi bir güzide ve dâna Zatınızın rehniümalığıyla hukuk-u meşruasını istirdat için merdane mücahedeye kıyam etmiş idi. Vukubulan millî mesai hiçbir asırda neticesiz kalmadığı gibi bu iki gayyur milletin mücahedeleri de menfaatle dolu neticeler intac eyledi ve bu iki millet mevcudiyetlerini ve yaşamak haklarını medeni dünya muvacehesinde isbata muvaffak oldular. Biz iki birader ve refik-i mesaiyiz ve bu iki kardeş milletin mukadderat-ı âtiye sefinesini idare ve memleketlerimizde asr-ı hâzır terakkiyatını istihsal için müşterek makasid ve vezayif sahibiyiz. Afgan Milleti kendisine biraderlik noktaî nazarından teveccüh eden vazifelerin ifasına istitatu derecesinde müheyyâdır.

Muhterem Reis Hazretleri!

Aziz Türkiye'nin faaliyet ve kudret numunesi olan Zatı Devletinizin gece gündüz çektiğiniz zahmetler neticesinde hasıl eylediği bugünkü terakkiyatı ben ve aziz milletim memnuniyet ve iftihar ile dolu gözler ile görmekteyiz. Necib Türk milletinin terakki ve teali yolunda attığı her adımdan dolayı Afgan milleti müftehir olmaktadır. Biz Zatı Âlinizin genç Türkiye'yi dokuz sene zarfında ne büyük terakki payelerine çıkardığımızı, ne gibi ihtiyaçlardan kurtardığınızı ve bu kahraman milletin saadet ve kuvvetini nasıl istihsal buyurduğunuzu imtinân ve şükran ile dolu bir göz ile görüyoruz. Ben kati bir imtinân ve kanaat ile genç Türkiye'nin parlak istikbalini

görmekteyim. Sizi bunun yegane âmili bildiğim cihetle Zatı biraderimize karşı büyük bir hissi muhabbet ve hâlel-i nâpezîr bir imtinân duymaktayım.

Türk Milletinin Kıymetli Kumandam Reis Hazretleri,

Ben ve Kraliçe, benim ile aziz milletim hakkında derin biraderlik hissiyatını ve Türk milletinin lütfunu gösteren Zatı Âlinizin samimiyet ile dolu sözlerinizden ve hidematı milliyeme taaluk eden takdiratınızdan dolayı teşekküratı kalbimizi teccid eder ve aziz Türk milletinin terakki ve tealisini ve Türkiye'nin yegâne nâcisi olan Zatı Devletinizin ömür ve âfiyetinin devamını temenni eylerim.”⁵¹⁸

Türk Devleti'nin Afganlı konuklarına uygulamış olduğu protokolün çok samimi bir atmosfere büründürülmesi Afganistan'a ne kadar önem verildiğini açıkça gösteriyordu. Bu önem, Türkiye'nin Doğu' da takip ettiği politikadan ziyade çağdaş uygarlığa geçiş ve intibak hususunda Doğu Milletlerine yaptığı ve yapabileceği rehberlik noktasını da göstermekteydi.⁵¹⁹ Bunun izlerini Mustafa Kemal Paşa'nın konuklarına verdiği akşam yemeğinde yaptığı konuşmasında net bir şekilde görebilmekteyiz. Mustafa Kemal Paşa, Türk Milleti'nin Afganistan halkına duyduğu içten ve samimi duygularının tarihsel köklerine değindikten sonra bağımsızlık ve hürriyetlerini korumada iki kardeş milletin aynı anda vermiş oldukları büyük mücadeleye işaret etmiştir. Bağımsızlığın medeni milletler için esas ve hayati prensip olduğunu, bunun korunması için askerî, siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda çağın icaplarına ayak uydurulması gerektiğini belirten Mustafa Kemal Paşa, Afganistan'ın bu yönde başlattığı hamleleri takdirle takip ettiğini vurgulamıştır. Bu reformları yürütürken Afganistan coğrafyasının jeopolitik ve sosyo-kültürel özelliklerine dikkat edilmesi gerektiğinin de altını çizmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁸ Ayın Tarihi, Haziran 1928, s. 3376; Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s.34-35.

⁵¹⁹ İkdâm, 21 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.775.

⁵²⁰ Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I**, s. 31-35.

Cumhurbaşkanı seçildikten sonra hiç yurt dışına çıkmamış, dokuz yıl boyunca Ankara'dan İstanbul'a bile gitmemiş olan Atatürk, Afgan Kralı'nın aylar süren bu dış gezisini uzaktan uzağa merakla ve herhalde kaygıyla izlemiştir. Konuşmasında, Kral'ın uzun seyahatinin her safhasını "büyük alaka ve iftiharla takip ediyor idik" diyor ve Kral'ı sabırsızlıkla Türkiye'ye beklediklerini söylüyor. Konuşmasının ilerisinde Amanullah Han'ı açıkça uyarmaktan geri kalmıyor. "Devletinizin siyasi şartları önemlidir, ciddidir ve naziktir. Tarih, bu ehemmiyet ve nezaketin...bir an bile gözden uzak tutulmamasını amirdir" diyor. "Hatta vehim ve vesveseyle!" diye vurguluyor. Bir hükümdara bundan daha açık uyarı olamaz.⁵²¹

Atatürk, Amanullah Han'ın pek yakında devrilebileceğini sanki sezmiştir. Onu uyarmayı adeta görev bilmiştir. Tarihî hatırlatmıştır. Afganistan Afganistan olalı beri kaç emirin devrildiğini, kaçının öldürüldüğünü hatırlatmak istemiştir. Sanki şöyle demek istiyor gibidir: "Aziz Kardeşim, nedir bu tedbirsizlik? Nedir bu gamsızlık? Almışsın aileni yanına, ülkeden ülkeye dolaşıp duruyorsun. Arkana baktığın yok. Oysa Afganistan'ın durumu pek naziktir. Bunu bir an bile aklından çıkarma. Hatta kuruntulu, kuşkulu ol, ama tedbirsiz olma. Daha dün çadırında kurşunlanmış olan öz babanı hatırla, Afganistan tarihini hatırla..."⁵²²

Atatürk, Amanullah Han'ın Afganistan'da gerçekleştirmeye çalıştığı yenilikleri "pek ziyade haz ve takdirle" izlediğini söylüyor. Ancak, Afgan toplumunun tutucu özelliğine de Kral'ın dikkatini çekiyor. Afganistan, Türkiye'ye pek benzemiyordu, aynı evrimi yaşamamıştı. Türkiye, cumhuriyete gelinceye kadar neler neler görüp geçirmişti? Nizam-ı Cedit, Tanzimat, Islahat, Birinci Meşrutiyet, İkinci Meşrutiyet ve nihayet "Anadolu İhtilali." Afganistan tarihinde ise bu devreler, bu evreler ve onların bıraktığı kurumlar, tecrübeler, birikimler ve hatıralar hemen hiç yok gibiydi. İpekyolu kervanlarından bu yana sanki içine kapanıp kalmış bir ülke gibiydi Afganistan ve Afgan toplumlarda kökleşmiş örf ve adetler, hassasiyetler vardı. Atatürk, bunların önemli olduğunu, gözden kaçırılmaması gerektiğini söylüyor. O kadar ki bu örf ve adetler, girişken insanların önünü kesebilir, hatta

⁵²¹ Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.175-176.

⁵²² a.g.e., s.176.

onlara hükmedebilirdi. Amanullah Han da girişken bir kraldı, reform yanlısıydı. Ama ve lakin dikkatli olmak durumundaydı, yoksa o kökleşmiş örf ve adetler, o hassasiyetler ciddi sorun yaratabilirdi. Fakat toplumun aydın evlatları da vardı. Onların yardımıyla topluma doğru yolu göstermek, iyi önderlik etmek etkili ve verimli olabilirdi. Tarihî çok iyi bilen Atatürk, Amanullah Han'a "dikkatli ol" diye öğüt verirken, kim bilir belki Kabakçı Mustafaları ve reform yüzünden tahtını, hayatını yitirmiş olan Osmanlı padişahlarının kaderlerini gözünün önüne getirmiştir.⁵²³

Mustafa Kemal bu konuşmasında ilginç tespitlerde de bulunmaktadır. Mesela konuşmasının bir yerinde Hindistan Türk Devletlerine işaret edilir ki, o dönemde çok az bilinen bu konunun dile getirilmiş olması Türk Cumhurbaşkanı'nın tarih bilgisi ve şuuru göstermesi bakımından çok önemlidir. Yine bu konuşmada "İstiklal ve itibarını cihana tanıtmak evsaf, liyakat ve kudretinde olan milletlerin, medeniyet yolunda da seri ve muvaffak adımlarla ilerlemek istidadları, teslim olunmak lazımdır" yolundaki değerlendirmesi ilginçtir ve sömürgeciliğin tehdidi altındaki ülkeler açısından dikkatle üzerinde durmayı gerektirir.⁵²⁴

Mustafa Kemal, söz konusu konuşmanın sonlarına doğru Kral Amanullah'ın ülkesinde yaptıklarının bir tahliliyle onun yenilik yolundaki adımlarını teşvik ve taktir ediyordu. Ayrıca Kral'a iltifatlarda bulunuyor ve devletin devamlılığı için ıslah edilmiş "güçlü bir ordu"ya sahip olması, eğitimi çağdaşlaştırarak yaygınlaştırması, özellikle de sosyal alanda çok dikkatli yenilikler yapması gibi tavsiyelerde bulunarak, Afganistan'ın jeopolitik önemi ile çok ciddi nazik stratejik konumuna dikkat çekiyordu. Bu konuşma, Kral Amanullah ve Afgan halkının üstün meziyetlerine dair iltifatlar ve başarı dilekleriyle son bulmaktadır. Kralın cevabı konuşması ise kısa olmuştur. Burada Kral, Mustafa Kemal'in yaptıkları ve tavsiyelerinin Afganistan üzerindeki tesirlerine işaret etmekte, ağabey olarak

⁵²³ aynı yer, s.176.

⁵²⁴ Cöhce, *a.g.m.*, s.131-132.

gördüğünü belirttiği Mustafa Kemal'den ülkesinde yapacağı ıslahatlar için yardım istemektedir.⁵²⁵

Afgan Kralı Amanullah Han'ın Ankara'yı ziyaretinin son gününde (25 Mayıs 1928), Kraldan gelen teklif üzerine 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan İttifak Antlaşmasına ek olarak "Türkiye ve Afganistan Arasında Dostluk ve Teşrik-i Mesa-i Muahedenamesi" adıyla yeni bir antlaşma imzalandı.⁵²⁶ Bu antlaşma, iki ülke arasında dostluk ve işbirliğini öngörmektedir. 1921 yılında imzalanmış olan ilk Türk-Afgan temel antlaşmasından sonra, iki ülke ilişkilerini daha üst düzeye getirmeyi amaçlamaktadır.

“Antlaşmanın girişinde ve 1. maddesinde içten dostluktan söz edilmektedir. İki ülke, aralarındaki kardeşlik ve dostluk bağlarını ve birbirlerine bağlılıklarını daha sağlam ve güçlü ilkelere dayandırmak istemektedir. İki devlet ve iki millet arasında "bozulmaz bir barış ile içten ve sonsuza kadar dostluk" olması öngörülmektedir. Bu birinci madde süresiz bir madde olarak antlaşmada yer almıştır.(M. 9). Yani eskimeyecek, zaman aşımına uğramayacak, geçerliliğini yitirmeyecek, keenlemeyekün sayılamayacak bir madde niteliğindedir. Günümüzde de geçerlidir, denilebilir.

Ondan sonraki iki madde tarafsızlık ilkesini dayanışma ile pekiştirmektedir. Antlaşmayı imzalayan taraflardan biri başka ülkelerin düşmanca eylemiyle karşılaşır, diğer imzacı taraf bu eylemi önlemeye çalışacaktır. Savaş çıkarsa taraflar durumu aralarında görüşüp değerlendireceklerdir. Türkiye ve Afganistan, birbirleri aleyhine olabilecek herhangi bir anlaşmaya katılmayacak, bir ittifaka girmeyecek ve düşmanca eyleme katılmayacaktır. (Md. 2 ve 3)

Antlaşmanın 4. ve 5. maddeleri, Türkiye ile Afganistan arasında işbirliğine ayrılmıştır. Daha açıkçası ve bugünkü deyimle, Türkiye'nin dost ve kardeş

⁵²⁵ Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s. 34; Saray, *a.g.e.*, s. 151.

⁵²⁶ Antlaşma metni için bkz. Ek-4; BCA Sayı: 6926, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 29.46..20, Tarih: 22/7/1928; İkdam, 27 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.777.

Afganistan'a bir çeşit "teknik yardım" yapmasını öngörmektedir. Türkiye, Afganistan'ın kalkınması için gereksinme duyacağı her türlü araç ve gereçleri sağlayacak ve Afganistan'a uzmanlar gönderecektir. Hukukçular, bilim adamları ve askerî uzmanlar işbirliği konusunda ayrıca özel anlaşmalar yapılacaktır.

6. madde, ticaret ve oturma koşullarında tarafların birbirlerine gösterecekleri kolaylığı düzenlemektedir. Birbirlerine en çok gözetilen ulus statüsü tanımaktadırlar. Eskilerin "en ziyade müsaadeye mazhar millet" dedikleri bu ilke veya hak, genellikle ticari ilişkilerde söz konusu oluyordu. Taraflardan biri bir üçüncü devlete ticari bir kolaylık tanıyınca, aynı kolaylığı antlaşmayı imzalayan ikinci tarafa da tanımayı üstleniyordu. Bu ilke, 1928 Türk-Afgan Antlaşmasında oturma, yani ikamet alanına da genişletilmişti. Afganistan'da oturan Türk vatandaşları ile Türkiye'de oturan Afgan vatandaşları, yalnız ticaret bakımından değil, aynı zamanda "oturma bakımından" (ikamet hususunda) da "en çok gözetilen ulus ilkesinden" yararlanacaklardı. Söz gelişi Afganistan'da oturan İngiliz veya Rus vatandaşlarına bazı kolaylıklar veya haklar mı tanınmıştır, aynı kolaylıklardan oradaki Türk vatandaşları da yararlanacaklardı; buna karşılık Türkiye'de oturan örneğin Amerikan veya Fransız vatandaşlarına özel bir kolaylık veya hak tanınca ülkemizdeki Afganlılara da aynı hak ve kolaylıklar tanınacaktı. Yani bu antlaşmada "en çok gözetilen ulus" hakkının kapsamı genişletilmişti. Bu madde iki ülke arasında ayrıca başka antlaşma ve sözleşmelerin de yapılabileceğini belirtmektedir. İkamet, ticaret, konsolosluk, posta-telgraf ve suçluların geri verilmesi anlaşmaları veya sözleşmeleri gibi.

Antlaşmanın, onaylanmış metinlerinin değişiminden sonra yürürlüğe gireceği belirtilmişti. (Md. 9). 29 Ekim 1928 tarihli ve 1362 sayılı kanunla onaylanan antlaşma, 13 Aralık 1928 tarihli, 1065 sayılı Resmî Gazete'de ve Düstur'da yayımlanmıştır. (III. Tertip, 10, 39). Onay belgeleri 17 Ocak 1929 tarihinde Ankara'da teati edilmiş ve antlaşma o tarihte yürürlüğe girmiştir.

Dokuz maddeden oluşan antlaşmanın birinci maddesi süresiz geçerli idi; diğer maddeleri ise on yıllık bir süre için imzalanmıştı. Bu süre sonunda antlaşma uzatılmıştır ve "günümüzde de yürürlükte gibi görünmektedir."⁵²⁷

26 Mayıs 1928'de Afgan Kralı ve maiyetindeki heyet Ankara istasyonunda yapılan devlet erkani ve kalabalık bir halk topluluğunun katıldığı bir törenle İstanbul'a uğurlandı. Mustafa Kemal Paşa büyük bir jest yaparak Gazi İstasyonuna kadar trende konuğuna eşlik etmiştir. Kral Amanullah'a İstanbul'a kadar T.B.M.M. Başkanı Kazım Paşa refakat etmiş ve görkemli bir karşılama töreninden sonra Kral ve maiyeti Haydarpaşa İstasyonundan "Söğütlü" yatıyla ikametine tahsis edilen Dolmabahçe Sarayına gönderilmişlerdir.⁵²⁸

2 Haziran tarihine kadar İstanbul'da kalarak çeşitli ziyaretlerde bulunan Afgan Kralı ve Kraliçesi Abide-i Hürriyet Meydanı'nda yapılan bir törenden sonra 2 Haziran'da İstanbul'dan ayrıldı.⁵²⁹ Rus Filosunun eşliğinde İzmir Vapuruyla Batum Limanına giden Kral Amanullah, buradan İran'a geçti. İran'daki resmî ziyaretini tamamladıktan sonra da edindiği izlenimler, kazandığı birikimler ve tatbik edecek olduğu projeleriyle, oldukça uzun sayılabilecek bir dış geziden sonra, Türkiye'deki gelişmelerden oldukça etkilenmiş olarak ülkesine döndü. Türkiye ve İran'a yapmış olduğu bu son iki ziyaretin Amanullah'ın kaderini belirlediğinden şüphe yoktur. Ülkesinden devrimci reform ve ilerlemeler için son derece istekli ayrılmıştı. Tur boyunca, Avrupa'da özlemine duyduğu uygarlığın ve kültürün yüksek standartları gözlerinin önüne serilmişti. Asya üzerinden ülkesine dönerken, benzer iki Müslüman ülkenin ilerlemesini sağlayan hem Atatürk'ün hem de Şah Rıza'nın başarılarından etkilenmiş fakat bu kısa ziyaret sırasında her ikisinin de ne yöntemlerini ne de yönettikleri halkın zihniyetini anlama ihtiyacı duymaksızın, modernleşme kararlılığıyla ülkesine döndü.⁵³⁰

⁵²⁷ Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.197-200.

⁵²⁸ İkdam, 28 Mayıs 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.777-778.

⁵²⁹ İkdam, 3 Haziran 1928, aktaran Öksüz, *a.g.m.*, s.778.

⁵³⁰ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.210.

6.6. Amanullah Han'ın Sonu

Kralın yokluğunda Afganistan'daki işler pürüzsüz bir biçimde ilerledi. Kral naibi Serdar Muhammed Veli Han kendisini tedbirli ve yetenekli bir yönetici olarak kanıtladı; sert ve gecikmeli bir kış mevsimi aşiretlerin kaynaşma ihtimallerini azalttı; ve geçitlerdeki karların eridiği sırada herkesin dikkati kralın ilerleyişinin, Avrupa'dan buralara sızan haberlerine çevrilmişti. Başlangıçta bu haberler, Afgan halkı kralın Avrupa başkentlerinde gördüğü yüksek saygınlıktan haberdar olunca memnuniyetle karşılanmıştı. Fakat bu tutum, kraliyet çiftinin Avrupa örf ve âdetlerini ne kadar süratle benimsedikleri öğrenilince git gide değişip eleştiriye dönüşmüştür. Mayıs başında, bu eleştiriler yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştı, özellikle de, kraliçenin tesettürsüz ve Avrupa tarzı gece elbisesiyle dolaştığı haberi, Kandahar gibi dinî merkezlerde kızgınlığa neden oldu. İçerdeki muhafazakâr güçler, anlamlı bir şekilde İngilizlerden yardım gördü, Amanullah'ın özel hayatı ve modernleşme programlarının İslam karşıtı olduğunu iddia eden bir kampanya başlatıldı. Bilinmeyen eller Kraliçe Süreyya'nın Avrupa resepsiyonlarındaki peçesiz resimlerini dağıttı.⁵³¹

Haziran başlarında, ülkenin alışılmadık bir biçimde sessiz olduğu belirtilir, fakat alttan alta da tedirgin bir bekleyiş vardır. Yerel basındaki övgü dolu makalelere rağmen Avrupa turu kralın popülaritesini hiçbir biçimde artırmamıştı. Hükümet önceki yıllara ait bütün vergi borçlarını, derhal tahsil etti. Vergi borçlarının toplanması görevi, ilk önce Kohdaman, Bamyân ve Tago arasındaki Peştun olmayan bölgelerde, hemen Kâbil'in kuzeyinde ve Herat'ta başladı. Devlet görevlilerinin talimatları, çok katı ve uymayanlar için muamele aşırı derecede acımasızdı. Nispeten daha zengin olan Herat halkı ile karşılaştırıldığında nüfus yoğunluğunun fazla ve halkın genellikle fakir olduğu Kuhistan ve Şemali bölgelerinde bu politikanın uygulanması, acı ve öfkeye neden oldu.⁵³² Bu talihsiz durum, doğru veya yanlış, kralın seyahatinin yol açtığı masrafa bağlanmıştı ve ülke de onun, ülke maliyesinin

⁵³¹ Dupree, *a.g.e.*, s.450.

⁵³² Shahrani, *a.g.m.*, s.49.

hâlihazırdaki korkunç durumunu belki dengeleyecek olan bu seyahatinin yararlarının hesabını vermesini ve bu baskıcı şartlardan kurtulmayı endişe içinde bekliyordu.⁵³³

Emir, Kâbil'e Temmuz 1928'de, Rolls Royce marka otomobiliyle döndü. Her yönden değişmiş bir adamdı artık. Avrupa turu ve Türkiye ile İran'a yaptığı ziyaretler onda bir karamsarlık ve bir başarısızlık duygusuna neden olmuştu. Artık, Afganistan'ı modernleştirme sorumluluğunun ne derece büyük olduğunun farkındaydı. Amanullah'a Avrupa yolculuğunda eşlik eden bir Daily Mail muhabiri olan Roland Wild'a göre, "Batı mikrobu ona öylesine bulaşmıştı ki, muhakeme duygusunu kaybetmişti". Mustafa Kemal ve Şah Rıza'nın, ülkelerini yirminci yüzyıla sokmak için kullandıkları kuvvetli, bazen de diktatörce yöntemlerden çok etkilenen Emir, reformlarının kapsamını genişletmeye ve gerekirse krallığının ilerleme gidişatını hızlandırmaya karar verdi.⁵³⁴

Kâbil'e dönüş yolunda, Amanullah her tarafta büyük Afgan topluluklarına gelişmeyle ilgili nutuklar verdi ve Afganistan'ın cahil kalmasını isteyen gericilerle gelenekçilere saldırdı. Bir defasında Kâbil'de Afgan millete duygusal bir çağrı yaptı, ki bu çağrı şöyledir: "Benim aziz milletim! Ülkeme ve size olan bağlılığımın ölçüsünü size anlatmakta zorluk çekiyorum. Avrupa'nın büyük kısmını gördüm ve oralarda ne kadar sevgi dolu karşılandığımı ve itibar gördüğümü bilmek eminim hoşunuza gidecektir. Fakat bu denli onurlanan benim kişiliğim değildi, tam anlamıyla Afgan milleti idi. Gidişimdeki amacım Avrupa'nın harika gelişiminin sırlarını anlamaktı, tek fikrim bizim kendi ilerlememiz için bu formülleri gözlerimle görmektir. Kutsal yurdumuzun sıçrayarak her anlamda geliştiğini görmeyi ciddi olarak istiyorum. Gelişme yolunu çizmek, moral, zihinsel, sosyal, ekonomik durumumuzun yükselişi için gereken ölçüleri planlamak benim görevimdir. Gelişmek için en emin yol, oğullarımızın ve kızlarımızın modern standartlarda eğitim almaları için elimizden geleni yapmaktır. Şunu söylemek zorundayım ki ülkemizin gelişmesinin büyük sırrı, eski, modası geçmiş fikirleri ve aneleri bir tarafa bırakıp, deyim yerindeyse, zamanla birlikte yürümekte yatmaktadır. Bizim kuşağımız ancak

⁵³³ Fraser-Tytler, a.g.e., s.211.

⁵³⁴ Gregorian, a.g.e., s.258.

bu ülkeyi tam anlamıyla yeniden inşa ettiğinde rahata erecektir. Doğrusu, ülkemizin iniş çıkışı büyük ölçüde yetişen nesillerimize bağlıdır ve sizin göreviniz çocuklarınızı modern eğitimin ışığında yetiştirmektir. Bu nedenle, sizden isteğim, eğitim davamızı her hususta, Afganistan'ın her yerinde ve noktasında sonuna kadar savunmaya and içmenizdir. Öteki ülkelere göstermeliyiz ki, biz artık cahil bir millet değiliz ve başkalarının idaresine gerek kalmadan, kendi ayaklarımızın üstünde durmaya kararlıyız.⁵³⁵ Gerçekten eğitim konusu Kral'ın yönetimi süresince yeniliklerinin öncüsü olmuş, fakat gerek kendi aceleciliği ve plansızlığı gerekse halkın ilgisizliği nedeniyle bu iyi niyetli girişimler sonuçsuz kalmaya mahkûmdu.

Kralın seyahatinin somut sonuçları dikkate değerdi. Daha ziyade askerî mühimmat için, bir milyon Sterlin olarak tahmin edilen bir para gitmişti; gerçi büyük bir meblağ Almanya'da, Dar-ül Aman'daki yeni saray ve resmî binaların mefruşatına harcanmıştı. Ayrıca, geçtiği ülkelere hibe olarak belli bir miktar silah almıştı. İstekli ve daha önce bunu yapmamış olan her hükümetle resmî antlaşma yaparak, olabildiğince çok sayıda ülkede, Afganistan'ın egemen bir devlet olduğu gerçeğini pekiştirmiştir. Bu somut sonuçlara, Amanullah'ın gerçi kişisel bir zaferi olan Büyük Tur sayesinde modern medeniyetler hakkında birinci elden bilgi sahibi olması ve bunun sonucunda, Kral'ın şimdi halkına açıklamak istediği, yapılacak yenilikler çerçevesinde modernleşmeyi hedefleyen bir Afganistan vizyonu eklenebilir.⁵³⁶

Genel olarak Batı'nın, özel olarak da Atatürk'ün liderliğindeki Türkiye'nin ilerleyişinden derinden etkilenen ve uluslararası alanda gördüğü kabulden de cesaret alan Amanullah, yurda döndüğünde, reformlarının en yoğun aşamasına geçmiştir. Bu aşama, sadece hâlihazırdaki yapısal reformları pekiştirip yaymak için değil, aynı zamanda kadınların statüsünü geliştirmek ve Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı gibi, insanların kılık kıyafetinde sembolik değişiklikler sağlamak için toptan bir modernleşmeyi hedef edinmişti. Shahrani'nin ifade ettiği gibi, bazıları,

⁵³⁵ a.g.e., s.258-259.

⁵³⁶ Fraser-Tytler, a.g.e., s.211-212.

önemli sosyo-politik reformlar olsa da bu yenilikler, Kemal Atatürk Türkiye'sinin ve Rıza Şah İran'ının yüzeysel taklitleriydi.⁵³⁷

İlk olarak, çıktığı Büyük Tur'da, özellikle de Türkiye'de Mustafa Kemal ve İran'da Rıza Şah'ın ilham veren güçlü modernleşme programlarının etkisiyle, izlenimlerini anlatmak ve Afganistan'ın modernleşmesine ilişkin bir reform programı niteliğindeki düşüncelerini aktarmak için Ağustos 1928'de Kâbil'de binlerce katılımcıdan oluşan bir Loya Jirga toplamıştır. Bu Loya Jirga'ya katılan Afganistan'ın önde gelen kabile liderlerini saç ve sakal tıraşı olmaya, siyah paltolar, ceketler, pantolonlar, gömlek ve kravat, siyah bot, Hamburg tarzı şapka giymeye zorlamış ve bu kişilerin kendilerinin aşağılandığını düşünmesine neden olmuştur.⁵³⁸ Aslında, başlangıçtaki bu eylem bile Kral Amanullah'ın modernleşme düşüncesinin temelinde yatan zihniyeti kavrayamadığını, modernleşmekten Büyük Tur sırasında gördüğü Batı'nın şekli unsurlarını anladığı anlaşılmaktadır.

Kral Amanullah, toplanan bu Loya Jirga'ya ziyaret ettiği ülkelerin ulaşılmış olduğu gelişmişlik düzeyini ve bu düzeye Afganistan'ın ulaşması için gerekenleri yapma konusundaki kararlılığını dile getirmiştir. Afganistan'ın hızlı sosyo-ekonomik dönüşümü için hazırlamış olduğu yeni bir reform programını yaklaşık beş gün süren bu toplantıda Jirga'ya sunmuştur. Bu kapsamda Kral Amanullah'ın radikal nitelikli yenilikleri, ana hatları şu şekilde özetlenebilir;⁵³⁹

Din kurumunun gücünü tam kalbinden vurmaya hedefleyen programında, mollaların eğitimi için, kadı (gazi) okulu ve laik hukuk okulu kurulması, öğretmenlik yapacak mollaların sınava tabi tutulması ve sertifika alma zorunluluğu bulunması, vakıfların tasfiye edilmesi, şeyh (pir) ve müritlerinin ordudan ihraç edilmesi, o dönemde dünyanın en saygın medreselerinden biri ve İslamcı düşüncelerin ve İngiliz karşıtı faaliyetlerin merkezî olan Deoband Medresesi'nde eğitilmiş tüm mollaların Afganistan'da faaliyet göstermesinin

⁵³⁷ Shahrani, *a.g.m.*, s.49.

⁵³⁸ Ewans, *a.g.e.*, s.130.

⁵³⁹ Poullada, *a.g.e.*, s.125-126; Olesen, *a.g.e.*, s.144-145; Gregorian, *a.g.e.*, s.259-260; Newell, *a.g.e.*, s.56-57.

yasaklanması yer almaktaydı. Doğal olarak bu radikal adımlar, muhafazakâr dinî liderler tarafından kendilerine yönelik bir savaş ilan edilmesi olarak yorumlanmıştır. Nitekim Kral Amanullah da her fırsatta, toplum üzerindeki etkilerini azaltmak için bu kişileri eleştirmiştir.

1923 anayasasında asıl değişikliklerin yapıldığını, yapılan düzenlemelerin anayasal monarşi altında, hükümeti gerçekten halkın temsilcisi hâline getirdiğini ve bunun korunması gerektiğini söyledi. Bu düzenlemeler, feodal liderlerin ve güçlü Afgan kabilelerinin, özellikle de Durranilerin çıkarlarını temsil eden iki meclisin ve Danışma Kurulu'nun ortadan kalkmasını sağlayacaklardı. Bu birimler, bir başbakan, ve sınırlı yasama yetkileri olan bir parlamentodan oluşan bir kabineyle değiştirilecekti. Bu yeni birim, 3 yılda bir doğrudan oyla seçilecek ve 150 milletvekilinden oluşacaktı. Yeterli çoğunluğu temsil edecek 81 milletvekiliyle yılda sekiz kez toplanılacaktı. Yeni düzenlemeler çerçevesinde, yirmi-bir yaşın altındaki vatandaşlar, hükümet görevlileri, askerî personel ve göçmen vatandaşlar milletvekili olamıyorlardı ve seçme hakkı sadece yirmi iki yaş üstü erkekleri kapsıyordu, üç yıldan fazla ceza alan hükümlüler ve cahiller kapsam dışı tutulmuştu (ama cahilliğin tanımı yapılmamıştı).

Amanullah aynı şekilde orduda da bir takım değişiklikler yapmayı önermiştir. İyi eğitilmiş düzenli ve gerçekten millete ait olan bir ordu kurmak amacıyla, askerî görevin mecburi tutulmasını, eğitim için gerekli yasal yaşın onyediyeye düşürülmesini ve hizmet süresinin iki yıldan üçe çıkarılmasını istemiştir. Askerlik hizmetinin her Afgan'ın kutsal görevi olduğunu belirtti. Aynı amaçla, yeni bir vergi konulmasını ve bunun, özellikle fazladan alınacak silah ve cephane için harcanmasını istedi. Bu yeni vergi, elli yaşın üstünde her erkekten alınacak ve üç ile beş rupi arasında olacaktı, ama devlet görevlileri bir aylık maaşlarını vereceklerdi ve ayrıca diğer giderleri karşılamak için maaşlarda yüzde onluk bir indirim yapılacaktı.

Ekonomik alanda, Emir'in önerileri öncelikle iletişim ağı oluşturulmasıyla ilgiliydi. Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Maymana ve Hanabad'da, yakın gelecekte telgraf istasyonları kurulmasını istedi. Fransız ve

Alman şirketlerinin de yardımıyla, acil olarak demiryolu inşaatına başlamak için kararlılığını belirtti. Eğitimde, halk kütüphanelerinin kurulacağını belirtti ve altı-onbir yaş arası kız ve erkek çocuklar için bedava ve zorunlu eğitim konmasını istedi; esas amacı ülkenin her tarafına bedava üniversite eğitimi getirmektir. Reform önerileri kadınların tam özgürlüğünü, İslam dinî çokeşliliğe izin vermesine rağmen tek evliliğin getirilmesini ve erken evliliğin yasaklanmasını da içeriyordu. Önerdiği diğer reformlar, soydan geçme unvanların, savurganca tasarlanmış ve hem orduda hem hükümette kullanılan tören üniformalarının ve Afgan Bağımsızlık Rütbesi hariç, tüm askerî madalyaların kaldırılması oldu. Aynı zamanda, hükümet görevlileri arasında rüşveti engellemek için bir dizi sıkı idari önlemler önerdi.

Bu değişiklikler hanların ve kabile liderlerinin otoritesinin kısıtlanması anlamına gelse bile, Loya Jirga, Emir'in anayasal değişikliklerini kabul etti. Askerî reformları da zor da olsa kabul edilebilir gördü, bunlara yeni vergi isteği de dahildi. Yine de, Afgan ileri gelenleri Emir'in sosyal programına ısrarla direndiler. Örneğin, Emir'in kızlarda onsekiz, erkeklerde ise yirmi olması gerektiğini ileri sürdüğü evliliklerde yaş sınırlaması önerisini reddettiler. Aynı şekilde, Afgan kızlarının Afganistan'ın içinde ya da dışında modern, Batılı bir eğitim alması düşüncesine şiddetle karşı çıktılar. Aslında, yenilikler getirilmesi ve yeni bir hayat tarzının Afgan toplumu tarafından benimsenmesi için uyarıları dikkate almayan Kral'ın sabırsızlığı ve Afgan toplumunun ise isteksizliği ve tepkileri artık karşı karşıya idi.

Vergi yükü ve kamu görevlilerinin istismarı nedeniyle Kral Amanullah'ın dönüşünü umutla bekleyen Afgan halkı, Kral'ın dönüşüyle birlikte kesin bir hayal kırıklığına uğradılar, vergi yükünden kurtulma yerine yeni reformların finansmanı için yeni vergilerle karşı karşıya kaldılar. Halkın bu hayal kırıklığı, Kral'ın çıkardığı üç emir ile daha büyük boyuta ulaştı. Kamu görevlilerine tek eş zorunluluğu getirildi ve bundan sonra birden fazla eşi olanların işlerine son verileceği ifade edildi, kadınların peçelerini çıkarmakta özgür oldukları belirtildi ve Kraliçe de halkın önünde peçesini açtı. Kâbil'de oturanların veya Kâbil'e ziyarete gelen Afganlıların batılı kıyafet giymeleri mecbur tutuldu (bu durum Kâbil'de kiralık elbise ticaretinin oluşmasına yol açtı.). Afgan toplumunun her kesimini etkileyen bu

önlemler, yaygın bir memnuniyetsizlik yarattı ve başını dinî kurumların ve bazı kabile liderlerinin çektiği toplanma noktaları oluştu.⁵⁴⁰ Mollaların gücünün iyice azaltılması, toprak vergilerindeki artış ve zorunlu askerlik süresinin iki yıldan üç yıla çıkarılması gibi diğer uygulamalarla birlikte, sonu gelmeden önce, Amanullah etrafını “evet efendimci” kimselerle doldurdu ve Afganistan’ı etnik grup ve kabilelerin bir toplamasından görünüşte modern bir milletle değiştirmek için düzensiz planlara pervasızca daldı ve kendisine yönelik muhalefet giderek güçlenmeye başladı. Din ve kabile liderleri, eğer kendilerini, Kral’ın tehlikeli gidişatına karşı savunmak istiyorlarsa zamanın ya şimdi ya da hiç olduğuna kanaat getirmişlerdi.

1928’de, Kral Amanullah’ın toplumsal desteği iyice azalmıştı. Amanullah’ın Avrupa turu ve sonraki yeniden canlanan reform girişimleri, düşmanlık ruhunun ve muhafazakârlar arasında ayaklanmanın yeniden canlanmasını sağladı. Vergileri ve reform tedbirleri kırsal nüfusa olduğu kadar kentli nüfusa da, dinî kurumlara olduğu kadar çoğu Afgan kabilesine de yabancıydı. Sosyal reformları, Kral’a yöneltilen saldırıların odak noktasıydı, bu saldırıların çoğu kişiseldi. Muhalifleri, onun İslam’a olan sadakatini sorguluyorlardı ve Papa ile yaptığı resmî görüşmeden sonra, hakkında din değiştirip Katolikliğe geçtiği dedikoduları yayılmaya başladı. Kral’ın Fransa, Almanya ve özellikle de İngiltere’yle yaptığı anlaşmalar, Afganistan’ın çıkarına olmamakla suçlanıyordu. Avrupa gezisi şiddetle eleştiriliyordu. Dedikodular dolaşıyordu; bunlar, bu yolculuğun bir milyon pounda mal olduğu ve Kral’ın Avrupa’da kâfir gibi davrandığı, dans ettiği, alkollü içecekler içtiği ve hatta domuz eti yediği yönünde dedikoduları.⁵⁴¹ Gelenekçiler kendilerini hakarete uğramış gibi hissediyorlardı, çünkü Kraliçe yurtdışında peçesiz gezmiş, üstelik, fotoğrafı, İran, Hindistan ve pek çok ülkenin gazetesinde yayınlanmıştı. Kraliçe Süreyya’nın peçesiz resimlerinin mollalar tarafından görülmesinden sonra, pek çok kişi Emir’i kâfir olmakla ve halkı kâfir yapmaya çalışmakla suçladı.⁵⁴² Aslında, Müslüman hayat tarzını kaplayan ... bazı külfetli adetlerden kadını

⁵⁴⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.261; Newell, **a.g.e.**, s.57; Olesen, **a.g.e.**, s.145.

⁵⁴¹ Gregorian, **a.g.e.**, s.262.

⁵⁴² Stewart, **a.g.e.**, s.372

özgürleştirmek için Amanullah'ın girişimi kadar, hiçbir sosyal reform bu kadar yanlış yorumlanmadı ve yanlış anlatılmadı.⁵⁴³ Perşembe gününü tatil yapan idari emre çok tepkiliydiler; onlara göre bu, İslam'da dinlenme ve ibadet günü olarak kabul edilen Cuma'nın değerini ve ilahî anlamını düşüren kâfirce bir hareketti. Mollalar, Emir'e karşı kırsal kesimdeki propaganda kampanyalarını yeniden başlattılar, o kadar ileri gittiler ki, Emir'in ölmüş Müslümanların bedenlerini eriterek sabuna dönüştürmek üzere tasarlanmış Avrupa'dan acayip makineler getirdiğini iddia ettiler.⁵⁴⁴ Mollalar, Kraliçe Süreyya'nın Avrupa'daki peçesiz yayınlanan fotoğraflarını delil olarak kullanarak, saf kabile mensuplarını ikna etti. Kral açıkça namusun gereğini göz ardı etmişti.⁵⁴⁵ Amanullah'ın yalanlama ve karşı suçlaması, tarihsel olarak Kâbil'deki merkezî hükümete şüpheli yaklaşan ve güvenmeyen halkın inanmışlığını değiştirmede. Bu şartlar altında, Amanullah'ın Avrupa dönüşünde açıkladığı yeni bir dizi reform hareketi oldukça tehlikeli bir durum yarattı.

Muhafazakâr dinî liderler bu sefer Amanullah'ı, millî öfkeyi uyandırabilecek dinî kuruma karşı kasıtlı bir hareket yapmaya tahrik edebileceklerine inanmışlardı. Meydan okuma Afganistan'ın en güçlü ailelerinden biri olan Şor Pazar Hazreti tarafından ortaya kondu. Amanullah'ın muhafazakâr fakat saygın dinî liderler olan bu aile ile olan ilişkileri onun daha geleneksel hiyerarşi ile olan problemlerine mükemmel bir örnek sunar. Arap soyundan geldiğini iddia eden Mücedidi ailesi, geleneksel olarak büyük Gilzay kabilesince çok hürmet edilen bir mabet kurdukları Sirhind'in şeyhleri olmuşlardır. Kâbil'e taşındıktan sonra, ailenin liderine şehrin önemli ticari köşelerinden biri olan Şor Pazar'ın Hazreti payesi verilmişti. Tahta oturma törenlerinde bu aile miras yoluyla Afgan krallarında taç giydirme hakkını iddia ediyordu. Gilzay kabileleriyle, özellikle savaşçı ve güçlü alt gurubu Süleyman Hel kabilesi ile yakın bağlarını ve etkilerini sürdürüyorlardı. Böylece Emir'in sarayında büyük bir güce sahiptiler. Bu dönemde ailenin iki önde gelen üyesi Fazıl Rahim, Hazret Sahib'in kendisi ve onun yetenekli kardeşi, daha çok Şir Ağa olarak bilinen, Fazıl Ömer'di. Amanullah'ın prens olduğu Birinci Dünya

⁵⁴³ Poullada, **a.g.e.**, s.82.

⁵⁴⁴ **a.g.e.**, s.208.

⁵⁴⁵ Olesen, **a.g.e.**, s.146.

Savaşı sırasında Mücedidi ailesi kuvvetli bir şekilde Türk taraftarı dolayısıyla İngiliz karşıtı olmuştur. Amanullah'ın kardeşi İneyetullah Han tarafından liderlik edilen Savaş partisi üyeleri olarak Amanullah ile işbirliği yapmışlardır. Ayrıca Amanullah'ın tahta çıkışını desteklemişler ve bütün ağırlıklarını, özellikle kabileler üzerinde olan nüfuzlarını, Afganistan'ın İngiliz hâkimiyetinden kurtulmayı getiren Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'nın kazanılması için koymuşlardır. Bunun için Amanullah onları arazi ve payelerle ödüllendirmişti. Şor Pazar Hazreti Amanullah'ın Pan-İslamcı politikalarını da desteklemişti. Amanullah İngiltere ile yapılan barış anlaşmasında Durand Hattının doğusundaki kabileler için ilhak, genel af, en azından koruma güvencesi bile alamadığında hayal kırıklığı oluşmuştu. Hazret Sahib bunun kabilelere bir ihanet ve kendi nüfuzuna karşı bir tehdit olduğunu hissetti. Amanullah ve Mücedidi'ler arasındaki ayrılık, modernleşme programında her geçen gün daha fazla laik değerlere vurgu yaptıkça genişledi ve Amanullah'ın Hazret'e karşı nezaketsiz davranışları ile daha da kötüleşti. 1928 yılında Amanullah asi mollalara karşı daha sert tedbirler alma planını duyurduğunda, Hazret buna fiilî muhalefet hareketi ile karşılık verdi. Zaman için Amanullah Şor Pazar Hazret'in büyüyen muhalefetinin onun İngiliz istihbaratının bir ajanı hâline gelmiş olması nedeniyle olduğu ve onun ve ailesinin bir ayaklanma hazırladıklarına inanmaya başladı.⁵⁴⁶

Bundan dolayı, 1928 Eylülünde Şor Pazar Hazreti Amanullah'ın ilave reformlar için yaptığı tekliflere karşı olarak 400 molların imzalarını topladığında, Amanullah bu hareketi çok ciddi bir şekilde değerlendirdi. Kâbil'in baş kadısı ve bir zamanlar Şor Pazar Hazretinin hocası Abdurrahman'ı çağırarak Hazret'i ikna etmesini istedi ve onun iddialarını yalanlaması için baskı yaptı. Bu nedenle zor durumda kalan Hazret ve Abdurrahman 1924 yılında ayaklanmasının başlamış olduğu Host'taki bölgelerden geçerek İngiliz Hindistan'ına kaçmaya çalıştılar. Amanullah bunu kendisine bir ayaklanma başlatma niyeti olarak yorumladı ve Hazret, Abdurrahman ve diğer otuz mollayı tutuklattı ve Kâbil'e getirilen Abdurrahman vatana ihanetten suçlu bulundu. Abdurrahman ve diğer dört molla idam edildi ve Hazret ve ailenin diğer üyeleri hapse atıldı. 2 Ekim 1928'de, Kâbil'de

⁵⁴⁶ a.g.e., s.126-128.

şiddetli hükümet karşıtı gösteriler oldu. Göstericiler Afgan ordusu tarafından çabucak bastırıldı. Bu birçok muhafazakâr dinî liderin tahriki için uygun bir ortamdı. İşte bu noktada, dinî liderlerin çoğu, Amanullah'ı destekleyen daha ılımlılarının da büyük bir kısmı dâhil olmak üzere, Kral'a muhalif hâle geldi. Daha iyi eğitilmiş ve daha liberal ulemanın çok az bir kısmı Kral'ı desteklemeye devam etti, fakat bu kişiler genellikle kabileleri etkileme gücüne sahip değillerdi.⁵⁴⁷

Sonuçta, 1928 Kasım'ında Şinvar'da yerel görevliler tarafından uygun bir şekilde ele alınmayan bir grup Peştun göçebe ile Peştun köylüler arasında sıradan bir olay, merkezî hükümete karşı çabucak tam bir ayaklanma şeklinde gelişti.⁵⁴⁸ Reform programlarına yönelik tepkileri yorumlarken, Mahmud Tarzi, "Amanullah temeli olmayan güzel bir anıt inşa etti. Bir tuğla çekildiğinde yerle bir olacaktır" demişti.⁵⁴⁹ Şinvari Peştun kabilesi mensupları, Celalabat'daki Kral'ın sarayı ve İngiliz Konsoloslugu'nu yakarak, Kasım 1928'de tuğlayı çekeceklerdi. Mollaların büyük bir çoğunluğu isyana dinî onay verdiler ve hükümete ve Kral'a karşı etkili bir propaganda kampanyası başlattılar. Dinî sembol ve söylemleri din dışı, siyasi ve ekonomik, menfaatlerini savunmak için kullandılar. Propagandacılar olarak hükümetin etkisiz ve yetersiz teknik araçlarının denk olmadığı bir doğrudan iletişim kanalına sahiptiler. Amanullah kâfir, Avrupa'da domuz yiyerek ve içki içerek pislenmiş olmanın bir sonucu olarak delirmiş olduğu ilan edildi. Onun modernleşme programı, özellikle kadınların kendilerini açmasına zorlayan ve koca ve babaların otoritesini reddettiren tedbirler, İslam'ın prensiplerini ihlal olarak ilan edildi.⁵⁵⁰ Afganistan'ın kabile bölgelerinde, peçesiz, yabancı erkeklerle yemek yerken ve Fransız lideri tarafından eli öpülürken çekilen Süreyya'nın resimleri (muhtemelen İngilizler tarafından) dağıtıldı.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Poullada, **a.g.e.**, s.128-129; Olesen, **a.g.e.**, s.147; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.213.

⁵⁴⁸ Shahrani, *a.g.m.*, s.49.

⁵⁴⁹ Dupree, **a.g.e.**, s.452.

⁵⁵⁰ Poullada, **a.g.e.**, s.129-130; Ewans, **a.g.e.**, s.130-131; Gregorian, **a.g.e.**, s.263.

⁵⁵¹ Ahmed-Ghosh, *a.g.m.*, s.5.

Peştun kabilelerinin badraga⁵⁵² almasını Amanullah'ın yasaklama girişimleri ortamın daha da şiddetlenmesiyle tam da aynı zamanda meydana geliyordu. Amanullah, badraga kurumunu ilkel ve yasa dışı bir toplumun niteliği olduğunu düşünüyordu ve bu nedenle, bu uygulamaya son vermek için elinden geleni yaptı. Çabaları çok şanssız bir zamana rastladı.⁵⁵³ Amanullah'ın ordusu savunma durumunda felç olmuşken, Şinvari kabile ordusunun saldırıları, uzaktaki hükümet garnizonlarına ve kalelerine karşı perişan edici zaferler getirdi. Aniden, bu zayıflık işaretleri, diğer kabileleri cesaretlendirdi ve muhalif grupları karşı konulamaz cihat ruhunda birleştirdi. Her zaman ki gibi, Amanullah'ın yönetimine ve reformlarına direnme dürtüsü, dinî bir gerekçe ile kaplandı. Ocak 1929'da, isyankar Şinvari kabileleri, muhtemelen kabile liderleri tarafından yazılan bir bildiri yayınladı. Bu bildiri Amanullah'ın dinî ve sosyal reformlarına karşı suçlama propagandasını kapsamaktaydı.⁵⁵⁴ Bir kez daha, mollalar, kendi girişimlerini gerçekleştirmek için dünyadan haberi olmayan ve samimi kabile mensuplarını kullanıyorlardı.

Amanullah, başkenti ve tacını koruyabilmek için, müzakere yapmak zorunda kaldı. 2 Ocak'tan 14 Ocak'a kadar, Emir sosyal reformlarının çoğunu iptal etmek ve tartışmalı idari önlemlerini askıya almak zorunda kaldı. 6 Ocak 1929'da, dinî liderleri serbest bıraktı. İstanbul'da okuyan Afgan kızları geri çağrılacak, Afganistan'daki kız okulları kapatılacaktı; Deoband ulemasına Afganistan'da ikamet etme ve özgürce davranma hakkı verilecek; kadınlar peçelerini çıkarmayıp saçlarını kesemeyeceklerdi; mollalara ders verme belgeleri almaları söylenmeyecek, zorunlu askerlik kaldırılacak ve eski kabile sistemi tekrar kurulacaktı; her şehirde dinî gereklerin yerine getirilip getirilmediğine bakacak muhtasibler (dinî müfettişler) bulunacaktı. Emir aynı zamanda, tüm Kâbil halkına ve ziyaretçilere getirdiği şehrin ana caddelerinde gezerken Batılı kıyafetler giymeleri, şapka takmaları zorunluluğunu da iptal etti. Orduda şeyhler ve müritlere uygulanan sınırlandırmalar iptal edildi. Perşembe'nin millî tatil olması iptal edilerek Cuma, tekrar resmî tatil yapıldı. Amanullah, her şehirde, ağırlıklar ve uzunlukların doğru kullanımını teftiş edecek

⁵⁵² Bölgeden geçen yolculardan alınan koruma ücreti.

⁵⁵³ Rubin, **a.g.e.**, s.57-58.

⁵⁵⁴ Poullada, **a.g.e.**, s.175.

müfettişler görevlendireceğine söz verdi. Son bir umutsuz taviz olarak Emir, elli yüksek mertebeli kişiden oluşacak bir konseyin kurulmasını, bu kişilerin “en saygın din aydınları ve kabile liderleri” arasından seçilmesini ve bunların önerilerine uymayı ve aynı zamanda, muhafazakâr dinî liderler tarafından yorumlanan hâliyle İslam hukukuna uygunluk sağlamayı kabul etti. Hükümetin önereceği her türlü önlem kanunlaşmadan önce bu konsey tarafından onaylanacaktı.⁵⁵⁵ Özellikle, din alanında yapılan reformların sonucunda, iyi niyetli olmalarına rağmen, Amanullah’ın din adamlarının büyük çoğunluğunun siyasi desteğini kaybetti. Bu desteğin eksikliği, çıkan küçük ayaklanmalar dinî liderlerin bunları tahriki nedeniyle büyük boyutlu şiddete ve devlet ve dinî otorite arasında, kaybedilen siyasi ve ekonomik ayrıcalıkların yeniden kazanma diğer bir ifade ile iktidar mücadelesine dönüştü. Tabii ki diğer etkenler de iş başındaydı fakat mollaların siyasi faaliyetlerinin isyanın yayılmasında en etkili olduğuna hiçbir şüphe yoktu. Bu olaylarda İngiliz parmağının olup olmadığı konusunda çok sayıda spekülasyon mevcuttur. Nihayetinde Amanullah bu dinî çalkalanmanın sonuçlarının farkındaydı ve hemen hemen bütün dinî reformları (bunların çoğu zaten sadece teklifti) geri çekerek tepkileri etkisiz hâle getirmeye çalıştı. Fakat geç kalmıştı.

Sonunda, bütün bu imtiyazlar hiç bir işe yaramadı. 14 Ocak 1929’da, Saka’nın Oğlu’nun güçleri Kâbil şehrine girdi. Amanullah, şu açıklamayı yaparak tahttan feragat etti: “Ülkenin iyiliği için, benim toplumsal işlerden çekilmem gerekmekte, çünkü ülkemdeki bütün dökülen kanlar ve çıkan olaylar bana olan nefretten kaynaklanıyor.” Tacını kardeşi İnatullah’a devrederek, Kandahar’a gitti. Saka’nın Oğlu ise, bu yeni durumu kabul etmedi. 17 Ocak’ta, kraliyet sarayını, hazineyi ve cephaneyi barındıran kaleyi işgal ettiler. Bu noktada, ünlü dinî lider Hazret Sahib, ateşkesi sağlaması için o sırada Kâbil’de bulunan İngiliz elçi Sir Francis Humphreys’den yardım istedi. İnatullah da tahttan indirildi. Güvenlik Müslüman lider tarafından sağlandı ve Sir Francis kraliyet mensuplarının Peşaver’e tahliyesini sağladı. (İngiliz diplomat aynı zamanda o aylarda Kâbil’de bulunan çoğu yabancı uyruklunun da tahliye edilmesini sağladı. 12 Aralık- 25 Şubat arası, yaklaşık

⁵⁵⁵ Gregorian, a.g.e., s.264-265; Poullada, a.g.e., s.130.

585 yabancı, ki bunlara İngilizler, Almanlar, İtalyanlar, Japonlar, Fransızlar, Türkler, ve İranlılar dahildir, Kâbil'den Peşaver'e hava yoluyla nakledildi. Bu operasyon, karşılaşılan teknik zorluklar düşünülduğünde, inanılmaz bir başarıdır.) İneyatullah'ın tahttan indirilmesinden sonra, Saka'nın Oğlu hükümdar ilan edildi. Emir Habibullah Gazi, ya da Fatih Habibullah isimlerini üstlendi (Amanullah ve babası tarafından kullanılan Şah unvanını mütevazılıkla reddetti) ve İslam hukukunu “bütün saflığıyla” yeniden hâkim kılmaya söz verdi. Hâlâ Kandahar'da olan Amanullah, işlerin bu gidişatından bunalmıştı. Kandahar, Farah, Herat, Maymana, ve Katagan'daki hakların isteklerine cevap olarak, istifasını geri çekti ve Afgan kavimlerine kendi sancağı altında toplanmaları ve asilerle gaspçıları bozguna uğratmaları çağrısını yaptı. Hazarlar, Mohmandlar, Safiler ve Vardaklar bu amaç altında toplandılar ve kuzey Afganistan'da, Gulam Nabi Çarki (Rusya'daki Afgan elçisi) yardımına bir ordu yolladı, rivayet olduğuna göre, bu ordu Sovyet Rusya'nın teşvik ve desteğiyle gelmişti. Yine de, Amanullah'ın tek gerçek başarı umudu, Durranilerin arkasında hızla toplanmasında ve Gilzayların desteğini olmasa bile tarafsızlık sözünü almasında yatmaktaydı, bunu kendi başına yapamazdı. Amanullah, isyancılara karşı etkili bir kuvvet oluşturmada başarısız oldu. Cesareti kırılan Amanullah, mücadeleyi bırakarak 1929 Nisan sonunda Afganistan'ı terk etti ve Hindistan üzerinden İtalya'ya geçti. Afganistan ise yeniden siyasi bir anarşiye daldı.⁵⁵⁶

Rubin'e göre, bu isyanlar İbn Haldun'un hanedanlığın çürümesi modeline uymaktaydı. Abdurrahman tahtı alırken, torunu Amanullah Kâbil'de doğdu ve yetişti. Afgan kabileleri ile neredeyse teması olmadı. Peştunlar arasındaki ilk isyanlar, karizmatik mollaların çürüten hanedanlığa karşı isyana çağrılan kabilelerden kaynaklanıyordu. Bununla birlikte, isyanların diğer yönleri, Afganistan'ın uluslararası devlet sistemiyle bütünleşmesindeki artışın, devlet oluşturma ve direniş yapısının nasıl değiştirdiğini gösterdi. Kâbil'in kuzeyinden gelen isyan Habibullah isimli bir sosyal haydut tarafından yönlendirildi. Habibullah'ın, Amanullah'ın Türkler tarafından yönetilen örnek taburunda eski bir asker olduğu iddia edildi. Ancak rüşvetçi bir subay tarafından adaletsiz bir şekilde

⁵⁵⁶ Gregorian, **a.g.e.**, s.265-266; Dupree, **a.g.e.**, s.452-453; Rubin, **a.g.e.**, s.57-58; Newell, **a.g.e.**, s.57.

hapis edildikten sonra haydutluğa yöneldi. Orta Asya'da Sovyet karşıtı basmacı hareketine destek için isyancılara katıldı. O geleneksel bir kabile veya dinî lider değildi, fakat haksızlığa uğramış eski bir asker, ulusal ve hatta uluslararası politikaya karışmıştı. Saka'nın Oğlu, böylelikle, modern Afgan direnişinin habercisiydi.⁵⁵⁷

6.7. Değerlendirme

Modern Afgan tarihinin en kapsamlı ve en radikal modernleşme sürecinin başladığı Kral Amanullah dönemi, sonuçları itibariyle, modern Afgan tarihinde durağan bir toplumda, hem dinî alanda hem de toplumsal alanda ortaya çıkan yozlaşmayı önlemeyi, toplumun radikal bir şekilde yeniden yapılanmasını gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sürecin başlangıcı olması ve bu dokuz yıllık saltanatı süresince meydana gelen gelişmelerin Afganistan'ın sonraki dönemler üzerindeki önemli etkileri olması nedeniyle son derece önemli bir dönemdir. Kral Amanullah, modernleşme programına yönelik pek çok tehlikeli engel ile karşılaştı; bunların arasında merkezî denetime direnç gösteren kabile toplumu, etnik ve dinî azınlıklar arasındaki çatışmalar, ısrarla bölgeyi denetlemek isteyen emperyalist yabancı güçlerin rekabeti ve her türlü yeniliğe açıkça karşı olan dinî seçkinler yer almaktadır. Mustafa Kemal Atatürk gibi modernist liderleri kendine örnek alan Amanullah'ın liderliği ve düşünceleri, bu tür geleneksel bir yapıya sahip muhafazakâr bir ülkede çoğunlukla tartışmalı idi.

Afganistan'ın Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'ndan sonra tam bağımsızlığını gerçekleştirdikten sonra, Kral Amanullah, hemen içerdeki reform girişimlerine başladı. Bu girişimler çerçevesinde, toplumsal birliğin sağlanması ve bir anayasal monarşi, temel hak ve özgürlükler sistemini oluşturmak için Batılı laik hukuk sistemini ülkeye getirmek istedi. Amanullah, Afgan halkına eğitim imkânları sağlamaya çabaladı. Eğitim açısından, Amanullah'ın reformları, standartların belirlenmesi ve kurumların standartlaşması ve mollaların denetiminden kurtarılması etrafında yoğunlaştı. Bazı ekonomik yeniliklerin yanı sıra, daha düzenli bir askerî

⁵⁵⁷ Rubin, a.g.e., s.57.

sistem oluşturmak için “heşt neferi” sistemini uygulamaya başladı. Amanullah’ın toplumsal yeniliklerinin arasında en tartışmalı olan kadın hakları ve Afgan toplumunda kadının yerine ilişkin düzenlemeleriydi.

Afganistan’daki muhafazakâr unsurlar, bu değişiklikleri kolaylıkla kabul etmedi. Muhalif mollalar, merkezî hükümetin her şeye burnunu sokmasından rahatsızlık duyan kabilelerle güçlerini birleştirdiler ve yavaş yavaş Amanullah hükümetini istikrarsızlaştırmaya başladılar. Sonuçta bu çabalar başarısız olmasına ve trajik bir şekilde sonuçlanmasına rağmen, bu çabalar, Afganistan’ın yeniden canlanmasına yol açabilir, Kral Amanullah’ın ve başta Afgan modernleşmesinin öncü ismi Mahmud Beg Tarzi olmak üzere tüm modernistlerin rüyalarının gerçeğe dönüşmesini sağlayabilirdi. Ama ne yazık ki, Kral Amanullah’ın ve Afgan modernistlerin çabaları yetersiz kalmış ve bu da başarısızlığı getirmiştir. Kral Amanullah’ın modernleşme çabalarının başarısız olmasının ve çöküşünün altında yatan nedenler, Afgan toplumu üzerine çalışmalar yapan pek çok araştırmacı tarafından değerlendirilmesi yapılan bu dönem birçok spekülasyona ve yoruma konu olmuştur.

Bu kapsamda Amanullah’ın tahttan indirilişini değerlendiren Bayur’a⁵⁵⁸ göre, Amanullah Han’ın sonunu hazırlayan en büyük yanıltıcı, görmek istediği işleri başarabilmek için gereken kuvvete malik olmaya hemen hiç çalışmamış hatta teşkiline başladığı kuvveti bir müddet bazı kuşkulara kapılarak kendi eliyle dağıtmış olmasıdır.

Devrim (inkılap) demek bir ülke ve ulusa kısa bir zamanda büyük değişiklikleri kabul ettirmek demektir. Bu da hemen daima çok kuvvetli bir kaç şahsiyetin ve yahut bir heyet ve zümrenin duruma egemen olup bu işleri gereken yola sokmalarıyla gerçekleşir. Başlangıçta kütle, yapılan işleri, görenek ve gelenekleri bozulduğu için beğenmez ve sevmez, ancak zamanla onların faydalarını takdir eder ve onlara ısınır.

⁵⁵⁸ Bayur, a.g.e., s.594-597.

Amanullah Han, hükümdar olarak Afganistan'da bir devrim yapmaya koyulduğu vakit her şeyden önce devleti ve onun başlıca kaynağı olan orduyu berkitmeliydi; bunu yapmadan bu gibi işlere girişmek kendinî ve ülküsünü yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya bırakmak demektir. Amanullah Han bunu yapacaktır.

Afgan ordusu zamanın savaş usullerine göre yetiştirilmemişti; oymaklardan gelen ve kendi hanlarının komutası altında bulunan birlikler ise yaradılışlarından çok vuruşkan olmakla birlikte talim ve terbiyeyi pek kabul etmezlerdi. Bu yüzdendir ki Afgan ordusu ne vakit çok kere daha az vuruşkan erlerden mürekkep olan İngilizlerin Hindistan ordusu ile karşılaşmışsa (Mayvand vuruşması ayrı) yenilmiş, fakat sonra oymaklar çete savaşına koyulunca bir çok başarılar elde etmişlerdir.

Devrimleri halka kabul ettirmek için Amanullah Han zamanın gerekliliklerine göre talim görmüş bir orduya muhtaç olduğunu başlangıçta anlar ve Türk subaylarına bir nümune alayı (Kıt'a-i nümûne) yetiştirir.

Ancak bir müddet sonra onu kuşkulandırmaya koyulanlar olur. Ona denir ki Türkiye'de ve İran'da eski hanedanları subaylar devirdiler, yetiştirdiğiniz ordu sizi de böyle bir âkibete uğratılabilir!

Bu gibi telkinlere kapılan Amanullah, çok geçmeden Türk subaylarına yetiştirdiği nümûne alayını dağıtacak, yalnız bir iki Türk subayını öğretmen olarak bulunduracak ve kendisi ve taraftarları, ellerinde ciddi hiç bir kuvvet olmadan mütaassıp mollaların kışkırttıkları oymakların karşısında güçsüz ve aciz kalacaklardır.

Daha sonra 1928 ilkbaharında, Türkiye'ye geldiğinde Mustafa Kemal ona kuvvetli ve güvenilir bir ordunun esas olduğunu söylemesi üzerine Amanullah Han önemli bir Türk askerî heyetini Afganistan'a çağıracaksa da, iş işten geçmiş olacağı gibi kendisi de heyete tam güvenmeyecektir.

Pek az dikkati çeken bu büyük yanlış dışında Amanullah Han'ın diğer yanlışları ise şu şekilde sıralanır. Bunların başlıcalarını bir kaç kısma ayırarak anacağız.

Güven kırıcı hareketler:

Amanullah Han'ın bu gibi hareketleri çoktur ve sonda kendisini öyle bir duruma sokmuştur ki artık kimse ona inanmaz olmuştur.

Mesela babası öldürülüp amcası tahta çıktıktan sonra ve kendisi taht mücadelesine kalkıştığı sırada halkın ve ordunun gönlünü almak için bazı va'dlerde bulunmuş ve ezcümle vergi kalıntılarını (bakiyelerini) toplattırmayacağını ve askere ayda 20 rupi vereceğini va'detmişti. Tahta sağlam olarak yerleştikten sonra vergi kalıntılarını toplattırdığı gibi erlere 12 rupi verdimiştir.

Rüşvet ve benzerlerinden doğan kızgınlıklar:

Amanullah Han kendi adamlarının rüşvet almalarına karşı geniş bir aldırışsızlık gösterir ve bu yön ülkede pek çok kırıklık ve kızgınlık doğurur. Bu bilhassa yeni açılmış ve mecburi kılınmış olan ilk okullar işinde herkese ağır gelir.

Bir takım oymak bölgelerinde açılan ilk okullara çocukların çok uzaklardan gelmeleri mecburi kılınır, ondan sonra bazı okul müdürleri çocuk velilerinden para alarak devam mecburiyetine aldırış etmez olurlar. Bu suretle halk okullara bir türlü haraç vasıtası gibi bakmaya başlar ve onlardan nefret eder. Buna bir de Mollaların bu okullarda çocuklara dinsizlik öğretildiği yolundaki propagandası eklenirse doğan kaynaşmayı anlamak kolaylaşır.

"Dinsizlik yayılıyor" propagandasını kolaylaştıran hareketler :

Afganistan'da ve bilhassa başkent Kabil'de halk çok mutaassıp idi. Son yıllara kadar yabancı elçi ve heyetlerin oraya pek güçlkle kabul edilmesinin önemli sebeplerinden biri de bu idi.

Amanullah Han, yalnız yabancı elçilik heyetlerini kabul etmekle kalmamış, Fransızca öğretim ve Almanca öğretim yapan birer lise açmış ve oraya hep bu ülkelerden öğretmen getirtmişti. Bu ise Mollaların "çocuklarımız kâfirleştiriliyor" yolundaki propagandalarına yol açmıştı.

Daha sonra Avrupa ve Türkiye gezisinden dönünce Amanullah Han kadınların giydikleri "çadiri" denilip bir çadır gibi başlarından başlayıp ayakkabılarının içine giren ve onların hiç bir şeyini göstermeyen örtünün Kabil içinde giyilmesini yasak eder ve Mollaların şikayet ve itirazlarına rağmen bu işde ayak direr. (Bunu yapmaya Mustafa Kemal tarafından kışkırtıldığı propagandası çok yayılmıştır. Bu tamamiyle yanlıştır. Bayur 1928 yılında Kâbil'e büyük elçi olarak gitmek üzere iken Mustafa Kemal, kadınların mecburi açılmaları meselesi üzerinde pek durmamasını Amanullah Han'a söylemesini Bayur'a tenbih etmiş ve «insan kafasını kayaya çarpmamalıdır» demişti. Bayur Kâbil'e gidip Şah'a bu yönü anlattığı vakit o : «Ağabeyim (Mustafa Kemal) perva buyurmasınlar. bütün millet avucumun içindedir" demişti. Aynı zamanda kendi bakanlarına «Türkler korkuyorlar, bakın ben neler yapacağım tarzında ifadelerde bulunmuştu.)

Amanullah Han son derece mutaassıp bir ülkede bu işlere kalkıştığı sırada kendisini tutan ne ciddi bir askerî kuvvete, ne de kalabalık bir taraftarlar kütlesine malik değildi; bu yüzden onun yıkılması kaçınılmaz bir olay olacaktır.

Bundan başka Afganistan içinde en çok ve en kolaylıkla propaganda yapmak imkânına sahip olan İngiltere onun aleyhinde idi. Onun zamanında çıkmış olan iki büyük ayaklanmanın da Hindistan sınırı üzerindeki oymaklar arasında başlamış olması sırf tesadüfe atfedilemez.

Afganistan'da Amanullah Han'ın sonunu hazırlayan gelişmeler ve muhaliflerinin çalışmalarına dair Türkiye'nin Kâbil Büyükelçiliği tarafından gönderilen 14.04.1931 tarihli raporda ise şu değerlendirmeler yapılmaktadır;⁵⁵⁹

Amanullahın mükerreren arzolunan orduya Türklere ve iktidar ve şahsiyet sahibi herkese karşı evhamı ve bu yüzden etrafına hep işe yaramaz hırsızları toplaması yalancı ve kendisine kuran şikest unvanı verdiren yeminlerini daima nakzeylemekle şöhret kazanmış olması insan kullanmasını bilmemesi,yaptığı ıslahat dolayısıyla menafiini ihlâl ve hissiyatını rencide eylediği zümrelerin kuvvetlerini ve bu kuvvetleri ezecek kadar kendi kuvveti olup olmadığını hesap etmek lüzumuna bir türlü kail olamaması kendisine karşı muhalefete sevkettiği eşhas ve zümreleri bu yola müteferrik surette sevk ve peyderpey ezecek yerde bunların kâffesine birden meydan okuması kendisini biraz kuvvetli hissedince dünyayı kendi malikânesi zannedip gurur ve azemetine payan olmaması ve tehlike zamanlarında zahirî azemetini muhafazaya çalışmakla beraber dımağının muattal kalması seyahatından sonra kendisine fevkalada bir gurur ve itimadinefs gelip hiç bir nasihatı dinlemez olması ve nasihat edenleri tahkır ve tezyif eylemesi ilâahiri Kendisinin ve Afganistan'ın felâketini intaç eylemiştir.

2 - Merkezi Celalabat olup Senti meşriki tesmiye olunan mıntakada ve Hayber geçidi Celalabat yolunun cenubunda ve hudut boyunca sakin Şinvari aşiretinin Kırılın kafirliği, Kırılıçanın Avrupada çıplak 'dolaştığı ve kafirlerle şarap içtiği, Afgan kızlarının kafiristana tahsil için cebren gönderildikleri memlekete kâfirler adetleri ithal olunduğu ilâ propagandası Amanullah tarafından daima tahkir ve menfaatları ihlâl olan ülema ve Hanların teşviki Afganistan'da ordu yapılmasına kat'iyyen razı olmayan İngilizleri (Piri Keremşah) namı tahtında o havaliye gönderdikleri mahut miralay Lavrensin tahriki üzerine ve mıntakalarındaki Afgan memurunu badema.aşiretin de sair ahali misillu vergilere ve Ahziasker usulüne tabi olacakları hakkındaki tebliğ vesilesiyle ısyan etmiş ve malum hadisatın başlamasını mucip olmuşlardı.

⁵⁵⁹ BCA Dosya Nu: 4359, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..7., Tarih: 14/4/1931

3 - Aşiret teşkilâtını zayetmiş menatik meyanında ahalisi cengâver olan yegâne mintaka Gûhistan'dır. Bu itibarla devletin hemen bütün askerleri oradan gelir. Umum memlekette ikinci maddedeki propagandayı yapanlar bunu Gûhistan'da son derece tekâsüf ve devletin asker menbainı kurutmağa çalışmışlar ve muvaffak olmuşlardı.

Ziya Beyin teşkil ettiği nümüne alayında Şeref beyin bölüğü efradından unvanı "Beçei Saka" ve ismi Habibullah olan Gûhistanlı biri uzun zamandan beri şakavetle meşgul olup bizdeki Çakırcalı misillü fukarayı himaye ve zenginlerle memurini soymakta idi. Bu yüzden Gûhistan ahalisi kendisine müteveccih. Amanullahın düşmanları mumaileyhi elde etmeğe çalışmış ve kendisini teşvik etmişler ve kendisi okuyup yazmak bilmemekle beraber fitrî bir zekaya ve hakiki bir devlet adamı evsafına malik olduğundan yavaş yavaş kendisine Gûhistanın mümessili vaziyetine sokmuş, Gûhistanlılara devletin bütün askerlik yükünü ve vergilerini yüklendikleri halde manasibin hep PATANİlerin elinde bulunduğunu göstererek bütün Gûhistanı etrafına toplamağa muvaffak olmuştur.

5 - Ağustosta elli kişilik bir çetenin başında olan mumaileyhin kânunusanide bir kaç bin kişi ile Kâbili zapt ve tahta çıkması gibi şayanı hayret bir hadise ancak bu suretle yani memur ve zabitan dahil olmak üzere bütün Gûhistanlıların kendisine filen yardım etmesiyle kabili izahtır. Bundan maada mumaileyh Gûhistanlı olmayan fakat muhtelif esbap dolayısıyla Amanullahın düşmanı olan bir çok ricalin de muzaheretine nail olmuştur. Bunlar bir şakinin Emaretini istememekle beraber Amanullahı onun yardımıyla devirmeği ve badehu onu atlatmağı düşünmüşler, fakat şaki hepsinden kabiliyetli çıkıp tahtını işgal etmiş, telgrafla arzolandığı. vechile şaki evvela hükümetle barışmış, silah para almış ve nüfuz kazanmış badehu tekrar ısyan edip Kâbile ilk baskınını yapmıştır.

6 - Bu ihanetler hakkında sarih bir şey söylemek mümkün değildir. fakat pek kuvvetli emmareler vardır. Amanullaha en çok muhalefet edenler ikinci safta bırakılan genç erkâni askeriye idi. Bunların başında ordudan çıkarılmış fakat ısyanlar

başlayınca tekrar celbedilmiş olan Harbiye Müsteşarı Habibullah vardır. "Ankaraya da gelmişti" Ondan sonra Erkâniharbiye Reisi Ömer ve muavini Seyit Abdullah gelir. Bu son zat aynı zamanda Kırılın vekili Mehmet Veli Han ile çok sevişir ve mahremi esrarı görünür ve Kırıl aleyhinde bulunmaktan hiç sakınmazdı. Becei Sakanın buraya ilk taarruzu esnasında onunla muhabere ettiği ve bilahare gidip gizlice Beçe ile görüştüğünü bizzat itiraf etmiştir. Zehir isteyenlerden biri de odur. Kırılın sukutu sabırsızlıkla beklediği vaziyet sıkışınca zabitanın Kırılı ıskat edeceklerini ve Kandihara firarına meydan vermeyeceklerini ve bunun için tayyara meydanında daima adamları olduğunu kendisi söylemekte idi. Kırıl bütün bunları bildiği halde bu. muhaliflere güler yüz göstermeğe ve bunlara ihsanlar vermeğe mecbur oluyordu. Hususatı askeriyede ise bunlar menfi mukavemette bulunup hiç çalışmayordı ve müsteşar Habibullah aslâ asker olmayan ve ancak bir mahalle bekçisi olmaya liyakati bulunan Harbiye Vezirini ima ederek "madamk:i Kırılın bize itimadı yok ve başımıza böyle adamları geçiriyor, işi onlardan beklesin" demekte idi. Kırıl ihtimal bunların korkusu ile bir gece evvel bozulmağa başlamış olan cebhenin indihamı devam edeceğini düşünerek tayyara meydanına gitmeğe cesaret edememiş ve yalnız bir kaç kişi ile gezmeğe gider gibi otomobille çıkıp Kandihara kaçmıştır. Kaçarken hazinedeki bütün İngiliz liralarını beraber götürmesi de gösterir ki Kandiharda tekrar hükûmet kurmak emelinde idi ve istifasını takip edilmeden tehlikeli mıntakadan çıkmak için vermiştir.

7 - Veli Hanın rolü en anlaşılmazdır. Kırıla karşı çok muğber olduğunu bir mükâlemede hissettiğimi arzetmiştim. İhanetini gösteren kuvvetli emmareleri arzedeceğim.

a) Becei Saka kânunevvel bidayetinde dehalet eder gibi görünüp hükûmetten para ve silâh aldığı vakit Senti Şimaliye Heyeti Tanzimiye Reisi Ahmet Ali Hanı görmek için Cebelisaraç Kalesine gelmiştir. Mumaileyh Ahmet Ali Han "bunu Celalabatta Kırıl olan Ali Ahmet Han ile karıştırmamalıdır." sabık Berlin sefiri olup. Almanyadan avdetinde Mavzer fabrikasının sureti mahsusada imal olunmuş bir tüfenğini beraber getirmiş ve bunlar muhtelif ricale hediye etmişti. Becei Saka maliye o tüfenklerin biriyle gelmiş ve numarasından Ali Ahmet Han bunun

Veli Hana hediye ettiği tüfenk olduğunu hayretle görmüşmüş. Şaki müşateme esnasında bu tüfenklerle ve Kabil ricali arasında dostları olmakla iftihar etmiştir. Buna anlatan .Ahmet Ali Han ile beraber bulunan Şurayı Devlet Başkâtibidir.

b) Beçei. Saka Kâbili zaptettikten sonra fakat henüz sarayı almadan evvel Veli Hanın yiyenini maiyetinde Beçei Sakanın adamları olduğu halde şehirde gezerken ve yolda gördüğü etibbamızdan birine dolaşmamasını ve oradaki askerlere kendisini muhafaza etmelerini tenbih etmiştir. Bu sırada Veli Han henüz sarayda mahsurda..

c) İki hükûmet zamanında da Hariciye Müsteşarı kalan Mirza Mehmet Han Veli Hanla beraber Hindiguhun şimalindeki mıntakada müstakil bir hükûmet teşkilini düşündüklerini Veli Hanın zaten Badıhşan şehzadesi olduğuna ve artık Afgan dahilinde yaşamanın kabil olamayacağını pek mahrem olarak söylemiştir. Müsteşar da Heratı sorduğumda orası Afganlaşmıştır, ayrılmaz dedi. Müsteşarın bazı sözlerinden teşekkülünü tasavvur ettikleri devlette ekseriyette bulunan özbeklerin hükûmete hakim olmalarından endişe ettiğini de hissettim.

d) Maamafih bu emmareler hilâfına olan Veli Hanın da diğer bazı vükelâ ile bir müddet sarayda yenim Emir tarafından göz hapsine aldırıldığına ve badehu salıverildiğini söylemek iktiza eder. Elyevm sabılk vükelânın ancak bir kısmı mevkuftur.

8 - Sarih surette bilinmeyen esbap dolayısıyla mahmut Sami paşa Amanullah saltanatının son iki ayı zarfında menkûp idi. Kendisi bu menkûbiyetini Kıralla ıslahatta gösterdiği istical dolayısıyla vermiş olduğu bazı mesaiye atfetmektedir. Bence bunun bir diğer sebebi de olacaktır. Geçen eylülün birinde'vaki olan ısyân teşebbüsü faillerini muhakeme eden Divanı harbe Mahmut Sami Paşa reis tayin edilmiş idi. O vakitki sözlerinden bunları idam ettirmeğe cesaret etmediğini sezmiştim. Bilahare Riyaset ondan alındı, Harbiye Vezirine verilmiş ve Kırallın idamını arzu ettikleri arzusu vechile mahkûm olmuş idiler. Bu hal menkûbiyetin asıl sebebi olsa gerektir. Her ne ise Mahmut Sami Paşa kendisinin ve yeni Amirin

adamlarının itiraf ettikleri vechile henüz şaki olan Emir ile muhabereye başlamış ve ona pek keymettar malûmat ve nasihatler vermiş ve Amanullahın firar günü acele Kabile girmesi için ona haber göndermiştir. Elyevm kendisi kolordu kumandanlığında ipka olunmuş isede lafzen nufuzu var ve mazisini telgrafname ile arzettiğim Harbiye Veziri Seyit Hüseyin kendisine hiç yüz vermemektedir. Kendisi Kerküklü olmak itibariyle İngiliz tabiiyetine geçip buradan çıkmağa çalışmaktadır.

9 - Bütün .bu. tafsilât Amanullahın sukutundan evveline kadar yalnız kaldığını gösteriyorlar. Bü gün ihanet edenlerin hemen kâffesi yaptıklarına nadimdirler yahut öyle idarei lisan ediyorlar. Fakat iş işten geçmiştir. Bunların çoğu elan Amanullah aleyhinde fakat Ali Ahmet lehinde bulunmaktadır.

10 - Kabil ahalisi dahi Amanullahtan müteneffir idi. Bunun başlıca sebepleri çadriyi kadınlara menetmiş olması tüccarlardan otel inşa ettirmek için para toplaması bir zamanlar her polise sarıklı olarak rastgeldikleri. her kesten bir PİSE "20 para" toplamak emrini vermiş olması (burada hemen burada bütün yerliler sarık giyerler) ilâahirihi gibi şeylerdir. Tabii bu hareketin diğer propagandaların tesiri munzam olmuştur. Yeni Emir Kâbilin zaptını müteakip bir kaç kilometre mesafede bulunan Bağ Balâya gelmiş olduğu vakit bir çok kişi memnunen kendisine biate gitmişlerdir. Bunlar meyanında Kırılın kardeşleri ve vüzera dahi vardır. Tabii bunlar korku yüzünden yahut dalkavukluk maksadiyle gitmişlerdir. Kırılın kardeşlerinden Sıhhiye Müdürü müstakilli olan Kebir Han saraya avdetinde henüz Hindistana gitmemiş olan büyük biraderi üç günlük Kırıl İnayetullah Han nezdinde Beçei Sakayı Gaziye ve Musoliniye teşbih etmiş idi.

11 - Fakat yeni Emire tahtında yerleşince şehzadegân ve vükelânın çoğunu. hapsedmiş ve Kebir Han meddahlığına rağmen aynı akibete uğramıştır. Mevkufinin hemen kâffesinin evleri yağma olmuş irtişa suretiyle kazanmış oldukları nisbeten azim servetleri dayak tesiriyle meydana çıkarmağa ivbar edilmişlerdir. Diğer bir çok hanelerin de yağma olduğu. vakidir. Bu. bapta en ileriye giden ve en çok müstefit olan yeni Harbiye Veziridir. Mumailiyh aynı zamanda bir maziyi aratmaktadır. Fakat cebanetleri dolayısıyla kendilerinden hareket beklenemez.

12 Emir bu hallerin mazarretını müdrük olmakla beraber şimdilik eski rüfekasıyle mücadele edecek halde değildir. Zira Amanullah ve Ali Ahmet Hanın teditleri dolayısıyla işbu rüfekasına muhtaçtır. Fakar tahtında rahat kalacak olursa etvarından muntazam devlet karmağa da çalışacağı anlaşılmaktadır. Kendisini görenler zekasını ve bunlara kabiliyetini söylemektedir. Umum hareketi dahi tedbir sahibi olduğuna delildir.

13 - Emirin en büyük za'fi mazisi ve maziden tevarüs ettikleri arkadaşlarıdır. Diğer büyük za'fi istinat ettiği Gûhistan ahalsinin nüfusunun çok az olmasıdır. (nihayet 500,000 kişi) Halbuki Pataonlar iki milyondan fazladır? Elyevm ekseriya yüksek menasıp Gûhistanlılardadır. Kıral ve onu tutan münevver Gûhistanlılar ilk fersatta işleri düzeltmeğe çalışacak görünüyorlar ve ezcümle Hariciye Veziri tebaamız hakkında müteaddit şikayetlerime ve mektep ve saire hakkındaki icraat dolayısıyla tenkîdime (hakkınız var ben bu inkılâba sonradan dahil oldum, sözümü geçiremiyorum fakat yavaş yavaş her şeyin düzelmesine çalışacağım) yolunda cevaplar vermektedir efendim.

Afgan modernleşmesi üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalarla tanınan Vartan Gregorian,⁵⁶⁰ Kral Amanullah dönemini şu şekilde değerlendirmektedir; Amanullah'ın reform programı, kendi atalarının oldukça sınırlı olan programlarıyla aynı karakteristik özellikleri yüzünden başarısız olmuştur. Trajik olan ise, Afgan toplumunu bir anda, belirli bir planı olmadan, gerekli finansal kaynakları sağlamadan, gerekli teknolojik yeterlilik ve adam gücü olmadan değiştirme yükünü omuzlarına almış olmasıdır. Üstelik, ülkenin sosyo-ekonomik altyapısını değiştirmeden ülkeyi modernleştirmek imkânsızdı, aynı şekilde bunu dinî ve kabile otoritelerin gücünü belirgin bir şekilde azaltmadan yapması da imkânsızdı. Fakat kraliyetinin Afgan karakterini muhafaza etmek ve hanedanının kalıtsal olmasını temin etmek için, Afgan kabilelerinin, özellikle de Durranilerin desteğine ihtiyacı

⁵⁶⁰ Gregorian, a.g.e., s.269-274.

vardı ve Afgan toplumuna türdeşlik kazandırmak ve birleşmelerini sağlamak için, dinî ve kültürel bir bağ olarak İslam'a ihtiyacı vardı.

Ülkenin mali-ekonomik temelini zayıflığı düşünülürken, Kral'ın reform zamanlaması gerçekçi değildi. Siyasi bir güç olarak feodalizme karşıydı, ama onun yerine koyabileceği hiçbir şey yoktu ve ekonomik alanda başarılı olamadı. Dinî kurumlara ve tepkili kabile liderlerine karşı başarılı bir kampanya yürütebilmek için, halkın desteğine ihtiyacı vardı. Bu destek sadece Afgan milliyetçiliğinin siyasi amaçları dâhil olduğunda ortaya çıkıyordu; geleneksel değerleri ve kurumları bozan sosyal reformlar için bir araya getirilemiyordu. Kral'ın sosyal reformlarına yapılan sürekli saldırılar ona normal şartlarda biraz destek sağlayabilecek olan ekonomik, eğitimsel, ve siyasi programlarını da kararttı. Muhalefetteki kabilesel-feodal-dinî-gelenekçi koalisyonun karşısında, güçlü bir kentli orta sınıftan ya da ekonomik olarak ağırlıklı bir köylü sınıftan ihtiyacı olan desteği alamadı. 1929'da, Afganistan'daki Sovyet elçisi Raskolnikov, bu duruma ilişkin olarak "Afganistan'da gerçekte bir orta sınıf olmadığını" yazmıştır. Bir endüstriyel burjuvaziden bahsetmek söz konusu değildi ve "tüccar burjuvazi bile hâlâ bir embriyo kıvamındaydı". Üstelik "bütün dış ticaret Hintli tüccarların ellerindeydi". Raskolnikov, "Amanullah olayının trajedisi, ülkede herhangi ulusal bir burjuvazinin varlığı olmadan burjuva reformları üstlenmesinde yatmaktadır" sonucuna ulaşmıştır. "Amanullah'ın bütün reformlarının organik hatası, ekonomik temelden yoksun olmalarıdır" demiştir.

Kral Amanullah, gerçekleştirmek istediği reformların finansmanını sağlamak amacıyla, 1928'de, köylülerden aldığı arazi ve hayvan vergilerini üç ya da dört katına çıkarmış ve vergilerin nakit olarak ödenmesini istenmesi ile, hem bürokratik suistimaller hem de tefecilerin eline düşen köylülerin borçluluk oranları artmıştır. Bunun yanı sıra, Kral, aynı şekilde kentli nüfusa da ağır vergiler koyarak tüccar sınıfını çok zor durumda bıraktı. Vergilerin ve idari suistimallerin birleşen ağırlığı, toplumsal kargaşaya ve Kral'ın tabanda desteğinin giderek yok olmasına yol açtı.

Diğer taraftan, Kral'ın zaten kısıtlı olan mali kaynakları, yararsız bir şekilde tüketildi. Dış ülkelerde eğitimli ticari temsilciler bulunmayışından dolayı, gereken ekipmanlar gerçek tutarlarından on kat daha pahalıya alındılar. Üstelik, yabancı danışmanları ve uzmanlar istihdam edilirken, gelecek planlarına ve hatta devam etmekte olan projelere çok az yer verildi: Bir telsiz istasyonu kurmak için İtalyan telsiz mühendisleri, Afgan müteahhitlere Batıdaki son gelişmeleri öğretmeye gelmiş inşaat mühendisleri ve Alman maden mühendisleri Kâbil'de hiçbir faaliyet yapmadan ve Afgan devletinden ücret alarak oturmuş ve hiç bir zaman gelmeyen çalıştırılma taleplerinin gelmesini beklemişlerdi. Amanullah'ın Avrupa'dan siparişleri ve alımları aynı şekilde gelişigüze oldu; pamuk ve yün üretmek için imalathaneler kurmuştu, elektrik istasyonu kurmuştu, kağıt imalathaneleri, çamaşırhaneler ve basımevleri –bütün bunlar önceden milletin ihtiyaçları ve kaynakları incelenmeden yapılmıştı. Bu kadar kısıtlı kaynakları olan bir ülke, böyle bir savurganlığın altından kalkamazdı. Aynı zamanda, etüt edilmemiş iddialı ve maliyetli projeleri gerçekleştirmek isterken, ülke ekonomisinin kalkınma çıkmazını aşmak için Afganistan'ın bağımsızlığını tehlikeye atmaktan korkan Amanullah, diğer ülkelere büyük imtiyazlar sağlamak veya yabancı yatırımlara izin vermek istemiyordu.

Bu nedenle, ülkenin köylü ve kentli nüfuslarını aşırı vergilendirmekten sağladığı kazanca ve dinî kurumun ve pek çok kabilenin güvenilmez durumuna bağımlı olan Amanullah, konumunu sağlamlaştırmak ve halk desteği olmayan sosyal reformlarını uygulamak için ordusuna güvenmek zorundaydı. Buna rağmen, babasından ve dedesinden farklı olarak, orduyu en iyi silahı ve reformlarının odak noktası yapmadı. Bunun yerine, zaten kısıtlı olan parasını eğitime ve diğer sosyo-ekonomik reformlarına ayırdı ve etkisiz Afgan ordusunu eğitmek ve tamamen yeniden donatmak için çok az para ayırdı.

Afganistan'ın bağımsızlığını yeniden vurguladı, birçok Avrupa ve Asya devletiyle diplomatik ilişkiler kurdu, ve Afgan krallığının kapılarını dışa açtı. Modern okullar kurdu, yabancı dilde eğitimi teşvik etti ve birçok öğrenciyi daha yüksek seviyede eğitim almaları için yurtdışına yolladı. Afganistan'ın iletişim

ağlarını geliştirmek ve arkeolojik keşifler yapılmasını sağlamak için olan çalışmalara destek verdi. Halk desteği olmayan kadına ilişkin reformları bile gereken psikolojik şoku sağladı. Belki de en büyük eksikliği, ülkenin ekonomik kalkınmasına yoğunlaşmak yerine, çabalarını ve kaynaklarını sadece gelişimin sembollerine harcaması oldu: bu nedenle, fonograflar ve mikrofonlar satın aldı, opera binaları ve oteller inşa ettirdi, bir kafe ve bir sinema salonu açtırdı, pasaportlar çıkarttırdı, Batılı giysilerin benimsenmesinde ısrar etti.

Amanullah'ın bu büyük yanlışlarını en güzel Mustafa Çokay özetlemiştir: Amanullah, Gazi Mustafa Kemal'in adımlarını takip etmek istedi, fakat unuttuğu bir şey vardı; o da Türklerin yüzyıllardır Avrupa'nın kültür dünyasıyla içiçe olduğu ve Türkiye'nin yönetici sınıfının çok uzun zaman önce zaten Avrupalılaştığı idi. Amanullah, aynı şekilde, Türkiye'de kabile rejiminin olmadığını unutmuştu ve Türkiye'nin Afganistan'a oranla çok daha düzenli merkezîleşmiş gücün örgütlenmesine sahipti, ki bu da Afganistan'da yoktu. Mustafa Kemal'in sadık ve liderine gönülden bağlı bir ordusu vardı. Bu Afganistan'da asla varolmayan bir şeydi. Burada, bir yanda Afganları, birleşik tek bir siyasi organizma ve bütünleşmiş tek bir millî-devlet gibi gören bir Reformcu-Kral; diğer yanda ise devlete ancak kabile çıkarları açısından yaklaşan ve "kutsal Şeriat" ilkelerini koruyan Afgan kabileleri vardı. Sonradan İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi olan Sir Francis Humphreys, Çokay'ın değerlendirmelerine Mustafa Kemal'in de katıldığını söyler. Amanullah'ın düşüşü ve Saka'nın Oğlu'nun yükselişi, modernleşme yolunda meydana gelen çok ciddi başarısızlıklardı. Emir'in düşüşünde en önemli iki etken olan dinî kurumlar ve kabileler, kendilerine Amanullah tarafından istemeyerek kabul ettirilenlerin yanı sıra Abdurrahman ve Habibullah'ın da getirdiği bir çok idari, yasal ve mali kısıtlamalardan da kurtulmuş oldular. Bunu izleyen iç savaş ve Saka'nın Oğlu'nun yönetime gelmesi Afganistan'ı anarşiye sürükledi ve Amanullah'ın başarılarının çoğunu yerle bir etti. Muhteşem bir rüya eriyip gitti.

Poullada,⁵⁶¹ Kral Amanullah dönemini değerlendirirken adeta pek çok araştırmacının eleştirisine de cevap vermektedir. Amanullah'ın dönemindeki reformlarının başarısızlığının nedenleri hakkında yapılan bu araştırmalarda, ortaya konulan iddiaların gerçekten kanıtlanmış gibi kabul edildiğini, Poullada öne sürmektedir. Poullada'ya göre, modernleşme programı Amanullah'ı tahtan indiren ayaklanma ile kesinlikle kısa sürede ortadan kalktı, fakat bu ayaklanmaya doğrudan doğruya neden oldukları gösterilmedikçe reformların kendilerinin başarısız olduğu anlamına gelmez. Reformların tarafsız bir değerlendirmesini yapmaya teşebbüs etmemiz durumunda, tek tek programlara ve olaylara mesafeli durmalı ve karmaşık durumun tamamına daha geniş ve daha uzun vadeli olarak dikkatlice bakmalıyız. Hepsinden önce, reformların tutarlı ve tümleşik doğasını ve millî bir tecrübeyi dönüştürme olarak tasarlanmış oldukları gerçeğine dikkat etmemiz gerekir. İşte bu durum, reformları birkaç kamu veya sosyal kurumun günümüze uygun hâle getirilme teşebbüsü olmaktan çıkararak, bir modernleşme programına dönüştürür. Bu tümleşik yaklaşımın iyi örnekleri, vergi ve gümrük tedbirlerinin mali, ticari ve tarımsal yeniliklerin pekiştirildiği ve desteklendiği iktisadi reformlardır. Daha üst düzeyde, sırasıyla bütün diğer modernleştirici etkilerinin serbestçe hareket edebildiği üst çerçeve içinde oluşan ekonomik, toplumsal, dinî ve askerî reformlar, yasalarla yönetilen anayasal devletin siyasi oluşumuna gerekli yardımcıları iken ekonomik reformlar eğitim reformlarını ve eğitim reformları da ekonomik reformları sağlamlaştırdı ve destekledi.

Toplumsal reformların üç önemli unsuru hatırdta tutulmalıdır. Birincisi, bunların çoğunluğu esas etkisini kentsel nüfus üzerinde göstermiş ve kırsal alanlara herhangi bir anlamlı uygulama veya uyma talebi daha çok dedikodu yoluyla ulaşmıştır. İkincisi, kentsel gruplarda bile tedbirlerin birincil etkileri üst sınıflara olmuştur. Kentsel grupların dengesi görece olarak etkilenmemiş veya kayıtsız kalmıştı. Üçüncüsü, toplumsal reformlardan etkilenen sınıfların bile onlara tamamen karşı çıkmadığı ve kısa sürede yeniliklere uyum sağladıklarına ilişkin önemli kanıtlar vardır.

⁵⁶¹ Poullada, a.g.e., s.111-212.

Eğer sosyal reformlar Afgan toplumunun nispeten dar bir tabakasını etkilediyse ve özellikle reformlar nedeniyle tepki oluşmadıysa neden Amanullah'a karşı yapılan ayaklanmanın bu tedbirlere karşı bir direncin sonucu ortaya çıktığı şeklinde bir efsane gelişmiştir? Cevap, sosyal modernleşme programı kırsal ve kabilesel bölgelerde yaşayanları, heyecanlandırmak, tehdit etmek ve korkutmak için fevkalade bir propaganda malzemesi oldu. Bu insanlar, birinci elden reformların ne hakkında olduğuna dair herhangi bir tecrübesi olmayan, reformlardan birinci derecede etkilenmeyen ve bunun sonucu insafsız ve çarpıtılmış her türlü hikâyeye inanarak kandırılabilirlerdi. Buna ilaveten, sosyal reformlar akrabalık bağları üzerine kurulmuş olan kabilesel toplum için kıymetli olan yakın aile meseleleri ile ilgiliydi ve birçok noktada hassas din ve inanç konularına dokunuyordu. Buna göre, ne Amanullah karşıtlarının propaganda kampanyalarının sosyal reformlar üzerinde durması ne de duygusal yabancı basın tarafından ele alınan ayaklanmanın çok basitleştirilmiş bir açıklaması ve nihayetinde yüzeysel bakan daha ciddi yazarlar tarafından düstur olarak katılaştırılması şaşırtıcı değildir.

Siyasi, askerî ve dinî reformlar ayaklanmayla farklı bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Amanullah tarafından yürürlüğe konan resmî-hukuki devlet çerçevesi, kabile çatışmasının siyasi yapılarını dönüştürmek için daha uygun değildi. Kendi zamanın siyasi kültürünü hazmetmesi için kapasitesinin çok üzerinde olan Amanullah'ın ideal devlet biçimi, bugün sadece kısmen gerçekleşmiştir. Amanullah'ın saltanatı döneminde siyasi sistem ve güç yapısı anayasal ve resmî-yasal reformlarca çok zor etkilenebiliyordu. Bununla birlikte, bunlar, merkezî hükümetin kabile bölgelerindeki idari denetimini güçlendirecek siyasi reformlardan, yozlaşmayı ve ayrıcalıkları kaldırmayı ve kontrol altına almayı amaçlayan tedbirlerden, kabile liderlerinin mali desteğinin kesilmesinden, kabile bölgelerine bireysel kimlik kartları zorunluluğu ve kura ile askere alımın genişletilmesinden ve Amanullah'ın bütünüyle liyakati öne çıkarma çabalarının zorlamasından etkileniyorlardı.

Kabile bölgelerine nüfuz edilmesini, kendi özerklik ve güçlerine aynı zamanda kişisel imtiyazlarının kaybına yönelik bir tehdit olarak gören dar görüşlü liderler, Amanullah'ın sarayının hem içinde ve hem de dışında, Amanullah'ın dinî reformlarının kendi konum ve itibarlarına benzeri bir tehdit olarak algılayan dinî liderlerle ittifak yapmaktan oldukça memnundular. Dinî reformlar, ulema ve ilerici devlet ve entelektüel unsurlar arasında dinî ve kabilesel farklılıkları, yaygın cehaleti ve modernleşme programına olan direnci ortadan kaldırmak amacıyla ittifak oluşturmaya çalışmıştı. Amanullah dinî liderleri yok etmek istemiyordu, onları eğitmek ve modernleşme gerçeğine inanmalarını istiyordu. Millî birliği gerçekleştirme çabasının üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sürekli asılı duran kabile ayrımcılığının tehdidi altındaki bir ülkede bunun imkânsız olduğu ortaya çıktı. Modernleşmeye karşı bu davetkâr seçeneği gören kızgın ulema, hemen ayrılıkçı kabile liderlerinin işbirlikçisi oldular. Propagandacılar olarak en etkili hitabet yeteneklerini, doğal yakınlık ve iletişim üstünlüklerini tüm oyun boyunca kullanabilecekleri rollerinin farkındaydılar.

Benzeri şekilde, gevşek, kabile kalabalığına dayanan orduyu sıkı, profesyonel ve etkin bir yapıya dönüştürmeyi amaçlayan askerî reformlar, mesleki bir hizmetin kişisel olmayan bağlılıkları için kendi ayrıcalıkları ve akrabalık bağlarıyla değiştirmeye henüz hazır olmayan ve aile meselesi olarak gördükleri bir şeye yabancı (Türk) askerî uzmanların müdahil olmalarına çok kızan subayların çoğu diğer kişilerin sadece uzaklaşmasında başarılı olmuştu. Nadir Han da aynı amaçları gerçekleştirmeyi istiyordu, fakat onun kabile değerler sistemi ile ilgili daha fazla bilgisi, yeğeni Prens Davud'un 1953'den 1963'e kadar başarılı bir şekilde başlatacağı gibi, onun daha kademeli ve dolaylı bir yerli çabayı önermesine yol açtı. Buna göre, askerî reformlar hiçbir mantıkla ayaklanmaya neden değildi, fakat bir dereceye kadar ordu içinde oluşan siyasi kargaşa ve ihtilaf, orduyu yaygın bir kabile ayaklanmasına karşı yetersiz bıraktı.

Amanullah'ın iktisadi reformlarına en sert eleştiriler Vartan Gregorian tarafından kılı kırk yarararak incelenen Sovyet kaynaklarından geldi. Sovyetler, Afgan sosyo-ekonomik durumunu İngiliz İmparatorluğunun sömürmesi için olgunlaşmış bir

mevye olarak gördüler. Sovyet görüşü Amanullah'ın temel olarak feodal ekonomik yapıyı değişmeden bıraktığı ve onun vergi ve tarım politikalarının köylülere ağır yükler yüklediğı şeklindedir. Bu tezler ekonomik reformların ne incelenmesi ne de çağdaşları ile mülakatlar sonucu oluşmuştur. Sosyo-ekonomik teze karşı başka bir delil ayaklanmanın köylüler değil, Amanullah döneminde sosyo-ekonomik durumları kötüleşmeyen bilakis kayda değer derecede iyileşen kabileler tarafından çıkarılmış olduğu sorgulanamazlığı gerçeğidir.

Vergi sistemindeki değişim, vergi toplayıcısı olarak görev yapan ve geleneksel bir vergi sistemini karakterize eden bir şekilde gevşeklik ve yolsuzluklardan farklı yollarla faydalanan birçok malik ve hanı devre dışı bıraktı. Ayrıca, iletişim programına, özellikle yolların kabile bölgelerinin içlerine uzatılmasına kabileler tarafından sadece vergi sistemini genişletme kampanyasının onlara açılan bir uzantısı olmasında dolayı değil, ayrıca devlet kontrolünün ve idaresinin bir aracı olması nedeniyle kabileler tarafından korku ve şüphyle yaklaşmıştır.

Ayaklanma, esas olarak, siyasi bir yapıya sahipti ve sadece kabile ayrımcılığının şiddetlenmiş bir tekrarıydı, buna göre modernleşme programının belli siyasi yönlerinin merkezî idareyi zayıflatıp kabileleri güçlendirdiğini ve isyanın kapsamı ve şiddetini genişlettiğini kabul edebiliriz. Diğer bir ifadeyle, sosyal değişim veya dinî liberalizm onun güçlü bir merkezî idare oluşturma çabaları kadar Amanullah'ı yıpratmadı. İşte bu kabile liderleri ve mollaların ölüm kokusunu alma ihtimali ve merkezî güç ve kabile ayrılıkçılığı arasındaki klasik mücadele kanla ve bir hanedanlığın düşüşü ile çözüldü. Bu temel siyasi çatışma, Afgan millî gücünün parçalı yapısına özgüydü ve modernleşme programı olsa da olmasa da kendisini hissettirecekti. Aslında, aynı durumla, Ahmed Şah'tan beri bütün kabilelerin "emiri" olduğunu iddia eden her Afgan emiri karşılaşmıştı. Aynı ihtilaf nedeniyle Abdurrahman, Dupree'nin "iç emperyalizm" olarak adlandırdığı dönemde neredeyse sürekli kabile savaşlarına karışmıştı. Aynı çalışmada Dupree, Afgan tarihinin içinde kendisinin "kaynaşma ve bölünme" olarak adlandırdığı sürecinin izini sürer: güçlü karizmatik bir lider ortaya çıkar, devleti sıkıca birleştirir, kabileleri

denetim altına alır ve hükmeder (kaynaşma), ne zaman herhangi bir nedenle gücü zayıflar ve çeşitli kabile gruplarının küstahlık ve kargaşa durumuna geri dönmeleriyle beraber parçalanma (bölünme) başlar. İlk zamanlarda merkezî güç genellikle kişisel yönetimi aynı şekilde devam ettirilemeyen karizmatik liderin ölümü veya genç prenslerin taht için çabaladığı hanedanlık mücadelesi ile zayıflarken, Amanullah'ın durumunda siyasi gücün aşınması, birçoğu onun modernleşme çabalarının yan etkileri olan bazı karmaşık etkenlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Şimdi bu etkenleri daha ayrıntılı bir şekilde incelemeliyiz.

Öncelikle, Amanullah ve danışmanlarını şekillendiren siyasi eksikliklerini dikkate almalıyız. 1918'e kadar Kral'ın modern dünya hakkında ilk elden elde ettiği hiçbir bilgi yoktu; baş danışmanı Tarzi, modern dünyayı oldukça iyi biliyordu, ama uzun süreli sürgünden dolayı, kabile politikasının gerçekleri hakkında çok az tecrübeye sahipti. Hem Amanullah hem de Tarzi bütünleşmiş ve sadakat sahibi bir millî varlıkla uğraşmadıkları siyasi gerçeğini yeterince dikkate almakta başarısız oldular. Bu sakınca, herhangi bir uzun süreli sömürgeci işgal türü bir deneyimi olmaması nedeniyle, dönemin Afgan liderlerinin bilinçlenmesi açısından, muhtemelen, yeteri kadar vurgulanmadı. Özellikle de neredeyse tahtına mal olan 1924'deki Host ayaklanması tecrübesinden sonra, Amanullah'ın, kendi modern devletini kurmak için güçlü bir siyasi temele olan ihtiyacını görmemesini, anlamak güçtür. Açıkçası, Amanullah, kendi ülkesinin iç siyasi dinamiklerini anlamadı. Diğer taraftan, idrak sahibi bir kişi olan Tarzi, 1925'e kadar Amanullah'ın siyasi gücünün ciddi bir şekilde sarsıldığını fark etti. Modernleştirme programı için gerekli temel siyasi yapının aslında hiç olmadığını anlamıştı. Muhtemel durumu işaret ederek, "Amanullah, temeli olmayan güzel bir anıt inşa etti. Bir tuğla aldığınızda, yıkılacaktır." demiştir. Nitekim, Amanullah'ın siyasi saflığı; (1) halkı ile arasında yeterli iletişimi sağlayacak ve kopardığı kabile bağlarının yerini alacak bir siyasi sistem oluşturmadaki başarısızlığı ve (2) kabilelerin gücünü değerlendirememesi ile en iyi şekilde kanıtlanır.

Amanullah'ın en önemli sorunlarından biri de siyasi kadro idi. Tek kaynağı ise, pragmatik olmayan, idealist eğilimli birkaç Batılılaşmış Genç

Afganlardı. Aynı zamanda, heyecan verici bir ideolojiye şiddetle ihtiyacı vardı ve başlangıçta bunu, canlanan ve dinamik İslam'da bulmayı umut etmişti. Saltanatının ilk dört yılındaki Pan-İslamcı dönemi boyunca, dinî liderlerin desteklerini yönlendirebiliyordu, ama gördüğümüz gibi, ne zaman ki Pan-İslamcı karizması kaybolduğu ve reformları, bu liderlerin ayrıcalıklı siyasi durumlarına son vermeye başladığında, balayı sona erdi.

Bir takım siyasi yapılanma ve onu etkileyecek uygun bir ideolojiye ek olarak, Amanullah uygun bir siyasi iletişim ağına şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Gördük ki, birçok iyi niyetli reformu yanlış anlaşıldı veya rakipleri tarafından kasıtlı olarak yanlış sunuldu ve siyasi sistemdeki bu tutarsızlıkları düzeltebilecek araçlardan yoksundu. Ülkeyi kısmen yollar, telgraf ve telefonlar aracılığıyla dışa açtı, ama genellikle okumamış insanlardan oluşan toplumda mesajını yayacak insan unsurundan yoksundu. Gazeteleri önde gelen kent merkezlerindeki küçük bir okuyucu azınlık tarafından okunuyordu ve nüfusun geri kalanı çarşı ağızdan ağza dolaşan dedikodulara dayalı sistemlere güvenmeye devam ediyorlardı, bunlar, hükümetin yapmaya çalıştığı çarpıtılmış onlarca farklı biçimiydi. İlginçtir ki, Amanullah hiçbir zaman enformasyon bakanlığı benzeri bir kuruma sahip olmamıştı. Genellikle, Amanullah, amaçlarının ve yaptıklarının o kadar açık ve doğru olduğuna inanıyordu ki, propagandaya hiç ihtiyaç duymadı. Bu doğrultuda yaptığı tek ayrıcalık, temsilcilere, kendi bölgelerinde yapılan işlerin ve tartışmaların anlatılması sorumluluğunun verildiği üç Loya Jirga'yı 1921, 1924 ve 1928'de toplamasıydı. Fakat, bu insanlar parti üyeleri gibi değillerdi; birçoğunun merkezî hükümete karşı büyük bir sevgisi yoktu ve seçmenlerine verdikleri raporlarında çok az güven yer alacaktı.

Amanullah'ın kabile aristokrasisine tanınan ayrıcalıkları kaldırmasının yanı sıra rüşvet ve iltimas ile mücadele ederek monarşinin destekleyici kabile gücü yapısının altını, farkında olmadan, boşalttığını daha önce belirtmiştik. Bazı dışlanmış kabile liderleri, kraliyete iyilik çemberinin daha dışına uzaklaştırılmış ve aileler arası kan davaları ve dalkavuk entrikaları ile etkileme yeniden güç kazanıyordu. Vergi araçlarının tasfiyesi ve kurayla zorunlu askere alma sistemi, soğumuş birçok malik

ve hanları denetim altında tuttu. Zorunlu askerlik ve vergi sistemini kabile bölgelerinde başlatma planları ve tüm Afganların kimlik belgelerine sahip olma zorunluluğu, kabileler için yolların ve iletişimin daha uzak bölgelere ulaştırılması gibi daha tehdit edici olmuş ve patlamaya hazır kabileler arasında soğukluğu artırmıştır. Ve sonuçta mollaların laik siyasi güce yönelik tehdidi, öncelikle onların siyasi desteğini kaybına yol açmış ve son olarak da eylemcileri isyancı kabile mensuplarıyla vatana ihanette birleşmeye itmiştir.

Sonuçta, Amanullah'ı yıkan ve onun modernleşme programı çerçevesinde gerçekleştirilen gelişmeleri yok eden 1928 isyanı, aslında klasik çizgideki bir kabile isyanıydı. Modernleşme programından en az etkilenen kabile bölgelerinde başlamıştı. Programdan en çok etkilenen kentlerdeki insanlar isyana katılmadı ve büyük çoğunlukla merkezî hükümete sadık kaldılar. Aslında isyan yayıldıkça mağdur olanlar da onlardı. Modernleşme programı bir bütün olarak isyanın yakın, gerekli veya yeterli nedeni değildi. İsyanın esas nedeni, kabile ayrımcılığı ve savaşılcılığıydı. Modernleşme programı, isyanın nedeni değil, daha çok kurbandır.

İsyanın siyasi bir analizi, kabilelerin tutumunun çok önemli olduğunu gösteriyor. İsyan katılma kararı, ideolojiden çok kabile değerlerine dayanıyor. O dönemde kabilelerle yakın ilişki içinde olan İngiliz sınır görevlileri, sosyal ve dinî reformların isyanın nedeni olmadığı görüşündeydi. 1928'de, isyanın başlangıcında, Kuzey-Batı Sınır Vilayetlerindeki siyasi temsilciler kabilelerin reformlara kayıtsız olduklarını bildirmişlerdi. Kabilelerin isyan boyunca maruz kaldıkları yoğun dinî ve siyasi propagandaya rağmen, amaçları her zaman uygulanabilir ve şartlara göre değişebilirdi: bunlar, kabilenin gücünü artırmak ve kabile mensupları için en çok maddi faydayı sağlamak. Nadir Han ve kabilesinin laşkarları tarafından tekrar ele geçirildiğinde Kâbil'deki tek yabancı gazeteci olan Andree Viollis, kentin talanını canlı bir şekilde tanımlar ve "kabileler, Kâbil'i bir düşman başkenti olarak görür" diye vurgular. Kabilelerin tek "ideoloji"si Peştun'un üstünlüğüydü. Talandan beklenen şeyler bir yana, onları hareket ettiren diğer bir şey de Kâbil tahtında bir Tacik'in görüntüsüydü. Amanullah'ın ülkeyi terk etmesinden hemen sonra Şinvariler

Afganistan'ın merkezî bir hükümet için uygun olmadığını dile getirdiler. Atalarının kabile yönetimi altında yaşadığını ve bundan memnun olduklarını ve merkezî hükümete vergi vermek yerine, eski rejime geri dönmeyi ve kendi bölgelerini yönetmeyi tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Amanullah dönemine ilişkin olarak yapılan araştırmaların çoğunluğunda Amanullah'ın orduya gereken önemi vermediği hatta bu yönde Atatürk'ün de tavsiyelerde bulunduğu ve bu tavsiyelerin önemini kavramakta çok geç kaldığı şeklinde eleştiriler söz konusudur. Bu eleştirilere yönelik olarak Poullada, farklı düşüncelerini bir cevap niteliğinde ortaya koymaktadır. Poullada'ya göre; birçokları Amanullah'ın orduyu ihmal ettiği görüşündedirler ve hatta bazıları orduya kötü muamele ettiğini söylerler. Hepsi kabul, lakin, ordu kabile ayaklanmaları için denk bir rakip değildi ve gerçekte iyi savaşmak için ne vasıtalara ne de birlik ruhuna sahipti. 1928-29 ayaklanması döneminde kesinlikle bir çok firari ve alçakça teslim olma vakaları vardı (Çarikar'da garnizonun tamamı kaleyi ve kalenin bütün teçhizatını Saka'nın Oğlu'na bir tek mermi bile atmadan teslim etti). Ancak, Amanullah'ın askerî reformları orduyu zayıflatmayı amaçlıyordu ve bu sonunda tahtına mal oldu iddiaları çok doğru gelmiyor. Amanullah askerî bir gelenek içinde yetiştirilmişti. Habibullah'ın eğitimi için Harp Akademisi'ne gönderdiği tek oğluydu. Habibullah'ın suikast krizi ortaya çıktığında Amanullah içgüdüsel olarak tahta geçmesini desteklemeleri için orduya döndü ve ordu onun tahta çıkmasını mümkün kıldı ve amcası Nasrullah'ın emellerini köstekledi. Üçüncü Afgan Bağımsızlık Savaşını başlatmada Amanullah'ın ilk dayandığı güç orduydü. Doğru, ordu onu hayal kırıklığına uğrattı ve sadece Nadir Han, öfkeli Vezir ve Mahsud kabilelerini ayağa kaldırdığında, Afganlar İngilizlere sahip olduklarının en iyisini gösterdiler. Amanullah 1924 yılında Host'ta Mangal'lar ayaklandığında orduyu çağırarak durumunda kaldı ve ordu yine eski zayıf durumunu gösterdi. Amanullah, buna göre, içerde ve dışarıda programlarına arka çıkmak için güçlü ve güvenilir bir orduya ihtiyaç duyduğunu anlamayacak kadar kalın kafalı olmalıydı, kesinlikle böyle değildi. Amanullah'ın askerî reformlarının daha düzgün ve tarafsız bir değerlendirmesine ihtiyaç vardır. İlk önce gözü pek Cemal Paşa tarafından daha sonra Medine muhafızı Fahri Paşa (Türk büyükelçiliğine terfi eden) ve nihayetinde

Kazım Paşa liderliğindeki Türk askerî danışmanlara tamamen güvendi. Amanullah'ın askerî meseleler için tutumu tutarlı ve daimiydi. Örneğin, 1920 yılında Moskova'da imzalan Türk-Afgan anlaşmasına koydurduğu esas maddelerden biri Türkiye'nin Afganistan'a Afgan ordusunu yeniden yapılandırmak için askerî bir heyet göndermesini ve orada en az beş yıl veya Afganlar tarafından talep edildiği sürece kalmasını sağlıyordu.

Aslında, Amanullah Han, Afganistan'ı modern bir topluma dönüştürme amacıyla başlattığı yenilikler arasında öncelikli olan alanlar vardı. Afganistan ekonomik açıdan güçlü bir ülke değildi. Ekonomik kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle, Amanullah, modernleşme programının maliyetini karşılamak için bazı alanlara öncelik vermek zorunda idi. Afganistan'ın en büyük sorununun tartışmasız yetişmiş insan kaynağı olduğunu düşünürsek, bu alanlar içinde en önemli ve öncelikli olanı eğitim idi ve daha sonra hukuk alanındaki yenilikler gelmekte idi. Orduda da bir takım yeniliklere girişmişti, fakat bunlar öncelikli değildi. Ayrıca, Amanullah modernleşme sürecinde, yönetimi altındaki Afgan halkının kendisini destekleyeceğini ve Afganistan için iyi şeyler yaptığını inandırabileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla, ekonomik olarak büyük boyutlu harcamaları gerektiren ordudaki yenilikler diğerlerine göre öncelikli ve ağırlıklı değildi.

İsyanın diğer bir önemli siyasi nedeni, Amanullah'ın hükümetinde görev yapan adamların sadakat zafiyetidir. Genç Afgan'lar arasındaki birkaç idealist dışında, Amanullah'ın memurlarından çoğu, milletin oluşturulması veya devletin modernleşmesinden daha çok kendi ceplerini altınla doldurmak ve kendilerinin ve ailelerinin gücünü artırmakla ilgilidiler.

Afgan isyanına ilişkin siyasi analizlerinden hiçbiri, çatışmayla birlikte yapılan propagandanın da aynı şekilde incelenmesi yapılmaksızın tamamlanmış olamaz. Eğitimsiz bir toplumdan beklenebileceği gibi, yazılı propagandanın hacmi küçüktü. Bazı muhaliflerin düzenli olarak çıkarılan beyannameleri çoğunlukla engelleniyordu. İlk birkaç gün boyunca Amanullah, Aman-i Afgan'ın imkânlarını kullanabildi, ama tahttan çekilmesiyle bu yayın durdu.

Fısıltılar ve çarşı dedikoduları yazılı propagandadan çok daha fazla etkiliydi. Bu tür bir söz kavgasında Mollalar sayı, yetenek, kurnazlık ve tabana ulaşılabilirlik bakımlarından açık bir üstünlüğe sahiptiler. Yazılı ifadeler olmadığından, son derece çirkin hikâyeler bile herhangi bir inkara gerek kalmadan ortalıkta dolaşabilir ve düzeltilene kadar geçerliliği devam edebilir. Her durumda geçici ve hızlı olan sözlü ifadeler, yazılı inkar ve iyi niyetli uyarıların önünde yer alır. Bazı hikâyeler son derece saçma olmasına rağmen, eğitimsiz kişiler arasında küçük de olsa itibar bulabiliyordu, bir çoğuna inanıldı ve siyasi hareketleri etkilemeyi başardı. Örneğin, Amanullah'ın ölen Müslümanların gömülmesini engelleyerek vücutlarından sabun yapabilmek için Avrupa'dan makineler getirttiği hikâyesine yaygın olarak inanılmıştı.

Siyasi analizler, 1928-1929 tarihli büyük Afgan isyanının tarihî kabile çatışmasının tüm klasik unsurlarını içerdiğini açıklıyor. Kabile ayrılığı, kabile toplumundaki otorite yapısının hassas yapısını yansıtır, isyanın gelişiminde hiçbir lidere veya neden tutarlı bir sadakatin yokluğuyla kendinî açıkça gösterdi. Tacikler, Peştunlar ve Hazaralar arasındaki etnik kabile çatışmaları gün yüzüne çıktı. İntikam teması, Afgan kabile toplumunda klasiktir, birçok olayda ortaya çıkmıştır; Mangallar, mesela, 1924 Host isyanından sonra küçük düşürülmelerini Amanullah'a ödetmişlerdir. Kabile ayrımcılığı, kabile kökenli orduyu soğutarak ve Amanullah'ın hükümetindeki üst düzey memurlar arasındaki sadakat dokusunu parçalayarak isyana oldukça yardımcı olmuştur. Son olarak, yanlış yönlendiren fesatlık propagandası, çatışmanın gerçek doğasını hem Afganistan içinde ve hem de dışında algılanmasını çarpıtmıştır.

Son analizde, isyanın sonucunda elde kalan, Afganistan'ın birleşmiş bir millî-devlet olarak varlığıydı. Amanullah, 1919'da İngilizlerden zorla ülkesinin dış işlerini kendi denetimine aldığı anda, Afganistan sadece hukuki anlamda tamamıyla bağımsız bir millet olmuştu. İsyân bir kere daha gösterdi ki, sadece merkezî hükümet otoritesi ve kabile güçleri arasındaki hassas denge dışı karşı Afganistan'ın bir millî devlet görüntüsü verdi. Kabile güçleri, kötü bir cin gibi, şişesinden dışarı çıkar ve

bütün alanı kaplar ve tekrar tıpası kapanacak mı yoksa dağılma ve yozlaşma sürecine maruz kalarak bilinen Afganistan gibi sürekli çatışma hâlinde yaşayan kabilelerin bir yığını mı olacak sorusu gündeme gelecektir.

Roy'un⁵⁶² Amanullah'ın dönemine ilişkin olarak yaptığı değerlendirmeye göre; çağdaşlaşmanın bir takım aşılması imkânsız engellerle yüz yüze geldiğinin anlaşıldığı Amanullah döneminde (1919-29) farklı bir siyaset tespit eden devlet, toplum yapısına yeniden şekil vermeye gayret etti. Bir parça Avrupalı Aydınlanmacılardan biraz da ıslahatçı Selefîyye hareketinden ilhamını alan uygulamalar eğitim ve ilerleme taraftarı olmasına rağmen, din adamları aleyhinde öğeler taşımakta olup, otoriter tabiata sahip bulunduğundan sonuçta devlet tahakkümüne yol açacak özellikler taşıyordu. Afganistan'daki çağdaşlaşmacı elitlerin ana düşünceleri Tarzi ile 1911'lere kadar uzanır. 1911-1919 yılları arasında Sirac-ül Ekber gazetesinde yayınlanan bu fikirler; gelişme önündeki en büyük engelin yabancılaştırma ile köylülerin cehaleti olduğunu düşünen komünistler de dâhil olmak üzere sonradan gelen gruplar tarafından aynen kullanılmışlardır. İlerlemenin şartı düşünce tarzının devlet tarafından muayyen bir mesafeden kontrol edilerek tümüyle değiştirilmesiydi. Eğitim meselesi ilerici konuşmaların en sık tekrarlanan mevzusu hâline gelmişti. 1924'ten itibaren çoklukla birbirlerine kayıtsız kalma zeminine dayanan devlet ile toplum arasında mutabakatın ortadan kalktığını görmekteyiz. Devlet müesseselerinin toplumdaki ayrılmasıyla neticelenen bu yavaş sürecin sonunda yeni bir siyasi belde ortaya çıkmaktadır. Bu şehirli beldenin sakinleri gerçek olmaktan ziyade çok daha muhayyel bir Batı'ya ait ithal edilmiş değerlerle hareket etmektedir. İşte o zaman, ve sadece o zaman halk ile gücü ellerinde tutanlar arasındaki giderek genişleyen açıklığa bir cevap olarak "Gelenek" gündeme geldi. Bir açıdan geleneksel toplum, kendi hakları dairesinde mevcut olmanın ötesinde bu gün, devlete karşı muhalefetin odak noktası hâlini almıştır.

⁵⁶² Roy, a.g.e., s.35-36.

Fraser-Tytler,⁵⁶³ Amanullah dönemini değerlendirirken özellikle Amanullah'ın eline ülkesinin modernleşmesi için önemli bir fırsatın geçtiğini fakat Kral'ın bunu değerlendiremediğini savunarak, Amanullah'ın kişiliği, danışmanlarının seçimi, Afganistan'ın sorunları karşısında Kral'ın ilgisizliği ve kaynakların israfı üzerinde yoğunlaşmış ve başarısızlığını bunlara bağlamıştır.

Amanullah'ın tahta geçmesiyle birlikte, Hindukuş'un koruyuculuğu, Asya'nın istikrarı ve dünya barışında çok önemli bir rol oynayabilecek nitelikli bir karakter veya mizaca sahip olmayan bir adamın eline geçtiği çok geçmeden anlaşılmıştı. Emir Amanullah Han zor ve şaşkıncu bir şahsiyetti. Muhammedzay hanedanının kurucusu Payanda Han'ın torunlarının karakteristiği olan çekicilik ve dost canlılığı özelliklerinin çoğuna sahipti; mütevazı huylu ve özel hayatında ise örnek bir insandı; tenisten ve ata binmekten hoşlanırdı ve iyi bir atıcıydı. Ülkesine bağlı bir vatanseverdi; çok çalışkan ve ülkesinin çıkarlarını teşvik edip Afganistan'a dünyanın bağımsız milletleri arasında bir yer edinmesi için çok gayretliydi.

Kekelemesindeki tuhaflik, konuşma tarzındaki tutukluk ve beklenmedik, düşüncesizce davranan ve aynı zamanda da zayıf bir karaktere işaret eden çenesizliğinde karakterine ilişkin ipuçları bulunabilir. Karakteri zayıf, çünkü iyi danışman seçimindeki beceriksizliği ve tanınmış Musahiban ailesini önemsemezken ve kendisinden uzaklaştırırken, Logar'ın adı kötüye çıkmış Şarki ailesi gibi kötü danışmanların devlet işlerinde etkili olmasına izin vermiştir; düşüncesizce davranmış, çünkü ülkesinin ihtiyaçlarını anlayarak ve muhakeme ederek değil, fakat uygun olmayan veya tebaasının gücünü aşan projelere girişmesine yol açan yetersiz bilgiye dayalı ani kararlarla yönetmekteydi. Bu vahim zayıflıklara, gereksiz bir kibir ve küstah bir yaratılış, 1929 isyanıyla tipik genç ve çok cahil bir halkın aşağılayarak verdiği ders de eklenmelidir.

Afganistan İngilizlerden bağımsızlığını aldıktan ve 1921'in sonuna geldiğinde, Afganistan nihayet kendi ayaklarının üzerinde duracak olgunluğa

⁵⁶³ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.200-225.

erişmiş, büyük komşularının antlaşmalarıyla kıskançlıkları ve şüphelerinin koruması altında tam egemen bir devlet olarak dünyada yer aldığı bir şans doğmuştu. Bu sadece kendi halkının mizacını değil, aynı zamanda iyi yönetimin temel unsurlarını da kavramış akıllı bir yönetici için çok önemli bir şanstı. Burada vahşi, yabani ve evcilleşmemiş bir ülke ve bir halk vardı, fakat büyük bir potansiyele sahip bir ülke ve bir halk; mert, zeki ve öğrenmeye hazır bir halk; ülkeyse uygulamada gelişmemiş, fakat çifti, maden uzmanı ve mühendis için imkânlarla doluydu. İç veya dış borç yoktu, temel hizmetlerin maliyeti düşüktü, insanların ihtiyaçları ise çok basitti. Ülkenin maddi kaynaklarını geliştirip hayat standardını, dikkatlice bir eğitim amaçlı gelişme programı izleyerek de düşünce standardını yükseltmeye yönelik akıllıca bir ekonomik ve kültürel planlamanın önünde bir şans vardı. Aşılması gereken devasa engeller vardı: din adamlarının kuvvetli bağnazlığı, aşiretlerin sert ve kanunsuz mizacı ve ülkenin kendisinin inatçı doğası. Fakat bu engeller aşılmayı bekliyordu, sorunun çözümü ise bunların takdir edilip üstesinden gelinmesinde yatıyordu.

Fakat Amanullah sorunlarla yüzleşmedi; yüzleşmediği gibi, önünde duran görevin temel meselelerini kavrayıp kavramadığı bile gerçekten şüphelidir. İlk temel mesele, kanun ve düzen sağlamaktı, fakat şatafatlı ve gereksiz projelerin maliyetini karşılamak için ordu sayısında önemli bir azaltmayı ve askere alma sisteminde de halk desteği olmayan reformları zorladı. İngiliz mali desteğinin yitirilmesi bir süreliğine Sovyet Rusya tarafından dengelendi, ancak, masraflar hızla artmaktaydı ve ülkenin kaynaklarını geliştirerek gelirini artırmaya yönelik de hiçbir ciddi teşebbüste bulunulmadı. Bilakis, paralar ya bütünüyle verimsiz olan ya da Afgan halkının refahını ancak dolaylı olarak etkileyen projelere harcanıyordu. Yurtdışındaki pek çok başkentte, faydalı bir amaca hizmet edip etmedikleri hiç hesaba katılmadan masraflı ortaelçilikler kurulmuş; Avrupa'dan uzmanlar getirilmiş, ancak bunlar işverenlerinin yeteneksizliğinden dolayı da aylarca hiçbir iş yapmadan beklemişlerdir. Kâbil nehrinin büyük geçidinden Hindistan'a yeni bir yol açmak için masraflı bir girişimde bulunulmuş ve sonra da vazgeçilmiş; düşünce bakımından takdire değer bir teşebbüs olan, kuzey ve güney Afganistan'ı Hindukuş boyunca doğrudan bir yol ile birbirine bağlama girişimi ana sırtın zirvesine kadar ulaşmış, fakat daha öteye gidememiştir. Bütün bu projelerin şüphesiz en masraflı ve fakat en

gereksiz olanı, Kâbil'in birkaç mil ötesinde, Delhi ve Ankara'da türeyen yeni ve büyük şehirleri taklit etme amacı taşıyan görkemli çapta yeni bir başkentin inşasıydı. Bu projelere ilham olan ideallere sempati duymamak mümkün değil, fakat yılda üç milyon pounddan daha düşük olan bir gelirle, üstelik bu esnada millî geliri de artırmaksızın, bunları gerçekleştirmeye çalışmak aptal veya çılgın bir adamın işiydi.

Fakat, bundan daha tehlikelisi, Amanullah'ın insanların sosyal hayatında yapmaya çalıştığı reformlardı. 1923 baharında, bir yandan genel olarak İslam şeriatının hükümlerini ihlal ettiğine inanılan, diğer yandan ise orduda indirime gidilmesi yüzünden düzeni sağlama gücünü çoktan kaybetmiş olan bir idareyi altüst eden yeni bir idari yasayı yürürlüğe koydu. İşin doruk noktasını 1924 başlarında, fanatik ve muhafazakâr halkının önüne kadınların eğitimine yönelik, yeterince dikkate alınmamış bir önlem getirmesi teşkil etmiştir.

Fakat Afgan siyasetinin daha geniş sorunları çerçevesinde, Nadir Han'ın kovulması Amanullah'ın kariyerinde bir dönüm noktasıdır. Hükümdarların dehası daha çok onların, doğalarına has idari ustalıklarından ziyade, adımlarına yol verecek doğru adamları seçmelerindeki yeteneklerinde ya da içgüdülerinde yatmaktadır. Pek çokları arasından doğru adamı seçmek, kimi dinleyeceğini ve kime aldırmayacağını bilmek, iyi öğüdü kötüsünden ayırmak, esas olanı kavrayıp kalanını atmak...bunlar, ister bir ülkeyi yönetmek olsun ya da isterse hayatın daha önemsiz işlerinde olsun, başarıyı getiren şeylerdir. Ve böylesi koşullarda güçlü adamların nasıl güçlü adamlara, zayıf adamların da nasıl zayıf adamlara döndükleri gariptir, çünkü nasihat alamayan, fakat çevresinde “evet efendimci” adamlar bulunan bir adam zayıf adamdır ve başarısızlığa mahkûmdur. İşte etrafını zayıf ve yetersiz adamlarla dolduran hem kendisinin hem de ülkesinin yararlanabileceği kişileri çevresinden uzaklaştırarak, Amanullah kendi başarısızlığına ortam hazırladı.

Ewans,⁵⁶⁴ ülke içinde yapılan yeniliklere karşı gösterilen tepki ile bunların Amanullah'ın düşüşünde oynadığı rolünü tartışmakta ve sosyal

⁵⁶⁴ Ewans, a.g.e., s.129-135.

reformlarının, özellikle kadın hakları ile eğitimi ilgilendiren reformlarının çelişkili doğasından dolayı pek çok kişi, bunların o zamanın katı muhafazakâr toplumuna son derece aykırı olduklarını, bu yüzden de, Amanullah'ın tahtını kaybetmesinde doğrudan doğruya rol oynadıklarını iddia ettiklerini ifade etmektedir. Diğer taraftan, aykırı bir görüş ise, söz konusu zararın, etkileri ülke genelinde muhtemelen epeyce sınırlı kalacağı için pek de reformların kendisinden kaynaklanmadığı, daha ziyade, bunların tanıtılmasından kaynaklandığı yolundadır, zira Amanullah geleneksel siyasi ağırlığı olanlarla boy ölçüşmeye kalkmış ve kabile ve din liderlerini refah, statü ve ayrıcalıkta ciddi kayba uğratmakla tehdit etmiştir. Gerçekte, her ikisinin de doğruluk payı vardır. Özellikle eğitim ve hukuk reformları, güçleri kabile ve köy seviyesinde sahip oldukları nüfuzdan kaynaklanan mollalar dâhil, dinî liderlerin pozisyonuna darbe indirmiştir. Aynı zamanda, laiklik tedbirlerinin çoğu, örneğin statü ve imtiyazları vergi reformu ile -yerel seçimden kurayla seçime geçiş dolayısıyla- zorunlu askerlik sisteminde yaşanan değişiklik yüzünden epeyce düşen kabile liderlerini etkilemiştir. Fakat, eğer Amanullah'ın yapmaya çalıştıklarının çoğunun İslam'la bağdaşmadığı şeklinde yaygın bir kanaat olmasaydı, mollalarla aşiret liderleri Amanullah'ın karşılaşacağı muhalefeti bu dereceye vardırılmayı başaramazdı.

Çağdaş kayıtlara göre Amanullah enerjik ve kendinî işine adanmış bir adamdı; çok çalışan, inançlarında samimi ve yaşam tarzında da mütevazıydı. Frapan ve dışa dönük kişiliği pek çoklarını kızdıırıyordu; fakat akılsız değildi ve karizma ile cesarete de pekâlâ sahipti. Her ne kadar, sosyal ilerleme kaydetmedeki girişimleri daha çok göz alıcı idiyse de, öncü ekonomik ve mali reformları, yaşasaydı şayet, ülkesinin kalkınmasına esaslı bir biçimde katkıda bulunurdu. Masrafları, yurtdışındaki diplomatik temsilcileri, seyahati, koordinasyonsuz ve verimsiz sınaî ve diğer teşebbüsleri ile Dar-ul Aman'daki şatafatlı yeni başkenti çokça eleştirilmiştir. Yaptıkları arasında dikkatlice düşünülmemiş ve savurganca olan çok şey vardı kuşkusuz ve çeşitli projelerinin başarıya ulaşması için ihtiyaç duyduğu yetenekli idareye de sahip değildi. Kısmen İngiliz mali yardımını yitirmesinden dolayı, kafasındakileri gerçekleştirebileceği mali kaynakları da kıttı. Fakat bu sırada Afganistan, yoksul olmasına rağmen, ekonomik açıdan kendi ayaklarının üzerinde durabilen, büyük ölçüde kendi kendine yeten ve kamu borçları bulunmayan bir

ülkeydi ve bu ülkeyi iflas ettirmeyi neredeyse başardığını iddia etmek -kendisini karalayanlardan bazısının yaptığı gibi- şüphesiz abartıdır. Tersine, modern ve meşru bir ekonomiye doğru ilk çekingen adımları atmaya başarmış; neden oldukları yaygın kızgınlık, kendisine karşı büyüyen baskıyı beslemiş olsa bile, vergi reformları özellikle hem akla uygun hem de acilen gerekliydi.

Amanullah'ın trajedisi şu idi; o, reformist gayrete fazlasıyla sahip, ancak, dünya tecrübesi konusunda yetersiz bir adamdı. Cazip olan çok sayıdaki niteliklerine rağmen küstahtı, sabırsız ve düşüncesizce hareket ederdi ve çevresine de git gide, liyakatsiz ve dalkavuk insanları toplamıştı. Yolsuzluk uygulamalarını kökünden söküp atmakla ilgilendiği hâlde, bunlar, onun yolsuzluğa ve eş dost kayırmacılığına kaçınılmaz olarak aşırı duyarlı olan bir bürokrasi meydana getirmesiyle çelişkili bir biçimde artmıştır. Reformlarının temelinde akla uygunluk olması nedeniyle bunların kabul edileceğini ve küçük sorunların az bir zorlama ile kabulü sağlayacağını düşünecek kadar da saftı. Abdurrahman'ın torunu ve babası ülkenin en ünlü kabile liderlerinden biri olan, bildiğinden şaşmaz bir kadının oğlu olarak, Afganistan'ın denetiminin güçlü bir merkezî otoriteyi gerekli kıldığını, keza kabilelerle baş edebilmek ve bunları Kâbil merkezli bir saltanatın kabul edilmesi yönünde yönetebilmek için de Makyavelci bir yeteneğin gerektiğini iyice idrak edebilmeliydi. Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı'nın ardından, ordusunun ne kadar zayıf olduğunu anlamış ve bunu daha iyi şekle sokmaya çalışmıştır. Fakat kullandığı araçlar, ağırlık merkezîne Türk askerî danışmanların getirilmesi, amaca zararlı yöndeydi, zira etkili reformlar yapılmadan ordu liderliğinin düşmanlığını kazanıyorlardı. Nadir Han ile kardeşleri, ki bunlar belki de Amanullah'ın etrafında bulunan en yetenekli kişilerdi, hem kişisel nedenlerden hem de Türk varlığı dolayısıyla düşman olmuşlardı ve Nadir Han da emekliye ayrılmayı seçmiştir. Önce, Paris'te bakan olmak için gitmiş, sonra ise, ciddi bir hastalığın ardından, Fransa'nın güneyinde özel bir hayat sürmüştür. Türkler ordu ödeneğinde indirim yerine de açık kışla ve tayın önermiştir. Fakat liyakatsizlik ve yolsuzluk, her ikisinin de yetersiz olduğu anlamına geliyordu, şu kadar ki, yarı doyurulmuş askerler Afgan kışının en sert zamanında çadırlarda yaşamak durumundaydı. Amanullah'ın idaresindeki ordu, bu yüzden, etkisiz bir gücü ve isyankâr aşiretlere indirebileceği yumruğa asla sahip

değildi. Rejiminin bekasını ve yapmayı düşündüğü reformların kalıcılığını temin edebilme konusunda kendisini başarısızlığa sürüklemiş temel bir etken buydu.

Olesen,⁵⁶⁵ Afganistan'ı ve Afgan toplumunu laikleştirme girişimi olarak nitelediği Kral Amanullah'ın reform politikasının İslam karşıtı olduğu için politik anlaşmazlıkların konusu hâline geldiğini ve ilham kaynağı olan çağdaş Türkiye ile karşılaştırarak laiklik sürecini oluşturmaya çalışan reformlar boyutunda tartışmaktadır.

Kral Amanullah'ın modernleşme politikası Tarzi'nin İslami modernleşme modeli ile genç Türklerin laik modernleşme uygulama örnekleri arasında ikilemde kalmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyetindeki laik modernleşme toplumun ve ülkenin Batılılaşması anlamına gelmektedir, Tarzi'nin modernlik vizyonunun laik mi yoksa İslami mi olduğu belirgin değildir. Sadık bir anti-empyralist olan Tarzilerin modernlik kavramları tam olarak batı toplumlarının izledikleri modernizasyon yapısının yeniden oluşturulmasıdır: oluşan sosyal sonuçlar ne olursa olsun kapitalist gelişme doğrultusunda endüstriyelleşme. Bu nedenle Amanullah ve Genç Afganlar batı medeniyetlerinin uyguladıkları bütün modernlik işaretlerini kazanmaya zorlanmaktaydılar ve Afgan toplumundaki İslam uygulamasının bu amaca ulaşmada bir engel teşkil edeceği fikri vardı.

Afgan anayasasının oluşturulması -ülkeyi, vatandaşların hak ve görevlerini İslam'dan bağımsız anlatan anayasa- diğer reformların temelini oluşturmuştur, fakat Türk çağdaşı ile karşılaştırıldığında Genç Afganların ikiliği ve onların güçsüzlüğü Türklerin İslam karşıtı duruşunu tamamen benimsemedikleri anlamına gelmektedir. Ama iki modernleşme girişiminin de hâlâ Amanullah'ın İslam ile Türk çağdaşının tutum ve politikalarını karşılaştıran ideolojik meydan okumalar doğrultusunda çok benzer taraflarının bulunması çok ilginç bakış açıları vermiştir (özellikle de Amanullah'ın büyük Avrupa turundan sonra yaptığı son reform-kılık kıyafet reformu). Bu nedenle reformları aşağıdaki çerçevede değerlendirebiliriz:

⁵⁶⁵ Olesen, **a.g.e.**, s.126-165.

- Kurumsal laiklik; örneğin, İslamın kurumsal gücünü yok etmek için oluşturulan örgütsel düzenlemeler ve değişimler.
- İşlevsel laiklik; örneğin, dinî ve kamu kuruluşlarının işlevlerindeki değişiklikler.
- Yasal laiklik; örneğin, toplumun hukuki yapısındaki değişiklikler.
- Sembolik laiklik; örneğin, İslam'da sembolik kimliği olan sosyal hayat ya da millî kültürel görünüş içindeki zorunlu değişiklikler.

Afganistan'da kurumsal laiklik politikası çok güçsüzdür, 1923 yılında yeni Anayasa'ya geçilmiştir, fakat bu Anayasa İslam'a ait pek çok şey içerir ve İslam'ın ülkenin dinî olduğunu vurgulamaktadır. 1924 değişikliklerinden sonra Hanefilik vurgusu ayrıntılarıyla anlatmıştır. Monarşinin konumuna ilişkin olarak, Kral artık ilahî esaslara göre yöneten “Dindar Sultan” değildir; Kral'ın hâlâ Şeriat'a uygun olarak yönetmesi gerektiği hâlde, bir anayasal hükümdardan daha fazlasıydı ve kabile şekli (Loya Jirga) dışında halk egemenliği biçimi resmî olarak istenilmekle birlikte uygulanmıyordu. Afganistan'daki diğer bir laikliğin kurumsal önlemi, ordudaki muhtasiblerin, şeyhlerin (pirlerin) ve müritlerin kaldırılmasıdır. Fakat, muhtasibler 1924 değişiklikleriyle tekrar konulmuştur. Diğer taraftan, Türkiye'de bu gelişme, Hilafet'in, Şeyh-ül İslamlık makamının ve Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı'nın kaldırılmasına yönelik sert önlemlerle başladı (hepsi 1924 yılında bir günde gerçekleşti). Bunların kaldırılması ve millî egemenlik kavramından türeyen siyasi otorite ilkesinin ifade edildiği 1921 ve 1924 Anayasaları, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması adına en önemli adımlardandı.

Emir Abdurrahman döneminde Afganistan'daki politika, kurumsal laikliğe zıt bir politikaydı. Yapılan şey dinî kuruluşların devlet bürokrasisine entegrasyonu ve dinî otoritenin politik otoriteye uyumunu sağlamaktı. İslamileştirme'den oluşan bu şekildeki devlet üstünlüğü dinî özerkliği yıkmayı amaçlamıştır. Emir Abdurrahman tarafından dinî kuruluşların bu şekilde devlet

kontrolüne boyun eğdirilmesi Türkiye Cumhuriyeti ile paralellik göstermektedir. Toprak, dinî kurumların ve faaliyetlerin devlet tarafından denetlenmesi, siyasetin dinen önemli olduğu Müslüman bir toplumda laiklik için gerekli önkoşul olması gerektiğine işaret etmektedir. Afganistan’da 19. yüzyılda durum daha çok İslamiyet kavimsel devletten merkezî ‘modern’ devlete dönüşmesi için gerekli bir araçtı.

Hem Osmanlı İmparatorluğu’nda hem de Afganistan’da dinî hiyerarşi hukuki süreci olduğu kadar eğitimsel süreci de kontrol eder. Bu alanlardaki işlevsel laikliğe her iki ülkede de öncelik verilmiştir. Müfredatında ‘modern’ laik konuların bulunduğu Habibiye Koleji ve Harbiye hariç geleneksel İslam eğitim sistemi, Amanullah güç kazanana kadar geçerliydi. Muhtemelen Kral Amanullah’ın isteklerine göre şekillenen eğitim politikası, ülkedeki din odaklı eğitim üzerine iki şekilde saldırıda bulunmuştur. Bir yandan laik eğitim veren okullar eğitimlerine başlamıştır (yüksek okullar, meslek okulları, kız okulları, vs.) ve diğer yandan öğrenciler Avrupa’ya yüksek öğrenime gönderilmişlerdir. Daha önceden dinî kuruluşlar tarafından yürütülen eğitim işlerinin genişletilmesine yönelik laikliğin bu şekli, devletin büyümesi olarak nitelendirilebilir. Bu süreç zaten 1913 yılında Eğitim Dairesinin kurulmasıyla ve 1914 yılında öğretmen eğitim merkezlerinin kurulmasıyla Emir Habibullah tarafından başlatılmıştır.

Türkiye’de, Kemalist hükümetin kurumsal ve işlevsel laikliği, medeni, ticaret ve ceza hukuklarının dinî-onaylı maddelerini çıkaran yeni bir çerçeve olan yasal bir laiklik vasıtasıyla desteklenmişti. Sadece küçük revizyonlarla İsveç Medeni Kanunu, İtalyan Ceza Kanunu ve Alman Ticaret Kanunu’ndan meydana gelmesinden bu yana, içinde İslam’dan eser olmayan yeni bir grup laik kanun benimsendi.

Amanullah meselesi burada biraz farklılık gösteriyordu: en başından beri, bütün reformların Şeriat’la birbirine uyum içinde olduğu ve şüphe duyulabileceği bir durumda, ulemanın onu değişiklikler yapmaya zorlaması konusunda ulemayı ikna etmek zorundaydı. Buna bir örnek verecek olursak, Amanullah’ın, dinî özgürlük arzusuna rağmen, Anayasa’da onaylanması gereken Müslüman olmayanlara (örneğin; Hindular ve Yahudiler) karşı ayrımcılık

yapılmasının yeniden benimsenmesini söyleyebiliriz. Varolan kanunların modernleştirilmesi ve reformlarının yapılması böylelikle, sadece İslam'ın özgürce yorumlanmasıyla meydana gelecektir. Şeriat'ın kanunun temeli yerine geçmesi gerektiği yasal laiklik düşüncesi düşünülemezdi. Liberal Şeriat yorumlarının reform stratejisi, Türkiye, Arnavutluk ve Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri istisna kalmakla birlikte, aslında Müslüman ülkelerinin çoğunluğunda takip edilen bir yoldur.

Amanullah reformları, Tarzi'nin orijinal ama bozulmamış İslam'a bir dönüş olarak İslami modernleşme görüşünün bir ifadesi olarak görülebilir. Mecburen veya plan dışı olursa olsun, Şeriat'ın kanunun esası olması, reformcuların görevini kolaylaştırmaz. Örneğin, 1928'de Kral, peçeye karşı bir halk kampanyası başlattı - bunun gönüllü bir hareket olması gerektiği için ve İslam'ın kadınların peçe kullanmasını emretmediğini vurgulayarak, peçe kanun marifetiyle kaldırılmadı. Aynı şekilde, 1923'de Nişan, Evlilik ve Sünnet Hakkında Kanun, (Nizamname-i Arusi, Nikah ve Hatnasuri) seçtikleri bir erkekle evlenme hakkı konusunda, Afgan kadınlara teminat verdi, çeyizi ve başlık parasını azalttı ve kadınların evlilikte (ve Emir Abdurrahman'ın ele almak istediği bütün konularla ilgili) haklarının korunmasını amaçladı. Bu ayrıca, geleneksel Hanefi doktrini üzerine tartışılabilen bir kanundu. Halkın bu reformlara olan tepkisi geleneksel İslam'da, Şeriat'ın geleneksel Afgan toplumunun tek yasal temeli olmadığı gerçeği kadar köklü değildi - onun yerine birçok alanda, kırk yıllık yasal 'İslamcığa' rağmen, Peştunvali ve örf ve adet hukuku (ravaj) gibi kavim kanunları uygulanıyordu.

Şüphesiz bunun açıklaması, hem Türkiye'de hem de Afganistan'da reform politikasının önemli bir cephesi hâline gelen ve sembolik bir laiklik sürecinde bulunabilir. Amanullah ve Kemal Atatürk, benzer bir şekilde, toplumlarında baskın sembollerin teşvik edilmiş değişimleri yoluyla elde edilecek olan kültürel bir değişim amaçladılar. Türkiye'de, dil reformu, fesin yasaklanması ve ayrıca Halifeliğin kaldırılması da, kutsaldan kâfire kadar bir dizi sözcüğün anlamını değiştiren bu gibi faaliyetler olarak görülebilir.

Afganistan’da, bazı kültürel dönüşüm politikaları bunu amaçlarken diğerleri, örneğin tatil gününün Cuma’dan Perşembeye alınması halk tarafından bu tür bir dönüşüm olarak yorumlanmıştır. Peçe ve burka sisteminin reddi, Afgan kadınının iç konumunun dışa vurumunun sinyallerini sergiliyordu ve bizzat Kraliçe tarafından temsil edilen örtünmeyen, erkeklerle eşit tabanda özgür ve bağımsız kadının yeni Afganistan’ı kuracağını simgeliyordu.

Kıyafet reformu da Kâbil’de Batı tarzı kıyafet kabulünü gerektiren reformlardan biriydi. Bu reformun amacının, etnik ve dinî gruplar arasındaki gözle görülür farklılıkları en asgari düzeye indirgemek olduğu belirtilmiştir, örneğin çeşitli kimliklerin belirgin özelliklerini taşıyan geleneksel elbiselerden vazgeçilerek bunların yerine Afgan vatandaşlarının yeni paylaşılmış millî, kimliklerini sembolize eden tek tip Batı kıyafetlerinin kabul edilmesi.

Bu tür bir ‘kültürel mühendislik’ planlayıcısı için tarihsel olarak kendilerine aktarılmamış ve herkes tarafından paylaşılmamış ve anlaşılmamış sembollerin kabulünden kaynaklanan bir problem vardı: planlayıcıların niyet ettiği farklı şekillerde yorumlanma ihtimalleri. Kral ve etrafındaki modernizm destekleyicileri için Batı kıyafeti modernizmin tüm hedeflerini taşıırken, genel halk için Batı kıyafeti gavur kıyafeti gibi algılanmasa da geleneği küçümsemek, hor görmek olarak görülüyordu.

Ulus-devletin eşit vatandaşları kimliğinin sembolik olarak vurgulanmasına işaret eden bir diğer hareket de serdarlara, hakanlara ve maliklere ilişkin rütbe ve unvanların kaldırılmasıydı. Bu imtiyaz sembollerinin kavim aristokrasisinden mahrum bırakılması ya da saray mutfağından gözde evlere yemek gönderilmesinin kaldırılması, yetkileri kabile reislerinden Amanullah’a aktarmıştır.

Aslında, Türk Devrimi esas olarak değerlerin devrimiydi, Kemalist rejim ulus bilinci oluşturmak için olağanüstü bir çaba sarf etmiş ve eski rejimin değerlerini varlığına yönelik tehditler olarak algılamıştır. Afganistan Kral’ı Amanullah da bu kaygıyı taşıyordu. Özellikle 1928’den sonra, dinin etkilerini

gelişme önünde engel olarak görmeye başlamıştır. Her ne kadar amacı din ve devleti ayırmak idiyse de, Kemalistlerin olduğu anlamda hiç bir zaman İslam karşıtı olmamıştır. İlk olarak, Amanullah kendisi dindar bir adamdı, ikinci olarak Tarzi'nin millî devletine hizmet veren modern İslam görüşü hâkimdi ve üçüncüsü, Afganistan'daki dinî yapılanma Halife'nin makamı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan daha az gelişmiş ve kurumsallaşmıştı— örneğin en son zamana kadar Kral kendisiyle ters düşen dinî liderlerin ortak engeliyle karşılaşmamıştı.

Toplumdaki İslami sembolizmin önemine bakacak olursak, burada sorulması gereken soru, bu sembolizmin anahtarları olan mollaların, bu ideolojik savaş alanını ne derece kontrollerinde bulundurdıklarıdır. Otobiyografisinde, Emir Abdurrahman mollaların gücünü esfle hatırlamaktadır ve çağdaş gözlemcilerin çoğu da, Afgan toplumunun, güçlü mollaların boyunduruğu altında olduğuna şahitlik etmişlerdir. Emir Abdurrahman ve Kral Amanullah'ın ikisinin de deneyimleri, mollaların etkisinin ne derece büyük olduğunu göstermektedir. Ama, bir Afgan atasözünde de dendiği gibi; “Bıçak kafana dayandığında, Allah'ı hatırlarsın”. Bu deyim, (belki de evrensel olan) bir gerçeği ifade etmektedir ki o da şudur; kriz zamanlarında, temel varlık fiziksel, sosyal, manevi ya da ahlaki olarak tehlikeye girdiğinde, insan teselli ve cevap bulmak için dine döner. Afgan toplumunda da, sosyal çatışma ve kriz zamanlarında, dinî sembolizmin özellikle önemli hâle geldiği kuşkusuz doğrudur, çünkü sosyal ve manevi bağlılıklar böyle zamanlarda sınırlanır. Bu, aynı şekilde mollaların ve dinî liderlerin ideolojik savaşın kontrolünü “doğal olarak” ellerinde tuttıklarını gösterir ve mücadelenin yönü de başka bir sorudur.

Bu dönemin ideolojik boyutları göz önünde bulundurulduğunda, modern millî devleti yaratmayı amaçlayan reform politikasının içeriği kadar Sirac-ül Ekber'deki bütün söylemler, Afgan toplumunda yeni bir ideolojik paradigmanın başarılmasının ve egemenlik kurmak için yeni kurumların (eğitimsel, yasal vb.) oluşturulmasının görkemli bir girişimi olarak nitelendirilebilir. Fakat, bir sonraki iç savaşta ortaya çıkan şudur, Kral Amanullah ve onun modernistleri müzakerenin şartlarını bile değiştirmeyi başaramamışlardır, sonunda fetvalarla ve karşı fetvalarla çatışmaya girmek zorunda kalmışlardır.

Prof. Dr. Amin Saikal,⁵⁶⁶ Kral Amanullah'ın başlattığı modernleşme programında Türkiye'den ve Mustafa Kemal Atatürk'ten özellikle çok etkilendiğini ve amaçlarını bu çerçevede oluşturmasına rağmen başarısız olduğunu vurgulamakta ve başarısızlığın nedenlerini tartışırken Mustafa Kemal ile Amanullah'ı karşılaştırmaktadır.

İnanmış Müslümanlar olarak Amanullah ile Tarzi'nin her ikisi birden, değişim ve reformda Atatürk'ün laik yaklaşımlarını uygun bulmamışlardır. İdeolojik olarak, Afganistan'ın İslami temele dayanan, batı eğilimli bir dönüşüm geçirerek kendi ayakları üzerinde durabilen modern ve egemen bir millî devlet olmasını istediler. Bu arada, başarmak için belirlediği görev bakımından Amanullah'ın liderliği Atatürk'ün liderliğinden çok daha az donanımlı idi. Liderliği, hedeflerinin formüle edilmesinde işin köklerine fazla inmeden saraydan başlamıştı. Hem sonra bu liderlik, Türkiye'ye kıyasla çok daha yoksul ve dış dünyanın fikir ve değişimlerinden çok daha tecrit olmuş bir ülkede söz konusuydu. Devrimci deneyimden ve yapısal örgütlenmeden yoksundu. Ayrıca, ne güçlü bir profesyonel orduya, ne kanun uygulama ve daha iyi siyasi tetkikler konusunda güvenebileceği yeterli bir entelektüel birikime ve politikleştirilmiş bir halka ne de devrimci değişim için acilen ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücüne sahipti.

Amanullah'ın reformları, kozmetik değişikliklerden ziyade sistemin yeniden yapılanmasını hedefliyordu. İslam Afganları birleştirici ana unsur olarak tutulurken, reformlar doğaları itibariyle çok yapılı, amaçları itibariyle de oldukça laikti. Bunları esasen, Afgan mikro-toplumlarının yapılarını derinden aşındırmaya ve geleneksel değer ile uygulamalarını değiştirmeye yönelikti. Hükümetin ve vatandaşların hak ile sorumluluklarını kurumsallaştırılacak ve gelenekler karşısında modern bir siyasi ve sosyo-ekonomik varoluşun ihtiyaçları, siyasi ve dinî alanlar arasındaki birtakım bariz ayrımlar çerçevesinde düzenlenecekti. Amaç dinî siyasetin egemenliğine almak değil, günü geçmiş eski geleneklerden veya geleneğe dayalı dinî

⁵⁶⁶ Saikal, **a.g.e.**, s.60-91; Amin Saikal, “Kemalizmin İran ve Afghanistan'daki Etkileri”, Tarih İncelemeleri Dergisi, s.XIV, 1999, s. 271-279.

zorlamaların bencil ve mezhepsel yorumlarından kaynaklanmış değerleri ve uygulamaları ortadan kaldırmak veya değiştirmek, böylece, tarihî olarak Afganları modern devlet olmaktan alıkoymuş olan engelleri ortadan kaldırmaktı.

Fakat bu hedefler gerçekleşmemiş ve sonuçta trajik bir başarısızlık ortaya çıkmıştır. Bu trajedinin nedenleri esasen dört değişkenin bileşiminde aranabilir: Amanullah'ın kendi sabırsızlığı ve modernleştirici olarak tecrübesizliği; millî ihtiyaçlar ve olanaklar bakımından modernleştirme programının iyi planlanmış ve sistematik olmaktan çok hazırlıksız olduğu gerçeği; Amanullah'ı bir dizi vefasız, oportünist ve liyakatsiz kişilere bir yandan bağımlı kılan, diğer yandan da reformlarına karşı yurt içinde duyulan tepkileri ciddi derecede etkileyen hanedanlar arası ve poligami tabanlı geleneksel güç rekabetleri; ve İngiltere ile Sovyet Rusya'yı, keza ABD gibi bazı muhtemel dengeleyici güçleri şu veya bu şekilde, Amanullah'ın büyük tasarısına karşı açıkça bencil ve duyarsız bir davranış sergilemeye itmiş olan eski İngiliz-Rus rekabeti.

Saikal, Atatürk ile Amanullah'ı karşılaştırarak Amanullah'ın başarısızlıklarının nedenlerini ortaya koymakta, fakat hem Amanullah'ın hem de Tarzi'nin Mustafa Kemal'den ve Türkiye'den esinlenip cesaret aldıklarını ancak karşılaştırmanın da aslında bu noktada sona erdiğini belirtmektedir. Saikal' göre, Mustafa Kemal Atatürk sadece modern Türkiye'nin kurtarıcısı ve kurucusu olarak hatırlanmamalıdır. O aynı zamanda pek çok bölge lideri için değerli bir ilham kaynağı ve önemli bir etkidir. Komşu İran'ın (Rıza Şah, 1925-1941) ve Afganistan'ın (Kral Amanullah, 1919-1929) yöneticileri bu şahsiyetlerin iki meşhur örneğidir. Hem Amanullah Han'ın hem de Rıza Şah'ın Atatürk'le şahsen tanışmaları daha sonra olmasına rağmen, biri 1928 ve öteki 1934, her iki lider de Türkiye'yi yabancı tahakkümünden kurtaran, saçtığı kıvılcımlarla ülkesine bağımsız ve verimli bir millî kimlik kazandırmış olan Atatürk'ün başarısından derinden etkilenmiş ve esinlenmişlerdir. Onların her ikisi de Atatürk'ün şahsiyeti ve bugün yaygın olarak "Kemalizm" ya da "Atatürkçülük" olarak adlandırılan düşünce ve hareket sistemine saygı ve hayranlık duymuşlardır. Bunun için iki yönetici Atatürk'ten sonra kendi modellerine çok çalışmışlar, gayelerine ulaşmada ona benzer şekilde sosyal ve

iktisadi reformları tatbik etmişlerdir. Buna rağmen neticede, Atatürk'ün Türkiye'de gerçekleştirdiklerine kendi ülkelerinde ulaşmada başarı sağlayamamışlardır.

Mustafa Kemal arkasında gelişen politik bir organizasyon ve meşruiyeti ile geniş bir halk desteğine sahipken, Rıza Şah ve Amanullah Han buna idareleri sırasında ulaşmak zorunda kalmışlardır. Altyapıları bakımından değerlendirildiğinde, Mustafa Kemal'in iyi eğitim gördüğü diğerlerinin ise böyle bir eğitime sahip olmadığı görülür. Hem tecrübeli bir asker hem de bir aydın olarak Mustafa Kemal sadece Türkiye'nin meselelerinde değil aynı zamanda batının demokratik geleneklerinin işleyişi ve fikirleri üzerinde de bilgi sahibiydi. Aksine Rıza Şah, köylü altyapısıyla basit bir askeri; eğitimi azdı ve batılı bir demokrasinin nasıl işlediğini doğrudan gözlemlerle imkânını bulamamıştı. Amanullah'ın pratik bilgilerinin ana kaynağı, başını Mahmut Tarzi'nin çektiği aydın bir Afgan ailesiydi. Tarzi uzun yıllar Türkiye'de yaşamış ve büyük bir hayranlık beslediği Mustafa Kemal'i yakından gözlemlemiştir. Bununla birlikte, başlangıçtan itibaren Mustafa Kemal daha iyi hazırlanmış ve Türkiye'de tesis ettiği batı tarzındaki reformları ve bunlara nasıl başlaması gerektiğini hem Rıza Şah hem de Amanullah Han'dan daha net bir şekilde bilmekteydi.

Dahası, üç lider de farklı millî özellikleri ve sosyo-ekonomik gelişme stratejilerine sahip ülkelerin varisleriydiler. Şüphesiz ki Türkiye iktisadi olarak daha ileride, sosyal olarak daha az gelenekçi ve halkı İran'la Afganistan'a nazaran birbirine daha bağlıydı. Üç ülkenin idareleri İslam adına belirli kişi ve gruplarca geriye döndürülmek amacıyla hile yapılarak tesir altında kalmasına rağmen, Türkiye, İran ve Afganistan' da olduğu kadar aşiretçilik belasından acı çekmedi ve diğer ikisi kadar batıyla olan kıymetli etkileşimlerden mahrum kalmadı. Elbette bu noktada Türkiye'nin Avrupa'ya yönelişi ve uluslararası iletişim hatlarının geçidi olması önemliydi.

İktidara geliş tarzları, altyapıları ve millî karakterlerindeki farklılıklar bu üç liderin şahsiyetlerinin farklılığında ve onların ortak bağımsızlık ideallerinde ve modernleşmeyi yakalama anlayışlarında kendinî açıkça göstermektedir İyi eğitimi,

tecrübesi ve bir düşünür ve dava adamı olarak popüler olmakla beraber Mustafa Kemal, kumanda edici (fakat kendi çıkarını düşünmeyen) bir şahsiyete sahiptir. Liderliğe gelişi sırasında millî bir şahsiyet olmuş ve milliyetçi hareketle, parti örgütünün sağlam bir desteğiyle sevilmiştir. Hedefine ulaşmak için iyi planlanmış ve sistematik yaklaşımın iç ve dış koşullara uygun bir konuma getirerek geliştirmiştir. Onun bağımsızlık kavramı, dış güçlerin tahakkümünün yanı sıra Türkiye'nin millî benliğiyle gelişmesine mani olan bütün fikirler, değerler ve uygulamaları reddettiği gibi yaşam koşullarının yükselmesini ve milletler topluluğu arasında kendisine layık olan yere kavuşmasını da içeriyordu. Her şeyden önce yabancıların müdahale ve istismarının yapılabileceği konularda Türkiye'nin incinebilir bir zayıflığa sahip olduğuna inanmaktadır.

Türk toplumundaki maddi ve manevi unsurların değişimini içeren hürriyetçi ve modernist usulün başarısı, gerçekten de Rıza Şah ve Amanullah için bir ilham ve cesaret kaynağı oldu. Onlar Müslüman topluluklarında bile böyle bir usulün uygulanabilirliğine ikna olmuşlardı. Buna rağmen, ülkelerini yabancı boyunduruğundan kurtarmada dikkate değer bir ölçüde Kemalist tarzı takip ederlerken, bu yöneticilerden hiçbirisi Kemalizm benzeri bir değişim usulünü etkili bir şekilde kuramamıştır. Onlar şüphesiz yanlarında bulundurdukları çok sayıda Türk uzman ve danışmanlarıyla birçok Kemalist kökenli reformu (özellikle sosyal alanda) gerçekleştirmeye gayret ettiler. Ancak bu gayret sistematik ve devamlı bir uygulamadan çok kısa süreli bir girişimdir.

Amanullah Han'ın durumunda da benzer şekilde, Afganistan'ı İngiliz-Rus tahakkümünden kurtarmada başarılı olmasına rağmen Rıza Şah 'ta olduğu gibi sadece iktidara geliş biçimi ve koşulları Afganistan'ı çağdaşlaştırmadaki elde edilecek başarıya mani oldu, Amanullah Han'ın sosyal ve politik açılardan Rıza Şah 'tan daha zeki ve kültürlü olduğuna şüphe yoktur. O eğitimi ve özellikle dışişleri bakanı ve kayınpederi olan Mahmut Tarzi'nin vasıtasıyla sağladığı ilişkilerle, Mustafa Kemal'in ülküleri, stratejisi ve hareketleri ve aynı zamanda batılı demokratik fikirler ve uygulamalar hakkında daha iyi bilgilendirilmişti. Bunu sadece 1923'te Afganistan için onayladığı anayasa tarzında ve ülkesi için tasarladığı oldukça liberal

sosyal reformlarda yansıtmakla kalmaz aynı zamanda 1928’de Türkiye ve Avrupa 'ya yaptığı gezi sırasında Kemalist değişimler ve batılı demokratik uygulamalar hakkında bilgi edinme tutkusunda da yansıtır.

Amanullah'ın iktidara gelmesi, güçlü bir kamuoyu ya da askerî destekten ziyade hanedandan oluşu yoluyladır. Başlangıçta İngiltere ile geçmişteki zayıf Afgan hükümetleri arasında akdedilmiş anlaşmalara kurban edilen Afganistan'ın dış politikadaki bağımsızlığını yeniden elde etmesine yönelik arzusunu yerleştirmek ye kendi yönetimini meşrulaştırmak, İslamcı, kabileci ve iktisadi açılardan fakir Afgan toplumunu çağdaşlaştırmak için meşruluk ve birliğin ana kaynağı olarak değerlendirilen İslam'a dayanmaya kesinlikle mecbur olduğunu görmüştür. Bundan dolayıdır ki Türkiye'deki Jön Türkler benzeri liberal istekleri seslendiren bir grubu Genç Afganlılar adı altında örgütlü bir hücre şeklinde kurdu. Genç Afganlar yarı laik ve batı kökenli aydın ve dava adamlarının oluşturduğu küçük bir gruptu. Bununla beraber Amanullah'ın bağımsızlık ve çağdaşlaşma hedefini tek başına destekleyecek kabiliyetten yoksundular.

Amanullah'ın saltanatına ilişkin olarak tarihçilerin değişik açılardan vardıkları hüküm ve sonuçlar ne olursa olsun, bu saltanat Afganistan'ın dönüşümü için bazı sağlam temeller atmış, bu dönüşümün alacağı farklı yönlerin yolunu açmıştır. Söz konusu temeller arasında en önemli beş tanesi belki şunlardı: Birincisi, Afganistan'ın resmî-yasal monarşik bir hükümet sistemine sahip bağımsız bir devlet olarak hem içeride hem de uluslararası sahada tanınmasının iyice güçlenmesiydi. İkincisi, radikal bir modernleşme sürecinin başlatılması ve böylesi bir sürecin etkiye açık olmayı gerektirmesidir. Üçüncüsü, modern yaşam tarzının düşünce ve değerlerini hızla benimsemiş, kent tabanlı ve siyaseten etkin bir aydın grubun uyanması ve gelişmesiydi. Hâlen çok küçük olduğu hâlde aydınlar, karakteri ve terkihi bakımından hiç olmadığı kadar krallık karşıtıydı ve Amanullah sonrası dönemdeki küçük aristokrat grubun eğitilmiş üyeleriyle de etkileşebilmekteydi. Dördüncüsü, Afganların, sürekli bir kırılmalığa sahip siyasi ve sosyal yapılarını güçlendirmek için bel bağlayabilecekleri sınırlı, fakat ayakta durabilecek idarî ve ekonomik bir altyapının oluşmasıydı; gerçi bu altyapının çoğu, Habibullah

Kalakani'nin kısa saltanatı sırasında geçici olarak felce uğramıştı. Beşincisi ise, Afganlar, hem dinî kimlikleri hem de kültürel bağlarından dolayı İslam dünyasının bir parçası olma zorunluluğu taşıırken, coğrafi konumları ve ilerlemenin gerektirdikleri arasında da bir uzlaşmaya varmalıydılar. Bu onların, geleneksel İngiliz-Rus rekabeti karşısında Afganistan'ın modern ve bağımsız bir devlet olarak yerini temin etmenin yegâne yolu olarak –herhangi bir güçle veya güç bloğuyla askerî ittifak yerine, düşmanca olmayan her devletle, özellikle komşu devletlerle işbirliği ve dostluğa dayanan– tarafsızlık üzerine kurulu bir dış siyaset izlemelerini gerektiriyordu.

Öte yandan eleştirilerin odağında bulunan Kral Amanullah Han, ülkesini terk ederek Süveyş'ten geçişi esnasında El Ehram gazetesi muhabiri ile yaptığı görüşmede ülkesindeki kargaşaya ilişkin görüşlerini ifade etmiş ve kendisine yönelik bazı eleştirilere de âdetâ önceden cevap vermiştir;⁵⁶⁷

“Havadis çoktur. Hepsini hikâye etmek mümkün değildir. Bununla beraber çok sevdiğim, selamet ve saadeti oğurunda şahsini feda ettiğim Afgan milleti aleyhinde bir şey söylemek istemem.

Afganistan padişahı olduğum zaman (molla) namını taşıyan softaların Afganistanda büyük nüfuzları olduğunu, halka karşı istibdatkârane muamelelerde buldukları, (din) bezirgânlığı ederek canlarının istediği tarzda hükümler isdar ettiklerini, efrat arasındaki husumetlerin hal ve faslini kendilerine mahsus bir vazife addettiklerini ve bunu (din)i islam icabinden sayarak isdar edecekleri hükümlerin Allah tarafından enmiş gayri kabili ret bir hüküm addetmekte bulduklarını gördüm. Bunların isdarettikleri hükümlerin en hafifi tokat, en ağırı da idamdır. Hükümleri, vaki olan cümün derecesile kabili telif değildir. Bazen cezayı nakdiyi mütelzim olan kabahete karşı idam hükümünü verdikleri gibi en şedit cezayı müstelzim bulunan cürümler için de en hafif hükümleri verirler. Verecekleri ahkâmın tenfizolunup olunmaması meselesi kendilerince haizi ehemmiyet değildir. Yirmi sene

⁵⁶⁷ BCA Dosya Nu: 43517, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..17., Tarih: 5/8/1929.

hapse mahkûm edecekleri şahsı, hiçbir sebebikanunî olmadığı halde, bir sene sonra serbest bırakırlar. Şer’i fetvaları para mukabilinde satarlar. Bunlar bu hareketlerini hep (din)in evamir ve nevahisine isnat ederek –(Allah) ve Allahın resulü böyle istiyor derler. Millet cahildir; hukukunu müdrük olmadığı cihetle bu zulumlara boyun eğmiştir.

Afganistan milletinin başına geçtiğim vakit ilk işim millet efradını tenvir etmek, hukuklarını, zulum ve haksızlıklarını kabul etmeyen islam (din)inin bu gibi ahkâmdan pek uzak olduğunu halka anlatmak oldu. Bu yolda aheste aheste yürüdüm. Bundan (4) sene evvel memleketin ileri gelenlerinden (1170) kişilik bir meclisi müessian toplandı. Hükümetim tarafından tanzimolunan ceza kanunu projesi bu heyete takdim olundu. Mecles bu ceza kanununun faidelerini idrak etmişti; fakat (mollalar kanunun ahkâi şer’iyeye muhalif olduğunu, dini islame münafi bulunduğunu ilan ettiler ve bu meselede zamanın icabatına mugayir olan, Allahın emirleri ile kat’iyen alâkesi bulunmayan, bir takım eski fıkıh ve tefsir kitaplarındaki cümlelere istinat eylediler. Meclesi müessian, (molla)ların bu propagandalarından müteessir olarak ceza kanununu tastik etmedi. Bunun üzerine ceza kanununun ehkâmi şer’iyeye mutabık olduğunu, kanunun fevaidini bizzat millete anlatmağa mecbur olarak Afganistanın müteaddit yerlerinde içtimalar akdettim. İki sene sonra halkın artık hakikati idrake başladıklarını hissettim. Bunun üzerine memleketinin diğer memleketlerle olan münasebetini takviye etmek venafi kavanin ve nizamâtı iktibas eylemek fikrile seyahate çıktım. Halk bu seyahatime müvafekat etmiş ve seyahetim esnasında sükûneti muhafaza ederek uzun tarihinde müzaiç hadisate sahna olan memleketimde hiçbir hadise çıkarmamıştı. Seyahatten avdetimde meclisi mü’essisanin toplanması zamanı hülül ve hatta üzerinden üç ay mürür eylemişti. Mecles müessisan üç senede bir inikat eder esnayı inikadinde hükümet tarafında, geçen üç sene zarfında, başarılı işler ati için yapılması lazım gelen işler meclise arz olunur. Meclis bu dafa toplanınca hükümet tarafından kendisine bir intihap kanunu arz olundu. Bu kanunda milleti temsil edecek bir meclisi mab’usanın tesisi ve meclisi mab’usana intihap olunacak azaların, sırf (molla) ve saire olduklarından dolayı değil bizzat millet tarafından intihap olunacak eşhastan ibaret bulunması teklif edilmişti.

Bundan başka memleketin tarakki ve tealisi için de bir takım askeri ve medeni kanunlar takdim olundu.

Meclesi müessisan salifüzzikr kanunları kabul ve tastik ettikten sonra dağıldı (molla)lar, Afganlıların artık hakayeka vakıf oldukların vabinaenaleyh nüfuzlarının izmihlale mahkûm bulunduğunu anlayarak halkı aleyhimize çevirmek için bir takım yalanlara, iftiralara istinaden aleyhimde propagandaya başladılar.

Türkiyeye tahsili ilim için gönderdiğim (kiz)ların (Alaman) yaya hediye olarak gönderildiklerini, aşari astıkayi mühafaza etmek üzere tesis ettiğim müzahanenin puthane olduğunu inşa eylediğim mekteplerin çocukları kâfir etmek için inşa edildiğini ve bu gibi mekteplerin kafirlerden başkaları tarafından inşa olunamayacağını, peygambere söğdiğimi, (kadyani)⁵⁶⁸ mezhebini kabul ettiğimi halk arasına yaydılar. Halbuki ben dindar bir müslümanım: peygamber hazretlerine küfür etmem kabil değildir. Kadyani mezhebini kabulettiğim ise iftiradır; böyle bir mezhebin vücüdünü işittim; fakat ne olduğunu, makasidini bilmem. Bunlardan başka radyoyu, telefonu kollanmanın küfür olduğunu ilanettiler.

Afganistanda tatbik etmek istediğim islahat programımı geri aldığım hakkındaki haberlerin aslı yoktur. (molla)lar tarafından aleyhimize yapılan propagandalar dolayısıyla isyanın yayılmakta olduğunu görünce bu propagandaların yalan ve iftiradan ibaret olduğunu göstermeğe teşebbüs ittim mesalâ Afgan kadınları ekseriyetinin peçe kollanmalarına ve peçe kollanmanın sırf bazı şehirlerdeki kadınlara münhasır olmasına rağmen (molla)lar; kadınlara peçelerini atmalarına emir verdiğimi ilanetmişlerdi. Bunun üzerine kadınların peçe kollanıp kolanmamalarında serbest olduklarını ve ne bir (molla) ne de bir kabile şeyhi veya başka kimsenin, her ne sebebe mebni olursa olsun, peçesini atmak isteyen bir kadını peçe istimal etmeğe icbar edemeyeceğine dair bir kanun neşrettim. Bundan başka (molla)lar, kadınların

⁵⁶⁸ Kadiyani mezhebi, özellikle, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu kabul etmeyen sapkın düşüncelere sahip bir mezheptir.

saçlarını kesmelerine emir verdiğimi de ilan ettiler. Halbuki böyle bir şey katiyen vaki olmamıştır.

Hülasa: meclesi müesssian tarafından tastik olunan islahat programının hiçbir kısmından vaz geçtiğimi veyahut vaz geçeceğimi ilân etmedim yalnız milletin mümessillerine şunu dedim ki istediğiniz kararı vermek kanuni bir hakkınızdır.

Fakat mesele bir şeyin ma'kul olup olmaması veyahut bir şeyin faideli olduğuna diğerlerini kandırmak meselesi değildi. Asıl mesele (molla)ların halkın dimağları üzerine hakim kalarak halkın cehalet içinde buğulması veyahut milletin diğer milletlerle beraber bir safta durabilmek üzere tarakki ve tealisi için üzerinden (molla)ların hakimiyetini ber-taraf eylemek meselesi idi.

Ordu benim tarafımı iltizam ediyordu; fakat (Hirat)te (molla)lar ordu içinde aleyhimde propagandaya ve ne için muharebe edip kardaşlarınızı öldürüyorsunuz? Ceneti yoksa cehenmemimi istiyor sunuz? Demeğe başladılar. İşte bu suretle orduyu muharebeye işturak eylemekten istinkaf etmeğe müveffek oldular. Bunun üzerine hükûmet orduya emirler göndererek askerin (molla)ların değil zabitlerin emirlerine itaat etmeğe mecbur olduklarını bildirdi. Bunun neticesi şu oldu ki: asker, kumandan ve zabitlerini esir edip hapsetti.”

Sonuç olarak, Amanullah'ın programı, pek çok nedenle başarısız oldu. Amanullah, açıkçası yetenekli, idealist ve etkili bir lider olduğu hâlde, aynı oranda siyaseten becerikli değildi. Amanullah'ın kendisi çağdaşları Genç Türklerin benzeri ve ülkelerinin modernleşmesi ve anayasal sisteme geçmesini isteyen “Genç Afganlar” adında bir grubun üyesiydi. Fakat, Amanullah Kemalist hareketi çok takdir etmesine rağmen, kendisi Atatürk değildi. Atatürk'ün aksine, tek bir amaç güderek hedefine doğru yürüyen biri değildi. Amanullah'ın reform dizisi kesinlikle tartışmalıyken, 1924'te ve tekrar 1929'da kabile bölgelerinde meydana gelen öfkeli patlamanın kendi başına oluşmamıştı. Amanullah'ın peçeye karşı kampanyası, asla Kâbil'in dışına ulaşmadı ve kadının özgürleştirilmesi hareketi çok sert bir şekilde geri tepti, gerçekte, kampanya, katı zorlamadan ziyade neredeyse tamamen ikna etme

esasına dayalıydı. Devlet okullarının kurulmasına ve devam zorunluluğuna rağmen, laik eğitim, ülkenin bir çok kesiminde hâlâ yoktu. Hatta reformların başarıyla düzenlendiği gerici bölgelerde bile, bunlara karşı yaygın bir toplumsal tepki hiçbir zaman olmadı. Emir'in programı ile ilgili olarak bir gözlemcinin daha sonra yorumladığı gibi; halk oldukça hızlı benimsedi ... bir ay sonra kız okulları kabul edilmişti.⁵⁶⁹ Ayrıca, Amanullah ilk iktidara geldiğinde, pek çok kabile ve hatta mollalar arasında olası halife varisi ve İslam'ı koruyacak birisi olarak oldukça dikkat çekici bir itibara sahipti.

Aslında, Amanullah yönetimine karşı ayaklanmaların ve onun reformlarının kaldırılmasının esas nedeni, kendi tarafında siyasi idrakin olmamasıydı. Düşmanlar karşısındaki cesaretsizliği ve İslam'ın sorunlarını görev kabul etmesi, çoğu zaman acelecilik derecesinde bir tedirginliğe yol açtı. Yeni hükümet politikalarını başlatmadan önce, özellikle kabileler arasında, halk desteğini sağlamada atalarının kurnaz geleneklerini izlemek yerine, Amanullah, halkın tepkisini dikkate almaksızın doğru olduğuna inandığı yolu tek yanlı izlemeye karar verdi. Kendisi bunu aydınlatıcı liderlik olarak nitelerken, pek çok bağımsız düşünceli kabile mensupları, bunu, kendi işlerinde istenmeyen davetsiz mutlak despotizm olarak gördüler. Hatta daha da rahatsız edici olan, Emir'in mollaların büyük gücünü anlamasına rağmen, bununla birlikte, çekinmeden her fırsatta mollalara hücum etti. Kişisel olarak, din adamlarını ne kadar kötü bir şekilde dikkate alırsa alsın, açıkçası bu, ülkedeki en büyük düşmanını en etkili siyasi kuvvet hâline getirmek çok ciddi bir hata idi. Eğer Afganistan'daki yaygın duyarsızlık ve rüşvet karşısındaki sabırsızlığı, daha az bölücü ve daha büyük işbirliği ruhuyla bir araya gelseydi, Amanullah, tahttan indirilmeden reformlarını muhtemelen gerçekleştirebilirdi. Din adamlarına yönelik sert ifadeleri, laik hukuktan ve halkın okuryazarlığından korkmalarına, büyütmelerine yol açtı ve mollaların kendi yaşamları için ölüm-kalım mücadelesine dönüştü. Bundan başka, bazı eylemleri bile bile düşmanlarına sataşmadan başka hiç bir anlam ifade etmedi ve sadece tartışmaya yol açtı. 1925'te, pervasızca, bir yıl önce meydana gelen reformlara karşı hâlâ içten içe kaynaklı ayaklanma bölgesi ve

⁵⁶⁹ Poullada, a.g.e., s.146.

muhafazakâr inancın yuvası olan Host'ta zorla bir kız okulunun açılmasını önerdi.⁵⁷⁰ Basitçe ortaya koyduğumuzda, Amanullah, bir defada pek çok güçlü düşmanı düşünmeden boy ölçüşmeye kalktı ve rakipleri ile ara bulmak yerine, onlara karşı uzlaşmaz ve toptan reddetme yolunu seçti.

Mollalar ve kabile mensupları ile uzlaşmazlıktan ve Emir'in başarısızlığından en fazla sıkıntı çekenler, şüphesiz, sıradan Afganlılar idi. Aslında, kendisi Afganlılara kendi kendilerine düşünmelerini öğretmeyi ve onların dar sınırlarla kuşatılmış bu dağlık ülkenin ötesini görmelerini hiçbir şeyden daha çok istemedi ama modernleşme programını uygularken kendinî toplumunun yapısını ve öncelikli ihtiyaçlarını anlayamadı. Eğer anlayabilseydi, Afganistan, güçlü, kültürel olarak zengin ve modern bir devlet olabilirdi. Bunun yerine, millet süre giden anlaşmazlığa ve iç savaşa gömüldü, hükümet zayıfladı ve komşularının elinde oyuncak oldu. Emir'in millî birliği sağlamak ve etnik ve dinî ayrılıkları ortadan kaldırmak için yaptığı girişimlere rağmen, bunlar, esas olarak Sovyet Marksizmi ve 20. yüzyıl radikal İslamcı canlanmayla oluşan aşırı fanatik ideolojilerin rekabetine maruz kalarak daha da kötüleşmezdi. Amanullah ve Tarzi, her ne kadar modernleşme olgusunu Afgan toplumunun gündemine girmesini sağlamış ve Afgan aydınlanmasının temellerini atmış olsalar da, bu talihsiz başarısızlıklar, Afganistan'ın kanlı ve korkunç modern tarihinin ışığında ileride daha da trajik bir hâl almıştır. Afganistan, Emir Amanullah'ın çözümlenmeye çalıştığı tamamen benzer zihin karıştırıcı sorunlarla hâlâ boğuşmaya çalışıyor.

⁵⁷⁰ Stewart, a.g.e., s.296.

7. BÖLÜM: İSTİKRAR ARAYIŞI (1929-1933)

7.1. Kargaşa Dönemi ve Tacik Yönetimi

"Saka'nın oğlu" anlamına gelen Beççe-i Saka aslında İkinci Afgan-İngiliz Savaşı'na iştirak etmiş bir askerın oğluydu. Kalakan eyaletinden bir şaki olup, fakirlere vermek üzere zenginleri soyması Şimali bölgesinde vuku buluyordu. Kasım 1928'de Şinvariler Amanullah'a karşı isyan bayrağını açtıklarında, Kâbil'e bir saldırı düzenleyen Saka'nın Oğlu 16 Ocak 1929 tarihinde şehri ele geçirdi.⁵⁷¹ Hemen akabindeyse Tago Şeyhi tarafından kendisine Emir (Kral değil) Habibullah unvanını aldı ve aynı zamanda "Hadim-i Din-i Resulullah" (Resulullah'ın dinin hizmetkârı) dinî unvanı verildi ve kraliyet tacı sunuldu.⁵⁷² Saka'nın Oğlu'nun Kâbil'de tahtta kalışı, 17 Ocak 1929'dan, 13 Ekim 1929'a kadar sürdü, bu döneme, siyasi anarşi ve ciddi ekonomik sıkıntılar damgasını vurdu. Tahta geçişiyle birlikte, Amanullah'ın Şeriat'ı çeşitli defalar ihlalini hedef alan suçlamalarının yanı sıra kendi siyasi programı niteliğinde bir bildiri yayımladı. Amanullah'ın "kutsal şeylere saygısız ve kâfir" davranışlarına saldırdıktan sonra, Habibullah selefının İslam karşıtı sayılan bütün reformlarını kaldıracağını, Afganlara Kur'an'ın ve Şeriat hukukunun ilkelerine geri dönme, ve evlilik, kadınların toplumdaki yeri ve eğitimin işlevi ile ilgili konularda eski adetlere geri dönüş sözü verdi. Bu sözleri yerine getirirken, Amanullah'ın tüm gelişimci önlemlerini durdurdu. Bütün modern okullar kapatıldı, kız öğrenciler Türkiye'den geri çağrıldı, çekeşlilik yasaları yeniden yürürlüğe kondu ve yabancı askerî danışmanlar Kâbil'i terk etmek zorunda bırakıldı. Kâbil'deki laboratuvarlar, kütüphaneler, saraylar ve kraliyet müzesi talan edildi. Afganistan'ın Batılı modernleşmesine sempati duyan bütün herkese karşı bir terör ve yıldırma kampanyası başlatıldı. Aydınlar tasfiye edildi, gazeteler kapatıldı. Mahkemelerle okullar tekrar ulemanın yetkisine verildi.⁵⁷³ Afgan tarihçi Muhammed Ali'ye göre, "nadir bulunan kitaplar ve değerli makaleler yok edildi, yakıldı ya da çok komik

⁵⁷¹ Roy, *a.g.e.*, s.114-5.

⁵⁷² Shahrani, *a.g.m.*, s.49.

⁵⁷³ Saikal, *a.g.e.*, s.95-96.

rakamlara satıldı. 1 kran'a (yaklaşık 3 pens), kollarında taşıyabildiği kadar kitap alınabiliyordu. Mal ve mülk müsaderesi, sürgün ve hatta basit ölüm bile, sıradan ceza örneklerinden sayılıyordu. Şanssız kurbanların çoğu top ateşine tutuluyor ya da vuruluyor; diğerleri dövülüyor, falakaya yatırılıyor, kazığa oturtuluyor ya da açlığa mahkûm ediliyordu... (Saka'nın Oğlu) belli başlı kurbanları Kral Amanullah Han'ın memurları, zengin tüccarlar ve etkili ve bilgili adamlarıydı... en çok öğrencilerden şüpheleniyor ve onları gizli düşmanlar olarak görüyordu.” Bu kargaşa ortamını, yeni hükümdarın halk desteğini arttırmak için tasarlanmış emirler izledi: halkın ve kabilelerin tepkisine yol açan ağır vergileri indirme sözü verdi ve zorunlu askere alma yasasını kaldırdı.⁵⁷⁴

Daha sonra Saka'nın oğlu, hükümdarlığını yasallaştırmak ve gücünü pekiştirmek için girişimlerde bulundu. Bunu yaparken pek çok Afgan dinî liderinin desteğini aldı. ... “dinsiz Emir’e karşı gelerek ve ulemanın, Şeriat’ın ve Hazreti Peygamber’in davasına yardım ederek Allah’a hizmet ettiğini” ve bu yüzden başarılı olduğunu söylüyordu. Kandahar’ı, Afgan Türkmenlerinin başkenti Mezar-ı Şerif’i ve Herat’ı işgal ederek ve akrabalarından ve arkadaşlarından oluşan bir hükümet kurarak gücünü pekiştirmeye çalıştı.⁵⁷⁵

Hükümdarlığını yasallaştırmak ve pekiştirmek için giriştiği çabalara rağmen, yine de gücüne rağmen, Saka'nın Oğlu, otoritesinin dayanağı için hem hukuki hem de halk desteği anlamında yeterince güçlü bir zemin oluşturamadı. Saka'nın Oğlu'nun otoritesi Kâbil'in ve Gazne, Kandahar, Mezar-ı Şerif ve Herat gibi bir avuç kent merkezînin sınırlarının pek ötesine geçmedi ve zorla ayakta durdu. Amanullah Han'a karşı ayaklanmayı yöneten Şinvari kabilesi, onun otoritesini kabul etmedi ve Hayber Geçidi ve Kâbil arasındaki yolu ele geçirdi. Daha da önemlisi, ülkenin içindeki ve sınırdaki çoğu Afgan kabilesi, desteklemeyi reddettiler ve yeni Emir’e karşı açıkça düşmanca davrandılar. Durrani kabileleri ve onun yönetici sınıfı, 1747’den ellerinde bulundurdukları siyasi egemenliğin kaybolmasına, ve özellikle tacın hem Peştun olmayan hem de gerçek bir devlet adamlığı vasfı bulunmayan, cahil

⁵⁷⁴ Gregorian, a.g.e., s.275-276.

⁵⁷⁵ a.g.e., s.276.

bir Tacik eşkıya tarafından gasp edilmesine öfkelenmişlerdi. Bu kuvvetli muhalefetin karşısında, Peştun olmayan Türkistan ve Herat'ın ve Durranilerin güçlü rakipleri olan Gilzayların başlangıçta etkin desteğini alan Saka'nın Oğlu, onlarla güçlü bir ittifak kurmada ve iktidarını onlarla paylaşarak, Durranilere karşı onları bir denge unsuru olarak kullanmada başarısız oldu. Diğer taraftan, Peştun olmayanlar arasındaki desteği katıyen müttefiklik değildi; örneğin, Hazarlar tamamen Amanullah'a sadık kaldılar ve Emir'in yönetimine muhalefet ettiler. Söylendiğine göre, sınırdaki bölgelerde bile, özellikle de Tirah'ta, Amanullah destekleniyordu, çünkü o, kendi politik çıkarları için Şii-Sünni düşmanlığını aktifleştirmeyen ya da hileler yapmayan ilk Afgan hükümdardı.⁵⁷⁶

Saka'nın Oğlu'nun önemli sıkıntılarında biri de kötüleşen mali durumuyla ilgiliydi. Büyük Afgan kabilelerinin fiilî bağımsızlığı, bunların merkezî idareden uzak olması, tahrip olmuş kentli bir nüfus ve ordunun düzensizliği karşısında, ülkeyi yeniden düzene sokmak için finansal kaynaklara ihtiyaç vardı. Fakat, hazine tükenmişti. Yeni madeni para çıkarma yoluna başvurdu; fakat bunu da bir yararı olmadı: yeni paranın değeri çok düşüktü. Metal, Afgan madenleri sivil savaş sırasında işlemez hâle geldiği için çok nadir bulunuyordu. Bu umutsuzlukta deri paralar, nikel ve gümüş paralarla birlikte piyasaya sürüldü. Morrish'e göre, bu umutsuz önlem, "tüccarlara devlete ellerinden geldiği kadar vermeleri için baskıcı imtiyazlarla" birleşti. Yüksek faiz oranları verilse de, her fırsatta hazineye daha fazla para yatırılmasını sağlasalar da, Kâbilliler, değersiz olduğu birkaç ay sonra belli olacak olan bu paralar nedeniyle devlet "teminatı"ndaki kendi tasarruflarını batırmaya hevesli değillerdi.⁵⁷⁷

Kâbil'deki kargaşa ortamı nedeniyle, pek çok diplomatik ve teknik danışmanın ülkeyi terk etmesine rağmen, Afganistan Amanullah Han dönemi öncesinde olduğu gibi bir tecrit politikasına yönelmedi; Kâbil'deki Türk, İran, ve Sovyet diplomatik misyonları, kapatılmadı ve Almanya Kalküta'daki başkonsolosunu Kâbil'e gönderdi. Saka'nın Oğlu, bu sayede dış güçlerle olan

⁵⁷⁶ Gregorian, *a.g.e.*, s.280; Saikal, *a.g.e.*, s.93; Shahrani, *a.g.m.*, s.49.

⁵⁷⁷ Morrish, aktaran Gregorian, *a.g.e.*, s.280.

ilişkilerini normale döndürdü ve baskıcı rejimi uluslararası alanda tam olmasa da kabul gördü. Bunun nedeni, yine de, Afganistan'ın stratejik konumuydu, bu konumu dolayısıyla komşuları ve özellikle İngiltere ve Sovyet Rusya için Afganistan'ın tecrit politikasına dönmesi ya da herhangi bir dönemde iç politikasında belirsizler olmaması çok önemliydi. İngiltere ve Sovyetler Birliği, Saka'nın Oğlu'nun diplomatik yaklaşımlarına karşı aslında tarafsızlardı. Afganistan'la olan diplomatik ilişkilerini kesmeseler de, yeni rejimi hukuken de tanımadılar.⁵⁷⁸

Sovyetler Birliği açısından, bazı teyit edilmemiş raporlara göre, Saka'nın Oğlu'nun isyanı bir ikileme yol açmış ve Sovyet Rusya yöneticileri Amanullah'ın tahttan indirilmesinden sonra izlenecek yolda ayrılıklara neden olmuştur. Bu raporlarda belirtildiğine göre, Komintern ve Sovyet gizli servisi Saka'nın Oğlu'nu desteklemiş, bunun için de diğer şeylerin yanında, onun isyanının sosyal bir isyan olduğu, “halktan destek gördüğü” ve “onun gücünün, kahramanı olduğu köylülerden geldiği” tezlerinden yola çıkmışlardı. Diğer taraftan, Dış İlişkiler Komiseryası, bir Tacik olan Saka'nın Oğlu'na karşı Amanullah ya da İneyetullah'ı desteklemenin, Durraniler ya da çoğu Afgan kabilesi tarafından kabul görmeyeceğini belirtmişti. Üstelik, Sovyet diplomatlarına göre, eğer Saka'nın Oğlu “İngiliz sömürgeciliği için gerekli olan feodal düzeni kurma” amacıyla başa getirilmiş bir İngiliz kuklası ise, bir Tacik olarak Sovyet Orta Asya için tehlikeli bir unsur olabilirdi: Orta Asya'daki Tacikler arasında Sovyet karşıtı propagandayı yayabilir ve bölgede büyük ihtimalle Basmacı sonrası siyasi faaliyetleri teşvik edebilirdi. Bu bilginin temel kaynağı olan Agabekov, Politbüro'nun dış ilişkiler dairesinin önerisini dinlemeye ve Amanullah'ın kavgasını desteklemeye karar verdiğini iddia etmektedir. Diğer taraftan İngilizlerin konumu daha zordu, dolayısıyla karmaşık bir politika izlediler. İngilizler, Amanullah'ın Afgan politika sahnesinden silinmesinin, ülkeyi anarşiye sürükleyeceğinden ve ortaya çıkan kargaşanın Sovyetlerin Hindistan'da devrimci faaliyetler için temel oluşturacağından korksalar da, açıkça müdahale etmek istemiyorlardı: “Geçen asırda Afganistan'ın iç işlerine karışmaktan dolayı acı deneyimler yaşamış olan İngilizler, Amanullah'ın yardım çağrısını reddettiler ve

⁵⁷⁸ Gregorian, a.g.e., s.277.

Saka'nın Oğlu'nun kendisini yeni Afgan devletinin yeni hükümdarı olarak tanımları gerektiği imalarını görmezden geldiler ve Amanullah Han'ın ayrılmasından memnun olan İngilizler Nadir Han'ın Hindistan üzerinden Afganistan'a geçmesine izin verdiler.⁵⁷⁹ İngiliz hükümeti oldukça hassas bir politika uyguladı: Afganistan'da olası bir Sovyet etkisinin yayılmasını veya akınını engellemek ve 1921 Afgan-İngiliz antlaşmasını korumak için, İngiltere hemen yeni rejimi tanıdı (ve bunu yapan ilk Avrupa devleti oldu); aynı zamanda da, diplomatik görevlilerini geri çekti, herhangi bir kabilenin özellikle de Durranilerin tepkisini çekmemek, ilerde ortaya çıkabilecek ve Saka'nın Oğlu'nu başarıyla alt edebilecek bir rakiple uzlaşma serbestliği sağlamak için kendinî bağlamaktan kaçındı.⁵⁸⁰

7.2. Nadir Han'ın Dönüşü ve Saka'nın Oğlu'nun Sonu

Afganistan'da meydana gelen isyanın sonucunda, Saka'nın Oğlu'nun Kâbil tahtını ele geçirmesinden sonra Fransa'da bulunan Nadir Han ve kardeşleri, dokuz ay süreyle ülkede kargaşanın egemen olmasına yol açan Saka'nın Oğlu'nu devirmek için Afganistan'a geri dönmeye karar verdiler. Öte yandan, isyan öncesinde ve sonrasında hem Amanullah Han'ın hem de Saka'nın Oğlu'nun, kabileler üzerinde önemli etkinliği olan Musahiban ailesinin önde gelen isimleri Nadir Han ve kardeşlerini ülkeye davet ettikleri iddia edilmektedir.⁵⁸¹

Bilindiği gibi, Amanullah Han döneminde modernleşme anlayışı ve özellikle orduda yapılan düzenlemeler nedeniyle Kral Amanullah ile Savunma Bakanı/Başkomutan Nadir Han'ın yolları ayrılmıştı. Bu dönemde, Amanullah Han'ın maiyetinde iki hizip vardı; biri Tarzi'nin Rusya, ABD ve Avrupa dış misyonları sorumlusu liberal bir Tacik olan Muhammed Veli Han, diğeri ise daha muhafazakâr bir asker olan Muhammed Nadir Han ve beş kardeşi tarafından yönlendirilmekteydi. Nadir Han, Amanullah karşıtı dinî liderlerin etkisinin derinliğinin yanı sıra

⁵⁷⁹ Rubin, a.g.e., s.58.

⁵⁸⁰ Gregorian, a.g.e., s.278-279.

⁵⁸¹ a.g.e., s.283.

kabilelerin gücünün ve değişime şiddetli muhalefetlerinin farkındaydı.⁵⁸² Dolayısıyla, tavrını Mahmud Tarzi yönünde belirleyen Amanullah Han ve Nadir Han arasındaki bu belirgin ayrılığa göre, ikisi de Afganistan'ın modernleşmesini ve bu modernleşmeye olan kabile karşıtlığını engelleyecek hükümet politikalarını destekleseler de, Nadir uzlaşma ve güç yerine kabileler arası jirgayı kullanma yanlısıydı. Bu farklar Nadir Han'ın Fransa büyükelçiliğine gönderilmesine yol açmıştı. Ayrıca, kabileler üzerindeki büyük itibarı ve nüfuzuyla Nadir Han'ın, güney eyaletinin isyankâr kabile mensuplarının kendilerini harekete geçirecek ve kendilerine ilham verecek bir lider aradıkları bir anda Amanullah Han'ın gözünde şüpheli hâle gelmiş olması da muhtemeldir.⁵⁸³ 1924'ten 1926'ya kadar görev yapan Nadir Han, daha sonra sağlık sorunları gerekçesiyle bu görevinden ayrılarak Fransa'ya yerleşmişti. Emir Habibullah döneminde başlayan Afgan milliyetçi-modernist eğilimlerinden Genç Afganlar hareketinin içinde Nadir Han'ın yer alıp almadığına ilişkin bir bilgi söz konusu değildir. Gregorian'ın belirttiğine göre, bazı kaynaklara göre, 1917'deki Afgan milliyetçi-reformcu hareketinin iki okulu vardı, biri Mahmud Tarzi tarafından diğeri de Nadir Han tarafından yönetiliyordu. Bu ikisi arasındaki en önemli anlaşmazlık, zamanlama sorunu gibi görülüyordu. Daha radikal tarafı temsil eden Tarzi, hızlı ve yoğun bir sosyal değişim istiyordu, bunun için Türkiye'nin modernleşme sürecini rehber olarak kullanmak istiyordu, oysa Nadir Han sert önlemlere karşıydı, dinî kuruluşlar ve Afgan kabilelerini göz önünde bulundurarak, daha ılımlı ve yerli bir program ve daha uzun dönemli bir plan istiyordu.⁵⁸⁴

Benzer bir şekilde, Saikal'ın Nadir Han'a ilişkin değerlendirmesine göre, Nadir Han, özellikle Genç Afganlara karşı ilgili değildi. O, selefının gösterişli milliyetçiliğini paylaşmıyor, Amanullah'ın kararsız modernleşme yöntemlerini de küçümsüyordu. İngiltere'ye olan yakınlığı ve Afganistan'a hâkim olan koşulları daha iyi kavrayışı sayesinde, o zamanki Afganistan için en uygun olan Afganistan'ın komşularını fazla tahrik etmeden millet kurmayı hedefleyen gösterişsiz bir

⁵⁸² Dupree, *a.g.e.*, s.449-450.

⁵⁸³ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.224.

⁵⁸⁴ Gregorian, *a.g.e.*, s.282.

milliyetçilik kavramını ve muhafazakâr güçlerle barış içinde bir arada yaşamaya dayanan aşamalı bir değişim ve kalkınma sürecini tercih eden ılımlı bir pragmatik kişi olmuştu. Bununla birlikte, gerektiğinde kurnazlık ve esneklikle pekiştirdiği liderlik konusundaki katı inancı ve acımasızlığı, kendisini radikal reformcularla muhafazakâr güçler arasında uygun bir yere oturtmuştur.⁵⁸⁵

Şubat 1929'da Afganistan'a dönen Nadir Han, Host'a giderek burada Afgan kabilelerini toparlamaya ve Saka'nın Oğlu'na karşı bir hareketin temellerini atmaya karar verdi. 19 Mart 1929'da, Nadir Han, Saka'nın Oğlu'nun karşısına çıkarak, tüm Afgan kabile liderlerinden oluşan bir millî jirgada meşruiyet sorununu çözümlenmek istedi. Konu önemliydi, çünkü Saka'nın Oğlu'nun tahta çıkması dinî kurum tarafından meşru kabul edilmişti, fakat kabile liderleri resmî olarak bunu kabul etmemişlerdi. Nadir Han'ın bu meydan okuması Saka'nın Oğlu'nu sınırlendirdi, cevap olarak Nadir Han'ın ailesinin tüm üyelerini hapse attırdı ve mülklerine el koydu. Eşkiya Emir, güney ve batı Afganistan'da broşürler dağıtarak Nadir Han'ın kellesine ödül koydu. Nadir Han birçok zorlukla karşılaştı. Kabilelere yaptığı çağrılarına verilen ilk cevaplar moral bozucuydu. Bazı jirgalar, Nadir'in arkasında kuvvetli bir Afgan kabile konfederasyonu kurmakta başarısız oldular. Ayrıca, bir ordu kuracak paraları ve silahları yoktu. Durraneler bölünmüşlerdi, Gilzaylar ayrı kalmışlardı. Aslında, çoğu kabile lideri yasa ve düzenin tekrar gelmesine pek meraklı değillerdi. Amanullah'ın tahttan çekilmeyi reddetmesi ve tahta geri çıkma çabaları da Nadir Han'ın durumunu iyice zora sokuyordu. Yine de, Amanullah'a katılmadan meşruiyet için yola çıkmış olmasına rağmen, Amanullah'ın başarısızlığı yüzünden kendi mücadelesi itibar kaybetmedi. Tersine, arabulucu rolü oynadığı için, Amanullah taraftarı ve Amanullah karşıtı kabilelerin hepsinden itibar görüyordu. Nadir Han, Habibullah'a karşı kampanyasında Peştunlardan tahtı gasp eden hırsız, yağmacı ve aşağılık Tacik haydut olarak karalamak suretiyle kişisel gerekçelere yoğunlaştı ve sonunda, Nadir Şah'ı desteklemek için güney sınır bölgelerinden Peştun kabilelerini harekete geçiren, etnik etken ve bunun yanı sıra, Kâbil ve Kuhistan'da yağma sözüydü. Kesinlikle Peştunlara yönelik bu Peştun ve

⁵⁸⁵ Saikal, **a.g.e.**, s.97.

Peştun olmayanların ilişkilerini siyasallaştırma, yönetimleri boyunca Musahiban politikasının ana unsuru oldu.⁵⁸⁶ Nadir'in ilk girişimleri hüsrana ve başarısızlıkla sonuçlandı. Veziri, Mohmand, Mangal, Caci ve Cadran kabilelerinden topladığı adamlar, geleneksel düşmanlıklarından dolayı bölünmüşlerdi; bu kabileler arası rekabet ve şüpheler zamanla ayrılığa kadar gitti. Bu durum, bir Gilzay kabile lideri olan ve ünlü Hazret Sahib'in kardeşi olan Şir Ağa, Haziran 1929'da güneyli ve batılı kabileleri toplayıp bir jirga kurarak ve desteğini Nadir'e verince her şey Saka'nın Oğlu'nun aleyhine döndü. 25 Eylül 1929'da, Musahiban kardeşler Saka'nın Oğlu'nun güçlerine saldırdı, bu onların beşinci saldırılarıydı. Üç aşamalı bu saldırı başarıya ulaştı ve 6 Ekim'de eşkiya Emir'in ordusu bozguna uğratıldı. Üç gün sonra, Şah Veli Han ve Veziri kabilesinin lideri Allahnavaz Han tarafından yönetilen bir kabile gücü Kâbil'e girdi⁵⁸⁷ ve 13 Ekim'de Saka'nın Oğlu Kuhistan'a kaçmayı başardı. Bir kaç gün sonra Kuhistan'da kuşatıldı ve Nadir Han tarafından hayatının bağışlanacağına ilişkin olarak verilen sözlere rağmen 3 Kasım'da kurşuna dizildi.⁵⁸⁸ Kâbil'in ele geçirilmesinden iki gün sonra, Nadir Han, kabilelerin ve kent halkının yanı sıra İran, Türk ve Sovyet diplomatlarının karşılamaları arasında Kâbil'e girdi. Nadir Han'ın savaşçılara ödenecek parası olmadığından, savaşçılar doğal olarak Kâbil'i yağmaladılar. Zafer sahipleri evlerine ganimetlerle dönerken Nadir Şah'ı devletin başında ordusuz ve hazinesiz bıraktılar.⁵⁸⁹ Defalarca, bu tampon devletin kaderinin ve Orta Asya'nın istikrarının sallantıda olduğu ve yanlış bir hareketin felaketi getirebileceği tarihindeki en kritik dönemlerden biri böylece sona erdi.

Saka'nın Oğlu'nun Kâbil tahtını ele geçirerek dokuz ay süreyle ülke yönetimini elinde bulundurmasının arkasında, bazılarına göre, Peştunlara yönelik tepki vardır. Fakat, Emir'in bu başarısını ve Peştun olmayanlar arasındaki geniş desteğini, sadece Peştun hâkimiyetine yönelik bir öfkesi olarak değerlendirmek yanıltıcıdır, özellikle Basmacı hareketi ile bağlantılı olan Kuhistan, Herat ve Türkistan nüfusunun tarafsız tecrübeleri, Amanullah'ın Sovyetlere yönelik dostluk politikası, 1920'lerin sonlarında Sovyetlerin kolektifleştirme girişimlerini takiben

⁵⁸⁶ Shahrani, *a.g.m.*, s.51.

⁵⁸⁷ Gregorian, *a.g.e.*, s.283-285.

⁵⁸⁸ Dupree, *a.g.e.*, s.457.

⁵⁸⁹ Rubin, *a.g.e.*, s.58.

Orta Asya mültecilerinin büyük akını ve sonunda 1925 ve 1929'da kuzey Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali (son işgal kesinlikle Amanullah'ı tahta yeniden getirmeyi amaçlıyordu) bu başarıda önemli rol oynamıştır. Sonuçta, Emir'in başarısı, kendisinin kişisel nitelikleri veya programlarının bir işlevinden ziyade kısmen iç ve dış düşmanlarının etkili propagandası yüzünden Amanullah'a karşı artan kişisel memnuniyetsizliklerin, fakat aynı zamanda Amanullah'ın başarısız politikalarının özellikle kozmetik Batılı reformlarının, kötü yönetimin ve daha da önemlisi, başta Sovyet Orta Asya'sında İslamcı davayı terk etmesinin sonucuydu.⁵⁹⁰

Saka'nın Oğlu'nun kısa dönemi, kendisinin ve köylü yandaşlarının çok küçümsediği kırsal kesimde rüşvet, baskı ve devlet görevlilerinin keyfi yönetimi gibi pek çok aynı idari hastalıklar nedeniyle başarısız oldu. Yabancı güçler tarafından tanınmamasının yanı sıra özellikle sınırdaki kabile bölgesinde olmak üzere ülke genelinde gücünü birleştirmedeki yetersizliği, kentlerin kötüleşen ekonomik şartları ve bütün devlet gelirlerinin tükenmesi, kaçınılmaz olarak rejimin çökmesine yol açtı. Bu çöküşe yol açan nedenler arasında, kabilelerin Tacik Emir'i ve hareketini kabullenmemelerinin yol açtığı tepkiler ve Saka'nın Oğlu'na karşı Nadir Han'ın mücadelesinin kritik anında Şir Ağa'nın tavrını Nadir Han'dan yana koymasıyla başlayan Mücedidi ailesinin aristokrasi yarışına girmesi yer almaktaydı. Birinci safhada din ve kültür konuları kabilelerin ayaklanmasında önemli bir rol oynasa da Amanullah'ın sahneyi terk etmesinden hemen sonra cihattan çok farklı niteliklere sahip geleneksel nüfuz mücadelesi artık iyiden iyiye çığırından çıkacaktı. Kabileler hem de gaspçı olarak gördükleri bir Tacik'in tahtta oturmasına tahammül gösteremedikleri için, bir potansiyel lider olarak ortaya çıkan ilk kabile şefini gönülden desteklediler. Bu durumda Şeriat'ın katı disiplinini tatbik etmek söz konusu bile olmazken, Peştunvali'nin ise ciddiyetle uygulamaya konduğunu görüyoruz.⁵⁹¹ Böylelikle, tecrübeli bir Muhammedzay generali ve bir zamanların politikacısı Muhammed Nadir Han önderliğinde, Peştun kabilelerinin ve Kâbil'deki Şor Pazar Hazreti ailesinin yardımıyla Afganistan'da Saka'nın Oğlu'nun rejimi devrildi.

⁵⁹⁰ Shahrani, *a.g.m.* s.49-50.

⁵⁹¹ Roy, *a.g.e.*, s.116.

Saka'nın Oğlu'nun devrilmesiyle, Afganistan'da düzen sağlanmış oldu. Bununla birlikte Afganistan yönetiminin meşruiyet sorunu gündeme geldi. Afgan tahtına kim geçecekti? Amanullah taraftarlarının bir çoğu, Nadir Han'ın devrik kralı Kâbil'e geri getireceğine inanıyordu. Nadir Han da pek çok kez bunu ima etmişti ve 16 Ekim'de Kâbil'e varmadan önce, kendisinin kral olarak ilan edilmesini sürekli olarak reddetmişti. Kendi sağlığı nedeniyle Nadir Han, bir jirga toplanarak yeni bir Emir seçmesini ve bu seçimin sonucunu destekleyeceğini açıkladı. Fraser-Tytler'e göre, Nadir Şah aşırı bir şekilde ülkesini seven bir yurttaştı ve kendisinin Afgan halkını refah ve barış yolunda yönetmek için Allah tarafından seçildiğine inanan biriydi. Bu yüzden de tahta geçmeyi istiyordu.⁵⁹² Saikal ise, Nadir Han'ın seçkin kesimin ılımlı ve muhafazakâr unsurları arasında, özellikle kabile liderleriyle İslam müessesesi nezdinde iyi bir üne sahip olduğunu ve hatta, Amanullah ile verimli bir işbirliği alanı kalmayıp sessiz sedasız Fransa'ya çekildiğinde bile, Nadir Han'ın Afganistan içinde ve dışında lekesiz bir imajı olduğunu ifade etmiştir. Böylece, Nadir Han, elverişli bir zamanda iktidara gelebilme seçeneklerini saklı tutarak, Batı'daki emeklilik yıllarında, olan biteni ilk elden izleyerek ve Afganistan'daki değişen durum üzerine ayrıntılı düşünme ve düşüncelerini Afganistan'ın geleceğiyle birleştirme için kendisine zaman tanıdı.⁵⁹³ Sonuç olarak, 17 Ekim'de, kabile ordusunun jirgası Nadir Han'ın Emir olmasını istedi. Bayur'un ifadesine göre, Nadir Han, tereddüt gösterdikten sonra ön sırada bulunan elçilik heyetlerinden Rus işgüderini kendisinin bulunduğu yüksek yere çağırır ve ona "Türk büyükelçisi ne diyor, kendisinden sorar mısınız?" der. İşgüder gelip sorunca (konuştukları dil İngilizce idi) Türk büyükelçisi şu ünlü Latince atasözü ile karşılık verir: "Vox populi, vox Dei" yani "Halkın sesi, Allah'ın sesi". İşgüder gidip bunu Nadir Han'a söyleyince o da: "Tahtı kabul ettim" der ve büyük bir alkış kopar.⁵⁹⁴ Böylelikle, Muhammed Nadir Şah, Afgan Kralı oldu ve Afgan tarihinde Musahiban ailesinin dönemi (1929-1978) başladı ve bu dönem, "aile oligarşisi dönemi"⁵⁹⁵ olarak adlandırıldı.

⁵⁹² Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.226.

⁵⁹³ Saikal, **a.g.e.**, s.98.

⁵⁹⁴ Bayur, **a.g.e.**, s.608.

⁵⁹⁵ Olesen, **a.g.e.**, s.59.

Amanullah'ın ve onun hanedanlığının destekçileri Nadir Han'ın meşruiyetini ve Amanullah'a olan bağlılığını sorguladılar. Nadir Han'ın Saka'nın Oğlu'na karşı olan başarısının büyük ölçüde Amanullah'a olan sadakatlerini değiştiren kabileler sayesinde olduğunu ileri sürdüler. Üstelik, onu aday yapan ve seçen küçük jirga, bütün kabileleri temsil etmemekteydi; aslında, sadece birkaç kabileyi temsil ediyorlardı ve bu topluluk Kâbil'e gelmekte olan batıdaki Amanullah yanlısı kabilelerin gelmesini beklememişti. Bir iç savaş ihtimaline karşı, taraftarları Amanullah'ın tekrar tahta çıkması için çatışmaya girmeyi reddettiler. Zaten, kendini Saka'nın Oğlu'ndan zor kurtarmış, savaş yorgunu Afganistan'ın, yeniden böylesine yıkıcı bir yola girmesi oldukça tehlikeli bir durumdu. Afgan modernistleri ve milliyetçileri de meşruiyet ve hanedan davalarını bir tarafa bırakıp Afgan modernleşmesinin geleceğini oluşturmak gerektiğini düşünüyordu. Genel olarak, Nadir Han'ın Afgan tahtına çıkışının arifesinde, onun düzeninin bir tepki düzeni olmayacağını ve bu düzenin sosyo-ekonomik ve siyasi yeniden yapılandırmaya ve böylece modern Afganistan'a öncü olacağını bekliyorlardı. Yine de bu iç savaş ve Nadir Han'ın tahta çıkması, aşamalı modernleşmeyi savunanlarla çabuk değişimi savunanlar arasında bir çatlak, Amanullah'ı ve onun hanedanını destekleyenler ve Nadir'i destekleyenler arasında bir çatlak, Tarzi ve Çarki aileleriyle Musahiban ailesi arasındaki ailevi ve kişisel kan davalarını yeniden diriltten bir çatlak oluşturmuştu.⁵⁹⁶

Amanullah'ın Nadir'in seçilmesine tepkisi ilk başta şaşkıncu derecede barışçıldı. Bunu, iyimser bir şekilde ülkesine dönüp tahta yeniden çıkmasını isteyecekleriyle ilgili iyimser bir ümitle beraber, ihtiyatlı bir “bekle ve gör” davranışı izledi. Aklında bu varken, bir bildiri yayınlayarak Afganlara, krallığını terk etmesine yol açan “esas nedenler”i açıklamaya çalıştı. Ayrıca, muhaliflerinin, yenilgi karşısında mücadeleyi ve ülkesini terk ederek onursuz davrandığını ve Durranilerin de onurunu kırdığını ve bu yüzden tahta tekrar çıkmayı hak etmediğini iddia eden tezlerini çürütmeye çalıştı. Amanullah, Afganistan'dan gidişinin, ordularının Kandahar ve Gazne'de bozguna uğraması yüzünden olmadığını; tersine, Gazne çatışmasının kendi lehine sonuçlandığını iddia etti. Gazne'yi terk etmişti, çünkü

⁵⁹⁶ Gregorian, a.g.e., s.291-292.

ülkenin en güçlü iki kabilesinin kanlı savaşlarına tanık olmuştu, bunlardan biri kendisini destekleyen Durraniler, öbürü ise kendisini bir düşman olarak gören Gilzaylardı. Benzeri bir durum kendisini Kandahar'da da beklemekteydi, bunun üzerine orayı da terk etmişti, çünkü Afgan kanının kendi adı için boşuna akmasını istemiyordu. Onu yenilgiye uğratan askerî güç değil, entrikalardı, en azından o böyle söylüyordu. Reformlarının, tamamının Afgan olan bir millî meclis tarafından kabul edildiğini ve ancak bu tür bir meclis tarafından iptal edilebileceğini ya da değiştirilebileceğini ima ettikten sonra, dünya kamuoyuna ve özellikle öteki Müslüman ülkelere şunu bilmelerini istedi: Afganistan'da zafer kazanan orduların İslam dinî ile hiçbir ilgileri yoktu ve sadece bir tek şeyle motive olmuşlardı: “cehalet ve kazanmak”...“Kafama taç ya da takke takmak umurumda bile değil, tahtta ya da yerde oturmak da. Tek umurumda olan, ülkeme hizmet etmek.” Amanullah, açıklamasını “Sizi bırakıyorum, bir daha adımı duymayacaksınız. Umarım bu sizi mutlu eder” diye bitirse de, eğer Afgan halkı onu tekrar çağırırsa Afganistan'a dönmeye ve tahta tekrar çıkmaya hazır olduğunu belli etti. Böyle bir olasılık durumunda, modernleştirme programlarına tekrar girişeceğini açıkladığında, söylendiğine göre İstanbul'daydı.⁵⁹⁷

Amanullah'a karşı ve yeni hükümdar yanlısı yaklaşım, en güzel şekilde, İslah gazetesinde, Muhammed Emin tarafından yazılan bir makalede özetlenmiştir. “Amanullah Han'ın Değersiz Beyanatlarının Tekzibi” isimli bu makalede, tüm Afgan kabilelerinden oluşan jirganın, Amanullah'ın Nadir'in zaferi eski Emir'in adına savaşarak kazandığı tezini reddettiği belirtilmektedir. Emin, makalede şöyle diyor: Asil Afgan milleti Amanullah Han'ın yalanlarına bir kez daha kanmayacaktır. Şu anda, Afgan milletinin Amanullah'a olan kını öylesine büyüktür ki, hiç kimse, onun adını anmaya cesaret edememektedir. Amanullah Han'ın Kâbil'de düşmesinin, Kandahar'a uçmasının, Gazne'de bozguna uğramasının ve bunu müteakiben İtalya'ya uçmasının yol açtığı tüm durumlar iyi bilinmektedir. Eğer Saka'nın Oğlu ve taraftarlarına karşı yapılan askerî operasyonlar biraz sürdüyse, bu, halkın Nadir Şah'ın savaşı Amanullah Han adına yapmasından şüphelenmesi

⁵⁹⁷ a.g.e., s.288-289.

yüzündedir. Böylesine edepsiz bir yalanın Amanullah Han'ın kaleminden çıkmış olması şaşırtıcıdır. Eğer Amanullah Han halkı tarafından bu kadar çok sevilseydi, Afganistan Büyük Devrimi nasıl gerçekleşti? Nadir Şah ve ailesi Afganistan'a hüküm sürmeye değil, ülkeyi kurtarmaya gelmişlerdir. Kral olmak istememiştir. Krallık ona, "milletin delegelerinin ve diplomatik heyetlerin" zoruyla kabul ettirilmiştir. Jirga'nın sürekli baskıları sonucu krallığa geçmeyi kabul etmiştir. Amanullah'ın "suçlarını" tekrar ettikten ve "korkaklığını" ve "ahlaksızlığını" ana hatlarıyla anlattıktan sonra, Emin, makalesini, "Afganistan'ı devrimden ve iç savaştan sadece Nadir Şah kurtarabilirdi" teziyle bitiriyordu.⁵⁹⁸

Şubat 1929-Ekim 1929 arasındaki kritik dönemde meydana gelen siyasi gelişmelere baktığımızda, Profesör Ghosh'un, Nadir'in Hindistan'a geldiğindeki gözlemlerine katılmamız gerekir: "Hoş geldin hitabında ve röportajcıların sorularına karşı inanılmaz derecede ketumdu". Kendinî tamamen bir yöne ya da bir diğerine vermemekte kendince sebepleri vardı. Kendi davranış tarzını belirlemeden önce, Amanullah'ın kabilelerin sempatisini ne kadar kazandığını görmek istiyordu. Sadece Lahor İstasyonu'nda, binlerce Müslüman'ın, Hindu'nun ve Sih'in coşkusunu gördükten sonra, General "Amanullah'ın atalarının tahtına tekrar döndüğünü göreceği güne kadar rahat etmeyeceğini" açıkladı. Başka zamanlarda, en çok kullandığı cümle, "Bir jirgadaki kabilelerin hükmünü alana kadar Amanullah hakkında hiçbir şey demeyeceği ve yapmayacağıydı".⁵⁹⁹ O zamanlar Afgan sahnesinin yakından takip eden Morrish buna katılır: Nadir Han, Amanullah'ın yaptığı hataların tamamen farkındaydı. Onun, Kâbil'de etkili olanlar arasında itibarının düştüğünü biliyordu ve terk ettiği tahtını yine ona vereceklerinden ve ondan sonra bile Afgan rahatsızlığının bitmeyeceğinden ve büyük ihtimalle daha şiddetli ve daha yoğun bir ikinci devrim olacağından korkuyordu. Nadir Han'ın politikası basitti. Saka'nın Oğlu'na saldırma girişimini açıkça beyan etmiş, ama eğer başarılı olursa, ancak o zaman halkın Kral'ı seçmeleri gerektiğini belirtmişti. Kendinî eski kralı ne desteklemek ne de ona karşı gelmek zorunda bırakmamıştı.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ a.g.e., s. 289.

⁵⁹⁹ Ghosh, aktaran Gregorian, a.g.e., s.290.

⁶⁰⁰ Morrish, aktaran Gregorian, a.g.e., s.290.

Amanullah Han'ın zamanında olduğu gibi, bir kez daha Afgan hükümdarına geleceği kalıba dökmek ve gelişmemiş bir ülke ile halkının kaderini şekillendirmek, akıllıca plan yapmak, kendi halkını anlamak için çalışıp çabalamak, onları yönetmek ve önderlik etmek, fakat aynı zamanda, yaşanan tecrübelerin gösterdiği gibi kaçınılmaz olarak yavaş seyretmesi gereken ilerleyişi sağlamak için yeni bir fırsat doğmuştu. Fakat Nadir Şah'ın işi Amanullah Han'a göre daha zordu. Amanullah Han'ın başarısızlığı, geleneksel çıkar çevrelerinin etkinliğini yeniden artırmış, ülke ekonomisini sıkıntıya sokmuş ve toplumsal düzen alt üst olmuştu. Modernleşme yanlıları, öldürülmüş veya sürgün edilmişti.

Bu şartlar altında Afgan tahtına oturan Nadir Şah, ülkede siyasi istikrarı kuracak ve Afgan toplumunun sosyo-ekonomik yapılandırmasını sağlayacak bir programın taslağını oluşturdu ve politikasının genel hatları, Kasım ayında yayınlamış olduğu bildiriye belirtildi. Buna göre, Afgan bağımsızlığının temelini, güvenlik, refah ve bilim oluşturmaktaydı. Bu bildirinin esas amacı, yönetimi Hanefi mezhebine dayandırmak ve böylelikle yeni rejimi Amanullah'ın çılgın modernleşmesinden ayırmak, aynı zamanda ise din adamları sınıfının gönlünü almaktı. Bunun ayrıca, devlet dinini sağlam temele oturtmak gibi de bir avantajı vardı ki, muhtemelen Nadir'in gözünde bu, sapkın doktrinleri önlemeye yönelik mümkün olan en iyi koruyucuydu. Fakat geleneksel Sünniliğe devam edilirken, ilerleme de ihmal edilmemişti.⁶⁰¹ Eğitim, askerî reformlar ve ticaretin, tarımın ve sanayinin gelişmesi, Afgan halkının hem maddi hem manevi gücünün artması için gerekiyordu. İyi bir Müslüman ve iyi bir Afgan olabilmek için, kişinin, monarşinin liderliğinde ve İslam'ın şemsiyesi altında, Afganistan'ın istikrarı, refahı ve gelişimi için çalışmasını gerektirmekteydi. Muhafazakârlık ve gelişme, barış içinde bir arada bulunabilirdi.⁶⁰²

Petit Parisien, Hamburger Nachrichten, ve Daily Mail gibi gazetelerin yazarlarına verdiği röportajlarda, Nadir Şah, o zamanki uğraşlarını ve gelecekteki amaçlarını anlattı. Öncelikleri, Afganistan'ın zararlarını karşılamak ve

⁶⁰¹ Fraser-Tytler, a.g.e., s.227

⁶⁰² Gregorian, a.g.e., s.293-294.

“bağımsızlığını kıskanç bir şekilde korumaktı”. Sonra, dinî inançlara ve zamanla oluşmuş geleneklere karışmadan, halkın maddi ve entelektüel gelişimine yardım etmek istiyordu. “Batılı anlamda kültürel reformlara ve bazı gelişimlere açığım: fakat bu tür reformların Amanullah’ın yaptığından daha yavaş şekilde yapılmasını istiyorum. Amanullah’ın reformlarının onun sonunu getirmiş olması hiç bir şekilde onların yanlış olduğunu göstermez. Eğer hasta, kendinî çabuk iyileştirsin diye doktorun yazdığı ilaçlardan daha çok içmeye kalkarsa, tabii ki daha da hasta olur. Bu, yine de, ilacın kendisinin kötü olduğunu göstermez.” Nadir’e göre hükümet, Afgan halkına yeni fikirler ve kurumlar dayatmamalıydı, yeni programlar doğal olarak gelişmeliydiler. Bu kapsamda, Nadir “dinle gelişmenin birlikte varolamaması için” bir neden göremiyordu. “Dünyanın en muhteşem dinlerinden biri olan İslam, anayasal olarak gelişimi yasaklamazdı. Bu ikisi yan yana yürüyebilirdi”.⁶⁰³ Nadir Şah’ın bu yaklaşımları, aslında pek çok açıdan, Emir Habibullah’ın izlediği politikalara benzeyen aşamalı bir modernleşme politikasıydı.

Amanullah Han’ın reformlarının sembolik laikliğe ilişkin olanlar, Afgan toplumunun yabancılaştırılmasında, toplumun devletten uzaklaştırılmasında önemli bir sorumluluğu söz konusu idi. Bu nedenle, kendisinin “ilerleme ve reform” yanlısı olduğunu söylese de, Nadir Şah’ın kendinî ve saltanatını bütün bu İslam dışı işaretlerden uzaklaştırması gerekiyordu ve uygulamada Nadir Şah, geleneksel güçlerin desteğini sağlamak, bir anlamda barışmak için din kurumuna pek çok tavizler verdi.

Öncelikle, etkili din adamlarından oluşan ve danışmanlık işlevi olan Cemaat-ül Ulema’yı kurdu, ülkede ilk Kur’an basımı emrini verdi, çünkü dindar Afgan halkının dinî ve manevi eğitimi açısından önemli bir taahhüttü. Eğitimde mollaların ve mevlevilerin rolü üzerinde uygulanan bütün kısıtlamalar kaldırıldı. Şia üzerinde bir gelenek olan Şeriat’ın Sünni Hanefi okulunun önceliği kurumsallaştırıldı. Kadınların toplumsal konumu ve görünümleriyle ilgili bütün geleneksel ve dinî yasaları eski hâline döndürüldü, tamamen örtünme ve peçe tekrar zorunlu hâle getirildi, kız okulları kapatıldı, çokeşlilik ve kadınların tecrit hâlleri

⁶⁰³ Gregorian, a.g.e., s.293; Saikal, a.g.e., s.99-100.

tekrar uygulanmaya başlandı, böylelikle, kadın erkek eşitsizliği kurumsallaştırıldı. Ülkedeki Müslüman olmayanların hakları kısıtlandı. Nadir, kendisi için Gilzay kabilelerinin desteğini sağlayan Şor Pazar Hazretlerinin ailesinin etkili mensuplarını kabineye ve diğer devletin yüksek görevlerine atadı. Hem medeni hem de ceza davalarını Şeriat'ın nüfuz alanı çerçevesine alarak Amanullah tarafından getirilen laik hukuk tedbirlerini de yürürlükten kaldırdı.⁶⁰⁴ Geleneksel güçlerin etki ve ayrıcalıklarını kaybetmesine yol açan ve onları Amanullah Han'dan uzaklaştıran bir dizi toplumsal yeniliğe Saka'nın Oğlu tarafından son verilmesine ilişkin kararlar, böylece Nadir Şah tarafından adeta teyit edilmiştir.

Bunların yanı sıra, Adalet Bakanlığı, İslam hukukunu bütün Afganistan'da güçlendirmeye görevlendirildi. İslam'ın manevi kanunlarına sıkıca bağlı Müslümanlar tarafından gözetlenen ve yönetilen bir İhtisab dairesi, "hükümetin önemli bir niteliği" hâline getirilmişti. Bir fermanla, içki içmeye ciddi cezalar getirildi: "Afgan krallığının her yerinde, kamu ya da özel alanlarda alkol satışı yasaklandı. Eğer hükümetin herhangi bir çalışanı içerken yakalanırsa, dinî hukukun öngördüğü yasal cezalara ek olarak, görevinden alınacaktı." Bütün bu tedbirler, Nadir Şah'ın Afgan krallığında millî beraberliği ve siyasi istikrarı sağlamak için ödediği bedeli temsil etmektedir. Gerçekte, kendinden öncekilerin Afgan din kurumunun gücünü zayıflatmak için sarf ettikleri çabaları sonuçsuz bırakmıştır; her yenilik ve modernleşme programı, artık dinî kuruluşların süzgecinden geçecekti.⁶⁰⁵ Bu tavizler yeterli değilmiş gibi, Nadir Şah, "Şeriat hukuku ve devlet hukuku karşısında her Afgan vatandaşının eşit haklara ve görevlere sahip olduklarını" belirten Anayasa'nın 13. Maddesi'ne rağmen, belli Peştun sınır kabilelerine, hem tahtını sağlamlaştırmada kendisine olan desteklerinin karşılığı olarak hem de bunların merkezî otorite karşısındaki güçlerinin ve etkilerinin azaltılması amacıyla vergilendirilmeden muaf olma ve askere alınmama gibi ayrıcalıklar tanıdı.⁶⁰⁶ Böylelikle, bu kabileler, devletin ekonomik ve siyasi baskılarından kurtulmuşlardı.

⁶⁰⁴ Shahrani, *a.g.m.*, s.52; Gregorian, *a.g.e.*, s.295; Ewans, *a.g.e.*, s.139-140; Olesen, *a.g.e.*, s.180-181.

⁶⁰⁵ Gregorian, *a.g.e.*, s.295-296.

⁶⁰⁶ Olesen, *a.g.e.*, s.180; Shahrani, *a.g.m.*, 52.

Yaşanılan tecrübeler göstermiştir ki, toplumsal veya hatta teknik değişimlerin Afgan toplumuna yerleştirilmesi büyük bir dikkat gerektirmekteydi. Nadir Şah, ileride yapmayı düşündüğü yenilikler için toplumda etkili olan muhafazakâr fakat laiklik karşıtı olmayanların ve dinî liderlerin sadakat ve desteğini sağlamak ve toplum üzerinde otorite oluşturmak için öncelikle siyasi ve askerî gücünü oluşturmak zorunda olduğunun farkındaydı. Bu çerçeveden yola çıkan Nadir Şah, dinî ve muhafazakâr güçlerle geçici bir anlaşma sağlar sağlamaz, ihtiyatlı bir sosyo-ekonomik yeniden yapılandırma programına başlamaya hazırды.

7.3. Dönemin Yenilikleri

Her ne kadar, Saka'nın Oğlu'na karşı verilen mücadelede Peştun kabile ordusunun (laşkar) yardımıyla tahtı elde eden Nadir Şah, bu Peştun unsurlara güven duysa da, otoritesinin kurulması ve gücünün sağlamlştırılması büyük ölçüde, etkili bir ordu kurmasına bağlı idi. İç istikrarın sağlanması ve geleneksel güçlerle uzlaşma ortamının oluşmasının ardından, Nadir Şah'ın en öncelikli görevi, orduyu tekrar kurmak ve işleyen bir yapı oluşturmaktı. Yeni ordunun yarısı yıllık olarak askere çağrılanlardan, yarısı ise gönüllü katılanlardan oluşuyordu. Gönüllü askerlik hayat boyu sürüyordu; zorunlu askerlik ise fiilî olarak iki yıl, ihtiyat olarak ise sekiz yıld, fakat askerliğini yapanlar millî seferberlik durumunda altmış yaşına kadar askerlik görevlerine çağrılabilirlerdi. Nadir Şah, Afgan kabile çıkarlarını tatmin etmek için Amanullah Han'ın pek sevilmeyen kura ile askere alma politikasını feshetti, kabilelerden askere alınma kararını kabile liderlerinin veya kabile heyetinin takdirine bıraktı. İhtiyaç anında, kabile liderleri, Afgan monarşisine yardım için kabilelerinden askere yollayabiliyorlardı, fakat kendi birliklerini kendileri yönetiyordu. Böylece, Amanullah Han'ın istediği gibi kabilelerin askerî kaynaklarını kullanma, kontrol etme ve aşamalı olarak merkezileştirme girişimleri kaldırılmış oluyordu. Nadir Şah, ayrıca, bir askerın yiyecek maliyetinin maaşından düşürüldüğü geleneksel makulat sistemini de kaldırdı. Yeni programa göre, askerler erzak ödeneği alıyor ve maaşlar nakit ve düzenli olarak ödeniyordu. Ordunun tıbbi ihtiyacını karşılamak için bir girişimde bulunuldu ve her askerî bölgeye bir doktorun denetiminde dispanserler ve merkezî bir askerî hastane kuruldu. Modern bir subay teşkilatı kurmak için,

yurtdışına öğrenciler gönderildi; diğerleri Afganistan'da temel eğitim aldılar. 1933'te, askerî kariyer yapmak isteyen kabile liderlerinin oğulları için bir askerî hazırlık okulu olan Mekteb-i İhzariah Kâbil'de kuruldu. Orduda mekanize ulaşım sağlandı ve Amanullah Han idaresi altında kurulan küçük Afgan Hava Kuvvetleri tekrar hayata geçirildi; bu hava kuvvetlerinin personeli Avrupa'da eğitim almış Afganlardan oluştu. Aslında Nadir Şah, tıpkı Amanullah Han gibi, geleneksel güç sahiplerine baş eğmeden, Kâbil merkezli devletin, modern ve etkin olduğu bir yapı oluşturmayı amaçlıyordu. Bu amaçla, ordudaki düzenlemelerin finansmanını sağlamak için kısmen uluslararası kaynaklar başvurdu. 1930'larda İngiltere orduyu yeniden oluşturmak için Afganistan'a mali yardım sağladı, daha sonra Almanya, Fransa ve İtalya'da yardım etti, ancak bu yardımlar, göreceli olarak yetersizdi. Bu yardımların azlığı ve Nadir Şah'ın dış yardım konusunda fazla istekli olmaması nedeniyle, toplumsal ve kültürel yenilikler alanındaki masrafları önemli ölçüde kısarak savunma sektörüne gayri safi yurt içi hasıladan daha fazla pay tahsis etmiştir. Bütün bu çabalara rağmen, ordu, göreceli olarak zayıf kaldı ve muhafazakâr kabile ve din liderleri, ordu kendi başına iktidara gelinceye kadar, 1929 dan 1953'e kadar, Afganistan'daki gücün temellerinden biri oldular.⁶⁰⁷

Nadir, ülkenin idari yapısını da yeniden şekillendirdi. Afganistan'ı, Kâbil, Kandahar, Herat, Mezar-ı Şerif, Katagan ve Bedahşan gibi ana şehir merkezlerinin etrafında konuşlanmış beş ana vilayetten ve Farah ve Maymana vilayetlerini ve doğu ve güney kazalarını da kapsayan dört küçük vilayetten (Hükümet-i ala) oluşan dokuz bölgeye böldü. Vilayetler ve kazalar birinci, ikinci ve üçüncü dereceden sınıflara bölünmüştü (hükümet), bunlar büyüklüklerine ve önemlerine göre sınıflandırılmışlardı ve kendi aralarında da kantonlara bölünüyorlardı (alakadari). Beş ana vilayetin her birinin başında bir yönetici (vali) bulunuyordu ve küçük vilayetler baş idareciler (hâkim-i ala) tarafından yönetiliyordu. Çeşitli makamlar, idari bir bölge (hükümet-i kalan) oluşturmak için gruplandırılmışlardı; bunun başındaki (hâkim-i kalan) ise vilayet hükümetine bağlıydı. Her vilayetin ve bölgenin yürütme kurulu vardı ve bunlar kanun ve düzenin

⁶⁰⁷ Gregorian, **a.g.e.**, s.296-297; Rubin, **a.g.e.**, s.59. Dupree, **a.g.e.**, s.460; Ewans, **a.g.e.**, s.142; Saikal, **a.g.e.**, s.101-102; Olesen, **a.g.e.**, s.180.

korunmasına ve yerel ve yasal meselelerde yöneticilere ve bölge idarecilerine danışmanlık yapıyorlardı. Danışmanlar çeşitli hükümet birimlerinden ve istişare meclislerinin (Meclis-i Meşveret) üyelerinden oluşuyordu ve bunlar bölgede oturanlar tarafından seçiliyordu. Yöneticiler ve bölgesel idareciler bu danışmanlara başkanlık yapıyorlardı. Kanton seviyesinin altında, 10,000 ve üstü nüfusa sahip olan kentler, belediyeler oluşturuyordu, bunların yöneticileri (reis) ve belediye meclisleri seçimle göreve geliyorlardı. Belediye seçimleri vilayet yöneticilerinin onayından geçiyordu. Millî bir polis gücü de kuruldu. Bölge esasına göre düzenlenmişti, fakat genel otorite Kâbil'deki İçişleri Bakanlığı'na aitti. Ülkede eğitilmiş polis idarecileri olmadığı için, hükümet birkaç Afgan'ı İngiltere Birmingham'a eğitime yolladı; bunlar, dönüşlerinde acemileri modern polis yöntemleriyle eğiteceklerdi. Aynı zamanda, polis güçlerini desteklemek için askerler kullanılıyordu.⁶⁰⁸

Nadir, dinî kurumlara yasal alanda önemli imtiyazlar verdi. Amanullah Han'ın laik uygulamalarını çoğunu iptal etti, böylece sivil ve adli yasa tekrar tamamıyla İslam hukukuna dayandırıldı. Adalet, 106 alt ve adli mahkeme, (mahkeme-i ibtidai), 19 istinaf mahkemesi (mahkeme-i murafiah), ve bir Temyiz Mahkemesi (Mahkeme-i Temyiz) tarafından sağlanıyordu. İstinaf mahkemeleri vilayet merkezlerinde, Temyiz Mahkemesi ise Kâbil'de bulunuyordu. Yürütme kurulları, bölge ve vilayet meclisleri, ve kabile jirgalarının da adli sorumlulukları vardı, fakat bunların esas görevleri danışmanlık ve hakemlikti. Aslında, tüm adalet dinî mahkemeler tarafından sağlanıyordu; sadece küçük vakalar yerel polis karakollarında çözülmüyordu, bunlarla da daha sonra vilayetin idarecisi ilgileniyordu. Cemaat-ül Ulema varolan yasanın yorumlanmasını üstlenmişti. Hükümetin çıkardığı tüm düzenlemeler ve yasalar da öncelikle bu topluluğa gösteriliyordu, böylece dinî değerlerle uyumlarına bakılıyordu.⁶⁰⁹

Nadir Şah yönetimi, aynı zamanda Afgan hapishanelerinde yapılan ilkel ve insanlık dışı muameleleri de düzeltmek için girişimlerde bulundu. Kâbil yakınlarında kurulan merkezî bir hapishanede, belli başlı hijyen unsurları sağlandı ve

⁶⁰⁸ Gregorian, *a.g.e.*, s.298-299.

⁶⁰⁹ Gregorian, *a.g.e.*, s.299; Shahrani, *a.g.m.*, s.52; Newell, *a.g.e.*, s.60.

mahkûmlarla ilgilenmek üzere sağlık memurları atandı. Amanullah Han'ın başlattığı fakat Saka'nın Oğlu'nun ortadan kaldırdığı, mahkûmların hakları ve hapishanenin düzeltici bir unsur olması düşüncesi tekrar hayata geçirildi. Bu yeni hapishanede mesleki bir okul açıldı ve hükümet ilk kez olarak mahkûmların beslenmesini üstlendi. Kuramsal olarak, işkence ve ağır cezalar yasaklandı, Abdurrahman, Habibullah, ve Amanullah yönetimlerinde kanunlaştırılmış kölelik karşıtı yasalar tekrar yürürlüğe konuldu. Yine de, bütün bu tedbirleri krallığın her tarafında yaygınlaştırmak çok zor bir işti.⁶¹⁰

Kendi hanedanlık yönetimini meşrulaştırmak ve Peştun kabilelerine ve gelenekçi dinî kuruma ayrıcalık tanımak için, Amanullah'ın anayasacı döneminin en önemli miraslarından birine bel bağladı. Ülkenin bütün kesimlerinden geleneksel yerel liderliklerin bir Loya Jirgasını (Büyük Meclis) toplantıya çağırarak, Afgan devletinin bütün hukuki çerçevesini yeniden yapılandırmak için büyük bir girişimde bulundu. Bu alanda, en göze çarpan katkısı, Usul-ü Esasi-i Devlet-i Ali-yi Afganistan (Afganistan Devleti'nin Temel Esasları)'nı yapmak oldu,⁶¹¹ bu yasa 31 Ekim 1931'de yürürlüğe girdi. Anayasa 110 maddelik 16 bölümden oluşuyordu, bu maddelerin çoğu 1923 anayasasından alınmıştı. En önemli değişikliklerden biri, ülkedeki Müslüman olmayan topluluklarla ilgili olandı. 1923 anayasası Hindular ve Yahudilerin, dhimmiler olarak, ayrılıkçı giysiler giyme ve özel vergi ödemeleri gerektiğini öngörse de, yeni anayasa, Müslüman olmayanlara karşı bu tür ayrımcılıkları ortadan kaldırıyordu. Bu topluluklar kendi dinî inançlarını ve eğitimlerini takip edebileceklerdi.

Yeni anayasa, Afganistan devletinin dinînin “kutsal İslam dinî” Hanefi mezhebi olduğunu belirtiyordu. Gayri-müslimler dinî hoşgörü ve koruma göreceklardı (Madde 1). 2. ve 3. maddelere göre, kabileler bölgesel toprak egemenliğe sahip olacaktı: krallığın tüm bölgeleri, iç ve dış otoriteye sahip bir

⁶¹⁰ Gregorian, **a.g.e.**, s.299-300.

⁶¹¹ Gregorian, **a.g.e.**, s.300-305; Shahrani, *a.g.m.*, s.51-53, Dupree, **a.g.e.**, s.461-463; Rubin, **a.g.e.**, s.62; Fraser-Tytler, **a.g.e.**, s.227-228; Ewans, **a.g.e.**, s.139-40.

Emir'in yönetimi altında organik bir bütün oluşturacaklardı; Afganistan'da yaşayan herkes hükümetin gözünde eşit olacaktı (Madde 5).

6. Maddede, Kral'ın sorumlulukları da üyelerin katılımıyla gelecekteki Afgan kralları, Meclis-i Şura-i Millî'nin huzurunda edecekleri aşağıdaki yeminde açıkça ifade edildi: “Biliniz ki Yüce Allah her yerde ve her zaman hazırdır ve her şeyi bilendir, yüce İslam dinîni, Afganistan'ın bağımsızlığını ve milletin haklarını koruyacağıma, ülkenin savunması, gelişmesi ve refahı için Hz. Muhammed'in (sav) Şeriat'ına ve ülkenin temel kanunlarına göre yöneteceğime her şeye gücü yeten Allah'a ve kutsal Kur'an'a yemin ederim. Evliyaların mübarek manevi güçleri hürmetine Yarabbi bana yardım et (Allah'ın rahmeti üzerinize olsun!)” Yeminde de açıkça görüldüğü gibi, monarşinin en önemli endişesi, Şeriata ve mübarek evliyalara vurgu yaparak gelenekçi ulemayı ve ruhani unsurları yatıştırmaktır.

7. Maddede kraliyetin şu ayrıcalıkları listeleniyordu: kabineyi ve tüm sivil memurları seçme ve denetleme hakkı; yasama organına karşı veto hakkı; tüm silahlı kuvvetlerin komutası (baş komutanı tayin etme hakkı da dâhil); dış politikayı idare etme, savaş açma, barış yapma ve anlaşmalar yapma hakkı; ve kralın son temyiz makamı olması dolayısıyla, resmî af çıkarma ve “kutsal dinin kurallarına uygun şekilde” verilen cezaları değiştirme hakkı. Kral aynı zamanda her Cuma hutbesinde ismi okunacak ve adına para basılacaktı.

Anayasa, kişisel özgürlükleri ve mülkiyet haklarını da garantiye alıyordu. Tutuklamalar ve cezalar sadece İslam veya devlet yasasına uygun olarak yapılabilirdi. (Madde 11). Ticarete, endüstride ve tarımda eylem özgürlüğü temin edilmişti. (Madde 12). Askere alma ve zorunlu askerlik hizmeti, “savaş zamanları haricinde” yasaklanmıştı (Madde 18). İşkence yasa dışı olmuştu; yasalarda belirtilen şekil haricinde kimse cezalandırılmıyordu (Madde 19).

20-22. maddeler eğitime mahsustu. İlkokul eğitimi zorunlu hâle getirildi ve Afgan vatandaşlarına, devlet okullarında ya da özel okullarda İslam dinî ve manevi bilimler eğitimi alma hakkı veren Madde 21 ile, Habibullah ve Amanullah'ın

din adamlarının eğitimdeki rollerini sınırlamak için koyduğu tüm yasaları kaldırıyordu.

27-70 Maddeler, Meclis-i Şura-i Millî ve Meclis-i Ayan'dan oluşan iki çeşit meclisin haklarını, ayrıcalıklarını ve görevlerini kapsıyordu. Anayasa, meclisin “Majesteleri Kral’ın isteği ve kararına ve Kâbil’de bir araya gelmiş 1930 Jirgasının onayına uygun olarak” düzenlendiğini belirtiyordu (Madde 27). Meclisin otoritesi Kral’dan ve Afgan halkından geliyordu. Ama meclis üyeleri hükümete sadık kalacaklarına dair yemin etmek zorundaydı. Meclis-i Şura-i Millî’nin hakları ve ayrıcalıklarına kendi başkanını seçmek, yasama dilekçelerinin ya da yasa tasarılarının onaylanması veya reddedilmesi, ki bunlar Kral’ın veto veya kabulüne de bağlıydı; bütçenin görüşülüp onaylanması; ticari şirketlerin kiralanması ve yurtiçinde ve yurtdışında ticari, endüstriyel ve tarımsal tekellerin anlaşmalarının ve düzenlemelerinin onaylanması; yurtiçi ve yurtdışı kredilerin onaylanması; ve otoyolların yapılmasının veya genişletilmesinin onaylanmasıydı. Meclis oturum hâlinde değilken, idare bazı emirleri uygulamaya koyabiliyordu, fakat bunlar daha sonra bu meclis tarafından onaylanmak, reddedilmek ya da değiştirilmek zorundaydı. Meclisin aynı zamanda Kral’a dilekçe sunma hakkı vardı, ama yine de maiyet/protokol bakanına başvurmak, (mabeyinciye eşit bir makam) ve böylece resmî bir görüşme ayarlamaları gerekiyordu. (Madde 49). Meclis üyeleri tartışmalarda tam ifade özgürlüğüne sahiptiler ve “olağan tartışmalar” basına ve halka da açıktı. Üyelerin yarısı yeterli çoğunluğu sağlıyordu; kararlar basit çoğunlukla alınıyordu. Mecliste 116 milletvekili vardı, bunlar 20 yaş üstündeki, “sağlam bir manevi karakteri olan, hiç iflas etmemiş veya herhangi bir suça karışmamış ya da yasal olarak işlerini yürütmekten aciz olmayan ve son bir yıllık dönemde seçim bölgesini değiştirmemiş” erkek Afgan vatandaşları tarafından seçiliyorlardı. Kuramsal olarak, her seçim bölgesinde, bir meclis üyesini seçecek 100,000 kişi vardı.

Yüksek bir merci olan Meclis-i Ayan, Kral tarafından seçilen “deneyimli ve öngörüşlü” üyelere oluşuyordu. Yasal öneriler, hükümet tarafından tasarlanmış hâliyle buraya gönderiliyor ve burada tartışılıp oylanıyordu. Meclis-i

Şura-i Millî tarafından alınan kararlar Meclis-i Ayan'ın onaylamasına tabi idi. Yine de, eğer Meclis-i Ayan oturum hâlinde değilse, bir başvurunun yasa hâline gelmesi için kraliyet isteği yeterliydi. Eğer Meclis-i Ayan, Meclis-i Şura-i Millî'nin reddettiği bir teklifi geçirirse, iki tarafın da üyelerinde oluşan bir birleşik heyet ortak bir çözüm için bir araya geliyordu; çözümsüz durumlarda, sonuca Kral karar veriyordu. Böylece, Nadir Şah, Meclis-i Şura-i Millî'ye yetki vermiş olsa da, onların alacağı kararları kendi veto hakkıyla ya da kendi seçtiği üst meclisin veto yetkisiyle engelleyebiliyordu. Üstelik, anayasa Kral'a geniş acil durum yetkileri veriyordu; toplumsal kargaşa ve kamu düzenini bozan isyan olaylarında, “belirsizliği bitirecek ve barışı tekrar getirecek tüm gerekli tedbirleri” uygulama hakkı vardı. (Madde 104).

Kral'ın büyük otoritesi, kabinenin üzerindeki tam kontrolünden de belliydi. Açıkçası, Amanullah Han'ın ve Nadir Şah'ın anayasaları en çok kabineyle parlamentonun ilişkilerinin farklarından dolayı birbirlerinden ayrılıyorlardı. 1923 anayasasında kabine sadece Kral'a karşı sorumluydu, fakat yeni anayasada bakanlar, hem kişisel hem de birlikte, Meclis-i Şura-i Millî'ye ve Meclis-i Ayan'a hesap vermek zorundaydılar, kuramsal olarak bu düzenlemenin Kral'ın gücünü azaltması gerekirdi. Fakat, uygulamada, Kral, Meclis-i Ayan sayesinde meclis çıkışlı tedbirleri bakanların aleyhine durdurabiliyordu. Daha da ötesi, Kral tarafından tayin edilen başbakan, meclislere karşı sorumlu değildi, sadece o ve Kral kabine üyelerini görevden alabiliyordu. Yeni yasa çıkarmanın ilk sorumluluğu meclisin değil kabinenindi. Meclisin yasama ayrıcalıkları şu kararla sınırlandırılmıştı: “Meclis-i Şura-i Millî tarafından onaylanan kararlar İslam dinînin şartlarına (bu pek çok şeyi açıklıyordu) ve ülkenin politikalarına ters nitelikte olamaz” (Madde 65). Her şeyden önemlisi, vergiyle ilgili yetki meclise verilmemiş ve 1931 anayasasına dâhil edilmemişti. Nihayet, özel bir yasayla, meclise gelir meseleleriyle ilgili olarak danışmanlık görevi verilmiş, fakat bununla birlikte veto hakkı ya da kanun yapma hakkı verilmemişti. Doğrusu, parmak kaldırıp indiren bir meclis iki amaca hizmet etti. Yerel hanlara hükümet gücünü paylaşma tatmini verdi, fakat her yıl yedi ay polis gözetiminde yerel liderleri Kâbil'de tutarak hükümetin merkezileşmesine de yardım etti. Bu çerçevede, Nadir Şah, devletin çeşitli dairelerinden sorumlu on üyeli bir kabine kurmuş, kardeşleri Serdar Haşim Han'ı Başbakan ve Serdar Şah Mahmut'u

ise Savunma Bakanı olmuştur. Diğer Bakanlar kendi ailesinde veya arkadaşları arasından seçilmiş, böylece eski kralla bağlantısı olduğu bilinen kişiler mümkün mertebe engellenmiştir.

Nadir Şah, Afgan kabilelerine çok büyük imtiyazlar verdi. Yeni bir yasaya göre, yeni bir Loya Jirga en az üç yılda bir toplanacak, yeni vergilerin konmasını sağlayacak ya da bu kanun harici organın rızası olmadan radikal değişiklikler yapacaktı, kraliyetin gözünde bu Afganların fikir birliği demektir. Güçlü Afgan kabile liderleri böylece kendi çıkarlarını etkileyen finansal politikalarda sağlam bir esasa ve yurtdışıyla olan siyasi anlaşmaları ya da hükümetin radikal modernleşme planlarını veto etme hakkına sahip oldular. Yeni yasa aynı şekilde Afgan etnik unsurunun Afgan olmayan unsurlara göre üstünlüğünü kurumsallaştırmak için de çıkarılmıştı, böylece krallığın Afgan karakterinin korunması teminat altına alınmıştı. Anayasada değişiklik yapmaya imkân vermemesi de kabilelere verilen bir imtiyazdı. Yazılı olmayan yasalara göre, sadece Loya Jirga anayasada değişiklik yapabiliyordu. Üstelik, anayasanın yorumu hiçbir belirli otoriteye verilmediği için, tartışmalı veya önemli vakalar Loya Jirga'ya gidiyordu.

Adalet alanında, yeni anayasa sivil mahkemeler (mahkeme-i adliye) ve dinî mahkemeler (mahkeme-i şeria) arasında da ayırım yapıyordu. Genelde, davalar dinî mahkemelerde görüşülüyor, ama ticari tartışmalar, hakemlik için özel mahkemelere gönderiliyordu ve cürümlerle alınmış kabine üyeleri, bu amaçla kurulmuş geçici temyiz mahkemelerine gidiyorlardı. Müslüman ulemasına geniş güçler verildi ama Krallık son temyiz hakkını elinde bulunduruyordu.

Eğitim⁶¹² olmadan ülkenin bir adım öteye geçemeyeceğine ikna olan Nadir Şah'ın eğitim politikası, 1930'dan itibaren laik okul sistemlerinin ve devlet kontrolünde dinî eğitim kuruluşlarının yayılmasıyla şekillendi ve yüksek öğretim dâhil olmak üzere eğitim, okul çağındaki küçük bir azınlığa ulaşsa da, yaygınlaştı. Nadir Şah, Afgan okullarını ve Alman ve Fransız ikinci seviye okullarını tekrar

⁶¹² Gregorian, a.g.e., s.307-310; Ewans, a.g.e., s.143-144; Newell, a.g.e., s.59-60; Olesen, a.g.e., s.191-192.

açtırdı. Kâbil, Habibiye ve İstiklal’de Fransız desteğiyle; Nejat’ta Alman desteğiyle ve Gazi’de de İngiliz Hindistan’ından personelle toplam dört adet orta okul faaliyete geçti. Daha sonra Amerikalılar Habibiye’nin yönetimini Fransızlardan devralmış, British Council’de Gazi’ye yardımcı olmuştur. Yine de, Nadir Şah, kızlar için olan okulların hemen açılmasına karşı çıktı, beraber okuma sistemini de millet “henüz buna hazır olmadığı” için reddetti.

Belirtildiği gibi, ilk öğretim, hak ve görev olarak yeni anayasanın bir parçasıydı. Sistemin uygulanmasını kontrol etmek için, 6 üyeli bir Eğitim Dairesi (Daire-i ta’lim ve terbiye) kuruldu. İdari olarak, her vilayette eğitim işleri bir “müdür” sorumluluğunda olan bir birimdi; ilçelerdeki eğitim ise “memur”ların idaresindeydi. Müdürler ve memurlar Eğitim Bakanlığı tarafından idare ediliyordu. İlköğretim okulları altı yıllıktı ve buralarda okuma ve günlük hayatla ilgili temel bilgiler veriliyor, ayrıca öğrenciler orta öğretime hazırlanıyordu. Uygulamada, yine de, hükümetin bu altı yıllık okulları sadece bölge merkezlerinde model olarak kuruldu. Zorunlu ilköğretim eğitimi her tarafta uygulanmıyordu; bu tür bir yasanın öğretmen, okul ve para yetersizliğinden dolayı uygulanması zordu. Çoğu köyde, okullar geleneksel mekteplerden ibaretti. Köy okullarının büyük çoğunluğunda öğretmenler mollalardı. Bunlar hem altı yıllık eğitimi hem de öğretmenlik eğitimini almamışlardı. Ülkede düzen tekrar oturtulduktan sonra, çoğunlukla ülkenin yönetici sınıfının ya da diğer etkili ailelerin erkek çocukları olan ortaokul mezunları, okumaları için yeniden yurtdışına, özellikle de Fransa, Almanya, İngiltere, Birleşik Devletler, Türkiye ve Japonya’ya gönderildiler.

Afgan okullarının finansmanında belirsizlik söz konusu idi. Camiler bünyesindeki ilkokullar, yerel katkılar ve hükümet tarafından destekleniyordu. İlk, orta, meslek okulları ve daha sonra yüksek öğretim tamamen hükümet tarafından finanse edildi. Tüm okulların kitapları ve kırtasiye malzemeleri, gündüz ortaokullarının yemekleri, tahta, lojman ve başarılı öğrencilerin masrafları devlet tarafından sağlanıyordu. Hükümet aynı zamanda kamu yararına çalışan şirketleri ve kişileri de, Nadir Şah ve kraliyet ailesinin diğer üyelerinin örnek alınmasını sağlayarak eğitim için bağışlar yapmaya teşvik etti.

Kadınların eğitimine gelince, kızlar için olan okulların sadece bir tanesi, Malalay yeniden açıldı ve Nadir Şah'ın idaresi altında iki yıl kızlar için okul açılmadı. Mollaların ve diğer gelenekçilerin itirazlarını yumuşatmak için, hükümet bunun hemşire ve ebeler için özel bir okul olduğunu söyledi. Malalay'ın gerçek bir ortaokul olması ve ilk mezunlarını verebilmesi ancak yirmi yıl sonra mümkün oldu.

Nadir Şah'ın yüksek öğretim programının bir parçası olarak, Kâbil'deki Öğretmen Yetiştirme Okulu (Dar-ül Muallimin) tekrar açıldı. 1913'te ilk kez açıldığında, okulun altı yıllık ilköğretimden sonra, öğretmen olabilmek için sadece üç yıllık bir eğitim gerekmektedir. Daha sonra, Amanullah Han idaresi altında, standartlar düzeltildi fakat okula girenler dokuzuncu sınıftan mezun olmaktaydılar. Üç yıllık eğitimi bitirdikten sonra, öğretmen sertifikası alıyorlardı. Yeni sisteme göre, dokuzuncu sınıftan mezun olduktan sonra iki yıllık eğitim programını alanlar, ortaokul öğretmeni; bunun üstüne ek olarak iki yıllık Öğretmen Yetiştirme Okulu'nda okuyanlar lise öğretmeni oluyorlardı. 1932 yılında Kâbil Üniversitesinin kurulmasıyla eğitim sistemindeki farklılaşmayı daha da belirgin hâle gelmiştir. Çeşitli yabancı üniversitelerin desteği ve işbirliğiyle farklı fakülteler kurulmuş, eğitim yabancı modeller üzerine oturtulmuş ve belli miktarda yabancı eğitimciler de istihdam edilmiştir. Kâbil Üniversitesinin ilk fakültesi olan tıp Fakültesi özellikle Fransız ve Türk profesörlerin rehberliği ve denetimi altında idi. Güzel ve Uygulamalı Sanatlar Okulu, yerel sanatlar ve zanaat eğitimini de dâhil ederek tekrar açıldı ve genişletildi. Marangozluk, halıcılık, dokumacılık, taşçılık ve öbür zanaatları öğreten bir Mesleki ve teknik yüksekokul da kuruldu.

Saka'nın Oğlu'nun kısa hükümdarlığı sırasında, Amanullah Han'ın hükümdarlığı zamanında gelişen Afgan basını, tamamen yok olmuştu. Sadece eşkiya Emir'in kurduğu Kâbil Habib-ul İslam vardı, ama çeşitli vilayetlerde Saka'nın Oğlu karşıtı taş baskısından gazetelerin çıktığı olmuştu. Bunların arasında Gayret-i İslam, De Kor Gam (doğu vilayetlerinde çıkıyordu), İttihad-i Afghan ve Islah (güney vilayetinde çıkan Nadir Han'ın gazetesi) vardı. Nadir'in hükümdarlığı boyunca, Afgan basını tekrar hayata geçirildi. Amanullah'ın hükümdarlığında yayınlanan bazı

gazeteler ve dergiler tekrar ortaya çıktı, bunlardan en önemlileri; Anis (daha sonra iki dilde ve günlük yayınlanmaya başladı), Bidar, İttihad-i Hanabad, Tulué Afghan, İttihad-i Meşriki, Aine-i İrfan, Sağlık ve Ordu-ye Afgan (Afgan Ordusu, askerî bir aylık dergi) idi. Önce haftalık olarak başlayıp yarı-resmî bir günlük gazete hâline gelen İslah'a ek olarak, çeşitli yayımlar ortaya çıktı. Ekonomi Bakanlığı tarafından yayımlanan İktisat, önceleri Kâbil'de Cemaat-i Ulema'nın bünyesinde yayınlanan, sonradan ise Adalet Bakanlığı'nın bir organı hâline gelen El-Felah (Kurtuluş), ve Mecelle-i Adabı Kâbil (Kâbil Edebiyat Güncesi) yayın hayatına 1930'da başladılar. Çok geçmeden Herat'ta da (1932) bir edebiyat dergisi çıktı. Diğer yeni yayınlar; Mecelle-i Peştun ve Salname-i Mecelle-i Kâbil (Kâbil Yıllığı Dergisi) di. Bu dergiler için düzenli bir dağıtım rakamı yoktu, ama kitlelerine ulaşmakta da sorun yaşamadılar. Şurası açıktır ki, bunlardan bazıları Afgan milliyetçi hareketine birikim olarak katılmışlardır.⁶¹³

1930'da, Posta, Telgraf ve Telefon İdaresi genişletildi, İçişleri Bakanlığı'ndan ayrılarak kendi başına bir İdare hâline geldi. 1925'te Kâbil, Celalabad, Hayber Geçidi ve Kâbil, Kandahar, Herat arasında işlemeye başlayan posta otobüs servisi yeniden seferlerine başladı ve Afganistan, Sovyet Orta Asya ve Avrupa arasında uçak seferleri başlatıldı. Kâbil, Termiz, Taşkent ve Mezar-ı Şerif arasında önce onbeş günde bir, sonra haftada bir uçak seferleri koyuldu. Kâbil, Herat, Kandahar, Celalabad, Gazne, Bedahşan, ve Mezar-ı Şerif'teki ilkel havaalanları tekrar açıldı. Nadir Şah, Amanullah Han'ın daha önceden Junkers firmasına verdiği ve Kâbil, Herat ve Kandahar arasındaki uçak seferlerine sözleşmeyi yeniden onayladı. İlk defa olarak hava yolu ile mektup kabul edildi; ve uluslararası posta servisini yapabilmek için doğu, batı ve kuzey sınırlarında şubeler açıldı. Aynı zamanda, Nadir Şah idaresi ülkenin yollarını genişletmek, onarmak ve düzeltmek için girişimlerde bulundu. Kâbil-Hayber Geçidi yolu yeniden kaplandı ve Kâbil-Kandahar yolu onarıldı. Yine de, 1933'te Afganistan sadece 1,800,000 mil yola sahipti. Nadir'in bu konudaki en büyük katkısı Kâbil'le kuzey Afganistan arasındaki Büyük Kuzey Yolu'nu bitirmek olmuştur. 1933'te biten bu yolun yapımı, Macar bir

⁶¹³ Gregorian, a.g.e., s.311.

mühendis tarafından denetlenmiş ve “Afgan beyni ve işgücü” tarafından yapılmıştır; Hindukuş’u ilk kez geçmeyi sağlamıştır. Aynı zamanda, Amanullah Han’ın hükümdarlığında, Kâbil’in 50 hatlı bir telefon şebekesi vardı ve bu başkentten Celalabad, Kandahar, Farah ve Mezar-ı Şerif’le arasındaki bağlantısıydı. Şimdi, Kâbil’de 120 hatlı bir telefon şebekesi kurulmuş ve bu kentlerle iletişim tekrar başlamıştı. Peşaver ve Termiz’le olan iletişim de Kâbil’de ve Mezar-ı Şerif’te kurulan kablosuz istasyonlar sayesinde tekrar kurulmuştu. Herat’ta, Kandahar, Kâbil ve mümkünse İran’la iletişim sağlayacak yeni bir kablosuz istasyon yapılması planlanıyordu. Afgan hükümetinin, 1925’te başlatılan radyo yayınına tekrar hayat geçirip geçirmediği pek açık değildir. 1936’ya kadar, radyo yayıncılığına önem verilmediği ve Kâbil Radyosu’nun yeniden donatılmış ve organize olmuş şekliyle 1939’dan önce hayata geçmediği görülmektedir.⁶¹⁴

Nadir Şah idaresi, ülkedeki sağlık standartlarını düzeltmek için de bazı girişimlerde bulunmuştur. Bir rapora göre, iç savaş sırasında Afganistan’da sadece iki tane vasıflı doktor bulunmaktaydı. Hükümetin ve eğitim sisteminin çöküşü ve siyasi anarşi dönemi, ehliyetsiz kişilere açık alan bıraktı ve istedikleri gibi ameliyat yapmalarını sağladı. Özellikle kırsal alandaki sağlık şartları korkunçtu. Hükümet, Kamu Sağlığı Dairesi’ni bir Bakanlık hâline getirdi ve varolan hastaneleri yeniden düzenleyip standartlaştırmaya çalıştı. Basit hastaneler ve klinikler, her vilayetin merkezinde ve her idari bölgede açıldı ve Afgan ordusunun tıp dairesi birkaç askerî hastane kurdu. Kuramsal olarak, uzak bölgelerde, ordu sivil nüfusun da sağlık gereksinimlerini karşılayacaktı. Yine de, ordunun tıbbi hizmetinin halka çok kapsamlı ulaştığını gösteren hiçbir işaret yoktur. Nadir Şah’ın, tıp fakültesini açması, ülkenin şiddetle muhtaç olduğu sağlık hizmetine kavuşması için çok önemli bir adımdı. Tıp okuluna bağlı bir çok hastane vardı ve hepsi okulun teşhis laboratuvarını kullanıyorlardı. Diğer önemli gelişmeler de bu yıllarda gerçekleşti. İyi donanımlı bir röntgen ve elektro-terapi enstitüsü, ruh hastalıkları enstitüsü, diş klinikleri ve kadınlar için bir hastane açıldı. Daha önce bahsettiğimiz, kızlar için bir okul olan Malalay bir hemşirelik okuluna dönüştürüldü. Kral ayrıca, kişisel doktoru olan ve

⁶¹⁴ a.g.e., s.311-313.

Afganistan'da 18 yıldır görev yapan Dr. Rıfki Urganın adını verdiği Rıfki Sanatoryumu'nu kurdu. Kadınlar için bir başka sanatoryum da Dar-ül Aman'da kuruldu. Bu enstitülerin ikisi de küçüktü; Rıfki Sanatoryumu'nda sadece 20 ve kadınlar sanatoryumunda ise sadece 30 yatak vardı. Sağlık Bakanlığı'nın Aşı Dairesi serum hazırladı, hemşirelik okulundaki aşı dersleri düzenledi ve halkı aşılama programını başlattı. Bundan sonra bile, 1930'da kolera ve diğer bulaşıcı hastalıklar çok sayıda kurban aldı. Genelde, halk sağlığı alanında atılan bütün adımlar oldukça basitti. Çoğunlukla, bunlar Kâbil ve diğer ana şehir merkezleriyle sınırlıydı. Nadir Şah döneminde atılan adımlar, ülkenin gerçekten ihtiyacı olan büyük reformların sadece basit bir zemin çalışmasından ibaretti.⁶¹⁵

Nadir Şah döneminde, ekonomi⁶¹⁶ alanında yapılan yeniliklerin en önemlisi, endüstri ve ticaretin gelişmesini desteklemek için, 1930'da bir banka kurulmasıydı. 1931'de işe başladığında, bankanın ismi, Şirket-i Eshami-i Afgan, bunun bir anonim şirket olduğunu belirtiyordu. Bunun amacı, kârın faiz ve tefecilikten değil, ticaretten sağlandığını vurgulayarak din kurumuyla ilişkilerini bozmamaya çalışmaktı. Yine de, kurum 1932'de yeniden organize edilip genişletildiğinde, ismi değiştirilerek Afgan Millî Bankası (Bank-ı Millî) yapıldı. Herat, Kandahar, Mezar-ı Şerif, Hanabad, Celalabad, Kuetta ve Peşaver'de bankanın şubeleri açıldı ve daha sonra Karaçi, Delhi, Bombay, Kalküta, Londra, Paris ve Berlin'de ofisler kuruldu. Banka bir devlet şirketi değildi; hem özel hem kamusal kaynaklara sahipti. Yine de, hükümet işlerini tekeline aldı ve hazine adına ibrazında ödenmek üzere tahvil çıkarma iznine sahipti. Aynı zamanda, yabancı para, külçe ve şeker ve kamyon gibi hükümet ithalatlarını yapmada da tekeldi. Üstelik, ülkenin doğal kaynaklarının gelişimi için öncelik verilmişti. Bu devlet desteğiyle, bankanın konumu oldukça sağlamdı ve çabucak büyüme kaydetti. İlk yılın sonunda, hisse sahiplerine % 28 kâr payı verdi. Bu bankanın kuruluşu, sadece döviz değişiminde eski yöntemlere son vermekle kalmadı, aynı zamanda Hinduların tekeline de son verdi ve kraliyetin finansal işlemlerini yürüten Yahudilere çok daha az iş bıraktı.

⁶¹⁵ a.g.e., s.313-314.

⁶¹⁶ Gregorian, a.g.e., s.314-319; Newell, a.g.e., s.60-61; Ewans, a.g.e., s.142-144; Rubin, a.g.e., s.59-62; Shahrani, a.g.m., s.54-5.

Yeni bankanın esas sermayesi 35 milyon afganiydi, bu tutar daha sonra yaklaşık 63 milyona (yaklaşık 1.3 milyon pound) yükseltildi. Bankanın kurucusu ve yöneticisi, zengin bir tüccar olan Abdul Mecid Zabuli'ydi. 1932'de, Afgan hükümeti, 19 milyon afganiye denk, 5'lik, 10'luk, 20'lik 50'lik ve 100'lük banknotlar basılması yetkisini Bankaya verdi. 1932'de, hükümet bankanın sermaye yatırımını 30 milyondan 36 milyona yükseltti ve bu miktarın %35'ini Afgan Hazinesi'nin kaynakları için ayırdı. Sadece Afgan vatandaşlarının banka hisselerini alma izni vardı. Başlıca hisse sahipleri zengin ve iyi tanınan tüccarlar olduğu için, banka millî sermayenin büyük bir kısmını çekmeyi başardı. Bunu daha sonra kendi kontrolündeki anonim şirketlerde yatırım olarak kullandı. Bankanın Afgan hükümeti tarafından sigortalanması da açıkça fazladan bir güvenlik unsuru oldu ve yerel sermayenin endüstri ve ticarete yatırılmasını sağladı.

Bu girişimin etkisi, ülkenin ekonomik faaliyetinin geniş ölçüde özel sektöre dönmesini ve Afgan ekonomisinin gelişiminde kişisel çıkarların ve katılımın ön plana çıkmasını sağlamak oldu. Anonim şirketler ve Afgan Millî Bankası, dış ticaretin büyümesine, sermayenin yerel yatırımlarda kullanılmasına, iletişim ve ulaşımın gelişmesine ve askerî ve sivil harcamaların artmasına katkıda bulundular. İthalat büyürken, özellikle karakul derisi, yün ve meyve ihracatı arttı. Hükümet, çeşitli küçük ve hafif sanayiye faaliyete sokmayı başardı. Bunların arasında, pamuğun bol olduğu Afgan Türkistan'ında kurulan bir tekstil fabrikası, Celalabat'da kurulan bir ham şeker fabrikası ve Kandahar'da kurulan bir şal fabrikası vardı. Yine de, genç Afgan endüstrisinin büyümesi, köylüleri ve zanaatçıları modern makinelerle etkin şekilde kullanacak bir iş gücü hâline getirmek oldukça zor bir süreç olduğu için yavaşladı.

Musahiban ailesinin ilk dönemlerinde, devletin toprak sahiplerinden ziyade daha çok tüccar sınıfına itibar etmesi, henüz daha kapitalistleşmemiş ve bir çok yatırımı üretime değil, ticarete yönelik olan tüccarların banka ve anonim şirketler aracılığıyla sermayelerini daha üretken hâle getirmesi tasarlanmıştı. Zayıf olan burjuva sınıfının gelişmesi devlete bağlıydı, özellikle de kraliyet ailesi mensupları bu

anlamda himaye edilerek ülke kalkınması için bu sınıfın oluşmasına çaba sarf edilecekti.

Yeni bir gümrük kanunu çıkarıldı, fakat bu kanun, Afgan ticaret politikasında ciddi sorunlara neden oldu. Lüks tüketim maddeleri ve gerçek ihtiyaçlar arasında doğru bir ayırım yapılmamıştı. Yurtdışı sermaye yatırımına gelebilecek olası engeller düşünülmemişti. Ne Afgan endüstrisini ne de Afgan ihracatını koruyacak düzenlemeler yoktu. Bu zayıflıkların çoğunun başlıca nedeni hükümetin gelir olarak gümrük vergilerine fazlaca güvenmesiydi. Devlet gelirlerinin esas kaynağı, Amanullah Han'ın yönetimi sırasında millî gelirin üçte ikisini oluşturan doğrudan vergilendirmeden (damga vergisi, devletin metal para basımından sağladığı kâr ve arazi ve hayvan vergileri), dolaylı ve gümrük vergilerine doğru değişiklik gösterdi ve tarım ve hayvancılıktan gelen gelirler üçte birden daha azdı.

Bu istikrarsız durum Habibullah Han ile Amanullah Han'ın da başlarına sorun olmuştu. Kendinden öncekiler gibi, Nadir Şah da krallığının ve hanedanının savunması ve ülkenin Afgan karakterinin korunması için büyük Afgan kabilelerine bağımlıydı. Anayasa tarafından, Loya Jirga'nın rızası olmadan arazi vergilerini arttırması yasaklanan Nadir Şah, ithalat-ihracat vergilerini büyük ölçüde arttırdı, bu ise modernleşme programları için çabalarına ve işbirliklerine ihtiyaç duyduğu tüccar sınıfının ve şehirli sektörlerin üzerlerindeki yükü çoğalttı. En küçük modernleşme çabaları bile, Amerikan ve Avrupa ekonomileri 1930'ların kriziyle vurulduğunda zorlaştı. Buna bağlı olarak Afgan ihracatı ve dolayısıyla da afgani düştü. 1 Kasım-23 Aralık 1930 arasında, afganinin döviz kuru 38,6 pounddan 45,4 pounda düştü.

Ticaret ve genç endüstri Nadir Şah idaresinin resmî yardımını ve teşvikini alsa da, tarım ihmal edilmişti. İtalyan ve Alman mühendislerin denetimi altında bazı küçük çaplı sulama projeleri başlatılmış ve Amanullah hükümeti tarafından kurulan birkaç model ve uygulama çiftliği tekrar açılmıştı. Bunların arasında, hepsi Kâbil'de konuşlandırılmış bir model mandıra ve bir bahçivanlık merkezî, uygulamalı sebze-meyve çiftlikleri ve hayvancılık, ipek böcekçiliği ve ormancılık için enstitüler vardı. Yine de genelde bu kuruluşlar hem malzeme hem

eğitimli personel açısından kötü durumdaydı. Nadir Şah hükümetinin bu alanda en büyük katkısı, kuzey Afganistan’da pamuk ekimini teşvik etmesi ve Kunduz’da Spinzar (Beyaz Altın) Pamuk Şirketi’nin kuruluşuydu. Bu gelişme, Katagan bölgesinde güney ve doğudan gelen onbinlerce Peştun yeniden yerleştirilmesine, bölgenin etnik yapısının değişmesine ve Peştun olmayanların (Özbek ve Tacik) daha çok toprak kaybetmelerine yol açmıştır. Bunun akabinde pamuk büyük bir ihracat kalemi hâline geldi ve daha sonra kuzeyde pamuk tesisleri ve tekstil endüstrisi gelişti. Büyük su projeleri eksik olduğu için, ülke tarım fazlalarından bir randıman alamadı, zaten her durumda, depolama yapmak oldukça zordu. Buğday en önemli tarımsal ürün olmaya devam etti; tahmin edilen beş milyon hektar ekili alanın dörtte üçü buğdaya ayrılmıştı.

Hükümet bazı değişiklikler yapmayı başarsa da, bunlar oldukça yüzeyseldi, ve ülkenin basit iltizam ve mülkiyet sistemine hemen hemen el sürülmemişti. Cervinka’ya⁶¹⁷ göre, toprak beş kategoriye bölünmüştü: özel mülkiyete ait topraklar; kiracı köylülerin ettikleri topraklar; vakıf arazisi ya da dinî bağışlardan oluşan topraklar; kamuya ait topraklar; ve hem ekim hem de mera olarak kullanılan kabilelere ait topraklar. Kıraç topraklar devlete aitti, devletin ayrıca geniş ekili alanları vardı. Kuramsal olarak, tüm keşfedilmemiş ve işletilmemiş maden kaynakları da devlete ait sayılıyordu. Vakıflara ait topraklar, ki bunlar raporlara göre ekili alanlar içinde fazla bir yüzdeye sahip değillerdi, devlet tarafından kontrol ediliyordu.

Hükümetin serbest ekonomi politikası, 1930’larda ticari ve endüstriyel görülmemiş bir gelişmeyle sonuçlandı ve Afgan devletinin ekonomi politikasında radikal bir değişim meydana getirdi. Yine de yapılan bütün yeniliklere rağmen, yabancı ülkelerle tamamen kuşatılmış bir ekonominin gelişmesi oldukça yavaştı ve ihracat pazarlarına ulaşım imkânları oldukça zordu. Yeni gelişen tüccar sınıfının desteğine rağmen, devletin kabilelere ve din kurumuna bağımlılığı fazlaydı.

⁶¹⁷ Cervinka, aktaran Gregorian, **a.g.e.**, s.319.

7.4. Dış İlişkiler

Nadir Şah'ın en önemli güçlüğü dış politikanın şekillendirilmesiydi. Amacı tampon ülkeyi yeniden inşa etmek, egemen hükümdar olarak teşebbüslerini tamamlamak, “pozitif tarafsızlık”⁶¹⁸ politikası izleyerek hem İngiltere hem de SSCB ile provokatif olmayan dengeli ilişkiler kurmak ve Amanullah Han ile destekçilerine bütün yardım ihtimallerini önlemek için Sovyetler Birliği ile yurt içinde ve dışındaki Müslüman milliyetçi ve modernistler de dâhil herkesi, kendisinin İngiliz emperyalizminin aleti olmadığına ikna etmekte.⁶¹⁹

Amanullah'ın düşüşünü çevreleyen tartışmalı durumlar ve İngiltere'nin bu işin içindeki rolünü sorgulayan şüpheler Nadir Şah'ın durumunu zorlaştırıyordu. Musahiban kardeşler Afganistan'ı Saka'nın Oğlu felaketinden kurtarmak için mücadeleye girişmeden önce, Nadir Han, Kâbil'deki İngiliz eski elçisi ve o sırada Kurram Vadisi'nde bir İngiliz siyasi ajan olarak bulunan Richard Maconachie'yle tanışmıştı. Bu karşılaşma, şüphesiz Afganlar arasında endişeyle karşılanmıştı ve 1931'de İngilizlerin Nadir Han'a yardım etmesi (10,000 tüfek, beş milyon kartuş ve 180,000 pound göndermişlerdi) İngilizlerin Nadir Han'ı bir şekilde kabul ettiğini gösteriyordu. İngilizlerin yardımını alırken, Nadir Han bunun herhangi bir şarta bağlı olmadığını vurguladı ve Amanullah Han'ın da Afganistan'da iç siyasi zorluklar yaşanırken aynı şekilde İngilizlerden malzeme ve para yardımı aldığını belirtti. Kardeşleriyle birlikte eşkıya Emir'i tahttan indirme mücadelesine giriştiklerinde, İngiliz yardımı aldıkları iddialarına şiddetle karşı çıktı.⁶²⁰ Her hangi bir olayda, Nadir Han'ın Saka'nın Oğlu'nu alt etmek için İngiliz yardımı alıp almadığı sorusu tartışmalı olmasına karşın, Nadir Şah'ın uyguladığı politikalar İngilizlerin Hindistan'la ilgili planlarıyla ve çıkarlarıyla oldukça örtüşüyordu. Amanullah'ın aksine, Hindistan'a ve Orta Asya'ya karışmama politikasını benimsedi, çünkü “pozitif tarafsızlık” politikası kapsamında, iç politikada istikrarı sağlamak, kendi

⁶¹⁸ Dupree, a.g.e., s.434.

⁶¹⁹ Gregorian, a.g.e., s.321

⁶²⁰ aynı yer.

hanedanlığını sürdürmek, ülkenin ticari gelişimini sağlamak ve aşamalı modernleşme programını uygulamak için en iyi yolun bu olduğunu düşünüyordu.

Bu politikayı izlerken, Amanullah'ın saltanatının sonunda Sovyet hükümetinin lehine ağır basmış olan dengeyi, hava kuvvetlerinden tüm Rus personelini eleyip yerlerine Afganları getirerek ayarlamıştır. Ayrıca, Sovyetlerin, değişik merkezlerde tesis edilecek ticari misyonlar görüntüsü altında ülkeye sokulma önerilerini de reddetmiştir. Aynı zamanda, sarkacın fazla sarkmamasına da dikkat ediyordu. Ülkenin hiçbir kademesinde hiçbir İngiliz istihdam edilmemiştir, eğitim konularında bile; oysa Amanullah Han'ın kurduğu Fransız ve Alman okulları yeniden açılmış ve personeli Avrupa'dan getirilmiş; İngilizce öğretimi ise Hintli öğretmenlere emanet edilmişti.⁶²¹ Bu politika, aynı zamanda, sınırdaki Peştun kabilelerini İngilizlere karşı cesaretlendirmemeyi, sınırı geçen Sovyet karşıtı Basmacı direnişçilerini Sovyetlerin ellerine terk etmeyi ve Orta Asyalı mültecileri Afgan Türkistan'ından güney illere nakletmeyi, böylelikle Sovyet karşıtı faaliyetlerini azalmayı içermekteydi.⁶²² Bu çerçevede, son Basmacı liderlerinden biri ve Enver Paşa'nın dava arkadaşı olan İbrahim Bey'i Afganistan'dan çıkarılmış ve onun kuzey Afganistan'a girerek burayı Sovyet karşıtı, Pan-İslamcı ve Pan-Türkçü faaliyetleri için bir hareket merkezî olarak kullanmasını engellemiş ve Afganistan'da kalanlar ise Türkiye ve Suudi Arabistan'a göç etmeye teşvik edilmiştir.⁶²³ Böylelikle, Nadir Şah, hem İngilizler hem de Sovyetlerle dostça ilişkiler kurulması sağlanabilirdi. Aksi takdirde, sonuçlar felaket olabilirdi; Sovyetler muhtemelen kuzey Afganistan'a topraklarını geri almak için devrimci hareketler başlatabilir, İngilizler Afgan monarşisine karşı kabileleri kışkırtabilirdi ve her ikisi de Musahiban ailesine karşı Amanullah Han'ın tarafını tutabilirdi.

Aynı zamanda, Türk-Afgan ilişkilerinin bu zorlu dönemde gittikçe yakınlaşmış ve samimileşmiş olması şüphesiz anlamlıydı. Nadir'in, Türkiye ve İran'la iyi ve dostane ilişkiler kurma çabaları normal diplomatik ilişkilerin

⁶²¹ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.235.

⁶²² Shahrani, *a.g.m.*, s.53-54.

⁶²³ Gregorian, *a.g.e.*, s.332; Ewans, *a.g.e.*, s.139; Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.230.

gerektirdiklerinin oldukça ötesine gitti. Sanki, Türkiye ya da İran'ın Amanullah lehine bazı unsurları faaliyete geçirme ihtimallerini engellemek, ya da İran'ın Herat'ı geri istemekten vazgeçirmek için kasıtlı bir çaba gösteriyordu. Buna ek olarak, hem Nadir Şah hem de Afgan modernistleri, Afganistan'ın Amanullah Han'ı reddederken aslında gelişimi reddetmiş olabilecekleri varsayımından dolayı endişeliydiler. Türkiye ve İran'a açıkça hayranlık, bu bağlantıyı kurmaya yardım edebilirdi.⁶²⁴

7.5. Nadir Şah'ın Sonu

Ülke içindeki muhalefetle ve geleneksel güçlerle baş etmek ve bölgesel güçler karşısında muhtemel endişeleri gidermek için Nadir Şah, içeride uyguladığı aşamalı olarak otoritenin tesisi ve yeniliklerin gerçekleştirilmesi politikasını sert tedbirlerle ve 'pozitif tarafsızlık' ile dostluğa dayalı bir dış politikayla birleştirmenin gerekli olduğunu görmüştü.

Bu anayasal ve yasal araçlarla, kabinenin tam denetimiyle, polis, jandarma ve ordunun düzenlenmesiyle Musahiban ailesi yerel kabile ve güç yapısına nüfuz etmeye başladı. Kabilesel, dinî ve hanedanlık çıkarlarını resmîleştirerek ve birbiriyle kaynaştırarak, Musahibanlar devlet ve hükümetin temsilini somutlaştırarak belirgin bir hükümdar kavramı oluşturmaya teşebbüs etti. Söz gelişi, politik güç, Musahibanların ve ordu ve bürokrasiyi yöneten geleneksel yerel siyasi ve dinî seçkinlerin oligarşik dairesi içinde yoğunlaştı. Bununla birlikte, Musahibanların gücünün pekiştirilmesi, o kadar da kolay değildi. 1932'den sonra Nadir Şah hükümeti bazı olaylarla sallanmaya başladı. Amanullah Han taraftarı siyasi seçkinler arasında Musahibanların yavaş reformlarına ve modernleşme programlarına muhalif olan aydınlar ve sınırdaki Peştunlara yönelik İngilizlerin ileri savunma politikası karşısında Nadir Şah'ın İngiltere ile dostluk politikasına karşı hayal kırıklığına uğramış milliyetçiler gibi etkili bir muhalefet vardı. Ayrıca, Kohdaman'da, kuzey Afganistan'da Nadir Şah'a karşı silahlı direniş olayları ve karışıklıklar da vardı. Doğru veya yanlış, bu olayların çoğu güçlü Yusufzay Peştun ailelerinden Çarkilerin

⁶²⁴ Gregorian, a.g.e., s.334.

yönlendirdiği Amanullah Han taraftarı güçlerle bağlantılıydı ve bu iddialar nedeniyle vatan ihanetle suçlanan bu aileden Afganistan'ın Moskova eski büyükelçisi Gulam Nabi Çarki Ekim 1932'de Nadir Şah'ın emri üzerine çok çabuk bir şekilde idam edildi.⁶²⁵ Fraser-Tytler'a göre, Bu tür aceleyle yapılan hareketler büyük bir hataydı, Nadir Şah tarafından böylesine önemli bir konu hakkında yapılan belki de tek hataydı. Gulam Nabi'nin su götürmez suç kanıtlarını sunarak, adil bir şekilde idam edildiğini doğrulayan bağımsız üç heyetin önünde hatasını telafi etmeye çalıştı. Ancak Kral'ın otokratik hareketi, ülkenin bir başından öbür başına, kendisine karşı pek çok karşıt izlenim uyandırdı.⁶²⁶ Nadir Şah'ın bu hareketi, geniş bir alana yayılmış kızgınlığı teşvik etti, idamı kişisel bir intikam meselesi gibi gösterildi. Amanullah Han taraftarları ve egemen hanedan arasındaki siyasi çekişme, böylece, Musahiban ailesi ve Gulam Nabi'nin ailesi, Çarkiler arasında süren bir kan davasıyla ilave bir boyut da kazandı.⁶²⁷

Bu olaylar Musahiban yöneticilerin iç ve dış politikaları üzerinde büyük bir etki yarattı. İçeride, daha hızlı modernleşme ve reform ile gerçek bir anayasal hükümet için çağrı yapan çok sayıda Genç Afganlar siyasi hareketinin üyelerinin tasfiyesi, hapis edilmesi, baskıya uğraması veya sürgün edilmesine neden oldu. Aynı zamanda, Musahiban ailesi, Kohdaman ayaklanmasını bastırmak için Peştun kabile güçlerini acımasızca kullandı ve bu durum, hem bu bölgede hem de ülke genelinin tamamında Peştun ve Peştun olmayanlar arasında nefret ve soğukluğu daha da artırdı.⁶²⁸ Nadir Şah, Saka'nın Oğlu ve Gulam Nabi Çarki gibi en tehlikeli muhaliflerine, teslim olmaları hâlinde önce af sözü vermiş, sonra ise bunları, idam ettirmiştir. Muhalefetin geriye kalanını da susturmak için havuçla çekme yöntemini kullanmış, genellikle de bu çabasında başarılı olmuştur: Onun saltanatına karşı organize bir direniş yoktu, fakat rejimin düşmanları çareyi bireysel terörde bulmuştu.⁶²⁹

⁶²⁵ Shahrani, *a.g.m.*, s.53; Ewans, *a.g.e.*, s.141-142; BCA Dosya Nu: 43545, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.732..21., Tarih: 29/7/1931.

⁶²⁶ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.240.

⁶²⁷ Gregorian, *a.g.e.*, s.338.

⁶²⁸ Shahrani, *a.g.e.*, s.53.

⁶²⁹ Saikal, *a.g.e.*, s.101.

Amanullah'ın taraftarları, sabırsız modernistler ve hayal kırıklığına uğramış milliyetçilerin de dâhil olduğu hükümet karşıtı muhalefet, ilk kurbanını Temmuz 1933'te aldı. Nadir Şah'ın kardeşi, Afganistan'ın Almanya büyükelçisi olan Muhammed Aziz'e, suikast yapıldı. Nejat ortaokulu mezunu ve modern eğitim için Almanya'da bulunan suikastçı Kemal Seyid, Afgan öğrenci grubunun bir üyesiydi. Tutuklanmasının üzerine, eyleminin, Afganistan'daki İngiliz hâkimiyetine ve sınır kabilelerinin Afgan hükümetinin ihanetine uğramasına karşı bir protesto olduğunu ifade etti. Çok geçmeden, başka bir Nejat öğrencisi, İngiltere'nin Kâbil büyükelçisinin hayatına kastetme girişiminde bulundu. İngiliz elçiliğine girmesinin üzerine sözde suikastçının asıl kurbanını ele geçirmesi engellenmesine rağmen, büyükelçiliğin üç çalışanını öldürdü. Afgan hükümeti sert önlemler aldı; genç adam idam edildi, birtakım tutuklamalar oldu ve suikastçının 32 öğrencisi ve arkadaşı 14 yıla kadar hapse mahkûm edildi. Bu gelişmeler, Gulam Nabi'nin idamının yıldönümünde ve bir okuldaki ödül töreni sırasında 8 Kasım 1933'te Nadir Şah'ın suikast uğramasıyla sonuçlandı. Kendisi de bir Nejat öğrencisi olan suikastçı Muhammed Halik, değişik rivayetlere göre, Gulam Nabi'nin ya gerçek oğluydu ya da evlatlığıydı. Amacı, bu nedenle, hem kişisel hem de politiktir.⁶³⁰ Amanullah Han yanlısı ve Nadir Şah karşıtı kişiler, bu suikast ortamından yarar sağlayamadılar. Nadir Şah öldüğünde, hayattaki üç kardeşi, Nadir'in on dokuz yaşındaki oğlu ve tek varisi Zahir Şah'ı tahta geçirerek saltanatın devamı sağlanmıştır.⁶³¹

7.6. Değerlendirme

Afgan ve Batılı tarihçilerin çoğunluğu için Saka'nın Oğlu hadisesi, oldukça garip bir dönemi, olayların geleneksel siyaset çizgisinden saptığı bir anı ifade eder. Fakat aslında bu olgunun kökleri oldukça derinde bulunan bir yapının, fundamentalist yapının bir tezahürü olarak mütalaa edilmesi gerekmektedir. Kâbil'in şans eseri dahi olsa anarşik hadiseler neticesi düştüğünü tasavvur etmemiz mümkün değildir. Bunun da ötesinde Saka'nın Oğlu kuzey'deki ulemanın sadece manevi

⁶³⁰ Gregorian, a.g.e., s.339; BCA Dosya Nu: 43556, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.733..9., Tarih: 27/11/1933.

⁶³¹ Gregorian, a.g.e., s.340.

desteğinden istifade etmekle kalmamış, bilhassa Nakşibendi bölgesindeki vaizlerin kendi amacını destekleyen konuşmaları işini oldukça kolaylaştırmıştır. Şinvarilerin ayaklanmaları dinî çevrelerin faaliyetleri dışında cereyan ederken Saka'nın Oğlu, Amanullah Han'ın nüfuzunu içten çürütecek fundamentalist koalisyonun adayı durumuna gelmişti. O zaman zarfında kabileleri açıkça isyana sürükleyebilecek güçte bir karizmatik lider bulunmamakta, kabile hareketiyse Nadir Han'ın şahsında Durrani aristokrasisi tarafından kontrol altında tutulmaktaydı. Saka'nın Oğlu'nun yenilmesi sonucu Kasım 1929'da Kâbil'in geri alınışı bir cihatın neticelerinden biri olmayıp, artık sadece Durraniyle sınırlı kalmayıp tüm Peştunları içine alan kabile ittifakının siyasi gücünü yeniden kazandığını göstermektedir. Başkentini düşüşünden sonra kendi otoritesini tescil ettirmek isteyen Nadir Han'ın ulemanın isteğiyle Büyük Jirga'yı toplaması bunun ispatını teşkil etmektedir.⁶³² Afganistan tahtında Amanullah Han'ın başlattığı yenilikleri ortadan kaldıracak ve Şeriat'ı yeniden kuracak bir yönetici görmek isteyen geleneksel güçler, önce Saka'nın Oğlu'na daha sonra Nadir Han'a destek verdiler, dolayısıyla desteğin kaynağı her ikisi için de aynıydı ve her ikisinin de gerekçesi öncelikle ve tüm nitelikleriyle siyasi ve ekonomik değil, daha ziyade bir kültürel isyan niteliği taşımaktaydı.

Afgan tahtını elde eden Nadir Şah, ülkeyi gerici ve düzensiz Saka'nın Oğlu'nun yönetiminden kurtarması ve siyasi olarak yeniden birleşme, merkezîleşme ve ülkede barışı sağlaması, Nadir'in ülkesine yaptığı en önemli katkıdır. Bu dönemde, ağır adımlarla, egemen seçkin sınıfın önderliğinde modern bir Afganistan'ın üzerine kurulabileceği temeller yeniden atıldı. Bununla birlikte, Nadir Han, Saka'nın Oğlu'nun yönetimini yıkmak ve kendi egemenliğini pekiştirmek için harekete geçmesinden dolayı, dinî kurum ve kabile çıkarları için önemli imtiyazlar vermek zorunda kaldı ve böylelikle, kendinî ve modernleşme planlarını, önceki Afgan hükümdarlarının elde ettiği ilerlemeleri bir anlamda feda etti. Nadir Şah, Kral Amanullah'ın aksine, reform politikalarında ideolojik profili düşük tuttular. Kral Amanullah, Afgan toplumunun kendi dünya görüşünü paylaşmasını beklerken ve yüksek ideolojik içerikli siyasi önsözlerle çeşitli yasal reformlar yaparken, benzer

⁶³² Roy, a.g.e., s.114-115.

türde reformlar Musahiban kardeşler tarafından sessizce ve ideolojik beyanlar olmadan yapılıyordu. Nadir Şah, reformlarını doğrulamak istediği kapsamda, Kral Amanullah gibi dinî kavramlara değil “gelişim” ve “milletin çıkarları” gibi kavramlara başvurdu. Bunun birçok nedeni vardı. Bunlardan birincisi, demokrasi, parlamentarizm, vb. sloganlarla yola çıkan Genç Afganları yatıştırma ihtiyacıydı, çünkü bunlar bürokraside etkili temsil ediliyorlardı ve işbirlikleri ülkenin idaresi için gerekiyordu. İkinci olarak, Nadir Şah dinî liderlerin, özellikle de kendi “müttefiki” olan ve kendisinin de siyasi hırsları olduğundan şüphelendiği Şor Pazarlı Hazret Sahib’in gücünün ve etkilerinin tamamen farkındaydı. Dinî ve ideolojik konuları asgari düzeyde tutarak, dinî liderlerin odak noktası olmalarını engellemeye çalışıyordu.⁶³³

İhtiyatlı bir şekilde, küçük açılımlı reformlar yaparak, sosyo-ekonomik bir gelişme sürdüren Nadir Şah’ın hükümdarlığında, ekonomik politikalar kurumsallaştırıldı ve Afgan halkının ve muhafazakâr unsurların, modernleşmenin potansiyel zararları hakkındaki endişeleri oldukça azaldı. Ülke’nin, dış dünyayla olan ekonomik ve diplomatik bağlantıları yeniden kuruldu ve hatta en önemlisi ilk bankacılık kurumları kuruldu. Dinî kurumun gücünü kurumsallaştıran 1931 Anayasası, aynı zamanda modernleşen bir ülkenin gereksinimleri yönünden, hukuki sistemde aşamalı reformlara olanak sağlayan hükümlere sahipti: Ticari ve endüstriyel faaliyetleri kapsayan davalar ve devlet memurlarının görevlerini kapsayanlar üzerinde Şeriat mahkemelerinin yargılama hakkı kaldırıldı ve bunlar özel mahkemelerin otoritesi altına alındılar. Türk, İran ve Fransız Anayasalarından faydalanılarak hazırlanan 1923 anayasasından sonra Hanefi-Sünni İslam’ın ülkede resmî olarak uygulanmasını kabul eden 1931 Anayasası, ülkedeki güç dengesini yansıtmaktadır ve bu yüzden 1950’lerde, yeni ve eğitimli orta sınıfın politik talepleri ortaya çıkana kadar yürürlükte kalmıştır. Halbuki 1923 Anayasası toplumun değişimi için devrimci nitelikte yapılmıştı, 1931 Anayasası ise statükoyu onaylamıştır. Genel olarak modernleşme amaçlarını destekleyen, küçük ama son derece bilinçli Afgan entelektüel gruba yeni üyeler ekleyerek, ortaokulların yeniden açılması ve yüksek

⁶³³ Olesen, a.g.e., s.182.

öğrenim için yurtdışına öğrenci gönderme programının yeniden başlanması da, ayrıca, tarihsel olarak önemliydi.

Ayrıca, bölgedeki iki güç arasında hem de bu iki ülkedeki kuzeyden gelen komünizm ve güneyden gelen milliyetçi-liberal siyasi ve sosyal hareketlerin etkilerinden Afganistan'ı koruyarak denge sağlamayı başardı.⁶³⁴ Ülke içinde geleneksel güçlere ve özellikle din kurumuna önemli tavizler veren Nadir Şah, dışarıda Amanullah Han'ın pan-İslamcı politikalarından vazgeçerek kuzeyde Basmacı hareketine yönelik desteğini çekmiştir. Güneyde ise sınırdaki Peştun kabilelerini 1919 yılında Afganistan'ın bağımsızlığı için harekete geçiren ve 1929 yılında Amanullah Han sonrası bu kabilelerin desteği ile Saka'nın Oğlu'nu iktidardan indirerek tahta oturan Nadir Şah, daha sonra bu kabilelerin İngilizlere karşı ayaklanmasında destek vermemiştir. Nadir Şah'ın bu tutumu, İngiliz taraftarlığı suçlamasını güçlendirmiştir.

Bunların yanı sıra, Nadir ülkenin doğal kaynaklarından faydalanmak için bir çözüm bulma konusunda ve tarımsal ve arazi reformları gerçekleştirmede ve güçlü göçebe yarı göçebe kabileleri denetleme konusunda başarısız olmasına rağmen, sonuçta, kimi zaman gelenekçi kimi zaman modernist bir lider olarak tanımlanan Nadir Şah, otuzlu yılların başlarında ülkesini sessizce, yöntemli ve ihtiyatlı adımlarla, içinde bulunduğu kargaşadan çıkararak ve modern bir devletin yapısının ile Orta Asya barışının korunmasının sağlam temellerini atmıştır.

⁶³⁴ Gregorian, a.g.e., s.340-341.

8. BÖLÜM: 1933 SONRASI GELİŞMELER

8.1. Muhammed Zahir Şah Dönemi (1933-1973)

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra 1933'de tahta çıkan 19 yaşındaki oğlu Zahir Şah, Afganistan'ın son kralı oldu. Tahtta bulunduğu otuz yıl süresince, başbakan olarak önce amcaları Haşim Han ve Şah Mahmud ve daha sonra kuzeni Muhammed Davud Han ile iktidarını paylaştı. Sadece son 10 yılında, Zahir Şah, tek başına hüküm sürdü. Zahir Şah'ın iktidarı kraliyet ailesi mensupları ile paylaşması ve yenilik çabaları, farkında olmadan ileride kendi yönetiminin altının boşalmasına yol açacak yeni toplumsal ve politik güçleri oluşturacaktı.⁶³⁵

Musahiban kardeşlerin hayatta kalan üçü, Zahir Şah yönetiminin ilk 20 yılında karar alma süreçlerinde belirgin bir şekilde etkili oldular. En büyükleri Nadir Şah'ın başbakanı olan Muhammed Haşim Han, başbakanlık görevini 1946'ya kadar sürdürdü ve bu tarihte kardeşi Şah Mahmud'a devretti. Haşim Han ve kardeşleri tarafından ortaya konulan politikalar kapsamında, yeni Afgan hükümetinin hedefleri; orduyu güçlendirmek ve ulaşım-iletişim de dâhil olmak üzere ekonomiyi canlandırmak oldu. Bütün bu hedefleri gerçekleştirmek için dış desteğe ihtiyaç vardı. Dış yardım almak için ülkenin çıkarlarını geri planda bırakan veya kabile liderleri ve din adamlarının gücüne pervasızca karşı çıkan kendinden önceki yöneticilerin deneyiminden ders alan Zahir Şah ve amcaları, süper güçlere mesafeli durarak, Sovyetler Birliği veya İngiltere'den yardım almak istemediler. Bu nedenle, Başbakan Haşim Han, ilk yıllarda yönünü Almanya'ya çevirdi. 1935'den itibaren, Alman işadamları ve uzmanları, Afgan hükümetinin daveti üzerine ülkeye gelerek, fabrikalar kurdular ve hidro-elektrik projeleri gerçekleştirdiler.⁶³⁶

Bu dönemde Afgan dış politikasında önemli gelişmeler meydana geldi. Afganistan, 1934'te uzun süredir devam eden İran-Afgan sınır ihtilafı Fahrettin

⁶³⁵ Rubin, a.g.e., s.58; İA (MEB), s.175.

⁶³⁶ Saikal, a.g.e., s.105-106; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

(Altay) Paşa başkanlığında Türkiye'nin hakemliğinde çözümlendi⁶³⁷ ve Türkiye'nin himayesinde Milletler Cemiyeti'ne katıldı. Aynı yıl, ABD, resmî olarak bu ülkeyi tanıdı. 1937'de İran, Irak ve Türkiye ile yapılan Sadabad Paktı, Afganistan'ın komşu İslam ülkeleriyle ilişkilerini pekiştirdi. Sadabat Paktı sıkı komşuluk bağlarından güç olarak gerçekleştirilmiştir. Bir ittifak değil de, dostluk antlaşması olmasına rağmen Ortadoğu'da caydırıcı bir niteliğe sahip olup, Sovyet Rusya'nın güney sınırlarında İslam politikasının sağlamaştırılmasında küçük, fakat kesin bir adımı temsil etmekteydi.⁶³⁸

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, Zahir Şah, 17 Ağustos 1940'ta Afganistan'ın tarafsızlığını ilan etti, ancak müttefik kuvvetler, Afganistan'da bulunan diplomatlar dışındaki Alman varlığından rahatsızlık duydular. Ekim'de İngiliz ve Sovyet hükümetleri, Afganistan'dan, diplomatik olmayan Alman ve Alman yanlısı diğer ülke personelinin ülkeden çıkarılmasını talep etti. Afgan hükümeti bu talepleri aşağılayıcı ve yasadışı bulmuş olmasına rağmen, benzer talebi reddeden İran'ın Ağustos 1941'de İngiliz ve Sovyetler tarafından işgal edilmesi, Afganistan'ın istemeyerek de olsa söz konusu personeli ülkeden çıkarmasına neden oldu ve Loya Jirga bu tarafsızlık politikasını desteklediğini açıkladı. Savaşın bitiminden kısa bir süre sonra, Şah Mahmud, iç ve dış politikada büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemde, Haşim Han'dan başbakanlık görevini devraldı. Şah Mahmud, ABD ile ilişkileri yakınlaştıracak olan ve çoğunlukla ABD tarafından finanse edilen Helmand Vadisi Projesini hayata geçirmek üzere çaba gösterdi. Aynı zamanda, Durand Hattı'nın diğer tarafında daha önce İngiliz denetiminde bulunan Peştunları artık bünyesinde barındıran yeni bir devlet olan Pakistan ile ilişkileri başlattı.⁶³⁹

⁶³⁷ BCA Dosya Nu: 437245, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 261.760.9.; BCA Dosya Nu: 43578, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.734.6., Tarih: 11/7/1940.

⁶³⁸ Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.250-251; Cöhce, *a.g.m.*, s.145; Aynın Tarihi, Kasım 1934, s.11; Aynın Tarihi, Ağustos 1937, s. 44.

⁶³⁹ WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

8.1.1. Dış Politika ve Peştunistan Sorunu

Zahir Şah yönetiminde Afgan dış politikası, sonraki Afgan siyasi tarihini önemli ölçüde etkileyecek iki siyasi unsurdan oluşmaktaydı. Birincisi, daha önce İngiliz Hindistan'ına bırakılan etnik Peştun topraklarının geri alınmasını amaçlayan Peştunistan davasını sürdürmektir. Peştunlar, Pakistan'daki Peştunları da kapsayan bağımsız veya yarı-bağımsız bir devlet kurmak için çabalamaktaydılar. Bu topraklar, 1947'de Pakistan ve Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Pakistan'ın kuzeybatı sınır ilinin bir parçası oldu, fakat gevşek bir şekilde ticaret, göçebelik ve aile bağları yoluyla Afganistan'a bağlı kaldı. İkinci dış politika unsuru ise, süper güçleri birbirine karşı kullanarak Doğu-Batı soğuk savaşından azami kazanımları elde etme çabasıydı.⁶⁴⁰

Emir Abdurrahman, 1893 anlaşmasıyla belirlenen Durand hattını istemeyerek kabul etmişti ve varislerinden hiçbirisi, İngilizler ile diğer konularda işbirliği yaparken bile, Peştun birliği düşüncesinden vazgeçmedi. Sonuçta, Peştunları bölen bu hat, Afganistan ve Pakistan arasında pek çok sorunlara ve anlaşmazlıklara neden oldu. Sorun, bölünme sırasında daha belirgin hâle gelmiş olmakla beraber, aslında 1947 öncesi İngiliz bölge politikaları Peştun problemini daha da kötüye götürmüştür. 1901'de İngiltere bölgeyi Pencap'tan ayıran, Kuzey Batı Eyaleti adında yeni bir yönetim bölgesi oluşturdu. Daha sonra, 1934'te İngiltere, ülkedeki özerkliği Kuzey Batı Sınır Eyaletine kadar genişletti. Bu tarihte, birçok Müslüman'ın Hindu örgütü olarak gördüğü Hindistan Millî Kongresi (Kongre Partisi), siyasi faaliyetlerini bu eyaleti kapsayacak şekilde genişletti. Eyalet yöneticileri ile Kongre yöneticileri arasındaki bağlantılarla, eyalet meclisi, bölünmede Hindistan'a katılmayı isterken eyalet halkının çoğunluğunun oyu ile bu karar reddedilecekti. Temmuz 1947'de İngiltere, Hindistan'a katılma ya da Pakistan'a bağlı kalma yönünde bir referandum düzenledi. Yaklaşık % 56 katılımı % 90'lık kesim Pakistan'a katılmayı tercih etti. Kabileler, Loya Jirgayı toplayarak Pakistan'a katılmayı desteklediğini açıkladı.

⁶⁴⁰ Halil Toker, "Pakistan-Afganistan Dostluğu Üzerine Düşen Gölge: Peştunistan Sorunu", Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002 s.230-231; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3..

1893’de çizilen tartışmalı sınırın öte yakasında kalan ve Peştunlardan oluşan bölgenin Pakistan’a verilmesi, Afganlar tarafından hiç bir zaman kabul edilmedi. Afganistan ve Pakistan’ın her ikisi de uzun süre uzlaşmacı girişimlerde bulunmuş olmasına rağmen, sorun çözümsüz kalmaya devam etmiştir. Pakistan hükümetinin 1949’daki isyanlardan birini bastırma girişimleri sırasında Pakistan Hava Kuvvetleri sınırın hemen yakınındaki bir köyü bombaladı. Buna tepki olarak, Afgan hükümeti Loya Jirgayı topladı ve Durand veya benzer bir hattı tanımadığını ve 1893 Durand Antlaşmasının geçersiz olduğunu açıkladı. Yerel bir Peştun lider tarafından komuta edilen düzensiz kuvvetler, Afgan iddialarını desteklemek için, 1950 ve 1951’de sınırı geçtiler. Pakistan hükümeti, bu adamlar üzerinde kontrolü olmadığına ilişkin Afgan iddialarını reddetti, iki ülke büyükelçilerini geri çektiler fakat birkaç ay sonra büyükelçiler görevlerine döndüler. Peştun bölgelerinin uluslararası sınır sorunu, Kâbil’deki politikacıları için çok büyük öneme sahipti. Pakistan, Afgan kabilelerinin sınır ötesi saldırılarına misilleme olarak, 1950 yılında üç ay boyunca Afganistan için hayati önemi olan petrol sevkiyatını durdurdu. Bu sırada, Afgan hükümeti, kendisine yardım teklif eden Sovyetler Birliği ile Temmuz 1950’de önemli bir anlaşma imzaladı. Pakistan’ın petrol sevkiyatı kesintisi ve Afganistan ile Rusya arasında yapılan ticaret anlaşmaları, karşılıklı ilişkiler için temel teşkil etmiştir. Bu, daha ziyade bir takas anlaşması niteliğinde olmuştur. Sovyet petrol, yağ, tekstil ve işlenmiş ürünlerine karşılık olarak Afgan yün ve pamuğu; Sovyetlerin petrol işleme tesisi inşaatı vaadine karşılık, Kuzey Afganistan’da petrol ve doğalgaz arama çalışmaları ve ürünlerin Afganistan’dan Sovyet topraklarına rahatça akışına izin verilmesini içermiştir. Bu yeni ilişki sadece Pakistan’ın Afgan ekonomisini olumsuz etkilemesini önlemekle kalmamış, ayrıca Amerika’nın Helmand Vadisi Projesi desteğini de dengelemiştir. 1950’den sonra Sovyetler ile ticari ilişkilerin ilerlemesiyle beraber Sovyet uzmanları Afganistan’a gelmeye başlamış ve Sovyetler Birliği, Afganistan’da ticaret temsilciliği açmıştır.⁶⁴¹

İkinci Dünya Savaşı sonrası en önemli politika, Şah Mahmud’un siyasi hoşgörü ve liberaleşme deneyimi olmuştur. Batı eğitimi almış genç siyasi seçkinlerin

⁶⁴¹ WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3; Toker, *a.g.m.*, s.231-240.

teşvikiyle Başbakan, daha az kontrol altında olan Millî Meclis seçimine izin verdi ve sonuçta, 1949 liberal meclisi ortaya çıktı. Muhalefetin faaliyetlerine hoşgörülü yaklaşıldı. Bunlardan sesi en fazla duyulana, Kandahar'da 1947'de çeşitli eğilimlerin bir araya gelerek oluşturduğu Vikh-i Zalmayan (Uyanan Gençlik) olmuştur. Bu yeni öğrenci hareketi sadece politik yaşamda bir yenilik getirmede, ayrıca monarşi ve bazı İslami meseleleri de tartışmaya başladı. Gazeteler hükümeti ve yönetimi eleştiren yazılar yazmaya başladı ve daha açık bir siyasal sistem talebi gündeme getirilmeye başlandı. Ancak liberalleşme, Başbakanın umduğundan daha ileriye gitti. Tepki olarak, bir hükümet partisi oluşturmaya girişti, başarılı olmayınca yönetim sertleşmeye başladı. Kâbil Üniversitesi öğrenci birliği dağıtıldı, hükümeti eleştiren gazeteler kapatıldı, muhalefet liderleri hapse atıldı. 1952'de seçilen meclis, 1949 meclisinden çok farklı teşekkül etti. Böylece liberalleşme deneyimi sona ermiş oldu. Buna rağmen, liberalizm deneyimi siyasal hayata çok önemli etkilerde bulundu. 1978'de iktidara gelen devrimci hareket için zemin hazırladı. Afganistan'ın gelecekteki Marksist liderleri olacak olan Nur Muhammed Teraki, Babrak Karmal, ve Hafızullah Amin bu ivmenin sonucunda ortaya çıktı.⁶⁴²

8.1.2. Başbakan Davud Han (1953-1963)

1949-52 döneminde yapılan siyasal reformların başarısızlığı nedeniyle, Kraliyet ailesi içinde ayrılıklar meydana geldi. 1953'te Kraliyet ailesinin genç üyeleri, kralın amcalarının yönetimine karşı harekete geçti. Ayrılık, Kralın kuzeni ve kayınbiraderi Muhammed Davud'un Başbakan olmasıyla belirginleşti. Başbakan Davud, kraliyet ailesinin ilk batılı eğitim almış kuşağındandı. Liberal deneyimin muhalifleri Başbakan Davud'un açıklık politikası takip edeceğini ümit ettiler fakat, kısa zamanda hayal kırıklığına uğradılar. Önceki hükümetlerin batı yanlısı oldukları şeklinde algılanma endişesine rağmen, Başbakan Davud, modernleşme hedefi kapsamında Helmand Vadisi Projesine açıkça destek verdi. Başbakan Davud, aynı zamanda, kadının özgürleşmesi sorununa da dikkatle eğildi. 1959'da bağımsızlığın kırkıncı yıldönümü kutlamalarında bakanların eşleri, halkın önüne Başbakan

⁶⁴² Saikal, **a.g.e.**, s.114-115; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

Davud'un isteğiyle peçesiz olarak çıktılar. Din adamları bunu protesto ettiğinde, onlara karşı çıkarak Kur'an'da örtünmeyi mecburi tutan bir tek ayetin bile olmadığını ifade etti. Din adamları direnmeye devam edince de onları hapse attırdı. Başbakan Davud'un sosyal ve ekonomik politikaları, dikkatli yeniliklerdi ve kısmen başarılı olmuştur. Bazı açılardan başarılı olmasına rağmen, Davud'un dış politikası, ciddi ekonomik sorunlara neden olmuş ve sonunda kendi siyasi geleceğini karartmıştır. Dış politika adımları iki temel ilkeye dayanmıştır: önceki hükümetlerin Batılı bir görünüm arz eden yönetimini dengelemek için ABD yardımından vazgeçmeksizin Sovyetler ile ilişkileri geliştirmiş ve Peştunistan davasını dikkatle takip etmiştir. Bu iki hedef bir yere kadar, Pakistan ile düşmanca ilişkilere ve Kâbil hükümeti'nin, özellikle ticari bakımından Sovyetlere yaklaşmasına neden oldu. Başbakan Davud, iki süper gücün yerel ittifaklar için mücadelesinden, iki tarafı birbirine karşı kullanmak suretiyle, kalkınma desteği sağlamak için istifade edebileceğini inanıyordu. Başbakan Davud'un Sovyetler Birliği ile karşılıklı ilişkileri geliştirme isteği, 1955'de Pakistan-Afganistan sınırının beş ay süre ile kapatılması üzerine tek çıkış yolu olması nedeniyle artarak devam etti. İran ve ABD hükümetleri, Afganistan'a alternatif ticari geçiş imkânı vermelerinin mümkün olmadığını ilan etmeleri üzerine, Afganlıların, Sovyetler ile transit geçiş anlaşmasını yenilemekten başka seçenekleri yoktu. Haziran 1955'de yenilenen anlaşmayı, yeni karşılıklı mal değişim anlaşmaları izledi. Daha sonra, 1955'te Sovyet liderler Nikolay Bulganin ve Nikita Kruşçev Kâbil'i ziyaret etti ve 100 Milyon dolarlık kalkınma projelerine destek için kredi anlaşması imzalandı.⁶⁴³

İki süper güç arasındaki Soğuk Savaş ortamına rağmen, Davud yönetimi, Sovyetler Birliği'ni çevreleyen Afganistan, İran, Irak, Pakistan ve Türkiye arasında bir ittifak oluşturmaya çalışan ABD ile ilişkilerini güçlendirmeye çalıştı. Afganistan, bağlantısız politikasının bir gereği olarak, ABD tarafından kurulmak istenen ABD destekli Bağdat Paketi'nin üyesi olmayı reddetti. Ancak bu, Afganistan'ı kendisine çekmek isteyen ABD'nin düşük ölçekli yardımlarını durdurmada. Ancak askerî yardım konusunda, Pakistan ile olan yakın ilişkiler nedeniyle isteksiz

⁶⁴³ WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

davranıldı. Bu nedenle Davud Han, askerî yardım için yine Sovyet tarafına yöneldi. Bu yardımlar kapsamında, Bagram, Mezar-ı Şerif ve Şindand'da askerî havaalanları yapıldı. Orta Asya'ya kadar doğalgaz boru hattı ve Afganistan'ı Sovyetlere bağlayan karayolu ağı inşa ettiler. Kuzeydeki karayolu ağı ve Bagram havaalanı, 1979'da Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgalinde önemli role sahiptiler.⁶⁴⁴

Başbakan Davud'un ısrarlı bir şekilde Peştunistan sorununa odaklanması, diğer dış politika sorunlarının geri planda kalmasına neden oldu. Davud Han, bu sorunun çözümü için, propagandanın yanı sıra, kabile liderlerine para vererek Pakistan'a karşı ayaklanmaları dâhil her türlü yönetime başvurmuştur. 1955'te, Pakistan'ın, Batı bölgesindeki dört eyaleti, tek bir eyalet hâline getirmesi, Davud Han için çok kritik bir durum yaratmıştır. Afgan hükümeti bu durumu protesto etmiştir. Pakistan sınırının 1955'te kapatılması, Sovyetlerle ilişkilerin geliştirilmesinin kaçınılmazlığını bir kez daha ortaya koymuştur. Afganlılar Peştunistan sorununda statükoyu kabul etmemelerine rağmen, anlaşmazlık uzun yıllar bu şekilde devam etmiştir. Pakistan'da 1958'de askerî darbe ile yönetime gelen General Muhammed Eyüp Han döneminde de durumda herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1960'da Davud Han, bölgede olayları kullanmak ve Peştunistan sorununda baskı oluşturmak amacıyla, sınır boyunca kuvvet gönderdi, ancak Afgan askerleri, Pakistan askerlerince geri çevrildi. Devam eden anlaşmazlıklar sonucu, Afganistan ve Pakistan, 6 Eylül 1961'de ilişkileri kestiler. Pakistan sınırı kapatılınca, Afganistan ihracatının en önemli iki ürünü olan ve Hindistan'a satılmak üzere bekleyen üzüm ve nar konusunda, Sovyetler, Afganistan'a destek olmak için bu ürünleri kendisi hava yolu taşımak suretiyle satın aldı. Bu arada, ABD iki devlet arasındaki ilişkileri yumuşatmaya çalıştıysa da, Pakistan ile olan yakın ilişkilerinin engeline takıldı. Buna ek olarak, dış yardım programları kapsamında başka ülkelerden sağlanan ve Afganistan'ın kalkınması için gerekli olan malzemeler, Afganistan'a gelmeden önce Pakistan'da tutulmaktaydı. İlişkiler kesilince bu yardımların da Afganistan'a ulaşması engellendi. Ayrıca Pakistan, kışlarını Hindistan ve Pakistan'da, yazlarını Afganistan'da geçiren göçebelere de kapılarını kapatma

⁶⁴⁴ Nancy Peabody Newell, & Richard S. Newell, **The Struggle for Afghanistan**. Cornell University Press, Ithaca & London 1981, s. 40-43.

kararı aldı. Böylelikle, Afganistan'ın ekonomisi kötüye gitmeye devam etti. Hükümet daha çok gümrük gelirlerine bağlıydı ve sınırın kapatılması nedeniyle bu gelirler çok ciddi oranda azaldı ve döviz rezervleri hızla eridi. 1963 itibariyle, ne Başbakan Davud'un ne de Eyüp Han'ın politikalarından vazgeçmeyecekleri ve ortak bir noktada anlaşamayacakları belli olmuştu. Eyüp Han, pek çok eleştiri almasına rağmen güçlü bir durumdaydı, oysa Afganistan'ın ekonomisi giderek kötüleşmekteydi. Mart 1963'te, Kraliyet ailesinin de desteğiyle Zahir Şah, Peştunistan siyaseti nedeniyle ekonominin kötüye gitmesinden sorumlu tuttuğu Davud'un istifasını istedi. Başlangıçta, ordu üzerindeki denetimi nedeniyle Kral'a karşı direnebilme imkânı bulunan Davud Han sonunda istifa etti ve yerine Peştun olmayan, Alman eğitilmiş teknokrat ve Maden ve Endüstri Bakanı olan Muhammed Yusuf başbakan oldu.⁶⁴⁵

8.1.3. Zahir Şah'ın Son On Yılı (1963-1973)

Yeni hükümet ile birlikte değişim süreci başladı. İki ay içinde hapisanelerdeki insanlık dışı şartlara ilişkin soruşturmalar ve iyileştirmeler yapıldı, Pakistan ile yeniden diplomatik ve ticari ilişkiler kurulması konusunda anlaşmaya varıldı.⁶⁴⁶ 1963-73 döneminin belki de tek önemli başarısı, 1964 anayasasının yürürlüğe konulması olmuştur. Davud'un istifasından sonra Zahir Şah, yeni bir anayasa hazırlanması için bir komisyon kurulması talimatı verdi. 1964'te Loya Jirgayı topladı. 176 üye eyaletlerce seçildi, 34 üye Kral tarafından atandı. Belli başlı kamu görevlilerinin katılımıyla 452 kişiden oluşan Loya Jirga, 20 Eylül 1964'de toplanarak yeni anayasayı kabul etti. Anayasa, siyasal anlamda önemli değişiklikler ortaya koydu. Her şeyden önce, Kraliyet ailesinin, politika yapmasını engelledi. Bu durum, Davud'un politikadan uzak tutulması amacıyla yapıldığı şeklinde algılandı. Eyalet temsilcileri tarafından bireysel haklar, kabile temsilcilerine karşı güçlü biçimde savunuldu. Kabul edilemez derecede laik olduğu düşünülen hükümlerin kabulü için muhafazakâr üyeler ikna edildi. Afganistan halkını tanımlamak için, uzun tartışmalardan sonra, bütün vatandaşları kapsayacak şekilde "Afgan" kelimesi

⁶⁴⁵ Toker, *a.g.m.*, s.234-241; Saikal, *a.g.e.*, s. 128-134; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

⁶⁴⁶ Saikal, *a.g.e.*, s.135.

üzerinde uzlaşmaya varıldı. İslam'ın Afganistan'ın kutsal dinî olduğu yeni anayasada da yer aldı. Yeni anayasa hükümleri bağımsız yargı için, din esasına dayalı mevcut yargı sistemini savunan dinî liderler arasında ateşli tartışmaların artmasına yol açtı. Din adamları yeni sistemin içine alındı ve laik hukukun üstünlüğü kabul edildi. Yeni anayasa, iki meclisli anayasal monarşi oluşturdu fakat güç yine de kralın elindeydi. Birçok gözlemci 1965 seçimlerinin dikkat çekecek derecede adil olduğunu ifade etmiştir. Loya Jirga'nın 216 üyesi veya temsilciler dâhil meclisin alt kanadı sadece kraliyet karşıtı değil, aynı zamanda sağ ve sol politik kanatları da içine almıştı. Kral taraftarları, Peştun milliyetçileri, yatırımcı ve sanayicileri, liberal politikacıları, küçük bir grup solcuları ve laiklik karşıtı muhafazakâr liderleri de kapsamakta idi. Zahir Şah, Muhammed Haşim Mayvandal'ı yeni Başbakan olarak atadı. 1 Ocak 1965'te Afganistan Demokratik Halk Partisi kuruldu (ADHP). ADHP komünist ibaresini taşımasa da o çizgideydi ve ilk amacı meclis sandalyelerini ele geçirmektir. ADHP Moskova'ya yakın ve Marksist-Leninist çizgideki Nur Muhammed Teraki ve Babrak Karmal'ı takip eden küçük bir gruptu. ADHP'nin mecliste 4 sandalye edinmesi, hükümetin seçimlere müdahale edip solcuların tepkisine neden olmamak için tepkisiz kalınması uygun görülmüştü. 1967 yılında, kurulmasından sadece 1.5 yıl sonra ADHP kendi içinde çeşitli hiziplere ayrıldı. Bunlardan en önemli ikisi, Teraki'nin önderliğindeki Halk ve Karmal'ın liderliğindeki Perçem'di. Bu ayrılık ideolojik temele dayandırılrsa da aslında kişiseldi. Teraki işçi sınıfına dayalı Leninist bir çizgideyken, Karmal, demokratik cephe istiyordu. Halk temsilcileri kırsaldaki Peştunlardan, Perçem destekçileri ise daha çok kentsel alanlarda ve Halk'çılardan daha iyi sosyo-ekonomik şartlarda yaşayanlardı. Halk'ın aksine Perçem'ciler genelde Peştun olmayan ve Dari dilini konuşanlardı. Monarşi, bu iki hizbe eşit mesafede yaklaşmıyordu. Karmal'ın Perçem hizbi kendi gazetesi olan Perçem'in bir yıldan uzun bir süre yayınlamasına izin verilirken, Halk gazetesi yasaklanmıştı. Sonuç olarak Halk, Perçem'cileri kralla bağlantılı olmakla suçlayıp, onları "Kraliyet Komünist Partisi" olarak nitelendirdi.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ Saikal, **a.g.e.**, s.143-144 ve 162-163; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

Radikal solun ortaya çıkışı, 1960'ların ortalarında Kâbil Üniversitesi'nde Müslüman Gençlik Örgütü'nün kuruluşuyla başlayan radikal İslamcı hareketin gelişimleri aynı doğrultuda olmuştur. İslamcılar sadece solun yükselişine tepki göstermediler, fakat aynı zamanda hükümetin Müslüman din adamlarının hükümetle ortak seçimi geleneğine karşı çıktılar. İslamcıların bölünmesi, Cemaat-i İslam'ın kurucusu Tacik din adamı Profesör Burhaneddin Rabbani'nin takipçileri ve Kâbil Üniversitesi mühendislik mezunu Peştun Gülbettin Hikmetyar'ın etkisinde olanlar arasında hem etnik hem de hem de kuşak farklılığı idi. Hikmetyar, hatta daha radikal bir örgüt olan Hizb-i İslam'ın lideri oldu. Hem solcular hem de İslamcılar, benzer otoriter, Leninist tarz parti örgütü yapılarını benimsediler.⁶⁴⁸

1969 seçimleri, 1965 seçimlerine göre daha yüksek bir katılımı gerçekleştirilmesine de, meclis gerçek nüfus yapısı ve kuvvet dağılımını daha iyi gösteren, muhafazakâr toprak sahipleri, işadamları ağırlıklı ve daha çok Peştun olmayanlardan oluşmuştu. Pek çok kentli liberal ve kadın, koltuklarını kaybetmişti. Yeni parlamentoda çok az solcu kalmıştı. Ancak Karmal ve Hafızullah Amin, Kâbil delegelerinin oyuyla meclise girmişti. Daha önceki başbakan Mayvandal koltuğunu kaybetmişti. 1969-73 arasında Afgan politikasına istikrarsızlık hâkim oldu. Halkın memnuniyetsizliği, istikrarsız hükümet, sağda ve solda politik ayrımcılığın büyümesini teşvik etti. Kişisel olarak halk desteğine sahip olan kral, henüz eleştirilerin hedefi değildi. Eski başbakan Davud Han, iç istikrarsızlık, siyasal kutuplaşma ve dış çalkantıların hâkim olduğu böyle bir ortamda, bir yıldır planladığı darbeyi uygulamaya koydu. Kral yurtdışına tedaviye gittiği sırada, Davud Han, küçük bir askerî kuvvetle ve kansız bir şekilde yönetimi ele geçirdi. Zahir Şah'ın sınırlı bir demokrasi çerçevesinde anayasal istikrar arayışı, başarısız oldu ve bu gelişme, Ahmed Şah Durrani'nin 1747'de kurduğu monarşinin de sonu anlamına gelmekteydi. Bu dönemde, ABD fiilî olarak, Sovyet etkisini önlemek için mücadele etti, fakat, coğrafi konumu ve jeo-politikaları nedeniyle etkisi çok sınırlı kaldı. Eisenhower yönetiminin başlangıcında, 1953'de Başkan Yardımcısı Richard Nixon ve 1959'da Başkan Eisenhower Afganistan'ı ziyaret etti. Aynı şekilde, Zahir Şah,

⁶⁴⁸ David B. Edwards, **Before Taliban: Genealogies of the Afghan Jihad**, University of California Press, Berkeley CA 2002, s. 235-244.

ülke yönetiminde daha etkili olmaya başladığı 1963’de ABD’yi ziyaret etti. Askerî yardımı sağlamaya yanaşmayan ABD, güney Afganistan’daki Helmand nehri sulama projesi ve Kandahar uluslararası havaalanı inşaatı gibi projeler için ekonomik yardım sağlamayı sürdürdü, fakat Moskova’nın etkisi baskın bir şekilde devam etti.⁶⁴⁹

8.2. Davud Han ve Afgan Cumhuriyeti (1973-1978)

Muhammed Davud Han’ın 17 Temmuz 1973’de iktidarı yeniden ele almasıyla birlikte, başkanlık sistemi ve tek parti hükümeti unsurlarından oluşan yeni Afgan Cumhuriyeti’ni kurdu ve ilk başkanı oldu.⁶⁵⁰ Önceki dönemdeki başarısız politikalarıyla hatırlanan Başkan Davud’un gelişi halkın hayal kırıklığına uğramasına neden oldu. Zahir Şah’ın “yeni demokrasi”si pek çok söz vermesine rağmen, çok azını gerçekleştirmişti. Davud’un dönüşüyle geleneksel otoriter yönetim biçimi geri gelmişti ve bu yönetim, özellikle askerî unsurlar içermekteydi. Başbakan olarak Davud, Sovyetler Birliği’nden önemli ölçüde silah ve yardım almıştı. Aynı zamanda, Peştunistan davasındaki ısrarlı mücadelesi, muhafazakâr Peştun subaylar tarafından unutulmamıştı. Davud Han, darbeyi gerçekleştirmeden önce bir yıldan daha fazla süre ile çeşitli muhalif gruplarla bir araya gelerek hazırlıklar yaptı. Bunların içinde, ADHP’nin iki hizbi Halk ve Perçem mensubu subayların da yer aldığı hem ılımlı hem de aşırı solcu gruplardan kimseler vardı. Kesin olan bir şey varsa, özellikle komünistler Zahir Şah’ın anayasal demokrasi deneyiminin altını oymak için bilinçli bir şekilde çalışmışlardı. Mecliste kışkırtıcı konuşmalar ve düzenli sokak ayaklanmaları, Zahir Şah’ın tasarladığı siyasi partileri yasallaştırma isteğini engellemeye yönelik taktiklerdi. Babrak Karmal’ın Perçem hizbi, darbenin planlanmasında fiilî olarak yer aldı. Davud Han liderliğindeki darbe, Sovyetler Birliği’nde eğitilen genç subaylar tarafından gerçekleştirildi. Bazı Afganlar, Davud Han ile Karmal’ın uzun süredir temas hâlinde olduklarını ve Davud’un Karmal’ı sol hareket içinde ajan olarak kullandığından şüphelenmekteydiler. Bu ilişkiyi destekleyen her hangi bir kanıt olmasa da, Davud Han ile general olan Karmal’ın babası arasında bir yakınlık söz konusu idi. Solcuların darbede önemli rol

⁶⁴⁹ Saikal, **a.g.e.**, s.152-154; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

⁶⁵⁰ Saikal, **a.g.e.**, s.172-173.

oynamasına ve daha sonra iki solcunun bakan olarak atanmasına rağmen, kanıtlar bu darbenin tamamen Davud'un kendi eylemi olduğunu göstermektedir. Davud Han'a sadık olan subaylar, darbe sonrası önemli konumlara yerleştirildi ve 1975'in sonunda kadar tasfiye edilene kadar genç Perçemliler ise vilayetlerde görevlendirildiler. Ertesi yıl, Davud Han, bütün siyasi faaliyetlerin merkezinde yer alan kendi partisini (Millî Devrim Partisi) kurdu. Ocak 1977'de, bir loya jirga toplayarak, tek parti hükümeti ve başkanlık sistemi getiren Davud anayasasını onaylattı. Yeni rejime yönelik her türlü direniş hemen bastırıldı. Muhammed Haşim Mayvandval'ın darbe girişimi derhal kontrol altına alındı ve kendisi cezaevinde konuldu, rivayet edildiğine göre İçişleri Bakanlığı'nı kontrol eden Perçemlilerin işkencesi sonucu öldü. Davud'un Sovyetler Birliği ile ilişkileri, ülkedeki komünistlerle olduğu gibi, beş yıllık başkanlık döneminde giderek kötüleşti. Fakat, Sovyetler, Afganistan'ın en fazla yardım aldığı ülke olmaya devam etti ve Kuzey Afganistan'da, Sovyetlerin çıkarlarına tehdit oluşturabilecek herhangi bir Batılı ülkenin hiç bir faaliyetine Afganistan'ın izin vermemesi konusunda ağırlığını hissettirdi.⁶⁵¹

Davud Han, yönetimi süresince merkezî-devletçi ekonomi politikasını benimsedi ve bu kapsamda belli başlı projeler için dış yardıma bağımlı kaldı. 1974'ün başlarından itibaren, askerî ve ekonomik açıdan kısmen bağımlı olduğu Sovyetler Birliği'nden kendine olan aşırı güveni nedeniyle uzaklaşmaya başladı. Aynı yıl Hindistan ile askerî eğitim programı oluşturdu ve ekonomik kalkınma yardımı için İran ile görüşmelere başladı. Davud Han, ayrıca, mali yardım için Suudi Arabistan, Irak ve Kuveyt gibi petrol zengini Müslüman ülkelere yöneldi. Peştunistan sorununa duyarlı olan Afganlı gruplar, kendilerinden emin bir şekilde yeni başkanın bu sorunu Pakistan'la tartışacağını umuyorlardı ve yeni rejimin ilk aylarında az sayıda ikili görüşmeler gerçekleşti. İran ve ABD'nin bu gergin durumu yatıştırma çabaları bir süre sonra başarılı oldu ve 1977'ye kadar Pakistan ve Afganistan arasındaki ilişkiler önemli ölçüde gelişti. Davud'un 1978 İslamabad ziyareti sırasında bu gruplara olan desteğini çekmesinin ve Afganistan'a sığınan Peştun ve Beluci militanlarını sınır dışı etmesinin karşılığında Pakistan Başkanı

⁶⁵¹ Saikal, **a.g.e.**, s.173-178; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

Muhammed Ziya-ül Hak'ın Peştun ve Beluci militanlarını hapisneden salıvermesi karşılığında bir anlaşmaya varılmıştı. Peştunistan meselesindeki anlaşmazlıklarına rağmen Davud'un Sovyetler Birliğine ilk ziyareti dostçaydı. Davud'un 1977 Nisan ayındaki ikinci ziyaretine kadar Sovyetler onu sol görüşü tasfiyesinin 1975'te başladığını, Afgan askerî birliklerinden Sovyet danışmanları çıkarmasını, özellikle Hindistan ve Mısırlıların Afganları Sovyet silahları ile eğittiği askerî eğitimlerdeki değişiklikleri biliyorlardı. Resmîyette olumlu görüntülere rağmen, resmî olmayan raporlar Davud'un yeni kabinesinde katı bir komünist karşıtlığının hâkim olmasına ve ADHP ile işbirliği yapmadaki başarısızlığına dair eleştiri haberleri dolanıyordu. Dahası Davud Han, İran ve Suudi Arabistan ile dosttu ve 1978 baharında Washington'a bir ziyaret planlamıştı.⁶⁵²

1978'e kadar Başkan Davud amaçlarının çok azına ulaşabildi. 1973 ve daha sonrası yıllardaki tarımda elde edilen iyi hasatlara rağmen, dikkate değer ekonomik bir gelişme kaydedilmedi ve Afgan yaşam standardı gelişmedi. 1978 baharına kadar, gücü kendi ellerinde tutarak ve görüş ayrılıklarına hoşgörü göstermeyerek, birçok önemli politik grubu kendisinden uzaklaştırdı. Bu arada, radikal Müslümanlar 1974'lerde baskıların hedefi olmasına rağmen, sayıları giderek arttı. Ateşli Peştunistan destekçileri, özellikle 1977'de Davud'un Pakistan'daki Peştun militanlarına desteğini çekmesi ve Pakistan ile anlaşması nedeniyle hayal kırıklığına uğramışlardı. Davud Han için en kötü olan ise, Afgan komünistleri arasındaki gelişmelerdi. Mart 1977'de yeniden birleşme yolunda bir anlaşma yapmalarına rağmen, Perçem ve Halk, birbirlerine karşı şüpheli tutumlarından vazgeçemediler. Tarafların askerî güçleri koordineli değildi, çünkü o dönemde, ordudaki Halk subayları, Perçem subaylarından sayıca çok fazlaydılar ve Perçemlerin, Davud Han'a bilgi vermesinden ve bir askerî darbenin gerçekleşmesinden çekiniyorlardı. Darbe planları uzun zamandır tartışılmasına rağmen, Hafızullah'ın ifadesine göre, Nisan 1978 darbesi, darbeden iki yıl önce planlanmıştı. 19 Nisan 1978'de öldürülen ünlü bir Perçem fikir adamı olan Mir Ekber Hayber'in cenazesi Afgan komünistler için bir toplanma ve gövde gösterisi

⁶⁵² WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

vesilesi oldu. 10,000 ile 30,000 arasındaki kişi Teraki ve Karmal'ın kışkırtıcı konuşmalarını duymak için toplandı. Bu komünist birliğin gösterisinden şok olan Davud Han, ADHP liderlerinin yakalanmasını emretti, fakat çok yavaş davrandı. Teraki'yi yakalaması bir hafta sürdü ve Amin ise sadece ev hapsinde tutuldu. Daha sonraki ADHP yazılarına göre, Amin darbe için tüm emirlerini ailesi vasıtasıyla silahlı gözetim altındayken evinden veriyordu. Ordu 26 Nisanda İslam karşıtı bir sözde darbeden dolayı teyakkuz hâlini aldı. Davud'un baskıcı ve şüpheli tavrına bakıldığında, Davud ile görüş ayrılığı olduğu bilinen subaylar, hatta ADHP bağları olmayanlar, komünistlerle sadece çok zayıf ilişkisi olanlar bile kendi geleceklerini korumak için darbeyi subaylara katıldılar. Yönetimde olduğu sürece Davud Han, Afganistan'da modernleşme ve demokrasi için çok az şey yaptı. Endüstri ve ekonomideki çok küçük gelişmelerle birlikte, Afganistan, dünyanın en fakir ülkelerinden biri olarak kalmaya devam etti. Aynı zamanda, hem İslamcılara hem de solculara yönelik baskısı, taktik olarak Peştunistan desteğini çekmesi ve parlamentoyu önemsememesi, çok sayıda düşman yarattı. 27 Nisan 1978'de Kâbil Uluslararası Havaalanındaki askerî üssünde başlayan darbe, başkentte veya başkentten etrafında kısa sürede yayıldı. Davud Han ve aile üyelerinin çoğu bir sonraki gün başkanlık sarayında öldürüldü. Ahmed Şah ve torunlarının 231 yıllık hükümlerine sona ermişti, fakat ne tür bir rejimin onları takip edeceği belli değildi.⁶⁵³

8.3. Sovyet İşgali ve Afgan Direnişi (1979-1989)

Davud Han'ın devrilmesi ve Sovyet İşgali ile, eski yönetimin en önemli unsurları çökerken Zahir Şah yönetimi ile bağlantılı Afganistan'ın küçük eğitimli ve seçkin ailelerinin oluşan bir diasporanın doğmasına neden oldu. Afgan komünistleri, laik eğitimin başlatılması, kadının özgürleşmesi, toprak reformu ve tefeciliğin yasaklanması gibi ilerleme olarak değerlendirilebilecek bazı toplumsal değişimlere giriştiler, fakat çoğunluğu kentli olan ADHP liderleri, kırsal kesimi anlamamakta veya kırsal geleneklere saygı göstermemekteydiler. Kabile bölgelerinde, toplumsal ve siyasal düzeni değiştirmek için yapılan beceriksiz çabalar, geniş alana yayılan bir

⁶⁵³ Saikal, *a.g.e.*, s.182-186; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

isyani kışkırttı. Diğer bir önemli husus, ADHP'nin Başkan Nur Muhammed Teraki ve Başbakan Hafızullah Amin tarafından yönetilen Halk hizbi ile Babrak Karmal liderliğindeki ve Sovyet koruması altındaki Perçem hizbi arasındaki uzun süreli, acımasız ve çözümsüz bölünme, hükümeti yıkılma noktasına getirdi. Bu Perçem-Halk çatışmasının yanı sıra, Afgan devrimi, hem solcu hem İslamcı çok sayıda şiddet yanlısı radikal gruba ortaya çıkardı. ADHP'nin Halk hizbi, Nur Muhammed Teraki'nin liderliğinde yeni bir hükümetle Davud Han rejiminin yerini aldı. 1967 yılında Halk ve Perçem olarak bölünen ADHP, on yıl sonra Sovyetler Birliği'nin çabalarıyla, istikrarsız olsa da birleştirmede başarılı oldu. Devrimin yapıldığı Nisan 1978 ile Sovyet askerlerinin tamamen çekildiği Şubat 1989 tarihî arasındaki dönemin eleştirel değerlendirilmesi üç değişik ama birbirleriyle ilişkili olayların analizini gerektirmektedir: Afganistan'ın ADHP hükümetinin içinde yaşananlar, Pakistan, İran ve Afganistan'da üslenerek Kâbil'deki komünist rejimle savaşan mücahitler ve Sovyetler Birliği'nin 1979'daki işgali ve yaklaşık on yıl sonra geri çekilmesi. Kâbil'de ilk kabine dikkatli bir şekilde Halk ve Perçem'ler arasındaki makamları dengelemek üzere kuruldu. Teraki başkandı, Karmal birinci başkan vekiliydi ve Halkçı Hafızullah Amin ise dışişleri bakanı oldu. Ancak, 1978 yazında daha milliyetçi Halk grubu üstünlüğü ele geçirdi ve ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle Temmuz başlarında Perçemcilerin, Halkçılar tarafından sürgün edilmesine yol açtı ve Karmal, öncelikle Çekoslovakya'ya büyükelçi olarak gönderildi. Amin, bu gelişmenin asıl kazançlısı oldu, çünkü Teraki'den sonra ikinci adam oldu.⁶⁵⁴

Afganistan'da rejime karşı iç isyan 1978'in yaz ve sonbaharında başladı. Halk hizbi tarafında Teraki ve Amin arasındaki şiddetli rekabet Teraki'nin ölümüyle hatta söylemek gerekirse öldürülmesiyle sonuçlandı. Eylül 1979'da Teraki destekçileri Sovyet desteğiyle Amin'e karşı birçok suikast girişiminde bulundu. Ancak son teşebbüs geri tepti ve elenen Teraki oldu, gücü elde eden de Amin oldu. Sovyetler ilk başta Amin'i desteklemişti, fakat Afganistan gibi muhafazakâr ve dindar bir ülkede, politik olarak hayatta kalamayacak kadar Marksist ve Leninist biriydi. Amin'in Afganistan'daki bölünmüş küçük komünist parti içindeki bir güç

⁶⁵⁴ Saikal, **a.g.e.**, s.187-194; İA (TDV), s.408; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

oyunundan ortaya çıkışı, Sovyetleri harekete geçirdi ve Sovyet işgaline yol açan bir dizi olaya sebep oldu. Bu dönemde birçok Afganlı, Pakistan ve İran'a kaçtı ve Sovyetler tarafından desteklenen ateist ve kâfir komünist rejime karşı bir direniş hareketi organize etmeye başladılar. Sovyet işgalinden sonra Pakistan'ın Peşaver kentinde organize olan gruplar Batı basını tarafından "özgürlük savaşçıları" olarak tanımlandılar. Dış gözlemciler, genellikle savaşan grupları "radikaller" ve "gelenekçiler" olarak iki gruba ayırırlar. Bu gruplar arasındaki rekabet, Sovyetlerin geri çekilmesinden sonra Afgan iç savaşında devam etti. Bu grupların rekabeti Afganları Batının ilgi odağı hâline getirdi ve bu çerçevede ABD'den ve diğer ülkelerden askerî yardım aldılar. Radikal gruplar, örgütlenme ilkesini kitlesel politika üzerine kurdular ve daha önce oluşan Cemaat-i İslami'nin birçok kesimini de kendilerine dâhil ettiler. Ana dalın lideri, Burhaneddin Rabbani 1974 yılında Davud'un rejimi sırasında Pakistan'a kaçmaya zorlanan muhafazakârların baskısından önce Kâbil'de örgütlenmeye başladı. Belki de liderler arasında en iyi bilineni Pakistan'ın gözde silahlı grubu olan Hizb-i İslami'yi kurmak için Rabbani ile ayrılan Gülbettin Hikmetyar'dı. Yunus Hales tarafından planlanan başka bir gruplaşma Hikmetyar'inkinden daha ılımlı bir grup olan yine Hizb-i İslami adında başka bir grubun oluşmasına yol açtı. Dördüncü radikal grup da Resul Sayyaf tarafından yönetilen İttihad-i İslam'dı. Rabbani'nin grubu en büyük desteği, kendisi gibi bir direniş komutanı olan Tacik asıllı Ahmed Şah Mesud'dan, Sovyetlere karşı oldukça başarılı bir şekilde elde ettiği kuzey Afganistan'dan almıştır. Gelenekçi grubun örgütlenme ilkeleri, radikallerden farklıdır. Afganistan'daki ulema arasındaki gevşek bağlarla oluşan, gelenekçi liderler radikallerin aksine Afgan toplumunda İslam'ı yeniden düzenlemekle değil, onun yerine hukuk kuralı olarak Şeriat'ın uygulanmasına odaklandılar (bu kapsamda Şeriatı yorumlamak ulemanın ana görevidir). Peşaver'deki üç grup arasında en önemlisi, Sibgetullah Mücedidi tarafından yönetilen Cephe-i Nejat-ı Millî idi. Bazı gelenekçiler monarşinin yeniden oluşturulmasını kabul etmeye istekliydiler ve İtalya'da sürgünde olan eski Kral Zahir Şah'ı hükümdar olarak görüyorlardı. Kâbil'de Amin'in yönetimi ele alması çabuk oldu. Sovyetler, Amin'in yükselişinden memnun değildi. Amin birçok Afgan'ın İslam karşıtı olarak gördüğü ılımlı bir başarıya ulaşmamış bir teşebbüse başladı. Daha çok dinî özgürlük vaad etmekte, dinî gruplara Kur'an kopyaları vermekte,

konuşmalarında Allah'ın ismini söylemekte ve komünist devriminin tamamen İslam prensiplerine dayandığını belirtmekteydi. Ancak birçok Afgan rejimin en sert önlemlerinden dolayı Amin'i sorumlu tuttu ve Sovyetler, elde ettiği iktidarı ve Afganistan'daki çok sayıdaki danışmanını tehlikeye atmaktan çekiniyordu. Sonunda Sovyetler Birliği, Afganistan'da kontrolü bizzat ele almaya karar verdi.⁶⁵⁵

Sovyetler Afganistan'ın işgaline 25 Aralık 1979 yılında başladı. İki gün içinde, Ruslar Amin'e sadık Afgan ordusunun sert, fakat kısa süren direnişinin olduğu Dar-ül Aman Sarayına karşı özel bir Sovyet birliği yollayarak Kâbil'i aldılar. Başkanlık sarayında ele geçirilen Amin'in öldürülmesiyle, ADHP'nin Perçem hizbinin sürgündeki lideri olan Babrak Karmal, Sovyetler tarafından Afganistan'ın yeni devlet başkanı olarak görevlendirildi. Daha sonra, ülke içinde mücahit gruplar ile Sovyet birlikleri arasındaki ölüm kalım mücadelesi ve uluslararası alanda diplomatik çözüm arayışları ve propaganda savaşı yoğun bir şekilde devam etti. 4 Mayıs 1986 yılında Karmal, ADHP'nin genel sekreterliği görevinden istifa etti ve Necibullah onun yerini aldı. Karmal bir süre daha başkanlığı sürdürse de, önceleri Afganistan gizli servisine başkanlık eden Necibullah yönetimi tamamen ele geçirdi. Necibullah direniş içindeki farklılıkları kaldırmaya çalıştı ve muhalefet gruplarını yasallaştırmaya ve İslam'a daha çok müsaade etmeye hazırmış gibi görüldü, ancak onun verdiği tavizlerin hepsi Mücahitler tarafından reddedildi. Sovyetlerin işgal hareketi için birçok açıklama yapıldı. Sovyetlerin amaçlarına ilişkin yorumlarda fikir birliği söz konusu değildir. Kesin olarak bilinen, bu karara birçok nedenin etki ettiği. Sovyetlerin kararında iki etken önemli rol oynadı. Her zaman sınırlarında tampon olarak tarafsız (etkisiz) devletler oluşturmak isteyen Sovyetler Birliği, güney sınırındaki istikrarsız durumdan endişe duyuyordu. Belki de bunun kadar önemli olan da Brejnev'in doktrini çerçevesinde, tehlike altındaki dost bir sosyalist ülkeye yardım etmek gerektiği düşünülüyordu. Bununla birlikte, Afganistan Sovyetlerin doğrudan desteği olmadan direnişin büyük baskısıyla ayakta kalamayacak bir Marksist-Leninist rejimdi. Sovyetlerin amacı ne olursa olsun, uluslararası cevap sert ve

⁶⁵⁵ Roy, a.g.e., s.349-352; Esadullah Oğuz; "Afganistan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Afganistan", Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002; İA (TDV), s.409-411; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

çabuktu. ABD Başkanı Jimmy Carter, Ocak 1980’de ABD’nin stratejik durumunu yeniden değerlendirerek Pakistan’ı komünizme karşı küresel mücadelede bir sınır devleti olarak nitelendirdi. Başkan, nükleer programın sonucunda Pakistan’a gidecek yardımın iptal edilmesi gerektiğine dair karardan geri adım attı ve Pakistan’a ABD ile mücahitler arasında aracı olmayı kabul etmeleri şartıyla askerî ve ekonomik yardım paketi teklif etti. Pakistan Başkanı Ziya-ül Hak, Carter’in teklifini reddetti, fakat daha sonra Reagan hükümetinden gelen daha büyük bir yardım teklifini kabul etti. Pakistan’ın nükleer programı ile ilgili sorunlar o dönemde bir kenara bırakıldı. Yardımlar aynı zamanda Çin’den, Mısır’dan ve Suudi Arabistan’dan ve pek çok ülkeden geldi. Böylelikle, üç milyondan fazla Afgan mültecilerle ilgili uluslararası yardım programı başladı.⁶⁵⁶

Afganistan’daki iç savaş bir gerilla savaşıydı ve birçok komünist rejim (ADHP) ve mücahit grup arasındaki birbirlerini zayıflatma savaşıydı; iki tarafa da pahalıya mal oldu. 5 milyondan çok Afgan, yani ülkenin dörtte biri Sovyetler Birliği’ne ve ülke içindeki hükümet güçlerine saldırmak için mücahit gruplarına katılmak için İran ve Pakistan’a kaçtı. Diğerleri de Afganistan’da kaldı ve aynı zamanda savaşan grupları oluşturdular. Bu çeşitli gruplar silah almak için, prensipte ABD, Suudi Arabistan, Çin ve Mısır tarafından desteklendi. Her iki taraftaki yüksek ölüm oranına rağmen, özellikle Sovyet hava gücünü ciddi bir şekilde zayıflatan Stinger uçaksavar füzelerini ABD’nin getirmesinden sonra Mücahitlerin önemli başarılar elde etmesi, Sovyetler Birliği üzerinde baskı oluşturmuştu. Sovyetler, Afganistan macerasının büyük maliyetini fazlasıyla küçümsemişti ve zamanla içinde buldukları durum, Sovyetlerin Vietnam’ı olarak adlandırıldı. Uluslararası muhalefet giderek daha güçlü hâle geldi. İslam Konferansı Örgütü dışişleri bakanları işgali kınadılar ve Ocak 1980’de İslamabad’daki bir toplantıda Sovyetlerin geri çekilmesini istediler. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin etkili bir girişimi mümkün değildi, çünkü Sovyetler veto hakkına sahipti. Fakat, BM Genel Kurulu düzenli bir şekilde Sovyet işgaline karşı çözümleri Kurul’dan geçiriyordu. Pakistan, etkilenen ülkeler için doğrudan görüşmeler önerdi ve bir araya gelmemelerine

⁶⁵⁶ Saikal, *a.g.e.*, s.194-200; Oğuz, *a.g.m.*, s.277-280 ve 286-287; İA (TDV), s.409; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

rağmen, Pakistan ve Afganistan, BM yetkilisi Diego Cordovez aracılığıyla yakın görüşmelere başladı. 14 Nisan 1988'de Pakistan ve Afganistan Sovyet askerlerinin Afganistan'dan dokuz ay içinde çekilmeleri, bağımsız bir Afgan devletinin kurulması ve Afgan mültecilerinin ülkelerine geri dönme kararına vardılar. ABD ve Sovyetler Birliği anlaşma için garantör olarak hareket edeceklerdi. Anlaşma mültecilerinin Afganistan'a dönmelerinin karşılığı olarak Necibullah'ın ülkeden ayrılmasını talep eden mücahitler tarafından pek hoş karşılanmadı. Yine de geri çekilme anlaşmasına uyuldu ve 15 Şubat 1988'de programa göre, Sovyet birlikleri Afganistan'dan ayrıldı. Ancak onların ayrılışı, ne kalıcı barış ne de yeniden düzen getirmedi, çünkü Afganistan bir iç savaştan diğerine girdi. Sovyetler Birliği ile nihai anlaşmaya varılmasında, Sovyetlerin savaşta giderek artan can kayıpları, işgalin ekonomik yükü, içeride taban desteği bulamaması ve uluslararası alanda itibar kaybı etkili oldu ve işgal politikası konusunda hem içeride hem de dışarıda yoğun eleştirilere hedef oldu. Brejnev'in 1982'de ölmesi ve daha sonra iki kısa süreli yönetimden sonra Mart 1985 yılında Gorbaçev liderliğe gelmesi de işgalin sonlandırılması açısından önemli bir gelişmeydi. Gorbaçev, dar boğaza giren Sovyet sistemini rahatlatmak için dışa açmaya karar verince, Sovyetler Birliği'nin aslında Afganistan'dan çekilme konusunda itibar kaybettirmeyecek bir yol bulmaya çalıştığı daha açık bir şekilde görüldü. İç savaşın ve Sovyet işgalinin etkileri Afganistan sınırlarını aşan bir etkiye sahipti. Birçok gözlemci Sovyetler Birliği'nin nihai dağılması yolundaki büyük bir adım olduğunu düşünüyor.⁶⁵⁷

8.4. Taliban'ın Yükselişi ve Sonu

ABD'li politikacılar ve Afgan direniş hareketini destekleyenler, Afgan mücahitleri tarafından yürütülen Sovyet karşıtı mücadelenin, Afgan millî birlik duygularının ateşlenmesine katkıda bulunmasını bekliyorlardı, fakat, ters bir etkiye yol açtı. Ortak bir dava etrafında birleşmek yerine, çatışmanın belirli şartları, toplumun mevcut etnik, kabilesel, dinî ve ideolojik kesimlerinde ve bunlara bağlı olarak liderler arasında bireysel güç rekabetinde yoğunlaştı. Sovyet karşıtı savaş

⁶⁵⁷ Saikal, *a.g.e.*, s.200-214; Oğuz, *a.g.m.*, s.289-291 ve 295-296; İA (TDV), s.409-410; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

dönemi pek çok açıdan, bölünmeye yol açtı ve bugün bile millî bir uzlaşmayı engellemeye devam etmektedir. Batı eğitilmiş laikler ve kişisel güç rekabeti içinde olanlarla ideolojik çatışma yapısında gelişen İslamcı aşırılığa verilen destek bunlardan biriydi. Sonuçta, İslam'ın radikal biçimlerinin yükselişinin kökeninde, İslamcılarının yozlaşma ve gözden düşen monarşi ile ilgili olarak modernleşme ve artan Batı etkisi ile Marksistlere karşı tepki vardı. Sovyet karşıtı mücahitler, çoğunlukla geri kalmış fakat inanmış kabile mensupları olarak algılanmasına rağmen, Afganistan'daki Sovyet karşıtı savaştaki belli başlı İslamcı politik liderlerin çoğu eğitilmiş ve toplumsal mevki sahibi idi. Sovyet karşıtı savaşta Pakistan'ın Peşaver kendinde konuşlanan ve Peşaver İttifakı adı verilen grubun yedi liderinin yarısından fazlası üniversite mezunuydu.⁶⁵⁸ Bununla birlikte, genellikle Sovyetlere karşı direnişte asıl güç, örgütlenme ve askerî yetenekleri olan ve mücahitleri savaş alanında yönetebilen veya en azından destek olabilen Gülbettin Hikmetyar ve Ahmed Şah Mesud gibi İslamcı eğilimi olan fakat laik eğitilmiş daha genç liderlerde toplanmıştı. Bölünmenin nedenleri arasında önemli ve ADHP'nin 1978 darbesinden sonra giderek önem kazanan bir diğer husus ise, her birinin etnik ve ideolojik tercihleri ve radikal ideolojileri özel olarak destekleyen Pakistan, Suudi Arabistan ve İran gibi çok sayıda yabancı gücün müdahil olmasıydı. Pakistan, Gülbettin Hikmetyar'ı; Suudi Arabistan, Profesör Resul Sayyaf'ı ve İran, muhtelif Şii Hazara grupları destekledi. 1980'lerden bu yana Usame bin Ladin'in rolü ise, kendisinin ve birkaç Suudi'nin Afgan mücahitleri arasında Sünni İslam'ın radikal yorumunu destekleme girişimiydi. Sovyet birliklerinin geri çekilirken başlayan güç mücadelesi Taliban'ın yükselişini getirdi. Başlangıçta mücadele, 1992'ye kadar Peşaver'deki müttefik olan mücahit grupları arasında ve Necibullah'ın yönetimindeki ordu mensupları dâhil komünist hükümetin kalan destekçileri kapsamaktaydı. Pek çok umut verici görüşmelere rağmen, ne Peşaver İttifakındaki yedi grup ne de kırsaldaki komutanlar, gücün paylaşımında anlaşabilmişlerdi.⁶⁵⁹

⁶⁵⁸ Burhaneddin Rabbani, Tacik asıllı ve Cemaat-i İslami lideri, El Ezher Üniversitesi İlahiyat mezunu, profesör. Abdul Resul Sayyaf, El Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisans yaptı. Sebgetullah Müceddidi, Cephe-i Nejat-ı Millî Afganistan, İlahiyat profesörü ve şeyh.

⁶⁵⁹ İA (TDV), s.409-410; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3..

Bölgesel güç rakipleri ve belli başlı siyasi liderlerin ve kırsaldaki komutanların aşırı hırsları, Sovyetlere karşı zaferi ülke için bir sefalet dönemine dönüştürdü. Sovyetlerin çekilişini takip eden zincirleme olaylar, özellikle Necibullah rejimi ile mücahitler arasında barışı sağlamak için 1991 ve 1992’de çok çaba harcadı. Tarafların çoğu ve komutanlar ile özellikle Pakistan ve İran olmak üzere destekleyen dış güçler tarafından kabul edilen planın son şekli, barışın tesisi için 2001 Bonn Anlaşması’na benzeyen hükümler getirdi;

- Öncelikle “ön-geçiş konseyi”nin oluşturulması,
- Ülkeyi yönetecek bir geçiş otoritesi,
- Bu otoritenin sorumluluğunda yaklaşık iki yıl içinde “serbest ve adil seçimler”.⁶⁶⁰

Afgan taraflar ve onların uluslararası destekçileri arasında teklif edilen çözüm çerçevesinde tam anlaşma gerçekleşirken, bu çaba, mücahid gruplar arasındaki ihtilaf ve 18 Mart 1992’de, çözümün bir parçası olarak başkanlıktan istifa etme sözü veren Necibullah’ın sözünden dönme kararı ile her şey alt üst olacaktı.⁶⁶¹

Tıkanan görüşmeler, Marksist eski hükümetin kahramanı Özbek General Dostum tarafından kırıldı. Dostum, Kâbil rejimini terk etti ve Tacik Mesud’un güçleri ile birleşti. Askerî bakımdan, Dostum’un hareketi, Rabbani ve Mesud liderliğinde Tacikler, Dostum’un liderliğinde Özbekler ve Gülbettin Hikmetyar liderliğinde Peştunlar arasındaki üç ayaklı güç mücadelesini de Hikmetyar aleyhine çözümlendi. Dostum, aynı zamanda, Necibullah’ın Sovyetlere kaçma girişimini engelledi. Necibullah, Birleşmiş Milletler temsilciliğine kaçarak siyasi sığınma istedi. Hikmetyar’ın dışarıda kalmasıyla, yeni Afganistan İslam Cumhuriyeti, geçici bir yönetim gibi, genellikle Peştun olmayan bir durum arz etmekteydi. Orijinal planda, mücahid liderler dönüşümlü olarak başkanlığı üstlenecekti, fakat ilk başkan ılımlı bir İslamcı ve önemli bir askerî gücü olmayan Sibgetullah Mücedidi’den sonra, Rabbani başkan oldu, fakat Rabbani görevi

⁶⁶⁰ WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

⁶⁶¹ Neamatollah Nojumi, **The Rise of Taliban in Afghanistan**, Palgrave, New York 2002, s.105-116.

bırakmayı reddetti. Kâbil'i kontrol etme hakkı, bu etnik ve silahlı gruplar arasında herkesin katıldığı bir mücadele oldu. Özbek Dostum, bir kez daha taraf değiştirdi ve Peştun Hikmetyar ile birlikte Tacik Rabbani ve Mesud'a karşı hareket etti. 1993 ve 1994'de Hikmetyar'ın güçleri, Kâbil'i roket saldırılarıyla kuşatarak, Sovyet işgalinin sonunda yaklaşık iki milyon olan nüfusunu beş yüz binin altına kadar düşmesine neden oldu. Mayıs 1996'da Rabbani ve Mesud, başkanlığı vermek üzere Hikmetyar ile anlaştı, fakat bunların hepsi, Eylül 1996'da Taliban tarafından kaçmaya zorlandı. Hikmetyar, sonunda İran'a ve Rabbani ve Mesud kendileri için güvenli olan ve eski düşmanları Rusya'dan sınırlı yardım aldıkları Pancir Vadisi'ne kaçtı. Afgan İslam Cumhuriyeti'ni uluslararası alanda tanıyan belgeleri yanına alan Rabbani, aradaki süre zarfında yeniden başkanlık iddiasında bulundu.⁶⁶²

Böylelikle, ülkede hüküm süren anarşi ve zorbalığa ve Kâbil hükümetinde Peştunların temsil edilmeyişine tepki olarak Taliban hareketi ortaya çıktı. Talibanların pek çoğu Pakistan'daki medreselerde eğitilmişti ve genellikle kırsal kökenli Peştunlardı. Bu grup, kendisini ülkeyi yerel diktatörlerden kurtarmaya, düzen sağlamaya ve İslam'ı zorla uygulamaya adanmıştı. Pakistan'dan önemli destek sağladı. 1994'te, Kandahar'ı yerel diktatörlerin elinden alacak kadar güçlendi ve denetimini bütün Afganistan'a yaydı, Eylül 1995'de Herat'ı, daha sonra Eylül 1996'da Kâbil'i işgal ederek Afganistan İslam Emirliği'nin kurulduğunu ilan etti. Pakistan, derhal Taliban'ı Afganistan'ın yasal yöneticileri olarak tanıdı. 1998'in sonunda, Taliban, ülkenin kuzeydoğu köşesinde ve Pancir Vadisinde küçük bir Tacik muhalefet dışında % 90'ını işgal etti. Devam eden çatışmalara barışçı bir çözüm bulmak için BM'in, ülke dışında yaşayan Afganların ve diğer ilgili ülkelerin çabaları, genellikle, Taliban tarafının uzlaşmazlığı nedeniyle sonuçsuz kaldı. Taliban, ülke genelinde kısmen kırsal Peştun geleneğine dayalı İslam'ın aşırı bir yorumunu zorla uygulamaya çabaladı ve bu sürede büyük boyutlu insan hakları ihlalleri yaptı, özellikle kadınlara ve kızlara karşı çok katıydı. Kadınların ev dışında çalışması,

⁶⁶² Saikal, *a.g.e.*, s.214-221; Oğuz, *a.g.m.*, s.296-298; Mansoor Akbar Kundi ve Faiza Mir, "Afganistan: Sona Ermeyen Savaş", Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.340-343; Ahmed Rashid, **Taliban: Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia**, I.B. Tauris Publishers, New York 2001, s.396-397; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

eğitimleri, erkek yakınları olmaksızın evlerinden dışarı çıkmaları yasaklandı ve tüm bedenlerini kapatan geleneksel burka giymeye zorlandılar. Taliban, azınlık nüfusa, özellikle Şii Hazaralara, karşı ciddi suçlar işledi ve çok sayıda sivili öldürdü. 2001’de Bamyan’daki Buda heykellerini ve Kâbil Müzesi’ndeki eserleri, İslam dışı olduğu gerekçesiyle parçalattı. Devam eden iç savaşın yanı sıra, yaygın yoksulluk, kuraklık, yok edilen altyapı ve kara mayınları nedeniyle ülke, harap oldu. Bu şartlar, yaklaşık üç ile dört milyon Afgan’ın açlık çekmesine yol açtı. Ayrıca, 1998’de binlerce Afganlı depremde hayatını kaybetti ve yerleşim yerleri yerle bir oldu.⁶⁶³

1990’ların ortalarından itibaren, Taliban, Sovyetlere karşı Afganlarla birlikte savaşan Suudi Usame bin Ladin’e sığınma ve Ladin’in terör örgütü, el-Kaide, için üs sağladı. BM Güvenlik Konseyi, sürekli olarak bu faaliyetleri için Taliban’a yaptırımlar uyguladı. 11 Eylül 2001 sonrasında ABD’nin baskısıyla son verilene kadar Bin Ladin, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi, Taliban’a hem finansman hem de siyasi destek sağladı. Bin Ladin ve el-Kaide, 1998’de, Nairobi ve Dar Es Salam’daki ABD elçiliklerini bombalamakla suçlandı ve Ağustos 1998’de ABD, bin Ladin’in Afganistan’daki kamplarına karşı füze saldırıları düzenledi. ABD, bin Ladin ve el-Kaide’yi 11 Eylül saldırılarından sorumlu tuttu. Daha önce, 9 Eylül’de, kuzeydeki Taliban karşıtı küçük grupların oluşturduğu Afgan Kuzey İttifakı’nın lideri ve Taliban’ın en önemli askerî rakibi Ahmed Şah Mesud, Taliban ve el-Kaide tarafından öldürülmüştü. Taliban’ın sürekli olarak bin Ladin’i ve el-Kaide mensuplarını sınır dışı etme ve uluslararası terörizme desteğini durdurması taleplerini reddetmesi üzerine, ABD ve müttefikleri, 7 Ekim 2001’de Afganistan’ın işgalini başlattılar. ABD bombardımanı ve Kuzey İttifakı’nın saldırıları, Taliban’ı zayıflattı ve 9 Kasım 2001’de Mezar-ı Şerif ele geçirildi. Kuzey bölgesi denetim altına alındıktan sonra, 13 Kasım’da Taliban Kâbil’i terk etti. Kuzeydeki kontrol ettiği son kent olan Kunduz’u 26 Kasım’da terk eden Taliban mensuplarının çoğu Pakistan’a kaçtı. Savaş, ülkenin güneyinde Kandahar’ın Aralık ayında düşmesine kadar devam etti. Gerek Taliban gerekse el-Kaide, Afganistan kırsalında direnişe

⁶⁶³ Saikal, **a.g.e.**, s.221-225; Rashid, **a.g.e.**, s.17-80; Ahmed Rashid, “*Afghanistan: Ending the Policy Quagmire*”, *Journal of International Affairs*, Spring 2001, C.4, Sayı 2, s.397-403; Nojumi, **a.g.e.**, s.117-124; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

devam etmekte. BM desteğinde, Taliban'a muhalefet eden Afgan grupları, Aralık ayında Almanya Bonn'da bir araya geldiler ve politik süreçte istikrarın yeniden kurulması ve Afganistan'ın yönetimi üzerine anlaştılar. İlk aşamada, Afgan Geçici Otoritesi oluşturuldu ve 22 Aralık 2001'de Kâbil'de göreve başladı. 29 yıllık sürgünden dönen son Kral Zahir Şah, Haziran 2002'de bir Loya Jirga topladı. Loya Jirga, Hamid Karzai'yi geçiş döneminde iki yıllığına başkan olarak seçti. Daha sonra yapılan Ekim 2004 seçimlerinde Karzai yeniden başkanlığa seçildi. ⁶⁶⁴

Sonuçta, Nisan 1978'de Halk-Perçem Marksistlerin siyasi gücü ele geçirmesinin arifesinde, Afganistan bir devletin bütün ana niteliklerini taşıyordu: tanımlanmış millî topraklar, bu topraklar üzerinde yönetici organın egemenlik ve bu topraklarda yaşayan insanlar üzerinde tam denetim iddiası ve devletin varlığı, özel toplumsal düzen ve hiyerarşiler ve bunları sürdürme araçları gibi gerekçelere dayalı meşruiyet iddiası. Bununla birlikte, sonraki olayların gösterdiği gibi, Afgan devleti tarafından başarılan özel yapısal birleştirme bağımsız olarak kendi ayakları üzerinde durabilir veya uygulanabilir değildi. Burada önerilen; yaşayabilir bir devlet yapısı kurmada Afgan hükümetlerinin başarısızlığı, genellikle iki temel etkene bağlanabilir: Birincisi, Afganistan yeterli, güvenilir ve yenilenebilir devlet gelir kaynakları bulması veya yaratmasındaki yetersizliği. İkincisi, değişiklikler ve süreklilikler bağlamında son iki-üç asırda hem Afgan toplumunun hem de devletin politik ekonomisinde İslam'a ve etnik ve kabile gruplarına yönelik olarak değişik Afgan hükümetlerinin özel politikaları ve uygulamaları. Daha açık bir ifadeyle, 1979'da Halk-Perçem Partisi'nin yönetiminde, Afgan devlet mekanizmasının fiilî çöküşü, Afganistan halkının bir kesimine özgü merkezî otoriteden kesinlikle hoşlanmama etkeninden değil, kabile örgütlenmesi, etnik farklılık ve aşırı bireycilik gibi etkenlerin nedeniyle olduğu tartışılmaktadır. Aslında, kabile yapılarının oluşumu ve sürekliliği ve ihtilafli etnik ilişkiler, merkezî hükümetle ilişkilerin doğrudan sonucuydu. Afganistan'da devlet yapısının gelişimiyle ilgili asıl güçlük, hükümetin vatandaşları ile adil ve eşit davranma üzerine kurulu organik bir ilişki kurmaya çalışmada yetersizliği ve isteksizliğiydi. Genişleyen yozlaşan bir bürokrasiye

⁶⁶⁴ Saikal, *a.g.e.*, s.225-230; Kundi ve Mir, *a.g.m.*, 343-346, Rashid, *a.g.m.*, s.404-408; WA; ÜA1; ÜA2; ÜA3.

dayanan devlet ve vatandaşları arasında mekanik bir ilişki, kumdan kule inşa etmekten başka bir şey değildi. Kendisine meydan okunduğunda, Afgan devletinin çöküşü kaçınılmazdı.⁶⁶⁵ Afganistan'ın kırsal kesiminde etkili olan silahlı gruplar, uzun yıllardır süren savaşın yıkıntılarının (özellikle mayınların) temizlenmesi ve ekonomik sistemin yeniden yapılandırılması gibi sorunlar hâlen devam etmektedir. Politik şiddet, bir diğer önemli sorun olarak sürmektedir. En önemlisi, Taliban henüz yok olmamıştır ve yeni bir direnişi başlatabilir.

⁶⁶⁵ Shahrani, *a.g.m.*, s.64-65.

SONUÇ

Aydınlanma ile Batı toplumlarında başlayan değişim ve dönüşüm, geleneksel ile modernin çatışma sürecinin başlangıcı olmuştur. Batı toplumlarında yaşanan bu değişim ve adına modernleşme denen bu olgu, son derece karmaşık bir toplumsal dönüşüm sürecini içermekteydi. Bu dönüşüm, sadece bilimsel ve teknolojik gelişmelerle sınırlı değildi, bu gelişmelerin yanı sıra, siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik boyutta düşünce ve eylemlerin topyekün bir akılcılaşmasını içeren bir süreçti. Bu akılcılaşma; sanayileşmeyi, kitle üretimini, kentleşmeyi, laikleşmeyi, demokratikleşmeyi, özgürleşmeyi, bireyciliği de beraberinde getirdi. Bu çerçevede, Batı toplumlarında ortaya çıkan modernleşme, evrensel ölçekte bütün insanlığı etkilemiş ve Batı-dışı bir tarih ve coğrafyada, bu toplumlara özgü bir dönüşümün başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Batı-dışı toplumlar, Batı'nın üstünlüğü ele geçirmesinden sonra, Batı ile aralarındaki gelişmişlik farkını kapatmak için, içsel ve dışsal etkenlerin çevrelediği bir ortamda kendilerine yön bulmaya çalışmış ve kendi ideolojilerini oluşturmuşlardır. Bu kapsamda, Türk ve Afgan modernleşme deneyimleri açısından yaşanan süreç, son derece sancılı ve kendilerine ait olmayan bir tarihî yaşama zorunda olmaları nedeniyle de bir varoluş mücadelesi hâlini almıştır.

Modern Afganistan'ın başlangıcı olarak kabul edilen 1880-1901 Emir Abdurrahman dönemi, Afgan politikasında dönüşü olmayan taahhütlerin verildiği, siyasi eylemlerin ve bir dizi kurumların oluşturulmaya başlandığı ve Afganistan'daki sonraki gelişmelerin sonuçlarının etkilendiği, devrimci niteliklere sahip bir dönemdir. Bu dönem, Afgan toplumunun ihtiyaçlarını karşılamada geleneksel siyasi kurumların yetersizliğinin farkına varıldığı yıllardır. Bu dönemde, yeni Afgan kimliğinin oluşmaya başlamış, daha modern yaklaşımlar, davranış kalıpları ve kurumlar ortaya konulmuştur. Geleneksel yaklaşımlar ve kurumlar, yok edilmemekle birlikte, Afgan devletinin siyasi ve ekonomik modernleşme kararlılığı ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, modernleşme, ülkeyi siyasi olarak birleştirebilecek,

hanedanın gücünü sağlamlaştırabilecek, monarşinin kabilelere olan bağımlılıklarını en aza indirgeyebilecek, askerî, siyasi ve ekonomik açıdan kendi kendine yetebilecek bir araç hâline geldi. Afgan monarşisi, sınırlı ve taklitçi bir modernleşme programı benimsediğinden öncelikle askerî yeniliklerle ilgileniyordu. Modern ve sürekli bir ordu, toplumsal istikrar ve siyasi iktidar için önemli bir unsur olarak görülüyordu. Ekonomik gelişme, askerî gereksinimleri karşılamak için gerçekten bütünleyici bir avantajdı. Bu bağlamda, Afgan hükümdarları, 1880 ve sonrasında, iktidarını, ülkenin kurumlarını, Batı'dan alınan sınırlı yardımları, sosyo-ekonomik reformlar başlatmak için kullandı. Güçlü din kurumunu kendisine düşman etmeden veya Afganistan'ın savunması için askerî güçlerine hâlâ ihtiyaç duyulan güçlü Afgan kabilelerini yabancılaştırmadan bu amaçlara ulaşmak için, sınırlı ve aşamalı bir modernleşme politikası benimsedi. Bu politika, monarşinin tecrit politikasıyla birleştirildi: Afgan hükümdarlar, ülkeyi yabancı sermayeye açmayı, herhangi bir ülkeye ayrıcalık tanımayı, İngiliz ve Rus demiryolları veya telgraf hatlarının Afganistan'a uzanmasını reddettiler. Bu amaçla, Afganistan askerî açıdan güçlü olmadığı sürece, doğal engellerin kaldırılmasının ülkenin stratejik çıkarlarından mahrum edecek ve ülkenin bağımsızlığı için son derece gerekli olan hassas dengeyi bozacağına inanarak, Emir Abdurrahman Han tarafından modernleşme için belirlenen ana hatları takip ettiler.

Abdurrahman'ın hükümrânlığı sırasında, reformların meşruluğu ve gücün merkezîleştirilmesi, yalnızca hükümdarın kişisel otoritesine bağlıydı; Afgan din kurumu, bu meşruluğu elde etmek için kullanıldı. Bununla birlikte, Amir Habibullah hükümrânlığında, az sayıda Afgan modernist, iktidara tarihî bir meşruluk veren, milliyetçi ve modernist bir ideoloji oluşturdu, ancak aynı zamanda, Afgan milletinin geleceğe ilişkin yönünü belirlemede eğitilmiş seçkinlere daha büyük rol verilmesi için çabaladı. Bunda monarşi, siyasi gücün somut hâli olmaktan çok, tarihî açıdan millî-devletin bir temsilcisi olarak düşünüldü. Afgan monarşisi, artık feodal bir kurumdan çok, bir millet olarak görülüyordu; en azından teoride, Afganlar artık vatandaştı. Modernistler Afganların "geri kalmışlığı" için bir açıklama getirmeye kalkıştılar ve gelişmeyi millileşme ve kendinî fark etme olarak algıladılar: ekonomik gelişme ve kültürel-politik bir rönesans yoluyla, Afganlar, hızlı değişen dünyada yeni bir itibar kazanabileceklerdi. Ülkenin ilk laik ortaokulu dâhil modern müfredatlı

ilkokullarının açılması ve Afgan milliyetçiliği ve modernleşmesinin sesi olan ilk Afgan gazetesi Sirac-ül Ekber'in yayınlanması, bu dönemin en önemli gelişmeleriydi.

Amanullah hükümrانlığında, egemen oligarşiyi oluşturan, yerleşik ve kabile aristokrasisinin eğitimli üyeleri olan siyasi seçkin sınıfı, modernist-milliyetçilerle birlikte, Afganistan'daki milliyetçiliği, kendi kaderlerini belirlemeye yöneltti. Abdurrahman ve Habibullah hükümrانlığındaki monarşinin asıl amacı, ülkenin askerî gücünü organize etmek ve siyasi birlik ve istikrar elde etmek iken, Amanullah hükümrانlığında, Afgan siyasi seçkinler sınıfı, ülkenin bağımlılığını sona erdirmeye ve bu amacı sınırlı askerî ve teknolojik kazançlardan, ekonomik ve siyasi kurumların geliştirilmelerine doğru genişletmeye çalıştı. Aslında, Afgan milliyetçiliği, modernleşmeyi hızlandırmak ve sosyal değişim sürecine yön verme önceliklerini belirlemek için, milliyetçilik ideolojisi, sosyal seferberlik, rasyonelleşme, laikleşme, halk kitlelerinin politikleştirilmesi, bağımsızlığın elde edilmesi, devletin güçlendirilmesi ve ekonomik ve kültürel entegrasyona destek olmak için kullanıldı. Afgan milliyetçiliği, anavatanın savunması ve refahını onun en önemli düsturu olarak benimsemekle, din kurumunun Avrupa teknolojisine ve kurumlarına olan muhalefetinden kurtulmaya çabaladı. Milliyetçilik siyasi seçkinler sınıfı tarafından köklü konumunu sürdürmesi için kullanılmış olsa da, ayrıca İslam ve toplum arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanması, laiklik için bir açıklama ve Afgan eğitim sisteminin büyümesi, reformların uygulanması ve hukuk sistemi de dâhil siyasi gücün toplanması için bir vasıta olarak kullanıldı.

Başlangıçta, Amanullah geleneksel tecrit politikasını Pan-İslamcılık lehine terk etti. 1922'den sonra, bununla beraber, Afganistan'ın güçlü komşuları İngiliz Hindistan'ı ve Sovyetler Birliği ile olan hassas ilişkileri nedeniyle bir yalnızlık politikası benimsedi. Bu yalnızlık politikası, ekonomik sorunlarını sarsıntısız bir şekilde çözerken, ülkenin yeni kazanılmış politik bağımsızlığını tehlikeye atmaktan sakınma isteğiyle belirlendi. Kara ile kuşatılmış ve az gelişmiş bir ülke olan Afganistan, hammaddenin önemli bir bölümü ve kalkınma planları için gerekli olan hemen hemen bütün üretim ve tüketim mallarını sağlamak için yabancı

dışalılara bel bağlamak zorunda olduğundan, Amanullah'ın kalkınmaya yönelik planları büyük ölçüde komşularının iyi niyetine bağlıydı. Hem yalnızlık hem de dışa açılma politikaları, başarılı bir modernleşme ve Afganistan'ın bağımsızlığı için gerekli görülüyordu. Bununla birlikte, Amanullah, uluslararası krediler alma ve ülkenin modernleşmesi için yabancı desteği almaktan vazgeçti; yabancı güçlere ve şirketlere mali ve ticari imtiyazlar vermeyi reddederek seleflerinin yolundan gitti. Bu imtiyazların verilmemesi, ekonomik ve siyasi yabancı egemenliğinin muhtemel sonuçları nedeniyle, modernleşme için gerekli bir bedel olarak görülmedi.

Kral Amanullah ve yandaşlarının Afganistan'ın sosyo-ekonomik yapısını değiştirmek için başlattıkları ilk kapsamlı ve geniş ölçekli modernleşme programını, Kral ve çevresinin Afgan toplum yapısını dikkate almayan aceleci politikaları nedeniyle kanlı bir isyanla sona erdi ve bunu bir anarşi dönemi takip etti. Sonraki kısa Nadir Şah dönemi (1929-1933) ise Amanullah Han döneminin sonuçları açısından önemlidir. Bu dönemde, aşamalı bir modernleşme politikası izleyen yönetimdeki Musahiban ailesi, toplumsal tepkiye yol açmadan yapılacak reformları ve alınacak yabancı desteğini dikkatle seçerek, ülkede yeniden düzeni sağlamayı başardı.

Türk modernleşmesinden etkilenen ve Türk modernleşmesini kendisine örnek alan ülkelerden biri de Afganistandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Batı'nın İslam dünyasına yönelik artan saldırıları ve İslam dünyasında yükselen bir değer olan Pan-İslamcılık nedeniyle, Afganlı modernistler için Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ve devamlılığı son derece önemliydi. Osmanlı, İslam dünyasının Batı'ya açılan kapısı ve Batı ile İslam dünyası arasındaki siyasal, sosyal, ekonomik ve askerî iletişimin en önemli aracıydı. Osmanlı Devleti'nin modernleşme girişimleri bir yandan Afganlı modernistler ve İslam dünyasındaki diğer modernistler için umut olurken diğer yandan Batılı devletlerin Osmanlı'nın modernleşme çabalarına müdahaleleri Osmanlı'nın yeniden doğuşunu engelleme girişimi olarak değerlendirilmiş ve bu aydınları endişeye sevk etmiştir. Daha sonra, Türk modernleşme sürecinde Batı emperyalizmine karşı verilen mücadelenin temelinde, mücadelenin lideri Mustafa Kemal'in deyimiyle "Doğu'nun mazlum milletleri"nin

uyanışına, sömürüden kurtulmalarına ve bağımsız birer devlet olmalarına önderlik etme vardır. Özellikle, başta Müslüman ülkeler olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin modernleşme istek ve kararlılıkları, Atatürk'ün önderliğindeki Türk modernleşmesinden önemli ölçüde etkilenmiştir.

Batılı sömürgecilerin tehdidi ile karşı karşıya kalan ve benzer bir kaderi paylaşan Türk ve Afgan toplumlarının yakınlaşmasıyla birlikte birinin diğerinin modernleşme sürecinden ilham almasına, Afganistan'ın bir anlamda Türkiye'yi model olarak benimsemesine yol açmıştır. Özellikle bu anlamda Amanullah Han dönemi Türk-Afgan dostluğunun gelişimi açısından çok önemlidir. Bir diğer önemli husus ise, Türkiye'nin yüzünü Batı'ya çevirdiği bir dönemde Doğu ile ilişkilerini ihmal etmemesi ve dengeleri gözetmesi açısından da dikkat çekicidir. Fakat ileri dönemlerde Afganistan'ın modernleşme sürecini algılayışı ve uygulamasına ilişkin olarak karşılaştığı sorunlar, bu ülkenin gereken modernleşme yolundan sapmalarına ve günümüzde de hâlen devam etmekte olan siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunlarına neden olmuştur.

Türk ve Afgan modernleşme deneyimlerini, ülkelerin konumları, modernleşmenin zamanlaması ve sahip oldukları kültürel miras açısından karşılaştırdığımızda, Türkiye'nin Afganistan'a nazaran modernleşme sürecine daha erken başlaması ve daha hızlı gelişme göstererek kalıcı sonuçlara ulaşması belirgin bir şekilde görülecektir.

Çağdaş siyasal sistemlerin yükselişiyle birlikte gelenekselden modern niteliklere dönüşümü etkileyen en önemli unsur, millî devlettir. Bu hem Türkiye hem de Afganistan için geçerlidir. Bu yüzden, bu iki ülke, oldukça farklı coğrafya ve jeopolitik şartlarda millet oluşturmanın derin sonuçlarını en iyi şekilde gösteren örneklerdir. Afganistan, dikkat çekici bir şekilde etnodil ve dinî yapılar açısından farklılıkları bünyesinde barındıran bir ülkedir. Bu bağlamda modern millî devletin oluşumu ve gelişimi için, pek uygun çevresel şartların varlığından bahsetmek güçtür. Diğer taraftan, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Türkiye'si, etnik, dil ve din türdeşliğinin olmadığı, çok milletli, çok dinli ve çok dilli üç kıtaya yayılan bir

imparatorluktu. Modern bir millî devlet için bu farklılıkların bir potada eritilmesi imkânsızdı. Türk ve Müslüman olmayan halkların bağımsızlığını kazanması ve modern ve daha küçük Türk devletinin oluşması için Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması kaçınılmazdı. Tampon bir devlet olan Afganistan, sömürgeci Batı'nın genişleme listesinde İngiliz ve Rusların arasında yer almaktadır. Bu nedenle, özellikle ekonomik nitelikte emperyalist sömürüye maruzdu. Afganistan, tarihsel olarak sürekli işgal ve sömürge durumu deneyimlerinden dolayı güvende değildi ve emperyalist yayılmanın ana yolu üzerinde bulunduğundan, şüphesiz milletleşme ve modernleşme açısından sorunlu bir ülkeydi. Coğrafya, bu ülkelerde millet oluşturma sürecini etkiledi. Afganistan ve Türkiye, her ikisi de Black'in deyiimiyle "savunmacı modernleşme" örneklerini temsil etmektedir. Modernleşme için esas teşvik kendi toplumlarından gelmemiştir, dışarıdan gelmiştir ve esasen amaç, daha önce kalkınan Batılı devletlerin siyasi ve ekonomik saldırılarına karşı kendilerini korumak ve ihtiyaç duyulan millî istikrarı sağlamayı gerçekleştirmektir. Bu ülkeler için modernleşme ve milletleşme, millî güvenlik için esastır.

Osmanlı İmparatorluğu güçlü bir devlet iken, Batılı sömürgeci güçler, çoğunlukla okyanuslar ötesine yönelmişti ve Osmanlılar, başlangıçtan beri, Avrupa'nın askerî gücü ile temas hâlindeydiler. İmparatorlukları üç kıtanın kavşağında yer almaktaydı. Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya giden yollar imparatorluk topraklarından geçmekteydi. Yakın doğu, tarih boyunca en fazla işgale uğrayan bölgeydi. Bu coğrafi konum, Türk milletleşme ve modernleşmesi için oldukça fazla sıkıntıya gebeydi. Buna rağmen, Türkiye hiç bir zaman devlet ve millet kimliğini kaybetmedi, kaldı ki Türkiye yüzyıllarca Batı'nın saldırı ve emellerinin hedefi olmuştu. Fakat, bir kere Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Türk temelleri üzerinde yeni bir millî devlet kurmaya karar verildiğinde, bunun için uygun model Batı'dan alındı.

Türkiye'de Batı'nın etkisi, nispeten yavaş ve artan nitelikteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir kısmı güneybatı Avrupa'da yer almaktaydı ve Batı Avrupa ile siyasi, askerî ve ekonomik temaslar, en azından ondördüncü yüzyıldan beri gelişmişti. Onsekizinci yüzyıldan itibaren, bununla birlikte, Osmanlı ve Batılı

güçler arasındaki farklılıklar hızla büyüdü ve ilişkiler yarı-sömürge olarak tanımlanabilecek bir şekle büründü. Batı'nın siyasi etkisi bu dönemde topraklarının büyük bir bölümünü, sonuçta emperyal konumunu ve yönetimini de kaybeden Osmanlı İmparatorluğu için bir felaketti. Modernleşmenin zamanlaması açısından, böylece, Türk deneyiminin eleştirel yönleri ileri aşamada siyasal zayıflık ve parçalanma ile Batı etkisinin çakışmasıdır. Dönemin sürekliliği, millî çerçevede etkili bir siyasal yeniden yapılanmayı gerektirmekteydi.

Afganistan açısından, zamanlama siyasi karmaşaların egemen olduğu ve dış politikada yabancılarla temastan ısrarla kaçınılarak tecrit politikalarının benimsendiği oldukça olumsuz şartlarda gelişti. Bu dönemde Afganistan, merkezî yönetiminin etkinliğinin ülke genelinde yetersizliği nedeniyle bölgesel kabile güçlerinin denetimi altındaydı. Merkezî otoriteye karşı muhalefet din kurumu tarafından yönlendirilmekte ve giderek artmaktaydı. Dolayısıyla bu durum siyasi olarak ülkede karmaşalara ve gerilemelere neden oluyordu. Amanullah döneminde, süper güçlerin ülkeye yönelik tehditleri bu olumsuzlukları artırıyordu. Nitekim sonuçta meydana gelen ayaklanmalar Amanullah Han'ın iktidardan uzaklaşmasına ve Nadir Şah'ın tahta çıkmasına yol açtı. 1930'larda istikrarın sağlanması ve yenide düzenlemelerin yapılması söz konusu oldu. Türkiye ise, Mustafa Kemal'in liderliğinde, Kurtuluş Savaşı sırasında, toprak taleplerini gerçekleştirilebilir bir düzeyde tutarak ülkenin modernleşmesi yönünde kapsamlı adımlar atmaya başladı. Yunanlılara karşı kazanılan zaferler, Batı karşısında güçlü olmak için modernleşmeyi teşvik edici bir etki yarattı. Aslında modernleşme zamanlaması, her iki ülkede liderlerin denetimi dışında, uluslararası gelişmelerin sonucunda meydana geldi.

İki ülkenin kültürel mirası, Afganistan ve Türkiye'nin modernleşmesinde bir diğer önemli etkendi. Liderler, büyük ölçüde, ülkelerini modernleşme girişimlerinde çalışmak zorunda oldukları şartları ve birikimleri miras olarak edinmişlerdi. Bundan dolayı, miras alınan veya geleneksel kurumlar, görüşler ve değerler kümesi bu süreçte son derece önemliydi. Afgan reformist ve milliyetçi hareketi, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'na benziyordu. Kabilelerin, gelenekçiliğin ve bölgeciliğin, egemen olduğu ve bireysel ve yerel çıkarlar için çıkar gruplarının

birleştigi bir ülkede, başka bir millî varlığın gelişmesi, değişiklikler ortaya koyabilecek bir orta sınıfın oluşması söz konusu değildi. Afgan modernleşme programları birçok açıdan zayıftı. Kabilelerin çıkarlarına zarar vermektan ve din kurumunu yabancılaştırmaktan hep korkan monarşi, modern teknolojiyi ve kurumlarını, kendi kurumlarını bozmaksızın, var olan kurumlara uydurmaya çalıştı. Bununla birlikte, reformlar, model olarak alınması niyetiyle kentlerle sınırlandırıldı. Sonuç olarak, krallığın tarımsal sistemi neredeyse değışmeden kaldı, ve modernleşme katı biçimde kentin süreçleri olarak addedildi.

Türkiye açısından Batılı kurum ve değerlerin benimsenmesi oldukça zor gerçekleşti ama bu zorluk Afganistan'ın ki kadar değildi. Osmanlılar, pek çok dinî, ve edebi kültürel yapıları ve alfabeyi diğer Müslüman milletlerden Araplar ve İranlılardan almıştı, ama onaltıncı yüzyıldan itibaren söz konusu milletleri imparatorluk bünyesine alarak Müslüman olmayanlara karşı İslam'ın temsilciliğini ve savunuculuğunu üstlenmişlerdi. Bu yüzden, diğer toplumlara kültürel ve dinî olarak tepeden bakmaya başlamışlardı. Bununla birlikte, Avrupalı güçlerle silahlı mücadele ve yayılma geleneğini de ortaya çıkmıştı. Bu nedenle uzun süre egemenliği altında bulunan ve tepeden baktığı Batılı toplumlardan, daha sonra modernleşme kapsamında bir takım toplumsal ve kültürel kurumları alması zor olacaktı. Ama yeniden modernleşmeye psikolojik uyum Afganistan'da daha uzun sürecekti. Çünkü Afganistan, Afganlılara göre, Hristiyan ülkeler ve zındıklar arasında Müslüman kalmayı başarabilen bir ülkeydi.

Ekonomik açıdan, her iki toplumda, ticaret, geleneksel olarak, itibar görmedi. Afganistan'da tüccarlar, Hindu ve Yahudilerden oluşurken, Türkiye'de ekonomik faaliyetler, sadece Rumlara, Ermenilere, Yahudilere ve diğer Türk olmayan unsurlara tamamen terk edilmişti. Sadece ordu, din, devlet veya tarım, bir Türk'ün çalışması için uygun olarak düşünülürdü. Bu anlamda, ne kültürel miras, modern ekonomik örgütlenmeye ne de hızlı gelişme için her iki devletin acil ihtiyaçlarına iyi uygun değildi.

Modernleşme sürecinde Afganistan tarafından yaşanan temel sorunlardan biri de, "kimlik sorunu" idi. Batılı olmayan geleneksel toplumlar genellikle, iyi tanımlanmış millî kimlik hissinden yoksundurlar. Bu, aile, kabile, sınıf, dinî bazı birleşmelerin veya toplumsal tanımlamaların tek ve gerçekten önemli veya anlamlı olduğunun düşünüldüğü popüler veya kitlesel düzeyde bir gerçektir. Siyasal örgütlenmenin modern bir şekline geçiş, yine de bazı kimlik duygularıyla ve millete sadakatle bir tür dar çerçeveli yerel kimlik ve sadakatlerin yer değişimini gerektirir. Esas olan hem içeride ve hem de uluslararası alanda modern hayatın sorunlarıyla uğraşmaya uygun siyasal örgütlenme yapısının ve ölçeğinin oluşturulmasıdır. Şu ana kadar en azından, millî devlet, bu soruna tek etkili cevap olduğunu kanıtladı.

Bu hususta Osmanlı Türkiye'sinin karşılaştığı sorunlar, açıktır. Siyasal anlamda, edinilen teşkilat yapısı, emperyal hanedanlık ve imparatorluk sürekli olarak, hem içten hem de dıştan baskıyla bölünüyordu. Siyasal örgütlenmenin yeni ve daha istikrarlı şeklinin bulunması gerekiyordu. Kapsadığı sınırlar ve halklar itibariyle, bu sorunun türlü çözümleri mümkündü. Başlangıçta İmparatorluğun dağılmasını önlemek amacıyla Türklerin benimsediği Pan-İslamcılığı ve Pan-Türkçülüğü de kapsayan çabaları, daha sonra yeni yapının, askerî olarak savunulabilirliğini dikkate alan şartları tanımlamaya yönelik bir şekle dönüşmüştü. Bu noktaya Kurtuluş Savaşı'nın sonucuna kadar ulaşılmadı. Sonuç olarak, Türkiye gerçekten, en azından 1919 veya hatta 1922 kadar kimlik krizinin temel topraksal boyutları ile karşılaşmadı veya karar vermedi. 1912 ve 1923'ün arasında, Arnavutlar ve Araplar gibi Türk olmayan Müslümanların ayrılması, Ermenilerin büyük kısmının kaçması, imparatorluğun yenilgisi ve Yunanistan'la nüfus mübadelesi, idare edilebilir boyutlarda milliyet sorununu azaltmıştı. Afganistan, bu hususta istisnai bir şekilde talihsizdi. Erken modernleşme dönemi esnasında, büyük sınırlarının koyduğu birçok ciddi sorunlar vardı. Ülkenin nüfusu, ırk yönünden karmaşıktı; farklı diller ülkede konuşulmaktaydı; Ama din, bölücü bir etken değildi ama mezhep çatışmaları nedeniyle sorunluymuş ve daha da önemlisi millî birlik ve kimliğin bir geleneği yoktu.

Öte yandan, İslam'ın Afgan toplumunda gerek yöneticiler gerekse dinî otoriteler tarafından kullanılması, aslında oldukça yaygındı. İslam'ın kullanılması bir taraftan Afganistan'ın bağımsızlığının korunmasına büyük bir katkı sağlamış olsa da, diğer taraftan, siyasi muhalefetin odağı oldu ve Afgan yabancı düşmanlığını, kültürel tecridi ve bölünmeyi teşvik etti. Ümmet ve cihat kavramlarının Afgan toplumu üzerinde önemli bir ağırlığının farkında olan yöneticiler, Afgan toplumunu harekete geçirmek için, zaman zaman pan-İslamcı politikalar izleyerek hem ülkenin bağımsızlığını korumak hem de kendi iktidarlarını sürdürmeyi, meşrulaştırmayı amaçladılar. Kral Amanullah'ın tahta çıkışında ve Afganistan bağımsızlığını kazanmasında cihat kavramı ve pan-İslamcı politikalar son derece etkili olmuştur. Kral, gerek İngiliz Hindistan'ında gerekse kuzey komşusu Sovyetler Birliği'ndeki bağımsızlık mücadelesi veren Müslümanlara destek sağlayarak, aslında kendi devletinin güvenliğini ve bağımsızlığını sağlamayı hedeflemiştir. Fakat, Hazara örneğinde olduğu gibi Şiilere yönelik cihat edilmesi, karmaşık sonuçlara neden oldu. Bu durum, dine karşı olanı ezmek için bir Sünni halk hareketini kışkırttı ve Afgan milliyeti ortak duygusunun oluşumunu engellemeye bugün bile devam eden, kolay kolay geçmeyecek tarihsel Hazara nefretini oluşturdu. Aynı zamanda, din etrafında odaklanan pek çok dinî lideri/ulemayı içeren toplumsal muhalefet, büyük sosyo-ekonomik ve kültürel yeniliklerin ülkeye girmesine ve benimsenmesine karşı çıktı, çünkü bunlar, Afgan geleneklerindeki İslam ruhuna ve öğretilerine yabancıydı. Ulemanın çoğu bu tür yenilikleri Hristiyan düşmanla özdeşleştirdi ve böylece Avrupa emperyalizmini reddetmek Avrupa medeniyetini de reddetmek demek oldu.

Yeni ortaya çıkan milletlerin hemen hemen hepsinde ortaya çıkan bir diğer sorun da güvenlik bunalımıdır. Batılı olmayan toplumlarda, modernleşme sürecinin nitelik olarak savunmacı olduğuna işaret edilmişti. Diğer bir deyişle, bu ülkelerin esas tepkisi, kendi bölgelerini, egemenliklerini, kurumlarını veya ekonomilerini daha gelişmiş ülkelerin özellikle Batılıların gerçek veya olası saldırılarına karşı savunmaktı. Bağımsızlık için sömürgeci halkların mücadelesi, güvenlik bunalımının özel bir örneğidir. Bağımsızlık bir defa kazanıldığında, millî güvenliklerinin çeşitli nedenlerle tehlikeye gireceği korkusu nedeniyle daha fazla tedirgin olmaya eğilimlidirler. Uygulamada bütün olaylarda, güvenlik endişesi,

gelişmekte olan toplumların bütün politika ve eylemlerine ilişkin kararlarında, özellikle ilk yıllarda, ana etkidir. Modernleşme süreci, bu yüzden, normal olarak ulusal ölçekte korkuyla tasarlanarak başlatılır ve sürdürülür. Bu hususta, ayrıca, Afganistan'ın ve Türkiye'nin deneyimleri, belirgin bir şekilde farklı oldu. Afganistan'ın modernleşmesi, şüphesiz, korku ile yönlendirildi. Afganistan'ın liderleri tamamen Batı emperyalizminin Asya'daki ilerleyişi ve bu süreçte ele geçirilen ülkelerin özellikle de Hindistan'ın kaderi hakkında oldukça yetersiz bilgilendirildi. Tampon bir ülke olarak, Afganistan, ciddi, ulusal güvenliğine yönelik Batılı tehditler konusunda endişeliydi.

Türkiye ise, farklıydı. Yabancı baskı, on yedinci yüzyılın sonundan sonra sürekli devam etti ve imparatorluğun büyük toprak kaybına uğradığı Osmanlılara karşı birkaç büyük askerî hareket yapıldı. Buna ek olarak, Batı desteği ve teşviki, Türk hâkimiyetinden bağımsızlığını elde etmek için çabalayan milletlere sürekli olarak yardım etti. Daha önceki dönemlerde, Osmanlı devlet ve ekonomisinin açıkça iç meselelerinde hem de sıklıkla Batı'nın müdahalesi söz konusuydu. Hatta, Türkiye'nin 1908 Devriminden sonra, Avrupalı devletlerle dörtten fazla savaştan sonra müdahale devam etti. Ve Türkiye sadece Yunanistan'a karşı zaferiyle ve 1923'teki Lozan antlaşmasıyla sonunda, ulusal güvenliğini makul bir derecede sağlamayı başardı.

Her iki ülkede siyasi modernleşmenin yönü ve aşamasını açıklama girişimlerinde, Türk ve Afgan liderlerin farklı nitelikleri söz konusudur. Türk farklılığı, savaşçı, devlet adamı ve eğitimci olarak bir kahraman kültüründen, büyük adam inancından ve tarihin akışını biçimlendirme yeteneğinden doğar. Modern zamanlarda Kemal Atatürk, bu idealin bir örneğidir. Liderliğin Afgan boyutu ise, tamamen farklıdır. Afgan tarihin en belirgin karakteristiklerinin biri, dava arkadaşlarının omuzlarında yükselen "büyük adamlar"ın neredeyse tamamen yokluğudur. Hatta, ne geniş ölçüde Afganlar, bir lideri üretmede başarısız olmuşlardır. Afganistan'da siyasal liderlik, jirgaya dayanan bir olgudur ve karar verme yapıları kişisel olmaktan ziyade fikir birliğine dayanır.

Afganistan ve Türkiye'de, ordunun rolüne baktığımızda; Kemal Atatürk, profesyonel bir askerdi. Emirlerin hiçbirinin askerî geleneği yoktu. Üstelik, Türkiye'de modernleşme süreci devam ederken, ordu, önemli ve dikkat çekici bir rolü oynamaya devam etti. Bu çoğunlukla açıkça siyasal liderliği içerdi. Böylece askerî unsur, Türkiye'nin siyasal modernleşmesinde önemlidir. En azından başlangıç döneminde, üst düzey siyasi liderlik için askerî eğitim ve yeteneklerin faydalı olduğuna inanmak için neden vardır. Her iki ülkede, içeride en acil görev, istikrarlı ve güvenli bir millî hükümetinin kurulmasıyken, dışarıda bütünlüklerine ve güvenliklerine yönelik tehditlerin önlenmesiydi. Bunun için, kuvvetli, sadık, ve modern bir silahlı kuvvetlerin oluşturulması gerekirdi ve bu konuda başarılı olan Mustafa Kemal idi.

Liderliğin biraz daha aşağı bir düzeyinde, Türkiye'nin siyasal modernleşmesinde üst düzey profesyonel bürokrasisi son derece önemli rol üstlendi. Türkiye, bu hususta özel bir üstünlüğe sahipti. Türkiye, uzun süredir egemen ve bağımsızdı ve bürokratik yönetimini üstlenen uzman bir grubu geliştirmeye zorlanmıştı. Bu nedenle, bürokrat sağlama ve liderlik açısından Türkiye, karşılaştığı modernleşme sorunlarını çözmede pek çok gelişmekte olan ülkeden daha donanımlı ve deneyimliydi.

Afganistan ve Türkiye tarafından genel eğitim sorununa yönelik farklı yaklaşımlar benimsenmesi de ilginçtir. Afganistan, ilk öğretim alanında yoğunlaşmayı seçti. Yüksek öğretimle ilgili büyük-ölçekli düşünceler daha geç geldi ve ilk öğrenim düzeyinde sınırlı girişimlerde bulunuldu. Afganistan'a göre, daha yaygın bir okul ağına sahip olan Türkiye ise, halkın kitlesel eğitimiyle birlikte, daha çok seçkinci ve eğitimin seçici tiplerine vurgulamayı seçti.

Sonuç olarak, Afgan modernleşme süreci tarihsel gelişimi izlendiğinde hep sorunlu olmuştur. Afgan toplum yapısının ve ülkenin jeo-stratejik konumunun yarattığı sorunlar bu sürecin sürekli kesintiye uğramasına ve kazanımların kaybedilmesine yol açmıştır. Modernleşme taraftarlarının aceleciliği ve yetersizliği bu olumsuzluklara katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, bir Afgan devleti

oluşturmanın güçlüğüne temelinde bölgenin karmaşık etnik yapısı yer almaktadır. Devleti oluşturan en büyük etnik grup olan Peştunlar, toplam nüfusun yarısından daha azını oluşturmakta ve kalanlar ise Tacik, Türk ve Hazara topluluklarından oluşmaktadırlar. Bunların yanı sıra küçük etnik gruplarda söz konusudur. Modern Afgan devletinin tarihinde Peştunların rolü hakkında büyük ölçüde belirsizlik söz konusudur. Afganistan Peştun hanedanlığı ve bugün için özünde Peştunlar tarafından oluşturulmuş bir devlettir. Fakat Peştun kabileleri aralarında oldukça bölünmüş ve bu durum üniter devletin oluşumunda en büyük engeli teşkil etmektedir. Modern devletin oluşumuna karşı Peştun ve diğer kabile ayaklanmaları genellikle yerel kabile ve dinî liderler tarafından yönlendirilmiş ve Kâbil'deki Afgan yöneticileri halk üzerinde yeterince etkili olamamışlardır. Aslında, on sekizinci yüzyıl ve on dokuzuncu yüzyılın çoğu boyunca Avrupa'daki bilimsel keşif ve teorileri, Aydınlanma ve Fransız Devrimi fikirleri, Romantizm gibi çeşitli entelektüel akımlarının Afganistan üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. Bu nedenle, nitelikli eğitim kurumlarının ve laik bir aydın kesimin oluşmaması, Afgan uleması arasında yenilikçi hareketler, Afgan milliyetçiliği ve modernizminin amaçlarının gelişip yaygınlaşmaması, modernleşme kavramının Afganistan'a geç ulaşmasına yol açmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Genç Türkleri örnek alan, Kral Amanullah (1919-29)'ın liderliğindeki "Genç Afganlar" ülkenin modernleşmesi için çok istekli ve hırslı olmalarına rağmen başarısız oldular ve başarısızlıkları Afganistan'daki tüm gelecek reform ve modernleşme programlarının gelişimini etkiledi. Batılı ülkelerde gerçekleşen dönüşüm hem Türk hem de Afgan aydınları tarafından bütünüyle anlaşılammış ve değerlendirilememiştir. Batı karşısında alınan yenilgiler ve bağımsızlığın kaybedilmesi endişesi ile Türk ve Afgan toplumunun kendinî yeniden üretememesi ve gereken dönüşümleri yapamaması, sadece bazı Batılı örneklerin taklidi ile yetinilmesi nedeniyle istenilen sonucu sağlamamıştır. Fakat bu taklit yolu ile modernleşme de doku uyumsuzluğuna yol açtığından sorunlar çözümsüz kalmıştır.

KAYNAKLAR

Referans Kaynaklar

İslam Ansiklopedisi (Millî Eğitim Bakanlığı).

İslam Ansiklopedisi (Türkiye Diyanet Vakfı).

Wikipedia Ansiklopedisi; <http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan>.

TBMM Zabıtları.

Ayın Tarihi.

Afganistan Anayasaları, www.afghan-web.com/politics/ .

Ülke Araştırmaları;

Afghanistan Country Study, <http://lcweb2.loc/frd/cs/aftoc.html>.

Afghanistan Country Study, www.countrystudies.us/afghanistan .

Background Note: Afghanistan; www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5380.htm.

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 22, Tarih: 1863.9.23 (Emir Dost Muhammed Han'ın ölümü üzerine İran ve Afganistan arasındaki siyasi durum.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 26, Tarih: 1867.5.6 (Afganistan Hâkimi Dost Muhammed Han'ın ölümü üzerine oğulları arasındaki nüfuz mücadelesi.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 35, Tarih: 1878.10.2 (Rusya'nın Afganistan'daki hadiseler konusunda Doğu ve Batı'ya baskısı.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 37, Tarih: 1878.10.23 (Rusya'nın Afganistan meselesindeki tutumu.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 39, Tarih: 1878.12.6 (Afganistan emirinin Hind Hükümeti'ne düşmanlığının İngiltere Parlamentosu'nda dile getirilmesi.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 40, Tarih: 1878.12.13 (New York Tribune v New York Herald gazetelerinde İngiltere Afganistan ilişkileri ve İngiltere Hükümeti'ne karşı yayınlar.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 41, Tarih: 1879.1.9 (İngiltere Parlamentosu'nda Afganistan meselesi üzerine yapılan tartışmalar ile Afganistan savaşı

giderlerinin Hindistan bütçesinden karşılanmasının Lordlar Kamarası'nda kabulü ve konu ile ilgili Times gazetesinde çıkan yayın.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 42, Tarih: 1879.1.10 (Afganistan meselesi konusunda General Kaufmann ile mülakat.)

BOA Dosya Nu: 4, Gömlek Nu: 44, Tarih: 1879.7.17 (İngiltere Hükümeti ile Afganistan arasında barış antlaşması.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 4, Tarih: 1882.2.23 (Afganistan'da Abdurrahman Han ile Eyüb Han arasında çıkan çatışmalar ve Afganlılarla İngilizler arasındaki muharebeler.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 6, Tarih: 1885.3.11 (Afgan sınırı ile ilgili İngiltere-Rusya anlaşmazlığı.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 7, Tarih: 1885.3.15 (Orta Asya meselesi ve Afganistan sınırının tespiti ve konunun Novye Vremya ve Gazette'de Moskova'da neşri.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 8, Tarih: 1885.4.10 (Ruslarla Afganlılar arasında cereyan eden, İngiliz subayların Afganlıları yönlendirdiği ve Afganlıların mağlubiyeti ile neticelenen savaş hakkında Gladstone'un Avam Kamarası'nda bilgi vermesi.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 14, Tarih: 1905.5.31 (İngiltere Hükümeti ile Afganistan arasında yapılan 21 Mart 1905 tarihli antlaşma metni.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 17, Tarih: 1910.2.19 (Afganistan Hükümeti hizmetinde bulunan Osmanlı zabitleri.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 19, Tarih: 1912.6.14 (Times gazetesinin Afganistan'da isyan çıktığı hakkındaki haberi.)

BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 21, Tarihsiz (Afgan Emiri Amanullah Han'ın İslam ve Hilafet üzerine konuşmasını havi broşür.)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (BCA)

BCA Dosya Nu: 437245, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 261.760..9., (İran-Afgan sınır ihtilafı ve bu husustaki hakem kararı).

- BCA Dosya Nu: 43578, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.734..6., Tarih: 11/7/1940
(Afganistan-İran hudut anlaşmazlığının hâll edilmesinden dolayı Afgan Hükümeti'nce Türk Dışişleri'ne gönderilen teşekkür telgrafı).
- BCA Dosya Nu: 43557, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.733..11., Tarih: 14/12/1933 (Yeni Afgan Kralı Muhammed Zahir Han'ın özgeçmişi).
- BCA Dosya Nu: 43556, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.733..9., Tarih: 27/11/1933 (Nadir Han'ın öldürülmesi olayına ait Kâbil Büyükelçiliği'nden gönderilen rapor).
- BCA Dosya Nu: 43523, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..23., Tarih: 1/9/1929
(Nadir Han'ın son harekatı hakkında Kâbil Büyükelçiliği'nin raporu).
- BCA Dosya Nu: 43521, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..21., Tarih: 25/8/1929 (Afgan Emiri ile yapılan görüşme hakkında Kâbil Büyükelçiliği'nin raporu).
- BCA Dosya Nu: 43517, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..17., Tarih: 5/8/1929
(Afgan Eski Kralı Amanullah Han'ın Süveys'ten geçişi esnasında El Eham gazetesi muhabiri ile yaptığı görüşme).
- BCA Dosya Nu: 43514, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..14., Tarih: 1/8/1929
(Dışişleri Bakanı'nın Afgan eski kralı hakkında Gulam Ceylani ile yapacağı görüşme hakkında Başbakan'a verdiği bilgi).
- BCA Dosya Nu: 4356, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..6., Tarih: 7/2/1929
(Kandahar ve çevresi halkının Amanullah Han'ın yeniden göreve dönmesine dair isteği).
- BCA Dosya Nu: 43545, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.732..21., Tarih: 29/7/1931 (Afganistan'da Amanullah lehindeki faaliyetlerin yoğunluk kazanmasının sebepleri).
- BCA Dosya Nu: 43544, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.732..20., Tarih: 29/7/1931 (Afganistan'da Amanullah lehine propagandalara engel olmak için alınan tedbirler).
- BCA Dosya Nu: 43543, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.732..19., Tarih: 29/7/1931 (Nadir Han'ın Afganistan Millet Meclisi'nin açılışında yapmış olduğu konuşma).

- BCA Dosya Nu: 43537, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.732..13., Tarih: 31/8/1930 (Afganistan'daki idamlar ve sınırdışı edilmeler hakkında Kâbil Büyükelçiliği'nin raporu).
- BCA Dosya Nu: 43515, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..15., Tarih: 4/8/1929 (Afgan eski Kralı Amanullah Han'ın Roma'da Afgan Elçiliği'ne yerleştiği ve İtalyan basınında yer alan Afganistan'la ilgili haberler).
- BCA Dosya Nu: 43513, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..13., Tarih: 29/7/1929 (Afgan Emiri'nin Rusya'ya yakınlık gösterdiği, Nadir Han'ın kuvvetlerinin Kâbil yakınlarında bulunduğu vs. Afganistan olayları hakkında telgraflar).
- BCA Dosya Nu: 4359, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..9., Tarih: 18/6/1929 (Afganistan'da Nadir Han ile Kâbil Emiri arasında yapılan görüşmeler ile diğer olaylara dair rapor).
- BCA Dosya Nu: 4359, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..7., Tarih: 14/4/1931 (Afganistan'da Amanullah Han ve muhaliflerinin çalışmalarına dair Kâbil Büyükelçiliği'nden gönderilen rapor).
- BCA Dosya Nu: 4353, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..3., Tarih: 20/2/1924 (Dışişleri Bakanlığı'na ait kanun ve nizamnamelerden birer nüshanın memleketine dönecek olan Afganistan elçisine verilmesi).
- BCA Dosya Nu: 4352, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 257.731..2., Tarih: 22/11/1922 (Türkiye-Afganistan antlaşmasını Emir Amanullah Han'ın 12 Ekim 1922 tarihinde Kâbil'de imzalayıp tastik ettiği).
- BCA Dosya Nu: A1, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 1.5..33, Tarih: 29/12/1929 (Afganistan eski Hariciye Vekili Mahmud Tarzi'ye her ay devlet tarafından maaş bağlanacağı).
- BCA Dosya Nu: 114-4, Sayı: 1040, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.29..11, Tarih: 3/7/1921 (Türkiye-Afganistan Muahedenamesi hakkında kanun tasarısı).
- BCA Sayı: 6926, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 29.46..20, Tarih: 22/7/1928 (Türkiye-Afganistan Muhadenet ve Teşrik-i Mesai Muahedenamesi kanun tasarısı).

BCA Dosya Nu: 400-378, Fon Kodu: 30.18.0.0, Yer No: 220.481.2, Tarih: 29/7/1931 (Hindistan ve Afganistan arasındaki ilişkilere dair Hariciye Vekaleti raporu).

BCA, Bakanlar Kurulu Kararları, Fon Kodu: 030.18.01, Yer No: 028.23.7., (Kral Amanullah'ın karşılama programı).

BCA, CHP. Evrakı, Fon Kodu: 490.01, Yer No:1.1.28 (Kral Amanullah'ın karşılmasına dair).

KİTAPLAR

Adamec, Ludwig W.; **Afghanistan 1900-1923 A Diplomatic History**, University of California Press, Los Angeles California 1967.

Ahmad, Feroz; **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

Ahmad, N. D.; **The Survival of Afghanistan 1747-1979: A Diplomatic History**, Institute of Islamic Culture, Lahore 1990.

Akgül, Mehmet; **Türk Modernleşmesi ve Din**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 1999.

Akyol, Taha; **Medine'den Lozan'a**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996.

Altun, Fahrettin; **Modernleşme Kuramı**, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

Anderson, Benedict; **Hayali Cemaatler**, Metis Yayınları, İstanbul 1995

Armağan, Mustafa; **Gelenek ve Modernlik Arasında**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Armaoğlu, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihî 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.

Atatürk; **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezî, Ankara 2000.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C. I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, Atatürk Araştırma Merkezî, Ankara 1989.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C.I ve II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995.

Banuazizi, Ali and Myron Weiner (ed.); **The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan**, Syracuse University Press, Syracuse 1988.

- Bayur, Y. Hikmet; **Hindistan Tarihi**, C.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Bayur, Y. Hikmet; **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Bayur, Y. Hikmet; **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Bellew, H. W.; **Afghanistan and the Afghans**, Shree Publishing House, Delhi 1982.
- Bennigsen A. – Quelquejay C.; **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1981.
- Berger, Peter L., Brigitte Berger ve Hansfried Kellner; **Modernleşme ve Bilinç**, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.
- Berkes, Niyazi; **Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- Berkes, Niyazi; **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Berman, Marshall; **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C.1, Ankara 1993.
- Black, Cyril E.; **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.
- Bozdoğan, Sibel ve Reşat Kasaba (ed.); **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Cebesoy, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul 2002.
- Cem, İsmail; **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul 1982.
- Cemal Paşa; **Hatırat**, Arma Yayınları, İstanbul 1996.
- Cevat, Mehmet; **Afganistan**, Ankara 1934.
- Çavdar, Tefik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**; İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- Çetin, Halis; **Modernleşme ve Türkiye'de Modernleştirme Krizleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003.
- Çiğdem, Ahmet; **Aydınlanma Düşüncesi**, İletişim Yayınları, İstanbul: 1993;

- Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The free Press of Glencoe, New York, 1964.
- Demirhan, Ahmet; **Modernlik**, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- Dupree, Louis; **Afghanistan**, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Edwards, David B.; **Before Taliban: Genealogies of the Afghan Jihad**, University of California Press, Berkeley CA 2002.
- Eisenstadt, S.N.; **Modernization: Protest and Change**, New Jersey, Prentice Hall Press, 1966.
- Emadi, Hafizullah; **State, Revolution, and Superpowers in Afghanistan**, Praeger Publishers, New York, N.Y. 1990.
- Ertürk, Hüsamettin; **İki Devrin Perde Arkası**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996
- Ewans, Martin; **Afghanistan: A Short History of Its People and Politics**, HarperCollins Publishers, New York, N.Y. 2002.
- Fedoseyev, P.N. (ed.); **Afghanistan: Past and Present**, Institute of Oriental Studies, USSR Academy of Sciences, Moscow 1981.
- Fraser-Tytler, W.K.; **Afghanistan: A Study of Political Developments in Central and Southern Asia**, Oxford University Press, London 1953.
- Fuller, G. E. – Lesser, I. O.; **Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği**, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- Gankovsky, Yu.V. (ed.); **A History of Afghanistan**, Progres Publishers, Moscow 1982.
- Gasset, Ortega Y.; **Kitlelerin Ayaklanması**, Babil Yayınları, İstanbul 2003.
- Giddens, Anthony; **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul: 2004;
- Gökalp, Ziya; **Türk Uygarlığı Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991.
- Gökalp, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Gökalp, Ziya; **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Toker Yayınları, İstanbul 1997.
- Gökberk, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1980;
- Göle, Nilüfer; **Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine**, Metis Yayınları, İstanbul 2002.
- Göle, Nilüfer; **Modern Mahrem**, Metis Yayınları, İstanbul 1991

- Göze, Ayferi; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrim Tarihi**, Beta Basın Yayım Dağıtım AŞ, İstanbul 1993.
- Gregorian, Vartan; **The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946**, Stanford University Press, Stanford CA 1969.
- Güngör, Erol; **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981.
- Güngör, Erol; **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1997.
- Gürün, Kamuran; **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, AÜ SBF Yayınları, Ankara 1983.
- Hopkirk, Peter; **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Sabah Kitapları, İstanbul 1998.
- Hunter, Shireen T.; **Modernization and Democratization in the Muslim World: Obstacle and Remedies**, Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C. 2004.
- İnalçık, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Kahraman, Hasan Bülent; **Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye**, Everest Yayınları, İstanbul 2002.
- Kakar, M. Hassan; **Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979-1989**, University of California Press, Berkeley CA 1995.
- Karabekir, Kazım; **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988.
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C. 5-9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Karpat, Kemal (Yay.Haz.); **Osmanlı ve Dünya**, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000.
- Karpat, Kemal H.; **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Keleşyılmaz, Vahdet; **Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Kılınçkaya, M. Derviş (ed.); **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998.
- Kili, Suna; **Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2003.
- Kongar, Emre; **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1981.

- Köker, Levent; **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Kösoğlu, Nevzat; **Türk Dünyası Tarihî ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1991.
- Kuran, Ercüment; **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Küçükömer, İdris; **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Landau, Jacop M. (Yay.Haz.); **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.
- Lerner, Daniel; **The Passing of Traditional Society**, The free Press of Glencoe, New York, 1964.
- Lewis Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Magnus, Ralph H. – Eden Naby; **Afghanistan: Mullah, Marx, and Mujahid**, Westview Press, Boulder Colorado 1998.
- Mardin, Şerif; **Din ve İdeoloji**, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- Mardin, Şerif; **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Marsden, Peter; **The Taliban: War, Religion and the New Order in Afghanistan**, Zed Books Ltd., London 1998.
- McNeill, William H.; **Dünya Tarihî**, İmge Yayınları, Ankara 2005.
- Morgenthau, Hans J.; **Uluslararası Politika**, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara 1970.
- Muhiddin, Ahmed; **Modern Türklükte Kültür Hareketi**, Küre Yayınları, İstanbul 2004.
- Newell, Nancy Peabody & Richard S. Newell, **The Struggle for Afghanistan**. Ithaca and London: Cornell University Press, 1981.
- Newell, Richard S.; **The Politics of Afghanistan**, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1972.
- Nojumi, Neamatollah; **The Rise of Taliban in Afghanistan**, Palgrave, New York 2002
- Olesen, Asta; **Islam and Politics in Afghanistan**, Curzon Press Ltd., Surrey 1995.

- Ortaylı, İlber; **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001.
- Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayın, İstanbul 1983.
- Öke, Mim Kemal; **Hilafet Hareketleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- Özer, İlbeyi; **Batılaşma ya da Batılılaşma**; Truva Yayınları, İstanbul 2005.
- Özkiraz, Ahmet; **Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum**, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.
- Öztuna, Yılmaz; **Büyük Türkiye Tarihi**, C. 6 ve 7, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978.
- Poullada, Leon B.; **Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Emanullah's Failure to Modernize A Tribal Society**, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1973
- Rahman, Fazlur; **İslam ve Çağdaşlık**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Rashid, Ahmed; **Taliban: Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia**, I.B. Tauris Publishers, New York 2001.
- Rauf Beg; Adı, **Afganistan'dı Talibanların Eline Nasıl Düştü?**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2001.
- Roy, Olivier; **Afganistan'da Direniş ve İslam**, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.
- Rubin, Barnett R.; **The Fragmentation of Afghanistan**, Yale University Press, New Haven 1995.
- Safa, Peyami; **Doğu-Batı Sentezi**, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1976.
- Safa, Peyami; **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Atatürk Araştırma Merkezi, 2. Baskı, Ankara 1996.
- Saikal, Amin – William Maley; **Regime Change in Afghanistan**, Westview Press, Boulder, Colorado 1991.
- Saikal, Amin; **Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival**, I.B. Tauris&Co Ltd., London 2004.
- Saikal, Amin; **Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival**, I.B. Tauris&Co Ltd., London 2004.
- Sakallı, Bayram; **Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi**, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Sander, Oral; **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara 2000
- Sander, Oral; **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara 2005.
- Sander, Oral; **Türkiye'nin Dış Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

- Saray, Mehmet; **Afganistan ve Türkler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Saray, Mehmet; **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- Sarıhan, Zeki; **Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afgan İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- Sevil, Muharrem; **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, Ankara 1999.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, e Yayınları, İstanbul 2000.
- Sirdar İkbâl Ali Şah; **Modern Afghanistan**, Sampson Low, Marston&Co.Ltd. London 1938.
- Stewart, Rhea Talley; **Fire in Afghanistan, 1914-1929**, Doubleday Co., Garden City, NY 1973.
- Şimşir, Bilâl N.; **Atatürk ve Afganistan**, ASAM Yayınları, Ankara 2002.
- Şimşir, Bilal N.; **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Şimşir, Bilal N.; **Doğu'nun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- Şimşir, Bilal N.; **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C. 1-4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Tanör, Bülent; **Kurtuluş Kuruluş**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2002.
- Tazegül, Murat; **Modernleşme Sürecinde Türkiye**, Babil Yayınları, İstanbul 2005.
- Tibi, Bassam; **Islam Between Culture and Politics**, Palgrave Publishers Ltd. New York, N.Y. 2001.
- Timur, Taner; **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Togan, A. Zeki Velidi; **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Togan, A. Zeki Velidi; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Touraine, Alain; **Modernliğin Eleştirisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Turhan, Mümtaz; **Garplışmanın Neresindeyiz?** Yağmur Yayınevi, İstanbul 1972.
- Turhan, Mümtaz; **Kültür Değişmeleri**, MEB Devlet Kitapları 1000 Temel Eser, İstanbul 1969.

- Türkdoğan, Berna (Yay.Haz.); **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Atatürk Araştırma Merkezî, Ankara 2000.
- Türkdoğan, Orhan; **Kemalist Sistem Kültürel Boyutları**, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.
- Türkdoğan, Orhan; **Millî Kimliğin Yükselişi**, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.
- Türkdoğan, Orhan; **Millî Kültür Modernleşme ve İslam**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Ünal, Tahsin; **Türk Siyasi Tarihî 1700-1958**, Emel Yayınları, Ankara 1978.
- Vaner, Semih (Yay.Haz.); **Unutkan Tarih**, Metis Yayınları, İstanbul 1997.
- Ward, Robert E. & Dankwart A. Rustow; **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton University Press, New Jersey 1964.
- Watkins, Mary Bradley; **Afghanistan Land in Transition**, D. Van Nostrand Company, Inc., New York N.Y. 1963.
- Weber, Max; **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Hil Yayın, İstanbul 1999.
- Yamauchi, Masayuki; **Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa Türkiye’den Türkistan’a**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.
- Yamauchi, Masayuki; **Sultan Galiyev İslam Dünyası ve Rusya**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998.
- Yıldırım, Ergün; **Hayali Modernlik: Türk Modernliğinin İcadı**, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Yılmaz, Mustafa; **İngiliz Basını ve Atatürk’ün Türkiyesi**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2002.
- Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihî**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

MAKALELER

- Ahmed-Ghosh, Huma; “*A History of Women in Afghanistan: Lessons Learnt for the Future or Yesterday and Tomorrow: Women in Afghanistan*”, Journal of International Women’s Studies, C.4, No. 3, May 2003.
- Amin Saikal, “*Kemalizmin İran ve Afghanistan’daki Etkileri*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, s.XIV, 1999.

- Atay, Mehmet; “*Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Modernleşme Çabaları*”, <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/143/4.htm>.
- Bal, Halil; “*Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.); Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Baykal, Hülya; “*Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar*”, Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi, C.V, Mart 1989.
- Bolay, Süleyman Hayri; “*Osmanlı Modernleşmesi*”, <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/143/3.htm>.
- Börklü, Meşkure Yılmaz; “*Tarihsel Boyutu İçinde Afganistan’daki Gelişmeler ve Türk-Afgan İlişkileri*”, Avrasya Dosyası, C. 4, Sayı 3-4, Kış 1999.
- Canfield, Robert L.; “*Ethnic, Regional, and Secretarian Alignments in Afghanistan*”, Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.); The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Chambers, Richard L.; “*The Civil Bureaucracy*”, Political Modernization in Japan and Turkey, Robert E. Ward & Dankwart A. Rustow (ed.), Princeton University Press, New Jersey 1964.
- Cöhce, Salim; “*Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri*”; Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Çeçen, Anıl; “*Afganistan’ın Öne Çıkışı*”; Avrasya Dosyası - Afganistan ve Pakistan Özel Sayısı, Sonbahar Kış 1998/99, C.4, S.3-4.
- Çetin, Halis; “*Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi*”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Ankara, Sayı: 25, Kasım, Aralık, Ocak 2003-04.
- Çiğdem, Ahmet; “*Türk Batılılaşması’nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı: Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon*”, Tanıl Bora ve Bülent Gültekingil (ed.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Dağpınar, Mehmet Ali F.; “*Afganistan’da Mülkiye*”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Nisan-Haziran 1976, C.6.

- Dağpınar, Mehmet Ali F.; “*Türk-Afgan Kültür İşbirliği*”, Meydan Dergisi, Eylül 1982.
- Davison, Rodric H.; “*Environmental and Foreign Contributions*”, Political Modernization in Japan and Turkey, Robert E. Ward & Dankwart A. Rustow (ed.), Princeton University Press, New Jersey 1964.
- Doğan, İlyas; “*Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar*”, <http://www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuka/cmkm.htm>
- Durak, Neslihan; “*Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan’da Türkler*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Eisenstadt, S.N.; “*Kemalist Yönetim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler*”; Landau, Jacop M. (Yay.Haz.), Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.
- Ernest, Gellner; “*Karşılaştırmalı Perspektiften Türk Seçeneği*”; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Frey, Frederick W.; “*Education*”, Political Modernization in Japan and Turkey Robert E. Ward & Dankwart A. Rustow (ed.), Princeton University Press, New Jersey 1964.
- Göle, Nilüfer; “*Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine*”, Tanıl Bora ve Bülent Gültekingil (ed.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Göle, Nilüfer; “*Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı*”; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Gülalp, Haldun; “*Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset*”; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Günay, Ünver; “*İslam Dünyasında Gelenek, Değişme, Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler*”, <http://www.hbektas.gazi.edu.tr/08gunay.htm> .
- Hanifi, M. Jamil; “*Editing the Past: Colonial Production of Hegemony Through the “Loya Jerga” in Afghanistan*”, Iranian Studies C.37, No:2, June 2004.

- İnalcık, Halil; “*Atatürk ve Atatürkçülük*”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sayı 29, Ağustos, Eylül, Ekim 2004.
- İnalcık, Halil; “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu*”, Belleten, C. XXVII (1964).
- İnalcık, Halil; “*Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*”, Belleten, C. XXVII (1964).
- İnalcık, Halil; “*The Nature of Traditional Society*”, Turkey, Robert E. Ward & Dankwart A. Rustow (ed.), Political Modernization in Japan and Turkey, Princeton University Press, New Jersey 1964.
- Jeanniere, Abel; “*Modernite Nedir?*”, Mehmet Küçük (Yay.Haz.), Modernite Versus Postmodernite, Vadi Yayınları, Ankara 2000.
- Kahraman, Hasan Bülent ve E. Fuat Keyman; “*Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite*”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sayı 2, Şubat-Mart-Nisan 1998.
- Kalaycıoğlu, Ersin – Ali Yaşar Sarıbay; “*Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme*”, Ersin Kalaycıoğlu – Ali Yaşar Sarıbay (Yay.Haz.), Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Kasaba, Reşat; “*Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*”; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Kazancıgil, Ali; “*Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm*”, Ersin Kalaycıoğlu – Ali Yaşar Sarıbay (Yay.Haz.), Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Keister, Jen; “*State-Building and Modernization: The Negligible Effects of Colonialism in the Great Game*”,
<http://www.vm.edu/SO/monitor/spring2002/keister.htm> .
- Keyder, Çağlar; “*1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu*”; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Kılıçbay, Mehmet Ali; “*Atatürkçülük Ya Da Türk Aydınlanması*”, Ersin Kalaycıoğlu – Ali Yaşar Sarıbay (Yay.Haz.), Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.

- Kocaoğlu, Timur; “*Afganistan Ulusal Sorununun Uluslararası Boyutları*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Korkmaz, Özlem; “*Afganistan’a Türk Yardımı (1920-1961)*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Kundi, Mansoor Akbar ve Faiza Mir; “*Afganistan: Sona Ermeyen Savaş*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Kurzman, Charles; “*Liberal Islam: Prospects and Challenges*”, Middle East Review of International Affairs C.3, No. 3, September 1999.
- Lapidus, I. M.; “*Islam and Modernity*”, S. N. Eisenstadt (ed.), Patterns of Modernity, C. II, Frances Pinter Publishers, London 1987.
- Lewis, Bernard; “*Culture and Modernization in the Middle East*”, <http://www.eurozine.com/articles/2000-07-11-lewis-en.html> .
- Migdal, Joel S.; “*Olgu ve Kurgunun Buluşma Zemini*”; Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Naby, Eden; “*The Changing Role of Islam as a Unifying Force in Afghanistan*”. Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Newel, Richard S.; “*The Prospects for State Building in Afghanistan*”, Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Oğuz, Esadullah; “*Afganistan’ın Sovyetler Tarafından İşgâli ve İşgâlden Sonra Afganistan*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Öksüz, Hikmet; “*Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin İlk Resmi Konuğu: Afgan Kralı Emanullah Han’ın Türkiye Ziyareti (20 Mayıs-2 Haziran 1928)*”, Kemal Çiçek (ed.), Pax Ottomana, Sota ve Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

- Özcan, Azmi; “*Nadir Şah ve Afganistan*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.),
Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları,
İstanbul 2002.
- Özcan, Azmi; “*II. Abdülhamid Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve İngiltere*”, Ali
Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve
Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Özcan, Mustafa; “*Büyük Oyun II: Taliban Sonrası Afganistan*”, Ali Ahmetbeyoğlu,
(Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı
Yayınları, İstanbul 2002.
- Peter F. Sugar, “*Economic and Political Modernization: Turkey*” in R.E.Ward and
D.A.Rustow (ed.) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton
Univ.Press.New Jersey,1964.
- Rashid Ahmed; “*Afghanistan: Ending the Policy Quagmire*”, *Journal of International
Affairs*, Spring 2001, C.4, Sayı 2.
- Rasuly-Paleczek, Gabriele; “Afganistan’da Devlet Kurma Mücadelesi:
Merkezileşme, Milliyetçilik ve Huzursuzluklar”; Williem Van Schendel
ve Erik J. Zürcher (ed.); *Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik
Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.*
- Rustow, Dankwart A.; “*The Military*”, Robert E. Ward & Dankwart A. Rustow (ed.),
Political Modernization in Japan and Turkey, Princeton University Press,
New Jersey 1964.
- Saikal, Amin; “*Kemalizmin İran ve Afghanistan’daki Etkileri*”, *Tarih İncelemeleri
Dergisi*, s.XIV, 1999.
- Shahrani, M. Nazif; “*State Building and Social Fragmentation in Afghanistan*”, Ali
Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), *The State, Religion, and Ethnic
Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press,
Syracuse N.Y. 1986.
- Sugar, Peter F.; “*Economic and Political Modernization*”, Robert E. Ward &
Dankwart A. Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey*,
Princeton University Press, New Jersey 1964.
- Şahin, Mustafa; “*Osmanlı Devleti’nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma
Çabaları*”, <http://yayim.meb.gov.tr/yayimler/143/11.htm> .

- Tarzi, Mahmud; “*What Is To Be Done?*”, Charles Kurzman (ed.), *Modernist Islam 1840-1940*; Oxford University Press, New York 2002.
- Tekeli, İlhan; “*Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı*”, Tanıl Bora ve Bülent Gültekingil (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Toker, Halil; “*Pakistan-Afganistan Dostluğu Üzerine Düşen Gölge ‘Peştunistan Sorunu’*”, Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002.
- Toker, Halil; “*Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları (1915-1922, 1933-1936, 1937)*”, Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002.
- Uslu, Recep; “*İslam Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular’a Kadar Afganistan*” Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002, s.1-26.
- Wardak, Ali; “*Jirga - A Traditional Mechanism of Conflict Resolution in Afghanistan*”,
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN017434.pdf>.
- Yavuz, Hilmi; “*Modernleşme: Parça mı, Bütün mü? Batılılaşma: Simge mi, Kavram mı?*”, Tanıl Bora ve Bülent Gültekingil (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Yazıcı, Orhan; “*Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları*”, Ali Ahmetbeyoğlu (Yay.Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002.
- Yılmaz, Mustafa; “*Sened-i İttifak’tan Demokrat Parti’ye Demokrasi İçin Atılan Adımlar*”, Kök Araştırmalar, C. 1, Sayı 1, Bahar 1999.
- Yılmaz, Mustafa; “*Siyaset ve Demokrasi*”, Kök Araştırmalar, C.2, Sayı 1, Bahar 2000.
- Yılmaz, Suhan; “*An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasa as an Expatriate*”, *Middle Eastern Studies*, C.35, No:4, October 1999.

- Zapf, Wolfgang; “*Modernization Theory – and the Non-Western World*”, 2004,
<http://skylla.wz-berlin.de/pdf/2004/p04-003.pdf> .
- Zürcher, Erik-Jan; “*From Empire to Republic – Problems of Transition, Continuity and Change*”,
<http://www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/Research/Fromtorep.htm> .
- Zürcher, Erik-Jan; “*Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları*”, Modern Türkiye’de
Siyasi Düşünce: Kemalizm, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Zürcher, Erik-Jan; “*Türkiye Cumhuriyetinde Osmanlı Mirası*”, Türkiye Günlüğü,
Sayı 60, Mart-Nisan 2000

EKLER

Ek-1: Afganistan Haritası

Ek-2: Afganistan Tarihî Olaylar Dizini

M.Ö. 50,000 - M.Ö. 20,000	<p>Taş Devri</p> <ul style="list-style-type: none"> • Arkeologlar tarafından Taş Devri'ne ait kalıntılar Belh ve Hazar Sum'da bulundu. • Hindukuş dağlarının eteklerinde bulunan bitki kalıntıları, Kuzey Afganistan'ın ilk tarım ve hayvancılık yapılan yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermektedir.
M.Ö. 3000 - M.Ö. 2000	<p>Tunç Devri</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tunç, antik Afganistan'da bu dönemlerde keşfedilmiştir. • İlk kent merkezleri, Mundigak ve Deh Morasi Ghundai'de kurulmuştur.
M.Ö. 2000 - M.Ö. 1500	<p>Aryan Kabilelerinin antik Afganistan'a yerleşmesi,</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kâbil kentinin kurulması, • Demir Devri kalıntılarının Belh'de bulunması.
M.Ö. 628	<ul style="list-style-type: none"> • Zerdüşî dinin Belh kentinde ortaya çıkışı.
M.Ö. 550 - M.Ö. 330	<p>Akhamenid (Fars) İmparatorluğu</p> <ul style="list-style-type: none"> • Akhamenid İmparatorluğu ve imparator Büyük Dârâ (Darius)'nın döneminde Afganistan'ın tamamına kapsayacak şekilde genişleyerek zirveye ulaşması.
M.Ö. 329 - M.Ö. 326	<p>Büyük İskender Dönemi</p> <ul style="list-style-type: none"> • İran'ın fethinden sonra, Büyük İskender, Afganistan'ı işgal etti, fakat yerli halkı tam olarak denetim altına alamadı ve sürekli isyanlarla uğraştı.
M.Ö. 323	<ul style="list-style-type: none"> • Büyük İskender'in ölümü ve bölgenin başlangıçta Seleucid İmparatorluğu'nun denetimine girmesi,

	kuzeyde Baktrian devletinin kurulması ve güneyin Mauryan hanedanlığının eline geçmesi.
M.Ö. 312 - M.Ö. 260	Seleucid İmparatorluğu
M.Ö. 256 - M.Ö.130	Baktrian Devleti (Belh - Kuzey Afganistan) <ul style="list-style-type: none"> M.Ö. 2. yüzyılın ortalarına kadar güneye doğru genişleyen Baktrianlar, Parthian ve Saka (İskit) saldırıları sonucu yıkılması.
120 - 220	Kuşan İmparatorluğu, <ul style="list-style-type: none"> Budizm, Yüeciler tarafından bölgeye getirilmiştir ve Kuşan hanedanlığı yine Yüeciler tarafından Peşaver’de kurulmuştur. Kral Kanişka döneminde, ilk insan yüzlü ve dünyanın en büyük Buda heykelleri Bamyan’da yapıldı.
225 - 650	Sasani İmparatorluğu
400	<ul style="list-style-type: none"> Ak Hunlar’ın İşgali
652	<ul style="list-style-type: none"> Arapların İslam’ı Afganistan’a getirmeleri.
650 - 821	Arap Etkisi
860 - 960	Samanidler (Türkistan merkezli)
962-1040	Gazneliler Hanedanlığı (Horasan) <ul style="list-style-type: none"> Afganistan’ın İslam kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olması.
971-1030	<ul style="list-style-type: none"> Gazneli Mahmud’un dönemi, Gazneli yöneticiler arasında çatışma ve anlaşmazlıklar sonucu imparatorluk çöküş sürecine girmesi.
980	<ul style="list-style-type: none"> İbn-i Sina’ın Belh’de doğumu
1140- 1215	Goridler dönemi
1207	<ul style="list-style-type: none"> Mevlana Celalettin Rumi’nin Belh’de doğumu
1219 - 1221	Afganistan’ın Cengiz Han tarafından işgali.
1273	<ul style="list-style-type: none"> Marco Polo Afgan Türkistan’ında

1332-1370	Gorların yeniden yönetimi ele geçirmesi.
1370-1404	Timurlenk dönemi
1504-1519	Kâbil'in Babürler tarafından işgali.
1520-1579	<ul style="list-style-type: none"> • Beyazid Ruşen (Afgan aydını) Moğollara karşı isyanı (Ruşen 1579'da öldürüldü fakat bağımsızlık mücadelesi devam etti).
1613-1689	<ul style="list-style-type: none"> • Huşhal Han Hattak (Afgan şair) Moğollara karşı millî bir ayaklanmayı başlatması.
1708	<ul style="list-style-type: none"> • Mir Vaiz (Afgan bağımsızlığının öncüsü) 1622'den beri Safavi denetimindeki Kandahar'ı ele geçirerek bağımsızlığını ilan etmesi.
1715	<ul style="list-style-type: none"> • Mir Vaiz'in ölümü (mezarı Kandahar'dadır).
1722	<ul style="list-style-type: none"> • Mir Vaiz'in oğlu Mir Mahmud İsfahan'ı işgal etti ve aynı zamanda Durraniler ayaklanarak Herat'ı ele geçirmesi.
1725	<ul style="list-style-type: none"> • Mir Mahmud'un ölümü ve Afganlıların İran'daki denetimlerini kaybetmeye başlamaları.
1736	<ul style="list-style-type: none"> • Nadir Şah Afşar güneybatı Afganistan'ı ve güneydoğu İran'ı işgal etmesi.
1738	<ul style="list-style-type: none"> • Nadir Şah'ın Kandahar'ı ele geçirmesi.
1747	<ul style="list-style-type: none"> • Nadir Şah'ın öldürülmesi ve Afganlıların ayaklanması, • Ahmed Şah liderliğinde Afganlar Kandahar'ı ele geçirmesi ve Afganistan'ın kuruluşu.
1747--1773	<p>Ahmed Şah Abdali (Durrani) yönetimi</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ahmed Şah, Afganistan'ı birleştirir ve genişlemesini sağlar, Moğolları yenerek İndus'un batısını ve İranlıları yenerek de Herat'ı ele geçirir. • İmparatorluk, Orta Asya'dan Delhi'ye, Keşmir'den Arap Denizi'ne kadar genişler.
1773-1793	Timur Şah dönemi

	<ul style="list-style-type: none"> • Başkent'in Kandahar'dan Kâbil'e taşınması.
1793-1801	Zaman Şah dönemi
1801-1803	Mahmud Şah dönemi
1803-1809	Şah Süca dönemi <ul style="list-style-type: none"> • Herat'ın kaybedilmesi (1805) ve iç savaş.
1809-1818	<ul style="list-style-type: none"> • Mahmud'un tekrar tahtı ele geçirmesi ve iç savaş
1819-1826	<ul style="list-style-type: none"> • Timur Şah'ın oğulları arasında taht kavgası ve anarşi-iç savaş dönemi, • Sind'in sürekli olarak kaybedilmesi.
1826	<ul style="list-style-type: none"> • Dost Muhammed Han'ın Kâbil'i ele geçirmesi ve denetimi sağlaması.
1832--1833	<ul style="list-style-type: none"> • Herat savunması.
1834	<ul style="list-style-type: none"> • Peşaver'in Sihler tarafından ele geçirilmesi, • Ekber Han'ın Sihleri yenilgiye uğratması, fakat ülkedeki kargaşa nedeniyle Peşaver'i geri alamaması.
1836	<ul style="list-style-type: none"> • Dost Muhammed Han'ın ülkede birlik sağlaması, • Eski Emir Süca'nın taht için İngilizlerle işbirliği yapması.
1839-1842	<ul style="list-style-type: none"> • Birinci Afgan-İngiliz Savaşı, • Emir Dost Muhammed'in tahtı kaybetmesi ve Hindistan'a sürülmesi, • Şah Süca'nın İngilizler tarafından tahta oturtulması (1839-1842), • Şah Süca'nın Afganlar tarafından öldürülmesi (1842), • İngilizlerle mücadele ve Ekber Han'ın zaferi.
1843	<ul style="list-style-type: none"> • İngiliz birliklerinin yok edilmesinden sonra, Afganistan'ın yeniden bağımsızlığını kazanması ve sürgündeki Dost Muhammed Han'ın tekrar tahta çıkması (1843-1863).
1845	<ul style="list-style-type: none"> • Afgan kahramanı Ekber Han'ın ölümü

1855	<ul style="list-style-type: none"> • Dost Muhammed Han'ın Hindistan barış antlaşması imzalaması.
1859	<ul style="list-style-type: none"> • İngiltere'nin Belucistan'ı ele geçirmesi ve Afganistan'ın tamamen kara ile kuşatılmış bir ülke hâline gelmesi.
1863-1866	<p>Şir Ali dönemi</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rusların Buhara, Taşkent ve Semerkand'ı ele geçirmeleri.
1866-1867	<ul style="list-style-type: none"> • Muhammed Afzal'ın Kâbil'i işgali ve kendisini Emir ilan etmesi, • Muhammed Afzal'ın ölümü (1867).
1867-1868	<ul style="list-style-type: none"> • Muhammed Azam'ın tahta çıkması, • Muhammed Azam'ın İran'a kaçması (1868).
1868-1879	<ul style="list-style-type: none"> • Şir Ali'nin yeniden denetimi sağlaması.
1873	<ul style="list-style-type: none"> • Rus-Afgan sınırının belirlenmesi.
1878-1879	<ul style="list-style-type: none"> • İkinci Afgan-İngiliz Savaşı'nın başlaması, • İngiliz işgali ve Afgan direnişi, • Şir Ali'nin Mezar-ı Şerif'te vefat etmesi ve Emir Muhammed Yakup Han'ın denetimi ele alması.
1880	<ul style="list-style-type: none"> • Mayvand Savaşı, • Abdurrahman Han'ın tahta çıkışı, • İngilizlerin Afganistan'dan çekilmesi fakat dış ilişkilerinin denetimlerine almaları, • Nuristanlıların İslam'ı kabul etmesi.
1885	<ul style="list-style-type: none"> • Penceh Olayı, (Rusların Amu Derya'nın kuzeyindeki Penceh vahasını ele geçirmeleri)
1893	<ul style="list-style-type: none"> • Durand Hattı adı verilen Afganistan ile İngiliz Hindistan'ı (bugünkü Pakistan) sınırının belirlenmesi ve pek çok Afgan kabilesinin sınırın ötesinde kalması.
1895	<ul style="list-style-type: none"> • Afganistan'ın Rusya ile olan kuzey sınırının

	belirlenmesi.
1901	<ul style="list-style-type: none"> • Abdurrahman Han'ın ölümü ve oğlu Habibullah Han'ın Afgan Emiri olması.
1907	<ul style="list-style-type: none"> • St. Petesburg'ta İngiliz-Rus Antlaşması ve Afganistan'ın Rusya'nın ilgi alanının dışında olduğunun ilan edilmesi.
1918	<ul style="list-style-type: none"> • Mahmud Tarzi önderliğinde Afgan gazeteciliğinin başlaması.
1919	<ul style="list-style-type: none"> • Habibullah Han'ın öldürülmesi ve Amanullah Han'ın tahta çıkması, • İlk Afgan müzesinin kurulması.
1921	<ul style="list-style-type: none"> • Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı, • Dış işlerinin denetimini kendi eline alan Afganistan'ın bağımsızlığını ilan kazanması, • Modernleşme girişimlerinin başlaması.
1924	<ul style="list-style-type: none"> • Host ayaklanması, reformlardan taviz verilmesi.
1927-1928	<ul style="list-style-type: none"> • Kral Amanullah'ın yedi ay süren pek çok Avrupa ülkesi, Hindistan, Mısır, Türkiye ve İran'ı kapsayan Büyük Tur'u gerçekleştirmesi.
1929	<ul style="list-style-type: none"> • Reformlara tepkiler ve Saka'nın Oğlu'nun tahtı ele geçirmesi, • Kral Amanullah'ın ülkeden kaçışı, • Mahmud Tarzi'nin Türkiye'ye sığınması, • Nadir Han'ın Saka'nın Oğlu'nun dokuz aylık kargaşa yönetimine son vermesi ve tahta çıkması.
1933	<ul style="list-style-type: none"> • Nadir Şah'ın öldürülmesi ve 1973'e kadar iktidarda kalacak olan oğlu Zahir Şah'ın tahta çıkması, • Zahir Şah'ın amcası Haşim Han'ın başbakan olması, • Mahmud Tarzi'nin İstanbul'da ölümü.

1934	<ul style="list-style-type: none"> • ABD'nin Afganistan'ı resmen tanıması.
1938	<ul style="list-style-type: none"> • Afganistan devlet bankasının kurulması.
1940	<ul style="list-style-type: none"> • İkinci Dünya Savaşı'nda Afganistan'ın tarafsızlığının ilan edilmesi.
1947	<ul style="list-style-type: none"> • İngilizlerin Hindistan'dan çekilmesi ve Pakistan'ın kurulması.
1949	<ul style="list-style-type: none"> • Afganistan ve Pakistan arasındaki sınırı oluşturan Durand Hattı'nı Afganistan'ın tanımadığını ilan etmesi, • Pakistan sınırları içinde Peştunistan'da yaşayan Peştunların bağımsızlıklarını ilan etmesi.
1953	<ul style="list-style-type: none"> • Prens Muhammed Davud'un başbakan olması.
1954	<ul style="list-style-type: none"> • Afganistan'ın ordusunu modernleştirmek için malzeme talebinin ABD tarafından reddedilmesi.
1955	<ul style="list-style-type: none"> • Askerî yardım için Davud'un Sovyetler Birliğine yönelmesi, • Peştunistan sorununun alevlenmesi.
1956	<ul style="list-style-type: none"> • Kruçev ve Bulgaristan'ın Afganistan'a yardım etmeyi kabul etmesi, • Afganistan'ın Sovyetler Birliği ile yakınlaşması.
1959	<ul style="list-style-type: none"> • Kadınlara purda giyme serbestisi tanınması, • Kadınlara üniversiteye gitme hakkı verilmesi, • Kadına çalışma hakkı verilmesi.
1961	<ul style="list-style-type: none"> • Peştunistan sorunu nedeniyle Afganistan ve Pakistan'ın savaşın eşiğine gelmesi.
1963-1964	<ul style="list-style-type: none"> • Zahir Şah'ın Davud Han'ın istifasını istemesi ve Dr. Muhammed Yusuf'un başbakan olması.
1964	<ul style="list-style-type: none"> • Yeni anayasanın kabul edilmesi.
1965	<ul style="list-style-type: none"> • Afgan Komünist Partisi'nin gizlice kurulması, • Yeni anayasaya göre ilk genel seçimin yapılması, • Babrak Karmal'ın parlamenter olması,

	<ul style="list-style-type: none"> • Dr. Muhammed Yusuf'un ikinci kez hükümeti kurması.
1969	<ul style="list-style-type: none"> • İkinci genel seçim, • Babrak Karmal ve Hafızullah Amin'in parlamenter olması.
1972	<ul style="list-style-type: none"> • Muhammed Moussa'nın başbakan olması.
1973	<ul style="list-style-type: none"> • Zahir Şah yurtdışındayken, Afgan Komünist Partisi'nin desteğini alarak Davud Han'ın askerî bir darbe ile yönetimi ele geçirmesi, • Davud Han'ın monarşiyi kaldırması, kendisini devlet başkanı ilan etmesi ve Afganistan Cumhuriyeti'nin kurulması.
1978	<ul style="list-style-type: none"> • Komünist darbe ve Davud Han'ın öldürülmesi, • Nur Muhammed Terakki'nin devlet başkanı ve Karmal'ın başkan yardımcısı olması, • Sovyetler Birliği ile dostluk antlaşması imzalanması, • Kitlesele tutuklamalar, işkence ve ülkede gerilimin artması, • Mücahit hareketinin doğuşu.
1979	<ul style="list-style-type: none"> • Kitlesele cinayetler ve ABD büyükelçisinin öldürülmesi, • Terakki'nin öldürülmesi ve Hafızullah Amin'in başkan olması, • Amin'in öldürülmesi ve Babrak Karmal'ın başa geçmesi, • Sovyet İşgali.
1980	<ul style="list-style-type: none"> • Necibullah'ın gizli servisin başına getirilmesi.
	<ul style="list-style-type: none"> • BM gözlemcilerinin insan hakları ihlallerini incelemek üzere Afganistan'a gönderilmesi.
1986	<ul style="list-style-type: none"> • Karmal'ın yerine Necibullah'ın başkan olması.

1987	<ul style="list-style-type: none"> • Necibullah'ın ateşkes önerisinin Mücahitler tarafından reddedilmesi, • Mücahitlerin Sovyet güçlerine karşı önemli başarılar elde etmesi.
1988-1989	<ul style="list-style-type: none"> • Cenova'da barış antlaşması imzalanması, • Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesi, • Mücahitlerin sürgünde hükümet kurması ve Sibgetullah Mücedidi'yi hükümet başkanı olarak seçmesi.
1992	<ul style="list-style-type: none"> • Mücahitlerin Kâbil'i ele geçirmesi ve Afganistan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşması, • Necibullah'ın BM'e sığınması, • Profesör Burhaneddin Rabbani'nin başkan seçilmesi.
1994	<ul style="list-style-type: none"> • Taliban'ın doğuşu ve Rabbani hükümetine karşı hızla gelişmesi, • Dostum ve Hikmetyar'ın Rabbani hükümetine karşı mücadeleye devam etmesi ve sonuç olarak Kâbil'in kuşatılması.
1995	<ul style="list-style-type: none"> • Taliban'ın güçlenmesi, • İran ve Pakistan'ın artan müdahaleleri.
1996	<ul style="list-style-type: none"> • Hizb-i İslami başkanı Gülbettin Hikmetyar'ın Rabbani ile barış anlaşması imzalaması ve başbakan olması, • Taliban'ın Kâbil'i ele geçirmesi, Rabbani hükümetinin Kâbil'den kaçması ve Necibullah'ın idam edilmesi, • Hükümet, Hizb-i Vahdet ve Dostum arasında ittifak oluşturulması, • Taliban'ın kadına yönelik baskı yöntemlerine başvurması, erkeklerin sakal bırakmaya zorlanması

	<p>ve geleneksel buzkaşı oyununun yasaklanması,</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hükümetin Taliban'a desteği nedeniyle Pakistan'ı suçlaması, • Taliban tarafından kitlesel insan hakları ihlalleri.
1998	<ul style="list-style-type: none"> • Kuzey Afganistan'da deprem olması, • Taliban'ın Mezar-ı Şerif'i ele geçirmesi ve binlerce sivil katletmesi, • Usame bin Ladin tarafından kullanıldığı iddia edilen terörist kampları yok etmek amacıyla ABD'nin Host bölgesine hava saldırısı, • İranlı diplomatların öldürülmesi nedeniyle Taliban rejimi ile İran arasında gerilimin artması.
1999	<ul style="list-style-type: none"> • Doğu Afganistan'da deprem olması, • Afganistan'da barışın sağlanması için eski kral Zahir Şah'ın Loya Jirgayı toplantıya çağırması ve Taliban tarafından itibar edilmemesi, • Usame bin Ladin'e sığınma sağlayan Taliban'a karşı, BM Güvenlik Konseyi tarafından yaptırımlar uygulanması,
2000	<ul style="list-style-type: none"> • Terörü ve uyuşturucu üretimini desteklemesi nedeniyle BM Güvenlik Konseyi tarafından Taliban'a karşı yeni yaptırımlar uygulanması.
2001	<ul style="list-style-type: none"> • Kâbil Müzesi, Gazne'deki tarihî alanların ve Bamyân'daki Buda heykellerinin Taliban tarafından parçalanması, • Müslüman olmayanların farklı şekilde giyinmeye zorlanması, • Ahmed Şah Mesud'un öldürülmesi, • 11 Eylül saldırıları nedeniyle ABD'nin hava saldırısı, • Taliban'ın Mezar-ı Şerif'in denetimini

	<p>kaybetmesi,</p> <ul style="list-style-type: none"> • Afgan siyasi grupları tarafından Bonn Antlaşmasının imzalanması ve geçici başkanlığa Hamid Karzai'nin getirilmesi.
2002	<ul style="list-style-type: none"> • Eski kral Zahir Şah'ın Afganistan'a dönmesi, • Loya Jirga'nın Hamid Karzai'yi geçiş hükümeti başkanı seçmesi ve Karzai'nin 2004 seçimlerine kadar yönetimi üstlenmesi.
2003	<ul style="list-style-type: none"> • Kâbil'in güvenliğini NATO'nun üstlenmesi.
2004	<ul style="list-style-type: none"> • Yeni anayasanın kabul edilmesi, • Seçimlerin yapılması ve Hamid Karzai'nin yeniden başkanlığı kazanması.
2005	<ul style="list-style-type: none"> • Dostum'un Genelkurmay Başkanlığı'na atanması.

Ek-3: Afganistan Anayasası (9 Nisan 1923)

Nizamname-i Esasi-i Devlet-i Ali-yi Afganistan⁶⁶⁶

Madde 1: Afganistan, iç ve dış işlerinin yönetiminde tamamen özgür ve bağımsızdır. Ülkenin tamamı majeste kralın otoritesi altındadır ve ülkenin farklı kesimleri arasında ayırım yapılmaksızın bir bütün olarak yönetilir.

Madde 2: Afganistan'ın dinî, kutsal İslam dinîdir. Afganistan'da ikamet eden Yahudiler ve Hindular gibi diğer dinlerin mensupları, toplumun huzurunu bozmamak şartıyla devletin tam korumasına sahiptirler.

Madde 3: Kâbil, Afganistan'ın başkentidir fakat bütün Afgan halkı, devletten eşit muamele görme hakkına sahiptir ve Kâbil halkı, ülkenin diğer kentleri ve köyleri üzerinde herhangi bir özel ayrıcalığa sahip değildir.

Madde 4: Majeste Kral tarafından Afgan milletin bağımsızlığı ve gelişmesi için yapılan olağanüstü görevlerden dolayı, asil Afgan milleti, bizzat majeste ve Afgan halkı tarafından seçilen erkek varisler yoluyla kralın halefini garanti eder. Tahta çıkan majeste kral, asillere ve halka, Şeriat ilkelerine ve bu anayasaya göre yöneteceğine, ülkesinin bağımsızlığını koruyacağına ve milletine sadık kalacağına yemin eder.

Madde 5: Majeste kral gerçek İslam dinînin hizmetkârı ve koruyucusudur ve bütün Afgan vatandaşlarının hükümdarı ve kralıdır.

Madde 6: Ülkenin işleri, kral tarafından seçilen ve atanan bakanlar tarafından yönetilir. Her bakan kendi bakanlığından sorumludur; bu yüzden kral sorumlu değildir.

⁶⁶⁶ Afganistan Anayasaları, www.afghan-web.com/politics/

Madde 7: Kralın adının Cuma hutbesinde okunması; kral adına para basılması; uygun kanunlar çerçevesinde memurların rütbelerinin belirlenmesi; madalya ve şilt verilmesi; başbakanın ve diğer bakanların seçimi ve atanması, görevden alınması veya tayin edilmesi; kanunların onaylanması; kanunların ve Şeriat'ın yürürlüğe konulması ve korunması; Afganistan silahlı kuvvetleri komutanı olması; askerî düzenlemelerin ve kuralların yürürlüğe konulması ve korunması; savaş ilan edilmesi, barış ve diğer antlaşmaların yapılması; genel af ilan edilmesi ve cezaların affedilmesi veya hafifletilmesi, majeste kralın yetkileri arasındadır.

Afganistan Vatandaşlarının Genel Hakları

Madde 8: Afganistan krallığında yaşayan herkes, din ve mezhep farkı olmaksızın Afganistan vatandaşı olarak kabul edilir. Afgan vatandaşlığı ilgili kanunun hükümlerine göre edinilebilir veya kaybedilebilir.

Madde 9: Bütün Afganistan vatandaşları, bireysel özgürlüğe sahiptir ve başkalarının özgürlüğü tecavüzden men edilmiştir.

Madde 10: Bireysel özgürlük, her türlü ihlal ve tecavüze karşı korunmuştur. Hiç kimse, Şeriat mahkemesi kararı veya uygun kanunların hükümleri dışında tutuklanamaz ve cezalandırılmaz. Kölelik tamamıyla kaldırılmıştır. Erkek veya kadın hiç kimse başkalarını köle olarak çalıştıramaz.

Madde 11: Ülke içindeki gazetelerin basım ve yayımı, ilgili basın kanununa göre serbesttir. Gazete yayınlama hakkı, Afganistan devleti ve vatandaşlarına aittir. Yabancı yayınlar, hükümet tarafından düzenlenir veya yasaklanır.

Madde 12: Afganistan vatandaşları, ilgili kanun hükümlerine göre, ticari, sanayi ve tarımsal amaçlarla özel şirketle kurma hakkına sahiptir.

Madde 13: Afganistan vatandaşları, devlet memurları veya başkaları tarafından Şeriat'a ve ülkenin diğer kanunlarına karşı yapılan iş ve eylemleri düzeltmek için devlet memurlarına, bireysel veya topluca dilekçe verme hakkına sahiptir. Söz konusu olaylarda dilekçeleri dikkate alınmayan vatandaşlar, sırasıyla üst makamlara başvurabilirler ve hâlâ kendilerini mağdur hisseden vatandaşlar doğrudan krala başvurabilir.

Madde 14: Her Afganistan vatandaşı, uygun müfredat kapsamında ücretsiz eğitim hakkına sahiptir. Yabancıların Afganistan'da okul açması yasaktır, fakat öğretmen olarak istihdam edilirler.

Madde 15: Afganistan'daki bütün okullar, birlik ve disiplin esasına dayalı olarak bütün vatandaşların bilimsel ve millî eğitiminin geliştirilmesiyle görevli hükümetin denetimi ve gözetimi altındadır, fakat inançların öğrenim yöntemlerine ve dinlerin korunmasına ve mülteci vatandaşlara (Hindulara ve Yahudilere) müdahale edilmeyecektir.

Madde 16: Bütün Afganistan vatandaşları, şeriat ve devlet kanunları çerçevesinde eşit haklara ve ödevlere sahiptir.

Madde 17: Bütün Afganistan vatandaşları, devletin ihtiyaçları ve nitelikleri ve yetenekleri kapsamında kamu görevlerinde çalışma hakkına sahiptir.

Madde 18: Belirlenen bütün vergi biçimleri, kanuna uygun ve vatandaşın servet ve gücüyle orantılı olarak toplanacaktır.

Madde 19: Afganistan'daki herkesin mülkiyetindeki menkul ve gayri menkuller koruma altındadır. Eğer bir gayrimenkul, özel kanun hükümleri çerçevesinde, devlet tarafından kamusal bir amaç için talep edilirse, önce mülkün bedeli ödenecek ve daha sonra kamulaştırılacaktır.

Madde 20: Bütün Afgan vatandaşlarının ikametleri ve evleri, dokunulmazdır ve ne devlet memurları ne de başkaları, vatandaşın evini izinsiz olarak veya yasal olmayan bir şekilde ihlal edemez.

Madde 21: Adli mahkemelerde bütün anlaşmazlıklar ve davalar, şeriat ve genel vatandaşlık ve ceza kanunlarının ilkelerine göre kararlaştırılacaktır.

Madde 22: Müsadere ve zorla çalıştırma, uygun kanun hükümleri çerçevesinde savaş zamanı gereken işçilik hizmetleri hariç, tamamen yasaktır.

Madde 23: Nizamnamelerde gerekenler dışında, kimseden hiçbir şey talep edilmeyecektir.

Madde 24: Her türlü işkence yasaktır. Genel ceza kanunu ve askerî ceza kanunu hükümleri hariç, hiç kimseye ceza uygulanamaz.

Bakanlar

Madde 25: Hükümetin idari sorumluluğu, bakanlar kuruluna ve bağımsız idareler (idare-i müstakil) verilmiştir. Bakanlar kurulunun başkanı, majeste kraldır. Yokluğunda başkan vekili, başbakan olacaktır veya başbakanın yokluğunda bakanlık sıralamasına göre önde olan bakan olacaktır.

Madde 26: Bir bakanın yokluğunda vekaleten görevlendirilen bakan, asil bakanın yetki ve haklarının tümüne sahip olacaktır.

Madde 27: Her yıl bağımsızlık kutlamaları öncesi majeste kral tarafından belirlenecek bir günde, özel bir yüksek meclis (durbar-ı ali), toplanacaktır. Bu meclisin başkanı majeste kral olacaktır ve üst düzey devlet memurları, halkın ileri gelenleri, asiller ve özellikle kral tarafından seçilecek diğer kişilerden oluşacaktır. Bu mecliste, her bakan ve bağımsız birimlerin başkanları, açılış oturumunda yıl boyunca gerçekleştirdikleri başarı ve hizmetlerini rapor edeceklerdir.

Madde 28: Majeste kral, başbakanı ve diğer bakanları seçecek ve atayacaktır.

Madde 29: Bakanlar kurulu, hükümetin iç ve dış politikasını oluşturacaktır. Majeste kralın onayını gerektiren, bakanlar kurulu kararları, antlaşmalar, sözleşmeler ve diğer konular, onaydan sonra yürürlüğe girecektir.

Madde 30: Her bakan, kendi bakanlığına ilişkin görevlerin yerine getirilmesinde tam yetkilidir. Kralın kararını gerektiren konular, krala ve bakanlar kurulu mevzuatı kapsamında olanlar bakanlar kuruluna havale edilecektir. Bakanlar kurulu, havale edilen konuları kendi özel kanununa göre görüşecek ve kararları imzalayacak ve görüşler kurul tarafından açıklanacaktır.

Madde 31: Bütün bakanlar, hem genel hükümet politikasının bütünüyle hem de bakanın kendi bireysel sorumlukları kapsamında majeste krala karşı sorumlu olacaktır.

Madde 32: Majeste kralın bakanlara yönelik sözlü ifade ve emirleri, yazılı hâle getirilecek ve kral tarafından imzalanacaktır.

Madde 33: Bakanların resmî olarak yetkilerini kötüye kullanmalarına ilişkin yargılamalar, bu konudaki özel kanuna göre, önce yüksek mahkemede (divan-ı ali) yapılacaktır. Resmî görev alanlarının dışında kişisel olarak yetkilerini kötüye kullanmalarına ilişkin yargılamalar, sıradan vatandaşlar gibi, adli mahkemelerde yapılacaktır.

Madde 34: Yüksek mahkeme öncesi suçlanan bir bakan, yargılama sonuçlanıncaya kadar resmî görevlerinden geçici olarak alınacaktır.

Madde 35: Çeşitli bakanlıkların büyüklüğü, teşkilatlanması ve bunların görev ve sorumlulukları, Afgan devletinin temel teşkilat kanununda (nizamname-yi teşkilat-ı esasi-i Afganistan) belirtilmiştir.

Devlet Memurları

Madde 36: Memurlar, liyakat esasına ve ilgili kanuna göre atanacaktır. Hiç bir memur, istifa etmedikçe veya görevini kötüye kullanmadıkça veya devlet menfaati gerektirmedikçe görevinden uzaklaştırılmaz. İyi sicil alan memurlara, uygun terfi ve sonuçta emeklilik aylığı sağlanacaktır.

Madde 37: Memurların görevleri, ilgili kanunda tanımlanmıştır. Her memur ilgili kanun kapsamında görevlerini yerine getirmekten sorumludur.

Madde 38: Bütün memurlar amirlerinin yasal emirlerine uymak zorundadır. Eğer bir emir yasal değilse, memur, konuyu bakanlık merkezî yetkililerine bildirmekle görevlidir. Eğer kendi bakanlığının merkezî yetkililerine bildirmeksizin bu emri yerine getirirse, emri veren memurla eşit derecede sorumlu olacaktır.

İl Meclisleri ve Genel Meclis

Madde 39: Bu vesile ile kraliyet başkentinde bir genel meclis ve il ve ilçe merkezlerinde yerel meclisler kurulacaktır, bu meclisler danışmanlık organı olarak hareket edeceklerdir.

Madde 40: Genel ve yerel danışma meclisleri, hem atanmış hem de seçilmiş üyelerden oluşacaktır.

Madde 41: Danışma meclislerinin atanacak üyeleri, Afganistan temel devlet teşkilatı kanununda belirtilen memurlardır. Genel meclisin atanacak üyeleri doğrudan kral tarafından seçilecek ve atanacaktır. Atanacak üye sayısı, seçilecek üye

sayısına eşit olacaktır. Seçilecek üyeler halk tarafından seçilecek ve atanacaktır. Afganistan temel teşkilat kanununun ayrı maddeleri, bu üyelerin seçim usullerini belirtmektedir.

Madde 42: Genel ve yerel meclislerin temel teşkilat kanununda belirtilenlerin yanı sıra görevleri:

A) sanayi, ticaret, tarım ve eğitimin geliştirilmesi için hükümete tavsiyelerde bulunmak,

B) vergilendirme ve genel hükümet yönetimi konularındaki düzensizliklere ilişkin olarak iyileştirme talebini içeren bir görüşle, hükümete başvurmak,

C) bu anayasanın halka sağladığı temel hakların herhangi birinin ihlaline ilişkin olarak hükümete şikayette bulunmak.

Madde 43: Danışma meclisleri tarafından yapılan teklifler, başvurular ve şikayetler, öncelikle ilgili ilçenin yöneticisine veya valiye sunulacaktır. Bu vali veya yerel yönetici, yetkisi dahilinde uygun tedbirleri alacaktır. Eğer bu tedbirler onun yetkilerini aşarsa, konu, gereken işlemi yapmak üzere ilgili bakanlığa iletilecektir veya gereken durumlarda, madde 30 veya konunun hukuki bir niteliği varsa madde 46 kapsamında gereği yapılacaktır.

Madde 44: Vali veya diğer yerel yetkiliye bir başvuru, teklif veya şikayet sunulduktan sonra bir ay içinde bir cevap danışma meclisi tarafından alınmazsa, konu genel meclise doğrudan, söz konusu meclisin inisiyatifıyla gönderilebilir.

Madde 45: Genel meclisi, bu durumda, konu hakkında görüş oluşturarak ilgili bakanlığa gönderecektir. Eğer bakanlık, bu konudaki işlemi geciktirirse, genel meclis doğrudan majeste krala başvuracaktır.

Madde 46: Hükümet tarafından hazırlanan ve teklif edilen kanun tasarıları, genel meclis tarafından incelenecek ve görüşülmek üzere bakanlar

kuruluna gönderilecektir. Her iki organ tarafından onaylandığı takdirde, onay için majeste kral gönderilebilir, daha sonra bu tasarılar kanunlaşır.

Madde 47: Genel meclisin sürekli atanmış üyelerinin yanı sıra, ilçe ve il yöneticileri ve general valiler ve tuğgeneral (liva mişr) rütbesinin üzerindikilerden bazı üst düzey devlet memurları ve subaylar, yeni bir makama atanıncaya kadar genel meclisin geçici üyeleri olarak atanabilirler.

Madde 48: Genel meclis, genel bütçe kanununda (nizamname-i bütet) belirtildiği şekilde maliye bakanlığı tarafından hazırlanan yıllık bütçeyi inceleyecektir.

Madde 49: Genel meclis, hükümet ve yabancılar arasında yapılan tüm antlaşma, anlaşma ve sözleşmeleri inceleyecektir.

Mahkemeler

Madde 50: Genel yargılama kanununda (nizamname-i muhakeme) belirtilen bazı özel konularda hâkimin kapalı yargılama istemesi dışında, bütün adli mahkemelerdeki yargılamalar, açık yapılacaktır.

Madde 51: Her vatandaş veya şahıs mahkemeye çıkmadan önce, haklarının korunmasını sağlayacak her türlü yasal imkânı kullanabilir.

Madde 52: Mahkemeler, kendi sorumluluğunda olan duruşmaları ve davaların sonuçlandırılmasını geciktirmeyecektir.

Madde 53: Mahkemelere hiçbir engelleme ve müdahale yapılamaz.

Madde 54: Mahkemelerin çeşitleri ve hiyerarşisi Afganistan devlet temel teşkilat kanununda belirtilmiştir.

Madde 55: Özel bir dava veya konu hakkında duruşma yapmak ve karar vermek için, mevcut hukuki çerçevede dışında, hiçbir özel mahkeme kurulamaz.

Yüksek Mahkeme

Madde 56: Bakanların özel olarak yargılanması amacıyla geçici olmak üzere gerektiğinde bir yüksek mahkeme kurulacaktır. Bu mahkeme görevini tamamladıktan sonra feshedilecektir.

Madde 57: Bu mahkemenin yapısı ve yargılama usulleri, özel bir kanunda belirtilecektir.

Mali İşler

Madde 58: Vergilerin toplanması genel vergi kanunlarına göre yapılacaktır.

Madde 59: Devletin gelir ve giderlerinin ayrıntılı olarak yer aldığı yıllık bir bütçe hazırlanacak ve devletin bütün gelir ve giderleri, bu bütçeye göre olacaktır.

Madde 60: Her yılın sonunda, bütçede ayrıntılı olarak belirtilen bir önceki yılın artan gelir ve giderlerine ilişkin bir mali rapor hazırlanacak.

Madde 61: Bu amaç için çıkarılan özel bir kanuna göre, mali denetim birimi kurulacaktır. Bu mali denetim biriminin ana işlevi, devletin gelir ve giderlerinin bütçede yer alanlarla uyumlu olup olmadığını araştırmak ve raporlamak olacaktır.

Madde 62: Mali raporun ve bütçenin yapısı ve uygulaması, bu amaç için çıkarılan özel kanunda belirtilmiştir.

İl Yönetimi

Madde 63: İl yönetimi üç ana ilke üzerine kurulmuştur:

- 1) yetki devri;
- 2) görevlerin açıkça tanımlanması;
- 3) sorumlulukların açıkça belirlenmesi.

İl memurlarının bütün görevleri yukarıdaki temel ilkelere ve ilgili kanunlara göre belirlenmiştir. Bu memurların yetkisi, aynı zamanda, bu ilkeler ve kanunlar tarafından sınırlandırılmıştır ve her memur, bu çerçevede amirlerine karşı sorumludur.

Madde 64: Bakanlıkların taşra birimleri, illerde kurulur ve konulara bağlı olarak vatandaşlar, başlangıçta sorunlarının çözümü için bu birimlere başvurmalıdırlar.

Madde 65: Bakanlık birimlerinin memurları tarafından vatandaşların sorunlarının çözümü bulunamazsa veya bu memurlar kanunlar çerçevesinde konuyu sonuçlandırmazlarsa, mağdur olan vatandaşlar, bakanlık biriminin amirlerine veya gerekirse ilçe veya il yöneticisi kaymakam veya askerî valiye başvurabilir.

Madde 66: Belediyelerin teşkilat, işlev ve görevleri belediyeler özel kanununda (nizamname-i belediye) belirtilmiştir.

Madde 67: Askerî hükümet ve askerî yönetim, hükümet tarafından, kamu güvenliğini tehdit eden itaatsizlik ve isyan işaretlerinin görüldüğü ülkenin her hangi bir kısmında ilan edilebilir.

Diğer Maddeler

Madde 68: Temel eğitim bütün Afganistan vatandaşları için zorunludur. Çeşitli müfredat ve bilim dalları, özel bir kanunda belirtilir ve uygulanacaktır.

Madde 69: Her ne gerekçe ile olursa olsun, bu anayasanın hiçbir maddesi iptal edilemez ve geçici olarak yürürlükten kaldırılamaz.

Madde 70: Bu anayasa, devlet konseyi üyelerinin üçte iki çoğunluğunun teklifi, takiben bakanlar kurulunun uygun bulması ve majeste kralın onayı ile gerekli durumlarda değiştirilebilir.

Madde 71: Bu anayasanın herhangi bir maddesinin veya diğer devlet kanunlarının açıklaması veya yorumlanması gerektiğinde devlet konseyine başvurmak gerekir ve devlet konseyinin düzeltilmesi ve açıklaması ve bakanlar kurulunun onayını takiben basılır ve yayınlanır.

Madde 72: Yasama sürecinde, halkın mevcut hayat şartları, zamanın ihtiyaçları ve özellikle Şeriat hukukunun gerekleri, dikkate alınacaktır.

Madde 73: Bireysel haberleşme güvenliği, bütün vatandaşların haklarından biridir ve postaneler tarafından yerine getirilen tüm iletişim hizmetlerinde, arama için bir mahkeme emri olmadıkça, arama ve denetim yapılmayacak ve alındığı aynı şartlarda adrese teslim edilecektir.

Bu anayasanın maddeleri bakanlar ve doğu ilinde toplanan büyük bir meclisteki (loya jirga) bütün halk temsilcileri tarafından oybirliğiyle kabul edilmiştir ve yüce Afganistan devletinin başarıyla oluşumu için, bu büyük meclisin 872 üyesi tarafından imzalanmış ve mühürlenmiştir. Bizim istek ve talimatımız, bu anayasanın devletin diğer kanunları arasında yer alması ve bütün maddelerinin uygulanmasıdır.

(Kral Amanullah'ın mührü)

9 Nisan 1923 Anayasası, 1924'de toplanan loya jirga tarafından değiştirildi. Değişiklikler, 28 Ocak 1925'te yürürlüğe girdi. Anayasa'da yapılan değişiklikler;

Madde 2: “Afganistan’ın dinî kutsal İslam dinîdir ve resmî mezhebi yüce Hanefiliktir” ve “Hindular ve Yahudiler özel vergi ödemek ve ayırıcı giysiler giymek zorundadır” hükümleri eklenmiştir.

Madde 9: “Afgan vatandaşları, mezhep ve Afganistan’ın siyasi kurumları tarafından sınırlandırılır” hükmü eklenmiştir. Böylelikle, önceki anayasa metninde bireysel ayrımcılık ortadan kaldırılmak istenmiş, fakat bu eklenen hüküm ile Madde 2 de dikkate alındığında, vatandaşın özgürlüğü dinî olarak sınırlandırılmıştır.

Madde 24: “Şeriat hükümleri çerçevesinde ve Şeriat hükümlerine göre kanunlaştırılan diğer kanunlara göre yapılan cezalandırmalar hariç” hükmü maddenin sonuna eklenmiştir.

Madde 25: Başbakan ve kralın özel ilişkileri nedeniyle“vekil” kelimesi metinden çıkarılmıştır.

Madde 42 (B): Yerel düzeyde vergilendirmeyi önlemek ve verilendirme yetkisini merkezî hükümetin denetimi altında tutmak için, vergilendirme kelimesinden önce “devlet” kelimesi eklenmiştir.

Ek-4: Türk-Afgan İşbirliği Antlaşmaları (1921 ve 1928)

Türk-Afgan Antlaşması, 1 Mart 1921'de Moskova'da bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi murahhasları Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Rıza Nur Beylerle Muhammed Veli Han arasında imzalanmıştır.

Başlıca maddeleri şunlardır, bu maddeler o zamanın havasını iyice gösterdikleri için aynen alınmıştır. Giriş şöyledir:

Devlet-i Aliyye-i Türkiye ve Afganistan, kendilerinin revabıt-ı samimiye-i kalbiye ile yekdiğerine merbut, bir emel ve maksad-ı mukaddes ile mütehassis, maddi ve manevi menafî-i aliye-i müştereke-i tammeye malik buldukları, Devleteyn-i müşarünileyhimadan birinin saadet ve felaketinin diğèrinin saadet ve felaketini mucip olacağı kanaat ve iman ile Şark aleminin devr-i teyakkuz ve intibah ve istihlasının başladığını kemal-i menn u şükran ile görüldüğü şu anda ezmine-i mazideki gibi irtibatsız ve münferid kalmalarının artık mümkün olamayacağına ve uhdelerine bir takım vazaf-i tarihiyenin müterettip olduğunun zaruretine hükmederek bir vücudun azası gibi tarafeynden birine gelecek renc u âzardan diğèr tarafın müteessir ve müteezzi olacağını tabii gören bu iki kardeş devlet ve millet beyinlerinde öteden beri caygir olan vahdet-i maneviye ve ittifak-ı tabiiyi saha-i siyasiyeye nakl ile ittifak-ı maddi ve resmî hâline kalb ve umum Şarkın ati-i mes'udu namına bir mukaddemet ül- hayr olmak üzere aralarında teyemmünen bir ittifak muahedenamesi akteylemeye karar vermişler.

Birinci Madde. - İla Maşaallah bir hayat-ı müstakil süren Türkiye devleti en samimi ve vicdani revabıt ile merbut bulunduğu Devlet-i aliyye-i Afganistanı manay-ı hakiki-i tamı ile tanımayı bir farize bilir.

İkinci Madde. - Tarafeyn-i aliyeyn-i akideyn bütün Şark milletlerinin azadı ve hürriyet-i kamileye ve hakk-ı istiklale malik olduklarını ve bunlardan her milletin bizatihi ve arzu ettiği her hangi bir usul ve tarz-ı idare-i hükümet ile

kendisini idarede muhtar olduğunu, Buhara ve Hiva devletlerinin istiklalini tasdik ederler.

Üçüncü Madde. - Devlet-i aliyye-i Afganistan asırlardan beri İslamiyete rehberlik ve hidemat-ı bergüzide ifa etmiş olan ve alem-i hilafeti elinde tutan Türkiye'nin bu babta muktedabiha olduğunu bu münasebetle de tasdik eder.

Dördüncü Madde. - Tarafeyn-i akideynden biri, Şarkı istila veya istismar siyasetini takip eden her hangi emperyalist bir devlet tarafından diğerine vaki olacak tecavüzü bizzat kendine vaki olmuş addederek vesait-i mevcude ve mümkinesiyle defeylemeği kabul eder.

Beşinci Madde. - Tarafeyn-i akideynden her biri diğerinin hâl-i ihtilafta bulunduğu üçüncü bir devletin menafine muvafık veya taraf-ı diğer âkidin menafine muzir hiç bir muahede ve mukavele-i düveliyeyi akdeylememegi ve her hangi bir devletle muahede akdedeceği zaman evvelce diğer tarafı haberdar eylemeyi taahhüd eyler.

Altıncı Madde. – Tarafeyn-i akideyn aralarındaki münasebat-ı iktisadiye ve ticariyelerinin ve şebenderlik muamelatının tanzimi için lazım gelen mukavelatı ayrıca akdedeceklerdir ve şimdiden merkezlerine sefir göndereceklerdir.

Yedinci Madde. - Tarafeyn-i âkideyn iki memleket arasında muntazam ve hususi postalar ihdas ederek vaziyet-i siyasiyeleriyle maarif, ticaret vesair ahval ve vaziyetten her nevi ihtiyacat ve arzularından mütekabilen ve en seri bir surette yekdiğerine malûmat vereceklerdir.

Sekizinci Madde. - Türkiye Afganistan'a harsen yardımı. muallim ve zabıt göndermeyi ve bu heyet-i muallimin ve zabitanın lâakal beş sene hizmette kolmasını ve müddet-i mezkiirenin inkızasında Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir heyeti muallime göndermeyi taahhüt eyler.

Dokuzuncu Madde. - Bu muahedename asgari müddet zarfında tasdik edilecek ve o andan itibaren mer'iyî ul-ahkam olacaktır.

Onuncu Madde. - Bu muahedename iki nüsha olarak Moskova'da tanzim ve tarafeyn murahhasları tarafından imza ve teati edilmiştir. Bu muahede bin üç yüz otuz dokuz sene-i hicriyesi Cemaziyelihihinin yirmi birinci gününe müsadif bin üç yüz otuz yedi senesi martının birinci salı günü imza edilmiştir.⁶⁶⁷

Türk-Afgan Antlaşması (1928) Amanullah Han'ın Türkiyeyi ziyareti sırasında 1 Mart 1921 (1337) anlaşmasını genişleten "Türkiye ve Afgan arasında muhadenet ve teşrik-i mesai muahedenamesi" adıyla yeni bir anlaşma imzalanır. Ana çizgileri aşağıdadır:

"Türkiye ve Afganistan Devleteyn-i Aliyyeteyni gerek maddi ve gerek manevi rabıta ve münasebetlerinin ve gerek biraderi vaziyetlerinin ve hissiyatlarının ve sair ihtiyaçlarının birliğine binaen asr-ı hazırın iki millet için günden güne ihdas ve istilzam eylediği vezaifi nazar-ı mülahazaya alarak teyemmünen aralarında münakid 1 Mart 1337 ve 11 Hut 1299 tarihli muahede ile mevcut ve berkarar olan kardeşlik ve dostluk bağlarının ve samimi rabıtalarının daha sağlam ve metin esasata ibtina ettirilmesini arzu eylediler. Ve bu maksadın istihsali için bir dostluk ve siyasi ve iktisadi teşrik-i mesai ahidnamesi akdinî lazım addederek.

"Birinci Madde. - Türkiye Cumhuriyeti ile Afgan Kırallığı beyninde ve kezalik iki millet arasında ihlali gayr-i kabil sulh ve samimi ve ebedi muhadenet cari olacaktır.

"İkinci Madde.- Tarafeyn-i akideynden biri aleyhinde ahar bir veya bir kaç devlet tarafından bir hareket-i hasmane vaki olduğu taktirde diğer taraf-ı akid o tecavüzün men'i emrinde bütün gayret ve mesaisini sarf etmeyi ve bu mesaiye rağmen harp emr-i vaki olduğu hâlde iki hükümet yüksek menfaatlerine muvafık

⁶⁶⁷ BCA Dosya Nu: 114-4, Sayı: 1040, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.29..11, Tarih: 3/7/1921; Bayur, a.g.e., s.535-537.

olan musip kararı teharri etmek üzere vaziyeti aralarında tekrar hayirhahane ve itina ile mütalea etmeyi taahhüd ederler.

"Üçüncü Madde. - Tarafeyn-i Akideynden her biri ahâr bir veya bir çok devlet tarafından diğêr taraf-ı akidin aleyhine tevcih edilen hiç bir ittifaka veya siyasi ve askerî ve iktisadi ve mali hiç bir itilafa ve keza ahâr bir veya bir kaç devlet tarafından diğêr taraf-ı akidin emniyet-i askeriyesi aleyhine tevcih edilen hareket-ı hasmaneye iştirak etmemeyi taahhüd ederler.

"Dördüncü Madde. - Devleteyn-i akideyn, tarafeyn memleket ve milletlerinin terakki ve tealisi için bir tarafta mevcut ve diğêr taraf için müfrit olan ve ihtiyaç hissedilen türlü vesail ve vesaiti. ayrıca tertip ve tanzim kılınacak mukavelât-ı mahsusa ile temine ve onun ihtiyaçlarını tesbil ve tehvine çalışmayı taahhüd ve diğêr taraf-ı muahide o hususta muavenet ederler.

"Beşinci Madde. - Türkiye Cumhuriyeti Afganistan'ın maarif ve ordusunun terakki ve tealisi için talep edeceği adli ve ilmi ve askerî mütehassısları intihap ile Afgan devletinin hizmetine vermeyi taahhüd eder.⁶⁶⁸

⁶⁶⁸ BCA Sayı: 6926, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 29.46..20, Tarih: 22/7/1928; Bayur, **a.g.e.**, s.599-600.